ISBN 975-7580-33-3 (Takım No.)
ISBN 975-7580-34-1 (1.Cilt)

İSTANBUL ARMAĞANI

Fetih ve Fatih

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI

İSTANBUL ARMAĞANI

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI
NO: 17

ISBN
975-7580-33-3 (Takım No)
975-7580-34-1 (I. Cilt)
2000 adet basılmıştır. 1995

Tasarım:
Bülent ENGEZ

Dizgi ve Mizanpaj:
GÜROL DİZGİ
(0212) 518 46 67 - 516 27 82

Montaj:
SEÇİL OFSET - E.BALCI

Baskı:
SEÇİL OFSET
(0212) 518 24 47 - 518 23 12

Cilt:
BAYINDIR

Kaynak gösterilmeden kitabın içindeki yazı, resim ve plânlardan alıntı yapılamaz.

İçindekiler

Sunuş / **Recep Tayyip Erdoğan** 5

Önsöz / **Mustafa Armağan** 7

1. Semavi Eyice: **İlk Kuruluştan Türk Devrinin Başlarına İstanbul** 11
2. Necdet Öztürk: **Fetih Öncesi İstanbul Kuşatmaları** 37
3. Ahmet Şimşirgil: **1453 İstanbul Muhasarası Kronolojisi** 47
4. Nevra Necipoğlu: **İstanbul Fethi Arifesinde Bizans Başkentine İçerden Bakış** 61
5. Halil İnalcık: **İstanbul: Bir İslam Şehri** 71
6. Yusuf Halaçoğlu: **Fatih Devri'nde Osmanlı Devleti'nde Sosyal Hayat** 91
7. Ekmeleddin İhsanoğlu: **Fâtih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi? Tarih Yazıcılığı Bakımından Tenkit ve Değerlendirme Denemesi** 105
8. Selçuk Mülayim: **Kültür ve Sanatta Fatih Devri** 137
9. Oktay Aslanapa: **Fatih Zamanındaki Mimari Eserler** 143
10. Abdülkadir Özcan: **Fatih Devri Kanunlaştırma Hareketleri** 153
11. Gönül Tekin: **Fatih Devri Türk Edebiyatı** 161
12. Cahit Baltacı: **Fatih Devri İlim Hayatı ve Sahn-ı Seman Medreseleri** 237
13. Mustafa Armağan: **İstanbul'un İlk Belediye Başkanı ve İlk Valisi** 253
14. Aykut Kazancıgil: **Fatih Devri İlmi Hayatı İçinde Tıp Eğitimi ve Tababet** 265
15. Selçuk Mülayim: **Fatih Devri Kültür ve Sanat Hayatı Bibliyografyası** 273
16. İskender Pala: **Şair Fatih** 283
17. **Fatih'in Şiirlerinden Seçmeler** 289
18. **Avni Divanı** (Tıpkıbasım)

Sunuş

Son derece hızlı bir değişmenin yaşandığı ülkemizde tarihî şehirlerimiz giderek asıl kimliklerinden uzaklaşıyor. 1950'lerden beri yaşanan büyük iç göç yüzünden, başta İstanbul olmak üzere, bütün şehirlerde yerli nüfus azınlığa düşmüş, yeni sakinler ise yerleştikleri şehrin kültürünü, tarihî ve tabiî dokusunu korumak hususunda yeterli hassasiyet göstermemişlerdir.

Türk ve İslâm kültürünün bir özeti olmak bakımından bizim için çok ayrı bir önem taşıyan İstanbul, bu mânâda en fazla zarar gören şehirlerin başında gelmektedir. Geçerli tedbirler alınmadığı için, ne yazık ki, nüfusu inanılmaz bir hızla artan bu güzel şehir korkunç bir yağmaya uğramış, tarihî ve tabiî dokusu, dili, kültürü ve incelmiş gelenekleriyle birlikte yok olmaya yüz tutmuştur.

İstanbul'u korumak görevimiz ve tarihî sorumluluğumuzdur. Bu bakımdan belediyelere büyük iş düştüğünü söylemeye bile gerek yoktur. Biz kanunla sınırları çizilmiş "beledî" hizmetlerin yanısıra, sorumluluğunu üstlendiğimiz şehrin kimliğini korumayı ve bu kimliğin çeşitli yönleriyle araştırılmasını sağlamayı da aslî görevlerimizden sayıyoruz.

Kültür İşleri Daire Başkanlığı tarafından yayımlanacak kitaplarla, İstanbul'un geçmişiyle bugünü ve geleceği arasında kopan bağların yeniden belli ölçüde kurulabileceğine inanıyor, yeni kuşakların bu kitapları okuyarak İstanbul'u daha çok seveceklerini ve İstanbul'da yaşamanın bir ayrıcalık olduğunu öğreneceklerini ümit ediyoruz.

Bu düşüncelerle yayımladığımız bu güzel kitabı İstanbul'lu aziz hemşerilerime sunmaktan gurur ve bahtiyarlık duyuyorum.

Recep Tayyip Erdoğan
İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı

ÖNSÖZ

Türkiye'de daha çok *Bir Milletin Doğuşu (The Birth of a Nation)* adlı kitaplarıyla tanınan ünlü çağdaş tarihçilerden Lord Kinross, ölümünden önce tamamladığı *Osmanlı Asırları (Ottoman Centuries)* başlığını taşıyan çalışmasında İstanbul'un fethinin Ortaçağ'ı kapayıp Yeniçağ'ı açtığı yolundaki yaygın kanaati bir 'mitos' olarak değerlendirir. Kinross'a göre bu ancak sembolik mânada ciddiye alınabilecek bir iddiadır. Ortaçağ'dan Yeniçağa geçiş, aslında pek çok sosyal, siyasî ve iktisadî hadisenin, zaman içerisine yayılmış bir dizi enstantanenin üst üste çakıştırılmış bir fotoğrafı olabilir ancak. Kinross şu ilginç tesbitle noktalar düşüncelerini:

"İstanbul'un düşmesi, sadece Bizans İmparatorluğu'nun sonunu ve son etkili imparatorun ölümünü belirler. Zira 150 yıldan beri devam eden Osmanlı akınlarıyla Bizans'ın bırakacağı boşluk yavaş yavaş doldurulmuştu. Şehrin düşmesinden önce de Avrupa ile Asya'nın birleştiği bu noktanın hakimi Osmanlılardı. Bizans'ın İslâm okyanusu içerisinde bir Hıristiyan adacığından farkı kalmamıştı."

Kinross'un kitabının Türkçe'ye yapılan kısmî bir çevirisinde, "İstanbul'un düşmesi" (the fall of Constantinople) ibaresi, manidar bir şekilde, "İstanbul'un fethi" olarak tercüme edilmiştir. Hemen bütün Batılı tarih kitaplarının tercümesinde göze çarpan bir problemdir bu. Bu örnekten de anlaşılacağı gibi, İstanbul'un fethine ilişkin Müslümanların ve Hıristiyanların bakışlarına temel bir karşıtlık hakimdir. İslâm âlemi için İstanbul'un fethi, Haçlı seferlerinin rövanşı ve Hıristiyanlığın kalbine uzanmış keskin bir kılıç iken, Hıristiyan âlemi için "Yeni Roma"nın kaybı, Hıristiyanlığın doğu kanadının kesilmesi ve "Eski Roma"nın garnizonu olarak gördükleri surların 'dinsizlerce" ele geçirilmesi ve nihayet, Batı Hıristiyanlığının da tehdit altına girmesi şeklinde algılanmaktaydı.

Burada şu soruyu sormak zorunludur: Ortaçağ'ın kapanması 'hangi tarafın' tarihinin uzantısıdır? İslâm tarihinin böyle bir 'karanlık çağ' ile alıp veremediği olmadığına göre, Türkiye'deki hemen her kesimin İstanbul'un fethinin Ortaçağı kapayıp Yeniçağı açtığı yolundaki 'Nasrânî' endişeyi paylaşması epeyce gariptir. Batılı tarihçiliğin geliştirdiği bu 'süreklilik savı'na, 150 yıldır yükselmekte olan ve fetihten sonra da aşağı yukarı 200 yıl daha yükselmesini devam ettirecek olan Osmanlı-İslâm medeniyeti adına sahip çıkmak, olsa olsa farkında olmadan karşı tarafın tarihinde yaşamak ya da toplumsal bir anakronizmi ile izah edilebilir.

Aslında fethi bir 'düşüş' (sukût) gibi idrak etmemizin temelinde daha başka kültürel kopuşlar da yatmaktadır. Ahmet Haşim'in "Müslüman Saati" adlı nefis denemesinde vurgulandığı gibi, nasıl "fecir" günün başlangıcı değil de, bugün kullandığımız alafranga saatle artık gecenin çoğu zaman farkına bile varmadığımız 'gayr-ı muayyen' bir noktası ise, İstanbul'un fethinin milâdî tarihle karşılığı olan

1453 de o kadar bize yabancı bir iklimin endişeleri ve zaman telakkilerini yansıtmaktadır. Bu sebeple fethin hicrî 857'de mi yoksa milâdî 1453'de mi gerçekleştiği sorusu, zannedildiği gibi, basit bir "totoloji"den ibaret değildir. Bu temel soruna 1920'lerde dikkatimizi çeken Yahya Kemal şu çarpıcı tesbitte bulunuyordu:

"...takvimlerin dînî, imânı, vicdânı var; meselâ sene 857 deyince İslâm'ın İstanbul'a girdiğini hissediyoruz; bu rakamda anlı şanlı bir tınnet var. 1453 deyince bilâkis Bizans'ın Türklere mağlup oluşu idrak olunuyor; bu rakamda bilâkis bir can çekişme, bir ufûnet, bir günlük (otu) kokusu var. Bu rakamların biri Müslüman, biri değil!"

Bugün İstanbul'un fethinin 543. yıldönümünü idrak ederken, 857 hicrî tarihini "1453 eksi 596" tarzında algılamaktan uzak durmaya ve kapanan Ortaçağın kime ait olduğun sorgulamaya olan ihtiyacımız kendisini her zamankinden daha belirgin bir biçimde açığa vuruyor.

Hz. Peygamber'in (SAV) Mekke'den Medîne'ye hicretinin üzerinden geçen 857 senede İslâm, Hıristiyan dünyasının iki Roma'sından birisini ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Bu, ta Asr-ı Sâadet'den bu yana Müslümanların zihinlerinde olgunlaştırdıkları bir hedefin Osmanlılar tarafından elde edilmesi gibi tarihî derinlikte yorumlanabilecek bir hadise olmasının yanısıra, İslâm medeniyetinin yeni bir yükseliş ve parlayış dönemine de tekabül edecek bir başlangıç tarihidir. Asıl fetih de budur, bir bakıma.

Fethin ertesi günü Fatih Sultan Mehmed'in şehrin imârına ve bakımına tayin ettiği Hızır Bey Çelebi ve Karışdıran Süleyman Bey'in çabalarıyla başlayan "İstanbul medeniyeti", aradan bir insan ömrü kadar süre geçmeden eski Bizans payitahtından daha görkemli ve kalıcı bir mahiyet kazanmıştır. Balkan Harbi yıllarında bütün harabiyetinin, göçlerin, fukaralığın, yangınların kasıp kavurduğu İstanbul, Le Corbusier gibi modern mimarînin babalarından birisine "cennet bahçesi" gibi görünebilmiştir. Bu estetik anlayış, aslında bir başka noktadan da Yahya Kemal'i haklı çıkartacaktır. İstanbul'un Konstantinopolis'den farkı ve özelliği, onun devamı olması değil, ona "tamamiyle zıd bir güzellikte" vücuda getirilmiş olmasıdır. İstanbul'u diğer Osmanlı şehirlerinden ayıran da orada tecelli eden bu yaratıcı kudrettir.

Elimizdeki cilt, yukarıda dile getirdiğimiz *Fetih* ve *İstanbul* temaları etrafında kaleme alınan 15 makaleden meydana geliyor. Bunlara ilaveten Doç. Dr. İskender Pala'nın yayına hazırladığı "Fatih'in Şiirlerinden Seçmeler" ile Prof. Dr. Selçuk Mülayim'in hazırladığı "Fatih Devri Kültür ve Sanat Hayatı Bibliyografyası" elimizdeki derlemeyi 'kitap' olmaya doğru toplar nitelikte.

Bu çalışma için sipariş edilen makalelerin bütününe bakıldığında, Fatih devri ilim hayatına ilişkin yazıların ve vurguların ağır bastığı gözden kaçmayacaktır. Aykut Kazancıgil, Cahit Baltacı ve Ekmeleddin İhsanoğlu, makalelerinde Fatih Külliyesi ve orada okutulan dersler ile devrin ilmî hayatını değişik zaviyelerden ele alıyorlar. Özellikle Ekmeleddin İhsanoğlu'nun titiz kaynakları tenkidî bir bakışla değerlendirmeye tâbî tutan yazısının bu alana orijinal katkı sağlayacağı açıktır.

Semavi Eyice, hem Bizans, hem de Osmanlı mimarîsi alanlarındaki "çifte uzmanlığı" ile tanınan bir isim. Yazısında da bu tarafı göze çarpıyor; ilk yerleşmelerden Fatih devri sonlarına kadar İstanbul'un tarihini bir şiir akıcılığında sunuyor. Bu yazıyı bir bakıma bütünleyen bir başka yazı da, genç akademisyen Nevra Necipoğlu'na ait. Necipoğlu bir Bizans tarihçisi olması dolayısıyla, 1453 kuşatmasında surların içindeki, yani Bizans'taki havayı yansıtan titiz bir metin ortaya koydu. Bu metni, Ahmet Şimşirgil'in kuşatma sırasında Osmanlı tarafının "günlüğü"nü tutan yazısı tamamlıyor. Böylece kuşatma sırasında hem 'içerisini', hem de 'dışarısını' peşpeşe takip etme imkânını yakalayabiliyoruz. Necdet Öztürk'ün yazısı ise tarih boyunca İstanbul muhasaralarını, özellikle de Müslümanlarca gerçekleştirilenleri anlatıyor.

Halil İnalcık hocamızın "İstanbul: Bir İslâm Şehri" başlıklı makalesi ise tam bu noktada öne çıkıyor. Fethedilen şehrin Akşemseddin ve Eyüp Sultan ile başlayan mânevî imarına dikkat çeken makale, Osmanlı şehirleriyle İslâm şehirlerini birleştiren ortak paydayı, manevî "ethos"u vurguluyor. Osmanlı-İslâm şehrinin, pazar yeri ve ibadethanelerin yerini bugünkü anlamda planladığı, buna karşılık sivil iskân alanlarının bu merkeze göre 'kendiliğinden' teşekkül ettiği tesbitinde bulunuyor. İnalcık'ın yazısı 'İslâm Şehri' üzerine kavramsal bir özetle sona eriyor.

Devrin sosyal hayatıyla ilgili geniş bilgiler içeren Yusuf Halaçoğlu'nun makalesi Fatih Devri Osmanlı toplum yapısını inceliyor ve Fatih Külliyesi Vakfiyesi'nden yola çıkarak asıl Yeniçağın sahiplerinin Müslümanlar olduğunu öne sürüyor. Mustafa Armağan'ın yazısı ise İstanbul'un imarına hizmet etmiş iki önemli şahsiyetin hayatını ve eserlerini hatırlatıyor. Abdülkadir Özcan'ın yazısı ile Fatih Kanunnamesi'ni eksen alarak kanunlaştırma faaliyetlerini inceliyor.

Son grupta ise Fatih Devri güzel sanatları, mimarisi ve edebiyatını ele alan üç yazı yer alıyor. Oktay Aslanapa ile Selçuk Mülayim'in yazıları -bu devirde yıldızı en hızlı parlayan sanatın mimarî olması hasebiyle- ister istemez mimariyi odağa alıyor. Gönül Tekin'in cildin en uzun metni olan makalesi ise tam bir "usta işi" ciddiyetiyle hazırlanmış. Fatih devrinin tarih, edebiyat, sanat, din vs. dallarında öne çıkmış bütün "literatürü"nü tarayan bu hacimli makale kendi başına cildin de bir özeti mahiyetinde.

* * *

Son olarak, elimizdeki cildin hazırlanışında katkılarını esirgemeyen sayın hocalarıma; böyle bir eserin yayınlanmasına imkân hazırlayan İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı'na; değerli dost ve ağabeyim Beşir Ayvazoğlu'na teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Bu hayırlı çalışmaların gelecek yıllarda da devam ettirilmesi en büyük temennimizdir.

MUSTAFA ARMAĞAN

İLK KURULUŞTAN TÜRK DEVRİNİN BAŞLARINA İSTANBUL

Semavi EYİCE*

Bugünkü İstanbul'un öncüsü olan ilk yerleşme hakkında hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Bu soruyu aydınlatmaya yarayabilecek arkeolojik buluntular henüz elde edilememiştir. Ancak şu var ki, İstanbul kadar her bakımdan insanların yaşamasına elverişli bir yerin, tarih öncesi çağlarında boş kalabildiğine ihtimal vermek mümkün değildir. Yüzyıllar boyunca şehrin toprak tabakası o derecede yükselmiş (2'den 12 m.ye kadar) ve topoğrafyası o kadar değişmiştir ki, tarih öncesine ait yerleşmenin izlerini bulmağa hemen hemen imkân kalmamıştır denebilir. Ancak belki bazı tesadüfler bu hususta bazı buluntular ortaya çıkarabilir.

Tarih öncesi yerleşmesinin şehrin içinde izlerine raslanmayışına karşılık İstanbul'un yakın çevresinde birkaç yerde ilk yerleşmelerin kalıntıları bulunmuştur: Anadolu yakasında, kıyıdan içerilere uzanan Kurbağalıdere vadisi kenarında yükselen Fikirtepesi'nde çok eski insanların bıraktıkları kalıntılar bulunabilmiştir. M.Ö. dördüncü binin sonları ile üçüncü binin başlarına doğru yaşayan bu insanların yerli olduklarını gösteren ipuçları da elde edilmiştir.

Son yıllarda İstanbul'un batısında Küçükçekmece gölünün kuzeyinde Yarımburgaz mağazalarında da tarih öncesine ait insanların yaşadıklarını gösteren kalıntılara rastlanmıştır. İçerenköyü'nde ve Pendik'de de taş devri aletleri ve yerleşme izleri tesbit olunmuştur.

Şimdiki İstanbul'un olduğu yerde ve bunun çok yakın çevresinde, tarih öncesi çağlarda Fikirtepesi'nde olduğu gibi bir, hatta belki de birkaç yerleşmenin varlığına ihtimal verilebilir. Bizim görüşümüze göre, en erken yerleşmeler Haliç kıyılarında ve bunun ucundaki Alibey ve Kağıthane derelerinin vadilerinde veya bunlara hâkim tepelerde kurulmuş olmalıdır. Boğaziçinin tabii bir uzantısı olan bu sâkin deniz parçası, çevresinde yaşayan insanlara çok güvenilir bir liman sağlıyordu. Böylece bu insanlar etraflarındaki verimli toprakların sağladığı ürünler kadar, Halic'in sağladığı balıkçılık imkânlarından ve bu emniyetli limanın desteklediği deniz ticaretinden çok geniş ölçüde faydalanıyor olmalıydılar. İstanbul'a Antik

* Prof. Dr., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi'nden emekli.

çağda verilen Byzantion adının filoloji bakımından incelenmesi de bazı ipuçları vermektedir; Byzantion'un efsanelere göre ad vericisi Byzas'dır ki bu, bir Trak adıdır. Ayrıca Önasyada eski yer adları genellikle ad verici kişiye *ion* eklemek suretiyle olmaktadır ki bu bakımdan Byzantion adı Önasya'nın M.Ö. III. bindeki bazı yer adlarına benzemektedir. Bu arada *nt* ekine yerli eski Anadolu dillerinde rastlandığı da dikkati çeker. Kısacası Byazntion yalnız adının filolojisi bakımından da eski Trak ve Anadolu kültürlerine bağlanmaktadır.

M.S.I. yüzyılda yaşayan Romalı yazar Plinius, sonraları Byzantion'un kurulduğu yerde evvelce Lygos adında bir köyün bulunduğunu bildirir. Byzantion'un ise kuruluş efsaneleri çok değişiktir. En erken gibi gözüken bir tanesinde şehrin, Byzas adlı bir Trak kıralının karısı Phideleia tarafından kurulduğu anlatılmaktadır. Başka bir efsane ise şehrin kurucusu olarak Yunanistan'da Megara'dan çıkarak kendilerine yeni bir yurd arayan göçmenlerin başkanı Byzas'dan bahseder. Yunanistan'dan yola çıkan bu göçmenler Boğaziçine gelmişler ve Delphi kâhininin kendilerine yeni yurdlarını "körlerin karşısında" kurmalarını bildirdiğini göz önünde tutarak, İstanbul'un karşı tarafında olan Khalkedon yani şimdiki Kadıköyü'ne daha önceki göçmenler tarafından yerleşildiğine bakarak, İstanbul'un çok daha iyi şartlarını göremiyen bu insanların "kör" oldukları sonucuna varmışlar ve Khalkedon'un karşısında Byzantion'u kurmuşlardır. Bu olay M.Ö. 660 yılına doğru, yani büyük Yunan göçleri sırasında cereyan etmiş olmalıdır. Ancak bu efsanenin de iki zayıf noktası vardır: M.Ö.V. yüzyılda yaşayan Herodot'a göre Khalkedon'un halkının "kör" olduklarını söyleyen kişi, Pers kralı Megabazos'dur. Ayrıca gerek inançlar gerek âdetler bakımından Byzantion'un Megara ile beraberliği yoktur. Yalnız sikkeler üzerindeki ay sembolü ile Tanrıça Artemis Orthosia kültü istisna teşkil ederler. Byzantion'un varlığına işaret eden en erken arkeolojik kalıntılar, Sarayburnu bölgesinde ve moloz toprağı içinde bulunmuş olan birkaç Protokorinth çanak-çömlek kırıklarıdır. Fakat herhalde bugünkü Sarayburnu'nda kurulmuş olan ilk Byzantion burada gelişmiştir.

Byzantion'lu Dionysios'un yazdığına göre Byzantion sitesinin çevresinin uzunluğu 35 *stadion* olup, bunun 5'i kara tarafında idi. Şehri koruyan surun 27 kulesi vardı ve dışarı ile bağlantı kara tarafına açılan tek bir kapı ile sağlanmıştı. Bu sur İlkçağın en güçlü duvarlarından biri olarak tanınıyordu. Gayet iri ölçülerde yontulmuş taşlardan yapıldığı bilinen bu surun kalıntısı olduğu sanılan bazı duvar parçaları ge çen yüzyıl sonlarında doğru Sarayburnu'nda bulunmuştur. Eski çağlarda bu duvarın akustik bakımdan bir özelliği olduğuna inanılır ve dışarıda kuşatanların konuştuklarını içeriye duyurduğu söylenirdi. Şehrin Akropolis'i, sonraları üzerine Osmanlı sarayının yapıldığı tepeyi işgal ediyordu. Etrafı bir duvarla sınırlanan bu kutsal saha böylece şehrin yerleşme yerlerinden ayrılmıştı. Kuzeyde Byzantion'un limanı vardı. Uzun süre şehrin biri sonraları *Neorion* olarak adlandırılan, daha doğudaki ise *Bosphorion* veya *Prosphorion* denilen iki limanı olduğuna inanılmıştı.

Son yıllarda bu görüşten uzaklaşılarak burada, Sirkeci garı ile Sarayburnu arasında tek bir liman olduğu kabul edilmiştir. Bu limanın İlkçağdaki başka benzerlerinde de olduğu gibi muntazam taşlardan yapılmış rıhtımı vardı ve girişi kuleler ile korunmuştu.

Akropolis'in yakınında etrafı revaklarla (*porticus*) çevrili, dörtköşe bir Agora vardı. *Tetrastoon* denilen bu meydanın ortasında Apollon Helios'un tunçtan bir heykeli bulunuyordu. Az batıda ise Trak'lara karşı kazanılan bir savaşın hatırasını yaşatmak üzere yapılmış bir *Tropaion* ile süslü başka bir meydan vardı. Bu çevrede ayrıca şehrin en büyük hamamı olan *Akhylleos hamamı* da yapılmıştı. Byzantion'un içinde akar su olmadığından su ihtiyacı sarnıçların yardımıyle sağlanıyordu. Ancak sonraları Roma idaresi sırasında şehre su getiren büyük su yolları ve tesisleri kurulmuştur. Her İlkçağ sitesi gibi Byzantion'un da pek çok mabedi vardı. Bunlardan bazıları *Athena Ekbasia* ve *Poseidon* mabetleri Sarayburnu eteğinde kıyıda kurulmuştu. Yukarıda ise bir *Tykhe* mabedi vardı. Sonraları Akropolis'in ucunda, Ayasofya'ya yakın bir yerde *Basilika* inşa edilmişti. Akropolis'in üzerinde, yani Topkapı sarayı yerinde, *Aphrodite, Artemis* ve *Dionysios* adlarına başka mabetler de yükseliyordu. Yukarıda da işaret edildiği gibi, Sarayburnu yamacında raslanan bazı kalıntıların bu ilk şehre ait oldukları sanılır. Her Antik şehirde olması gereken tiyatronun da yine Sarayburnu'nda, Akropolis'den kıyıya inen yamacın bir yerinde olduğu sanılır. Surların dışında, şimdiki Çemberlitaş'dan Bayazıd'a doğru uzanan *nekropolis* yani mezarlıktan ise toprak altında izler bulunmaktadır. Bu bölgede çeşitli yerlerde derine inen kazılarda bu *nekropolis*'in mezar stelleri bulunmuştur ve bulunmaktadır.

Byzantion sitesinin başlıca gelir kaynağını Boğaz'dan bol sayıda geçen palamut avcılığı teşkil ediyordu. Site, yani şehir idaresi balık ticareti üzerinde sıkı bir kontrol hakkına sahipti. Diğer bir gelir kaynağı ise, Boğaz'dan geçen gemilerden alınan rüsum idi. Site bir halk meclisinden başka, bir başkan, bir sekreter ve sekiz üyeden oluşan bir şehir idare komisyonu tarafından yönetiliyordu. Onbeş üyeli ve *pente kaideka* denilen bir heyet ise, halk meclisinin görüşlerini, idare komisyonu önünde müdafaa ediyordu.

Türk devrinde Sarayı korumak üzere yapılan *Sur-ı Sultanî*'nin çevrelediği sahadan belki biraz daha geniş olan bu ilk Byzantion sitesi Roma İmparatorluk çağına kadar bu ölçüler içinde gelmişti. Roma İmparatorlarından Hadrianus, M.S. 123 yılına doğru burayı ziyaret etmiş ve büyük bir ihtimal ile, şehre akar su sağlayacak olan su yollarının ve Trakya'dan su getiren tesislerin yapımını emretmiştir. Fakat Byzantion veya Latince adı ile Byzantium, Roma devrinde tarihin en büyük talihsizliklerinden biri ile karşılaşmış ve askerlerinin İmparator yaptığı, İllyria ordusu komutanı Septimius Severus, rakiplerini ortadan kaldırırken, bu şehir de yanlış cephenin tarafını tutmuştur. Byzantium, Septimius Severus'a karşı, Suriye ordusu ko-

mutanı Pescennius Niger'in yanında bulunuyordu. Niger, Byzantium'a sahip olmakla Severus'un Asya yakasına geçmesini önleyeceğini sanmıştı. Niger'in kuvvetleri, Kyzikos, İznik ve güneyde İssos'da yenilip, M.S. 194'de Niger öldürülürken, Byzantium şehri ise Priscus adındaki bir mühendisin idaresinde Severus'a karşı direniyordu. Bu direniş Niger'in ölümünden sonra da sürdürülerek, Britenya'da Severus'a karşı olan Albinus'un tarafını tutmaya varacak derecede ilerletildi. İki yıl süren bu direnişten sonra Byzantium teslim olduğunda, Septimius Severus tarafından cezalandırılmış, surlarının bir kısmı yıktırılarak, sitelik hakkı alınmış ve köy olarak Marmara kıyısındaki Perinthos (=Ereğli)'a bağlanmıştır. Fakat bu ceza uzun süreli olmamış, İmparator, oğlu Caracalla'nın isteği üzerine Byzantium'u yeniden imar ettirerek onun sitelik haklarını tekrar tanımış, hatta şehre oğlunun adını vermiştir. Septimius Severus şehri ihya ettirirken çok büyük ölçülerde bir *Hippodrum*'un (Atmeydanı) inşasına başlatmış, yeni mabetler, bir tiyatro ve *stadion* yapılmış, liman tamir edilmiş, *Zeuksippos hamamı* inşa edilmiş ve yine bu devirde, şehrin ana caddesi olan yol, iki tarafı direkli bir cadde haline getirilmiştir. Aynı anda içinde ikibin kişi bulunabilen dev ölçülü *Kaminia* adındaki hamam da bu imar çalışmaları sırasında yapılan binalardandır. Gelişen şehir surlar dışına taşmış ve mezarlığı batıya doğru yayılmıştı. Antikçağ İstanbul'unun büyük hamamlarından olan *Zeuksippos* hamamının bazı kalıntıları ilk olarak 1927'de ortaya çıkmış ve bunların gerçekten bu hamama ait oldukları da 1952'de isbatlanmıştır. Şehrin Roma devri mezarlığı şimdiki Bayezid semtine doğru yayılmıştı. Üniversite mezkez binası ek inşaatları arasında bu mezarlığa ait lâhitler toprak altından çıkarılmıştır.

Sınırları İngiltere içlerinden Mezopotamya'ya kadar uzanan Roma İmparatorluğunu, İtalya'nın ortasındaki Roma'dan idare etmenin güçlüğünü gören İmparatorlar doğuda ikinci bir başkent kurmanın gerekli olduğunu sezmişler ve bunun için Troja (Truva) ve Nikomedeia (İzmit) gibi bazı yerleri düşünmüşlerdi. I. Constantinus'un Licinius'a karşı yaptığı iktidar savaşlarında, IV. yüzyılın başlarında Byzantium bir defa daha önemli olayların içine girdi. Bu çatışmada şehrin bilhassa askerlik bakımından önemini gören I. Constantinus, iktisat ve politika bakımından da buranın o vakte kadar düşünülen yerlerden çok daha mükemmel olduğunu anlamıştı:

1. Gerek Severus zamanındaki olayda gerekse Licinius ile olan karşılaşmada Byzantium askerlik bakımından kolay savunulur bir yer olduğunu belli etmişti. Ayrıca burası Roma İmparatorluğu'nu Doğudan tehdit eden tehlikelere Roma'ya nazaran daha yakın olduğundan buradaki bir idare, askerî durumu daha kolaylıkla düzenleyebilirdi.

2. Bu şehir iki ana ticaret yolunun kesiştikleri bir noktada kurulmuştu. Asya'dan Anadolu üzerinden Avrupa'ya uzanan kara yolu buradan geçiyor, kuzeyi güneye bağlayan deniz yolu da Boğaziçi'nden faydalanarak yine buradan geçiyordu. Ayrıca

şehrin etrafı, gerek kara ürünleri gerek Boğaz'ın ve Marmara'nın sağladığı deniz ürünleri bakımından başka yerlerle kıyaslanmayacak derecede zengindi.

3. Politika bakımından ise Byzantium Roma'ya nazaran daha iyi bir karakter gösteriyordu. Küçük ölçüde bir eyalet şehri olduğundan, İmparatorluğu ciddi tehlikelere sokan entrikalardan, çeşitli uygunsuzluk ve soylu eski âilelerin yarattıkları fesat ocaklarının kaynaklarından uzak kalmıştı.

Hıristiyanlığı meşru olarak serbest bıraktığı için "Büyük" denilen I. Constantinus, Byzantium'un bu önemli özelliklerini görmüş ve onu Roma İmparatorluğu'nun ikinci başkenti olarak kurmağı tasarlamıştı. Byzantium'un yeni ve daha büyük bir şehir olarak yapımına 325 yılında başlandı. Eskisine nazaran daha batıya alınan yeni kara tarafı suru 328'de yapılmıştı. Şehrin bu yeniden kuruluşu sonraları Hıristiyan efsaneleri ile süslenmiştir. Hıristiyanlığı politik sebeplerle, kanun dışı bir inanç olmaktan çıkaran Constantinus'un bu efsanelere göre bir meleğin kılavuzluğunda yeni kara tarafı surlarının güzergâhını çizmiş olduğu ileri sürülmüştür. Yeni şehrin açılış töreni 11 Mayıs 330 tarihinde yapılmakla beraber, birçok yeni binaların yapımı daha yıllarca sürdü. Constantinus yeni kurduğu başkente İkinci Roma (=*Deutera Rome*) adını vermişti; daha sonraki yazılarda buraya Yeni Roma (=*Nêa Romê*) denildiği görülür. Daha sonraları ise buraya *Konstantinoupolis* denilmiştir. Fakat o çağın dünyasının en önemli şehri olduğu için halk onu sadece *Polis* yani *Şehir* veya *Kent* olarak adlandırmıştır.

I. Constantinus'un kurduğu şehrin kara tarafı suru hiçbir iz bırakmaksızın ortadan kaybolmuştur. Bu sur duvarlarının nereden başlayıp nerelerden geçerek Marmara kıyılarında nerede kıyı surları ile bağlandığı bilinmemektedir. Bu hususda dayanak olarak gösterilen tek delil, günümüze kadar yaşamış olan Cerrahpaşa Hastahanesi'ne komşu *İsakapısı* (veya *Esepakapısı*) şeklindeki mahalle adıdır. Bu adın 1509'a kadar duran ve bu tarihdeki depremde yıkılan "kadîm" bir kapıdan veya kapıya benzer bir kemerden dolayı buraya verildiği Türk kaynaklarından öğrenilir. İstanbul topoğrafyası üzerinde çalışanlarca bu "kapı" Constantinus surunun en önemli girişi olarak kabul edilerek, surun buradan geçtiği ileri sürülmektedir. Böyle bir hipotezin yeterli derecede inandırıcı olmadığı açıktır. İmparator I. Constantinus şehrin hemen hemen ortasında kendi adına, etrafı revaklar (*porticus*) ile çevrili oval biçimde bir *forum*, yani meydan yaptırmış ve bunun ortasında üzerinde kendi heykeli olan porfirden büyük bir anıt diktirmişti. Hıristiyanlığın kurtarıcısı olarak kabul edilen, hatta azizler arasına giren Constantinus, iki taraflı politikasının bir belirtisi olarak bu heykelinde Güneş Apollon (= Apollon Helios) olarak tasvir edilmişti. Heykel daha henüz erken Bizans çağında devrilmiş, anıtın kendisi ise yangınlardan çatlamış ve kararmış olarak, Türk devrinde onu ayakta tutmak için kaidesine eklenen taştan örme bir desteğin ve gövdesine sarılan demir çemberlerin yardımıyle günümüze kadar Çemberlitaş adıyla gelmiştir. Constantinus, Hippodrom

ile Marmara kıyısı arasındaki sahada *Büyüksaray*'ın inşasına da girişmiş, ayrıca *Hippodrum*'u tamamlatmıştı. Adliye Sarayı yapılırken seyircilerin oturma kademelerinin bazı parçaları ile bir merdiveni bulunan bu araba yarışlarına mahsus meydanın ortasında uzanan *Spina* denilen ayırma setini süslemek üzere ise Antik şehirlerden birçok önemli ve değerli anıt buraya getirilmişti. Bunların arasında birleşmiş Yunan sitelerinin M.Ö. 479'da Plateia'da Perslere karşı kazandıkları zaferin sembolü olarak dikilin birbirine sarılmış üç yılandan meydana gelen tunç anıt, *Burmalı direk* adıyla hâlâ durmaktadır. Yılanların XVII. yüzyılda kopan kafalarından biri ise şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedir. Mısır'da Karnak'da III. Tuthmosis adına dikilmiş olan büyük pembe granit obelisk de herhalde bu sırada oradan Hippodrom'a getirilmeğe çalışılmış ve bazı teknik güçlükler yüzünden ancak I. Theodosius tarafından şimdiki yerinde dikilmiştir. M.Ö. IV-III. yüzyıllara ait bir Antik çağ eseri olan altın yaldızlı tunçdan dört at heykeli de Hippodram'a konulmuştu. Bunlar şehrin 1204'de Lâtinler tarafından işgalinde Venedikli'lerin ganimeti olmuş ve Venedik'e götürülmüş, 1797'de Napoleon tarafından Paris'e taşınmış ve 1815'de geri verilerek San Marco kilisesi cephesindeki yerine tekrar yerleştirilmiştir. Bir tanesi son yıllarda Topkapı Sarayı avlusunda bulunan iki heykel kaidesi de Hippodrom'un bir yerini süslüyor olmalıydılar. Bunlar araba yarışçısı olarak çok büyük bir şöhrete erişen Porphyrios adlı bir yarışçının adına dikilen heykelleri taşıyorlardı. Hippodrom'un Bizans devrinin sonlarında harap olarak yarı yıkık bir duruma girdiği bilinmektedir. Ucundaki yarım yuvarlak kısmın üstünde yükselen galeri sütunları, XVI. yüzyılda Süleymaniye Camii yapılırken buradan götürülerek camide kullanılmıştır. Aynı yere XVII. yüzyıl başlarında da Sultan Ahmed Camii'nin bazı ek binaları yapılmıştır. Arazi eğimli olduğundan teras teşkil etmek üzere yüksek biçimde yapılan bu yarım yuvarlak uç kısım Bizans devrinde sarnıç haline getirilmiş ve bugün de evler arasında yükselmektedir.

Constantinus Putperestliğe (Paganizma'ya) tamamen sırt çevirmemiş, bir taraftan da Hıristiyanlığa göz yummuştur. Sonraki çağların Hıristiyan yazarları Ayasofya, Aya Eirene, Havvariler kiliseleri gibi bazı büyük kiliseleri onun yaptırttığını bildirirler. Fakat gerçekte bu büyük basilikalar ancak ondan sonraki imparatorlar tarafından yaptırılmış veya tamamlatılmıştır. Türk devrindeki Divanyolu caddesi (sonraları adı anlamsız Yeniçeri Caddesine çevrilmiştir) yerindeki *Mese* denilen ana cadde, yeni surların esas kapısına kadar uzatılmış ve buradan itibaren Adriyatik kıyısındaki Draç limanına kadar uzanan *Via Egnatia* adındaki önemli kara yolu yapılmıştır. Bu yolların başlangıcı olan *Milion* denilen anıtın kalıntıları ise yine son yıllarda Ayasofya karşısındaki köşede bulunmuştur. İmparator Constantinus ile Byzantium'a göç eden ileri gelen bazı Roma'lılar da şehrin imarına yardımcı olmuşlardır. Bunlardan senato üyesi *Philoxenus* özel sarayını Mese caddesi ile Hippodrom arasında yaptırmıştı. Bunun 224 sütunlu büyük sarnıcı Binbirdirek mahzeni olarak hâlâ fakat uzun yüzyıllardır kuru olarak durur. Hemen yakınındaki

Antiochus ve *Lausus* saraylarının kalıntıları ise, Adliye binasının yapımı sırasında meydana çıkarılmıştır. Aksaray-Langa bölgesinde ise *Eleutherius* adında birinin sarayı olduğu bilinir ki, Langa'da kurulan liman da adını ondan almıştır.

Artık Hıristiyanlığı resmen kabul etmiş bulunan sonraki imparatorlar da büyük kiliseler ve kamu yararına binalar yaptırmışlardır. Hıristiyanlığa karşı olan tek idareci İmparator Iulianus, 362 yılında Marmara kıyısında kendi adıyla tanınan bir liman yaptırmağa girişmiş ve bu ancak II. Iustinus (565-578) tarafından tamamlanarak karısı Sophia'nın adı verilmişti. *Iulianus* veya *Sophia limanı*, Türk devrinde de Kadırga limanı adıyla XVI. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Bu ad günümüzde de bir semt adı olarak hâlâ yaşamaktadır. İmparator Valens ise 368-378 yılları arasında, Romalıların çok önem verdikleri, şehirlere akar su getirme politikasının muhteşem bir uygulanışı olarak, şehrin iki tepesi arasındaki vâdiyi (yerinde Atatürk Bulvarı olan vâdiyi) aşan bir sukemeri yaptırtmıştı. Bozdoğan Kemeri adını alan bu yapı bütün Türk devri boyunca yeni su tesislerine de bağlanmak suretiyle şehre hizmetini sürdürmüştür. Valens Kemeri'nin şehrin ortasına girdiği su, Üniversite'nin merkez binası yerinde olduğu sanılan *Nymphaeum maximum* denilen bir baş çeşme'ye veya "maksem"e boşalıyor ve buradan dağılıyordu. Herhalde Antik çağdaki başka benzerleri gibi iddialı bir mimariye sahip olan bu çeşmenin kalıntıları XVI. yüzyıl ortalarına kadar görülüyordu. İmparator I. Theodosius (379-395) devrinde, Hippodrom'a daha önce getirilmiş olan obelisk oldukça zahmetli çalışmalar sonunda dikilebilmişti. Fakat I. Theodosius'un adını yaşatmak gayesiyle şimdiki Bayazıd'da, uzunluğu ikiyüz metreyi bulan dev ölçüde bir *forum* veya meydan da yapılmıştı. *Forum Theodosiacum* veya *Tauros* denilen bu meydanın bir kenarında 386'da İmparator Theodosius adına yapılmış, Roma'daki Marcus Aurelius ve Trajanus anıtlarını taklit eden, dışı spiral biçimde kabartmalarla süslü büyük bir anıt yükseliyordu. Türk devrinde 1509'da deprem sonunda yıkılan bu anıtın bazı kabartmaları o yıllarda inşa edilen Bayazıd hamamının temelinde kullanılmıştır. Birçok heykeller ile süslü olan bu meydanın herhalde ana cadde üzerinde anıt karakterinde bir girişi vardı. İlk kalıntıları 1928'de Simkeşhane'nin avlusunda bulunan bu anıt - girişin o sırada üç gözlü bir zafer takı biçiminde olduğu sanılmış, sonraları başka görüşler ortaya atılmış ve 1956'da Simkeşhanenin büyük mimari parçaları yeniden ortaya çıkmıştır. I. Theodosius tarafından Marmara kıyılarında şehrin en büyük limanı olan *Eleutherius limanı* veya *portus Theodosiacus* da yapılmış veya genişletilmişti. Dışarıdan gelerek şehrin ortasından akan *Lycus - Lykos* (sonraları *Bayrampaşa*) deresi burada denize dökülüyordu. Sonraları içi dolarak Langa bostanları olan bu liman, gemilerle gelen buğdayın boşaltıldığı yerdi ve yakınında iki büyük buğday ambarı bulunuyordu.

Batıdaki Roma'nın günden güne sönmesine karşılık Yeni Roma inanılmaz bir hızla gelişiyor ve yeni meydanlar, anıtlarla süsleniyordu. İmparator Arcadius için 402'de şehrin şimdiki Cerrahpaşa semtinde olan yedinci tepesi üstünde bir meydan

yapılmış ve burası yüksekliği 40 metreyi aşan bir anıtla süslenmişti. Anıtın tepesine Arcadius'un heykeli ancak 421'de konulabilmişti.Tamamen mermerden olan bu dev ölçülü anıtın da kaidesi ve gövdesinin dış yüzü kabartmalarla bezenmişti. Çok tehlikeli çatlaklar yüzünden 1711'de yıktırılan bu anıtın kabartmaları ile beraber tamamını gösteren eski resimler Paris ve Cambridge'de bulunmaktadır. Yangınlarla dış yüzleri kavrulup ufalandığından şekilsiz bir taş kitlesi biçimine gelmiş olan 8-9 m. yüksekliğindeki kaidesi bugün evlerin arasına sıkışmış bir halde görülebilmektedir. Aynı tarihlerde, 403'de Arcadius'un karısı İmparatoriçe Eudoxia için de, Ayasofya önündeki *Augusteon* meydanının bir köşesinde *praefectus* Simplicius tarafından bir anıt dikilmiştir. Mermer bir kaide, kırmızı renkte porfir bir sütun ve bunun üstünde de gümüş (veya gümüş kaplama) bir heykelden meydana gelen bu anıtın Grekçe ve Latince kitabeli kaidesi, 1847'de Darülfünun (sonraları Meclis ve İstanbul Adliyesi) yapılırken 3 m. derinlikte bulunmuştur. Bu kaide şimdi Ayasofya'nın batı tarafındaki bahçede düzenlenen açık hava müzesinde görülebilir. Sarayburnu'nda yükselen "Gotlar" sütunu denilen atının ise kim için ve ne vakit dikildiği bilinmez. Kaidesinde kasten kazınmış bir yazıda sadece Gotlara karşı kazanılan bir zafer için yardımcı Fortuna (=Talih)'ya sunulduğu yazılmıştır. Bundan da Roma devrinde Got akınlarına karşı savaşan bir imparator adına dikildiği anlaşılır. Fatih semtinde Türk devrinde Kıztaşı olarak adlandırılan bir başka anıt ise, Süleymaniye Camii'nin 1550'de yapımı sırasında yerinden alınarak, camiin büyük sütunlarından biri olarak kullanılmıştır. Bugün Kıztaşı denilen anıt, kitabesinden anlaşıldığına göre *praefectus* Tatianus tarafından İmparator Marcianus (450-457) için dikilmişti ve evvelce üzerinde onun bir heykeli bulunuyordu. Şehrin başka yerlerinde de IV.-V. yüzyıllarda yapılmış daha başka anıtlar vardı. Nitekim Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda, mutfaklar önünde yapılan bir kazıda, en azından iki ayrı anıta ait iki dev ölçüde başlık ile bir sütun gövdesinin bir bölümü bulunmuştur. Bunların şehrin başka bir yerinden buraya taşındıklarıa ihtimal verilir. Şehzadebaşı dolaylarında olduğu sanılan *Philadelphion* meydanı ise Constantinus'un dört oğlunun biribirleriyle dostluk içinde yaşayacaklarını temsil eden bir veya iki anıtla süslenmişti. Dört prensin kırmızı renkli porfir taşından yapılmış heykelleri onları kucaklaşmış olarak gösteriyordu. Venedikliler 1204'de bu heykelleri memleketlerine götürerek San Marco kilisesinin denize bakan köşesine yerleştirmişlerdir. Birkaç yıl önce Lâleli yakınında bir mahzende bu heykellerden birinin eksik olan ayağının bulunması ile, bunların İstanbul'dan yağma edildikleri hususunda hiçbir şüphe kalmamıştır. Kaynaklarda adları geçen başka meydanların yerleri bilinmemektedir. Bunlardan bir boğa heykeli ile süslü olan *Bous* veya forum Bovis'in Aksaray'da olduğu genellikle kabul edilir.

II. Theodosius (408-450) devrinde, şehrin sınırlarını daha da genişletmek gereği duyulmuştu. Bunun için de İstanbul yarımadasının daha batısında yeni bir kara tarafı suru yapılmasına karar verilmişti. İnşaata 412 veya 413 yılında başlandı ve Atil-

la'nın korkusundan 447'de gerekli bazı tamir ve eklemeler çok hızlı sürdürülerek çok çabuk bitirildi. Sonraları bu surların kuzey-batı köşesi daha geç devirlerin Bizans İmparatorları tarafından değiştirilerek, surların dışında kalan Blakhernai mahallesini de içeri alacak biçimde yeni sur duvarları yapılmıştır. Bu biçimi ile kara tarafı suru Marmara'dan Haliç'e kadar 6670 metre uzunluğa sahiptir. İmparator Theodosius'un önce *praefectus* Anthemios idaresinde başlattığı ve sonra *praefectus* Constantinus idaresinde tamamlanan veya daha doğrusu onarılan surlar üç savunma hattından meydana gelmişti. En dışta olan 10-12 m. kadar derinlikte ve 15-18 m. kadar genişlikteki bir hendeğin iç tarafında, dendanlı alçak bir duvarın arkasında ve 12-15 m. geride ön sur uzanıyordu. 7,5 m. yüksekliğindeki bu ön sur aralıklar ile burçlarla güçlendirilmişti. Bunun da 15 m gerisinde yükselen esas sur, 15 m kadar yüksekliğe ve 4,5 m. kalınlığa sahip olup, belirli aralıklarla kare veya çok köşeli kulelerle desteklenmişti. Her iki büyük kulenin ortasına ölü nokta bırakmamak için ön surun bir küçük kulesi isabet ettiğine göre, bu tahkimat zincirinin bir bütün olarak düşünüldüğü söylenebilir. Sadece pek az yerinde ayırma bölme duvarları olmasına rağmen hendeğin içinde su olup olmadığı meselesi çok tartışmalıdır. Hatta şehrin içindeki üstü açık büyük su havuzlarının (Çukurbostan) bu hendeklere gerektiğinde su sağlamak üzere yapıldıkları bile ileri sürülmüştür. Belki içlerine su doldurmak üzere yapılan bu hendeklere hiçbir vakit su bırakılmadığı anlaşılmıştır. Zaten 10-12 m derinliğindeki bir hendeğin kuru olduğu takdirde aşılması herhalde sulu olduğuna nazaran daha zordu.

İstanbul'un kara tarafı surları askerlik mimarisi bakımından Anadolu'nun çok eski devirlerindeki benzeri yapı sanatının devamcısı idi. Hititlerin başkenti Boğazköy'ün surlarına prensipleri bakımından benzerlik gösteren bu surlarda da orada girişler, çifte kuleler arasına alınmak suretiyle daha emniyetli yapılmıştı. Şehrin kara tarafındaki pek çok kapısından en önemlisi Batı'dan gelen *Via Egnatia* kara yolunun şehrin ana caddesi *Mese*'ye bağlandığı büyük tören kapısı idi. *Porta aurea* veya Grekçe olarak *Khrysai pylai* yani Altın kapı veya Yaldızlı kapı olarak adlandırılan bu kapı, seferlerden dönen imparatorların zafer alayları ile şehre girmesine mahsusdu. Tamamen mermer kaplı ve üç açıklıklı bir zafer takı biçiminde olan girişin iki yanında yine her tarafı mermer kaplı ihtişamlı iki ileri taşkın pylon (kule) bulunmaktadır. Sonraları tehlikeler büyüdükçe bu girişlerin biçimi bozulmuş, içleri örülerek kapatılmıştır. Yalnız askerî mimari bakımından değil, fakat estetik bakımından da gösterişli bir sanat eseri hüviyetinde olan Theodosius surlarının bu özelliği gerek Altınkapı'da gerekse son yıllarda restore edilen parçalarında açıkça görülebilir. Bazı yerlerindeki kitabeler ile surların tarihini aydınlatan ve biçimi ile de surların kapı düzeni hakkında iyi bir fikir veren diğer bir giriş de Türk devrinde Mevlâne kapısı (veya Mevlevihane kapısı) olarak adlandırılan *Rhegion* veya *Rhesion* kapısıdır. Şehrin dışındaki su yolunun şehre girişini emniyet altına alan özel kule ise *Sulukule* olarak adını günümüze kadar ko-

rumuştur. Şehrin diğer iki tarafındaki surlara fazla önem verilmemiştir. Denize her zaman hâkim olduğuna inanan Bizans, bu taraflardan bir tehlike geleceğine pek inanmamıştı. Haliç'in girişi, ağzına gerilen Galata'da XVIII. yüzyıldan beri mahzeni Yeraltı Camii olan Galata Hisarı'ndan *(castellum)* Sirkeci'ye uzanan bir zincirle korunuyordu. Marmara tarafı ise, lodos fırtınaları sayesinde bu taraftan gemilerle uzun süreli bir kuşatmanın yapılmasını önlüyordu. Bu yüzden Haliç ve Marmara kıyılarındaki surlar, kara tarafı duvarları gibi güçlü yapılmamıştı. Yalnız Marmara kıyısında İmparatorluk sarayının önünde bir özel iskele ile bir fener kulesi bulunuyordu. Marmara surları ile kara tarafı surlarının birleştiği köşede de başkalarından çok değişik, alt kısmı eski yapılardan devşirilmiş mermerlerden yapılmış dört köşeli bir kule yapılmıştı. Mermer kule olarak adlandırılan bu burç, yeni kıyı yolunun yapılması ile ayrı kalmış durumdadır.

Bütün tarih boyunca bu surlar iki defa aşılabilmiştir. Dördüncü Haçlı seferi ile İstanbul önlerine gelen Latinler, 1203'de tahtından indirilmiş bir İmparatorun dostu olarak Haliç'e girmişler ve şehri buradaki surları aşarak almışlardır. Kara tarafı surları ise 1453'de Sultan II. Mehmed'in topları ve askerî gücü önünde geçit vermiştir. Şehri Batıdan gelecek tehlikelerden korumak için daha Ortaçağın başlarında başka bir çare olarak da Marmara'dan Karadeniz'e uzanan bir *limes* duvarı yapılması düşünülmüş ve Anastasius (491-518) tarafından güneyden-kuzeye Trakya'yı kesen *Uzun duvar* inşa ettirilmişti. Aralıklı olarak kulelere sahip olan bu sur, savunması için gerekli askerlerin çokluğu ve o nisbette de faydasının azlığı yüzünden fazla bir işe yaramamıştır. Bugün kuzeydeki kesimine ait pek az kalıntısı bir kaç yerde görülebilir.

Roma İmparatorluğu devrinde yapılarak Trakya'da toplanan suları şehre getiren tesislerden pek uzun süre faydalanılamamıştır. İstanbul'u ele geçirmek niyetiyle sık sık Trakya'ya inen yabancı kavimlerin akınları ve büyük depremler bu su tesislerine zarar vermişti. Birçoklarının sandıkları gibi aslında üstü açık sarnıçlar olmayan dev ölçülü toplama havuzları daha Bizans çağının içlerinde artık kullanılmıyor ve bostan olarak içleri ekiliyordu. *Praefectus* Aetius tarafından 421'de yaptırılan su hazinesi olduğu bazılarınca kabul edilen Karagümrük çukur bostanı, 244 m uzunluğu, 85 m genişliği ile muazzam bir havuzdu. Derinliği 15 m'yi geçen bu haznenin içine 1940'da yapılan futbol sahası onun görünüşünü çok değiştirmiştir. Sultan Selim camii yanında olan ve 152 x 152 m ölçüsündeki ikinci haznenin ise İmparatorluk hizmetindeki Got komutanı Aspar tarafından 459'da yaptırılmış olduğu sanılmaktadır. Bu arada şuna işaret edilmelidir ki, bazı tarihî topografya uzmanları bu iki su haznesinin adlarını yukarıda söylenenin tersine olarak yakıştırırlar. Daha XVI. yüzyılda bu haznenin içinde küçük bir Türk mahallesi kurulmuştu ve bu mahallenin ortasında 1566'da ölen Hafız Muslihiddin Mustafa Efendi tarafından vakfedimiş küçük bir mescid bulunuyordu. Bu tür haznelerin üçüncüsü olan *Hagios Mokios* havuzu sonraları Altımermer Çukur bostanı olarak adlandırılmıştır. Bu da 170 x 150 m ölçüsündedir.

Ortaçağ içinde Bizanslılar akar su sağlayan tesislerin hem yetersizliği hem de artık güvenilir olmaktan çıkışı yüzünden imkânlar elverdiği kadar çok sarnıç yapmağa girişmişlerdir. Hatta o kadar ki, birçok yapının bodrumları bile, duvarları su geçirmez harçla sıvanarak sarnıç haline sokulmuştur. Böylece şehrin altında pek çok sayıda irili ufaklı ve üstü kapalı sarnıçlar meydana gelmiştir. Şehrin Bizans devri sarnıçları hakkında 1893 yılında Ph. Forchheimer ve J. Strzygowski tarafından yapılan araştırmada 35 kadar sarnıç tesbit edilmişti. Ayrıca 24 kadar sarnıcın da varlığını öğrenmekle beraber bunların içlerine girilememiş ve plânlarını çıkaramamışlardı. Aradan geçen yüz yıllık süre içinde Strzygowski'nin göremediği daha pek çok sarnıç bulunmuştur. Bayazıd'da Elektrik İdaresinin altında, Sarayburnu'nda park içinde, Sarayın birinci avlusunda Aya Eirene kilisesi yanında, aynı avluda yeni müze inşaat yerinde, son olarak da Fatih'de Atpazarı'nda bulunanlar bu arada anılabilir. Şehrin en büyük su haznesi, VI. yüzyılda yapıldığı kabul edilen *Basilika* sarnıcıdır ki burası Türk devrinde Yerebatan Sarayı olarak adlandırılmıştır. 140 x 70 m ölçüsündeki bu mahzenin üstünü örten tonozlarını 336 sütun taşır. İkinci büyük su haznesi ise yukarıda bahsi geçmiş olan *Philoxenus* veya *Binbirdirek* sarnıcıdır. Lâleli'de Mesih Paşa Camii altındaki ise, aslında 30 m kadar çapında Roma devrine ait bir yuvarlak bina iken sonraları içine sütunlar konularak sarnıç şekline sokulmuştur. Burası son yıllarda restorasyonu yapılarak çarşı haline getirilmiştir. Bu sarnıçlar su ihtiyacını karşılayan depolar olduktan başka, şehrin engebeli arazisinde, üzerlerine kurulacak kilise, manastır, saray veya özel saray gibi binalara teras da teşkil etmişlerdir. Bu bakımdan İstanbul'da uygulanan Bizans şehirciliğinde önemli bir görevleri vardır. Topkapı Sarayı'nın Marmara tarafındaki yamacında eski *Mangana* saraylarına ve Sultan Ahmet semtinde eski *Büyük saray*'a ait sarnıçlar bu türdendir. Atatürk bulvarının kenarında görülen XII. yüzyıla ait Pantokrator manastırının sarnıçlarından bir tanesi, cadde kenarında sıralanan ve içindeki suyun baskısını karşılamak üzere yapılan büyük nişli cephesi ile aynı tür su haznelerinin belki en ilgi çekicilerinden biridir. Sarnıçların çoğunda sütunlar ve başlıkları, o yapı için itina ile işlenmiştir. Fakat bazılarında çeşitli eski yapılardan devşirilmiş malzemenin tekrar kullanıldıkları da görülür. Nitekim adeta bir sütun başlıkları müzesi durumunda olan bir sarnıç Karagümrük'de Kasım Ağa mescidi yanında bulunmakta idi. Fakat ne yazık ki son yıllarda içi toprak, moloz ve çöple doldurularak görülmez hale girmiştir.

Gerek Antik çağdaki gerekse Bizans devrindeki hamamlardan, bunların mimarileri hakkında bir bilgi edinmeği sağlayacak yapılar günümüze kdar gelmemiştir. Esası Septimius Severus tarafından yaptırılan ve VIII. yüzyıla kadar kullanılan *Zeuksippos* hamamlarının önemsiz bazı kalıntılarına Sultan Ahmed medresesi yakınında raslanmıştır. Erken Bizans devrine ait küçük bir özel hamamın temel kalıntıları ise Şehzadebaşı'nda Kalenderhane Camii yanındaki kazıda bulunmuştur. Türk devrinde *Kovacılar hamamı* adıyla tanınan ve 1918'den sonra ta-

mamen ortadan kaldırılan Saraçhanebaşı'ndaki bir hamamın da bazı plân özellikleri bakımından esasının Bizans devrine indiği kabul edilir. Küçük Ayasofya Camii evkafı olarak 1500 yılına doğru Kapu ağası Hüseyin Ağa tarafından yeniden yaptırılan *Çardaklı hamamı*'nın da bir parçası belki Bizans devrine aittir.

İmparatorluk sarayı *Büyüksaray* olarak adlandırılıyor ve Hippodrom ile Marmara arasındaki bölgede çok geniş bir sahayı kaplıyordu. Burası XI. yüzyıla kadar çeşitli binalar ve pavyonlar ile genişletilmiş ve güzelleştirilmişti. Bilhassa tören salonlarının Bizans'ın gücünü ve zenginliğini ortaya koyarak, yabancıların gözlerini kamaştıracak bir ihtişam içinde olmasına büyük önem verilmişti. Büyük saray irili ufaklı yapılardan, salonlardan, İmparator ailcinc mahsus veya saray memurları ile muhafızlara ayrılan bölmelerden, kilise ve şapellerden, pavyonlardan ve ayrıca bahçeler ile oyun sahalarından meydana gelmişti. Sarayın deniz kıyısında bir iskelesi olduktan başka, Ayasofya yakınında *Khalke kapısı* denilen bir de esas girişi vardı. Trakya tarafında ve Anadolu yakasının Marmara kıyılarında İmparatorların ayrıca bazı yazlık veya av köşkleri olmakla beraber, Bizans İmparatorlarının, şehrin poyraz (kuzey) rüzgârına kapalı ve Marmara denizinin boşluğuna bakan bir kesimini saray yapımı için tercih etmeleri de dikkate değer. Fakat XI. yüzyılın sonlarına doğru bu büyük kompleks artık kullanılmaz olmuş ve malzemesi başka yapıların inşasında kullanılarak yıkılmağa bırakılmıştı. 1453'te Fatih burasını büyük bir harabe halinde bulmuştu. Meşhur farsça beyti bu geniş harabenin karşısında tekrarladığı bilinir:

Perdedârî mîküned der kasr-ı Kayser ankebût
Bûm nevbet mîzened ber kubbe-i Efrâsiyâb
(Kayser'in kasrında örümcek perdadarlık ediyor
Efrasiyab'ın sarayında da baykuş nevbet çalıyor).

Bu beyit o yıllarda çok beğenilmiş olmalı ki, şairlerden Zatî (1471/72 - 1546)'de başka bir konuya dair bir şiirinde bu beyti taklit etmiştir:

Kasrunun ey hace gerçi perde-i zer-befti var
Ahır ana ankebut olsa gerekdür perde-dar

Büyüksarayın, *Magnaura, Porphyra, Trikonkhos, Kamilas, Sigma, Daphne, Musikos, Kenurgion, Khrysotriklinos* vs. gibi bazı büyük veya önemli yapılarından başka Selçuklu yapılarının taklidi olarak yapılmış *Mahrutas* adında bir pavyonu vardı. Saray Türklerden alınan *çevgan* oyunun oynanması için, bu adın grekçeleştirilerek *Tzyganesterion* denilen bir de oyun sahasına sahipti. Eski kaynakların ve bilhassa VII. Konstantinos Porphyrogennetos (913-959)'un yazdığı *Merasimler Kitabı*'nın yardımıyle son 150 yıl içinde J. Labarte, A.G. Paspatis, H. Montucci, Bjeljajief, J. Ebersolt, von Reber, A. Vogt, son olarak da S. Miranda Büyüksarayın plânının restitüsyonunu yapmağa çalışmışlardır. Sahası üstüne XVII. yüzyıl başlarında Sultan Ahmed külliyesinin bir kısmının yerleştiği bu saraydan bugün evlerin

altında pek çok mahzen kalıntıları bulunmaktadır. Bunlar 1912 yangınından sonra meydana çıktıklarında E. Mamboury ve Th. Wiegand tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır. Akbıyık caddesindeki oldukça yüksek bir yapı kalıntısının, sarayın iki katını bağlayan bir merdivenin kulesi olduğu kabul edilir. Bugün bu parça Büyüksaraydan ayakta duran tek izdir. Sultan Ahmed Camii'nin arastası yani çarşısının altında 1935'de bulunan ve IV-V. yüzyılara ait oldukları sanılan döşeme mozaikleri de, bu sarayın etrafı revaklar ile çevrili bir avlusuna aitti. Fakat Orta Bizans devrinde bu güzel mozaik döşemenin üstüne mermer levhalar döşenerek kapatıldığı da dikkate değer. Kıyıda, surların üzerine oturtulmuş bir saray pavyonu cephesi de bugün hâlâ durmaktadır. Kemerli ve tonozlu mekânlardan meydana gelen ve cephesinde bir dizi mermer çerçeveli penceresi ile bunların önünde konsollara oturan bir balkonu bulunduğu anlaşılan harabe, *Hormisdas sarayı, Boukoleon sarayı* veya *Iustinianos evi* olarak adlandırılır. 1956'da sahil yolu yapılıncaya kadar Marmara'nın dalgalarının temellerine çarptığı bu pavyon, Bizans İmparatorlarının İstanbul'un en güzel yeri olarak bu kıyıyı kabul ettiklerinin delilidir. Büyüksarayın sınırları içinde olan I. Basileios (867-886) tarafından yaptırılan *Nea Basilike* denilen kilisenin nerede olduğu bulunamamıştır. *Khalke kapısı* üstünde olan diğer bir kilise ise Türk devrinde Arslanhane ve Nakkaşhane olarak kullanıldıktan sonra XIX. yüzyılda ortadan kalkmıştır.

XI. yüzyıldan sonra Bizans İmparatorları, şehrin kuzey-batı köşesinde kurulan başka bir saray kompleksinde yaşamağı tercih etmişlerdir. Blakhernai mahallesinde olduğu için *Blakherna sarayı* denilen bu yapılar topluluğu eski Büyük saray genişliğinde olmamakla beraber, Edirnekapısı aşağısında Eğrikapı'dan Ayvansaray'a kadar uzanıyordu. Dik meyilli bir kesimde kara tarafı surlarına bitişik hatta bazı pavyonları bunların üstünde olan ikinci sarayın da Haliç kıyısında bir İmparatorluk iskelesi vardı. Bu kompleksin en yukarı ucunda yükselen, *Tekfur Sarayı* denilen bir pavyonu oldukça iyi durumda günümüze kadar gelmiştir. Kemerli açıklıklar ile önündeki bir avluya açılan üstü tonozlu bir bodrum katı üstünde iki kattan meydana gelen bu dikdörtgen plânlı yapının en üst katı dört tarafa da pencerelidir. Buradan Halic'e, şehrin kuzey kısmına ve surlar dışındaki araziye hâkim bir manzarası vardır. Herhalde esası XII. yüzyılda Manuel Komnenos tarafından yaptırılan ve son Bizans devrinde de önemli tamirler gören bu yapı, Bizans saray mimarisinin iyi durumdaki tek yapısı olarak sanat tarihinde özel bir yere sahiptir. Tekfur Sarayı'nın en fazla dikkate değer tarafı, dış cephelerinde ve bilhassa pencere aralarında ve kemerlerinde tuğlalar ve taşlarla yapılmış olan geometrik bezemelerdir. Sarayın avlusuna bitişik sur duvarı üstünde de başka bir pavyonun pencereli duvar kalıntısı görülür. Blakherna Sarayı'nın şehir suru ile sıkı bağlantası daha aşağıda, İvaz Efendi Camii yakınında daha belirlidir. Burada surun birbirine bitişik iki burcunun üst katları pavyon haline getirilmiştir. Halic'e doğru inen surun iç tarafında ise herhalde sarayın bir terasını taşımak üzere yapılmış tonozlu ve kemerli uzun bir mahzen var-

dır ki, içine pek az ışık giren bu korkunç görünüşlü dehliz belki son Bizans devrinde saray zindanı olarak da kullanılmış olabilir. Girit adasının son Müslüman Arap emirinin torunu olup, Bizans ordusunda komutanlık mertebesine yükselen Anemas'ın bir süre için hapsedildiği yer olarak kabul edilen bu mahzenlere *Anemas zindanları* şeklinde yapılan adlandırma hiç bir surette inandırıcı değildir. Fakat XIV. yüzyılda Bizans tarihinde karanlık bir kişi olarak tanınan Alexios Apokaukos'un muhaliflerini kapattırdığı ve sonunda kendisinin de içinde bu tutuklular tarafından linç edildiği yer burası olabilir. Bizans İmparatorlarının XI-XII. yüzyıllarda bir süre kuşandıkları, Topkapı Sarayı'nın Marmara'ya inen yamacında olan *Mangana sarayları*'ndan ise birçok mahzen, altyapı ve sarnıç kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Bizans İmparatorlarının şehir dışındaki sarayları hakkında kaynaklarda bazı bilgiler olmakla beraber bunlardan Küçükçekmece'de *Rhegion sarayı*'nın kalıntıları olduğu sanılan bazı parçalar bulunmuş, Anadolu tarafında Samandıra köyündeki tuğladan büyük harabenin de böyle bir saray kalıntısı olduğu sanılmıştır. Bostancı ile Maltepe arasında Küçükyalı'da duran çok büyük ölçüdeki bir Bizans alt yapısının ise plân düzeni bakımından bazı İslâm saraylarına çok benzediği göz önünde tutularak IX. yüzyılın ilk yarısında İmparator Theophilos'un Arap saraylarının taklidi olarak yaptırdığı bilinen *Bryas sarayı*'nın kalıntısı olduğu söylenebilir.

Şehrin içindeki özel saraylardan hiçbir iz yoktur. Hatta bunların hangi bölgelerde oldukları da bilinmez. V. yüzyılda yazıldığı anlaşılan *Notitiae Urbis Constantinopolea* başlıklı bir rehberde her bölgede varlıkları belirtilen özel saraylardan izlere raslanmamıştır. Ancak yeni Belediye Sarayı yapılırken Saraçhanebaşı'nda 10 m kadar derinde böyle bir yapının figürlü mozaiklerle bezenmiş döşemesi bulunmuştur. VI. yüzyıl başlarında yaşadığı bilinen prenses Juliana Anicia'nın sarayına ait olması kuvvetle muhtemel bulunan bu kalıntılar ve mozaiklerden pek bir şey korunmamıştır. Lâleli'de Mesih Paşa Camii altındaki Roma devrine ait yuvarlak bina kalıntısının I. Romanos Lekapenos (920-944)'un özel sarayının terası olarak kullanıldığı ileri sürüldüğü gibi, İstanbul lisesi alt tarafında, Cemal Nadir sokağı (eskiden Acımusluk sokağı)'ndaki çok plânlı bir alt yapının da kısa bir süre İmparator olan III. Nikephoros Botaniates (1078-1081)'in özel sarayının kalıntısı olabileceği iddia edilmektedir. XII. yüzyılda Andronikos Komnenos'un duvarlarını kendi maceraları, av ve hippodrom sahnelerini tasvir eden mozaiklerle süslettiği özel sarayı veya duvarlarını Selçuklu sultanının kahramanlıklarını gösteren resimlerle bezeyen Manuel Komnenos (1143-1180)un yeğeninin konağının nerede oldukları bilinmez. Şehrin devamlı kalınlaşan moloz toprağı üstünde yapılan evler hakkında da bir bilgi yoktur. Yıllar önce De Beylié adında amatör bir generalin Bizans evi hakkında yazdığı kalın kitap bu hususda güvenilir bilgi vermez. Bu kitabın en yanıltıcı tarafı, Türk devrine ait kâgir bir çok evi (bilhassa Fener semtindeki) Bizans evi olarak göstermesidir.

Bizans devri içinde evlerin yapımı bir takım Belediye nizamlarına bağlanmıştı. Nitekim yamaçlarda kurulan her ev arkadakinin deniz manzarasını kapatmayacak derecede yükselebiliyordu. Genellikle ufak iki katlı evler ve bunların aralarında dar ve karanlık sokaklar şehrin ana karakterini veriyordu. XII. yüzyıl ortalarında İkinci Haçlı seferi ile buraya gelen Odon de Deuil'ün yazdığına göre, şehir "tiksindirici ve pislik dolu..." idi. "Bir çok yerlerde daima karanlık hâkimdi". Zenginlerin evleri sokaklara taşıyor ve fakirlere kalan bu sokaklarda, karanlığın yardımiyle cinayet ve kötülük yapılıyordu. Aynı yıllarda İstanbul'a gelen Tudela'lı Bünyamin adında bir İspanyol musevisi de, şehrin iğrendirici mahalleleri olduğunu ve deri işleyenlerin pis suları bile sokaklara döktüklerinden yakınır. İstanbul'un geçiş dönemindeki (V.-VI. yüzyıllar) kuruluşunda, Geç Antik çağın III.-IV. yüzyılların şehircilik tecrübelerinden faydalanmak suretiyle plânlı biçimde düzenlendiğinden bahsederler ise de bu iddiayı destekleyecek inandırıcı dayanaklar yoktur. Başka taraftan D. Jacoby'nin araştırmalarına göre II. Theodosius devrinde, V. yüzyıl başlarında İstanbul'da, saraylar, *domus* (ikametgâh)'lar ve basit evler olmak üzere üç çeşit mesken bulunuyordu. Fakat VI. yüzyılda nüfus artışı sonunda *domus*'lar yok olmuş, bunların yerlerine kira meskenleri ortaya çıkmıştır. Bazı kaynaklarda 5-9 katlı meskenlerin varlığından bahsedilmekle beraber genellikle kat sayısının ikiyi pek aşmadığı sanılır. Ev yapımında geniş ölçüde ahşap da kullanılmıştı. İstanbul, bir deprem çizgisi üstünde bulunduğundan bu tabii âfet zaman zaman şehrin büyük ölçüde zarar görmesine yol açmıştır. İstanbul ve yakın çevresinde kaynakların yardımıyle şiddetli veya hafif ellidört deprem tesbit edilmektedir. Kaynakları zengin olduğundan, VI. yüzyıl depremleri daha iyi bilinmektedir. 342-1454 yılları arasındaki bu 54 depremden bilhassa 437, 447, 525, 526, 542, 557, 583, 740, 790, 862, 869 (kırk gün), 989, 1323 yıllarında olanlar büyük zararlar vermiştir. İstanbul'da büyük yangınlar da, Türk devrinde de olduğu gibi, Haliç kıyılarında başladığında kuzey (poyraz) rüzgârı ile kolayca şehrin büyük bir kesimini kül etmiştir. 433, 465, 532, 583, 1203-04, 1305, 1434 tarihlerindeki yangınlar geniş bölgelere yayılan âfetler olarak bilinir. Bunların içinde bilhassa dördü, 433 (iki gün iki gece), 465 (Haliç'den Marmara'ya kadar), 532 ve 1203 günlerce sürmüş ve pek çok binayı ve eseri mahv etmiştir. Bizans çağında şehirde bir yangın söndürme tüzüğü ile teşkilâtının varlığı da bilinmektedir.

Antik çağda yapılan büyük *forum* yani meydanların bütün Bizans devri boyunca oldukları gibi kaldıkları sanılmamalıdır. Bunlar bozulmuş hatta üzerine binalar kurulmuştu. Yalnız Ayasofya ile Büyük saray arasında uzanan *Augusteon meydanı* uzun süre önemini korumuştu. Buradaki gümüş Eudoxia heykelinden başka, bir köşede atlı bir İmparator heykeli yükseliyordu. Genellikle Iustinianos'u tasvir ettiği kabul edilen fakat aslında İmparator. I. Theodosius'a da ait olması mümkün görülen bu önemli anıt, Türk devrine erişmiş ve XVI. yüzyıl başlarına kadar durmuştur. Evvelce Topkapı Sarayı'nda iken, 1877'de Budapeşte'ye hediye

edilen bir yazmadaki resminden başka bu anıtın bazı eski Türk minyatürlerinde de tasvir edildiği görülür.

Şehirde esnaf ve sanatkârların her bir kolu toplu olarak bir yerde yerleşmişti. Antik çağ içinde ve sonlarında yapılan direkli caddelerin dükkânlarında barınan bu esnaf ve sanatkârların X. yüzyılda yazılan ve tek elyazma nüshası günümüze kadar gelen bir ferman sayesinde veya "kanunnâme"den, loncalar halinde teşkilâtlandıkları öğrenilir. Fakat bu kaynak sadece yirmi kadar iş kolunu ele aldığından, metnin eksik olduğu sanılmaktadır. Bizans devri içlerinde direkli caddeler, depremler ve yangınlar yüzünden ilk görünümlerini kaybetmiş ve yıkılan direklerin yerlerine ağaçlar dikilmeğe başlamıştır. Lâtin işgali (1204-1261) geçtikten sonra son Bizans devrinde şehrin içinde, kenarlarında ağaçlar olan sokakların varlığı bilinir.

Theodosius surları ile sınırlanan şehrin her tarafında yerleşme yoktu. Bazı bölgelerin boş veya ekili oldukları anlaşılmaktadır. Böyle sahalardan bazıları Türk devri boyunca da boş kalmış ve yakın tarihlere gelinceye kadar öylece durmuştur. Şimdi Vatan caddesinin geçtiği eski Bayrampaşa deresi çevresindeki Yenibahçe bu hususda en belirli örnektir. Şehrin nüfusu, VI. yüzyılda çok yüksek rakamlara çıkarılarak gösterilmekte ise de, bu parlak devirde yarım milyon kadar olabileceği inandırıcı bir tahmin olarak ortaya konmuştur. Fakat son devirde nüfusun çok azaldığı ve 50.000 ile 80.000 arasında bir sayıya kadar düştüğü genellikle kabul edilir. Zaten daha XIV. yüzyıl başlarında Arap yazarı Ebu'l-Fidâ, "şehrin içinde ekilmiş tarlalar, bahçeler ve harap bir çok ev" görüldüğünü yazmakta, 1403'de İstanbul'a gelen Ruy Gonzales de Clavijo, şehrin pek fazla meskûn görülmediğini bildirerek, şehrin ortalarında sürülmüş arazi içinde köy evleri görüldüğüne işaret etmektedir. Otuz yıl sonra, 1433'de Bertrandon de La Broquière ise şehrin adeta peşpeşe sıralanan köyler halinde olduğunu ve boş yerlerin meskûn yerlerden daha fazla olduğunu bildirmiştir.

Bizans tarihi boyunca Theodosius surları içinde kalan üçgen biçimli şehrin içinde pek çok kilise ve manastır yapılmıştı. Bu Hıristiyan yapılarının başında gelen iki büyük kiliseden *Havvariler (Hagioi Apostoloi)* kilisesi Fatih Camii'nin yerinde yükseliyordu. IV. yüzyılda yapılmış olmakla beraber Iustinianos tarafından yeniden yaptırılan bu beş kubbeli büyük kilise yanında İlk İmparatorların lâhitlerinin yer aldığı bir *mausoleum* da bulunuyordu. Fetih sırasında çok harap durumda olan bu kilise, Fatih tarafından kısa bir süre için Ortodoks patriğine verilmiş ise de sonra yıktırılmış ve yerine cami ile külliyesi yapılmıştır. İkinci büyük ve önemli kilise ki aynı zamanda Ortodoks âleminin mistik bir sembolu haline gelmiş ve getirilmiştir, fetihden sonra *Ayasofya* Camii olan yapıdır. Dördüncü yüzyılda bir basilika olarak yapılan, Theodosius devrinde bir daha yenilenen ve Nika ayaklanmasında 532'de yandıktan sonra Iustinianos tarafından Anadolulu iki mimara, Tralles (=Aydın)'li

Anthemios ile Miletos (= Söke yakınında Balat)'lu İsidoros'a 532-537 yılları arasında şimdiki biçimi ile inşa ettirilen Ayasofya, dünya sanat tarihinin baş anıtlarından biri olarak kabul edilir. Burada Roma İmparatorluğu sanatındaki dev ölçüleri seven tutum, Hıristiyanlığı yücelten bir sanat anlayışı ile birleşmiş ve mimarlık tarihinde o vakte kadar görülmeyen bir kubbenin yapılmasına kadar ulaşmıştır. Ayasofya gerek Bizans gerek Türk devrinde pek çok tamir görmüş ve ancak bu sayede ayakta tutulabilmiştir. İçinde 1932'den itibaren yeniden meydana çıkarılan mozaik süsleme ise hep IX. yüzyıldan sonraya aittir. Ayasofya'nın hemen yakınında Patriklerin özel kilisesi olan *Hagia Eirene (Aya İrini)* kilisesi bulunmaktadır. Fetihden sonra, sarayı çeviren *Sur-ı Sultanî*'nin içinde kaldığından İç Cebehane olarak kullanılan, XIX. yüzyıl ortalarında da içinde ilk Türk müzesinin kurulduğu bu yapının sağ tarafında 1945-1950 yıllarında, M. Ramazanoğlu tarafından yapılan kazılarda bulunan kalıntılar herhalde Bizans devri Patrikhanesine ait olmalıdır.

Bin yılık Bizans devri boyunca şehrin içinde irili, ufaklı beşyüz kadar dinî yapının mevcut olduğu, çeşitli kaynaklardan öğrenilmektedir. Ancak bunların hepsinin de 1453'e kadar ayakta ve kullanılır durumda olduklarını sanmamak gerekir. Ayrıca, aynı kilisenin bölümlerinin ayrı adlarla şapel olarak kullanıldıkları da göz önünde tutulmalıdır yani bir binanın içinde birden fazla kilise varmış gibi gözükmektedir. Nihayet erken tarihlerde yapılmış dinî bir binanın sonraları başka ad aldığı veya ortadan kalktığı da hatırdan çıkarılmamalıdır. Kısacası tarih içinde bilinen beşyüz kadar dinî yapı adı, beşyüz ayrı kiliseye işaret etmemektedir. Bunların arasında en ilgi çekici durumu olan eser, son yıllarda Saraçhanebaşı'nda kalıntıları bulunan *Hagios Poyleuktos* kilisesidir. VI. yüzyıl başlarında yapılmış olan bu muhteşem yapı, herhalde daha XIII. yüzyıl başlarında harap bir halde olmalıdır ki, 1204'de İstanbul yağmasını yapan Dördüncü Haçlı seferi ortaklarından Venedikliler, bu kilisenin işlenmiş mimari elemanlarından birçoğunu memleketlerine götürerek San Marco kilisesini süslemede kullanmışlardır. Son yıllarda aynı parçaların eşleri Saraçhanebaşı'ndaki kazıda bulunmuştur.

Kilisesi günümüze kadar gelen en eski manastır, şehrin güneybatı köşesinde, Yedikule'ye yakın bir yerde yükselen *Studios manastırı* idi. Bizansın din, sanat ve politika hayatında büyük bir rolü olan bu manastır 454-463'de kurulmuştu. Sarnıcı ve hellenistik üslupta *Ioannes Prodromos* adına bir basilika olan kilisesi İmrahor İlyas Bey Camii adıyla harap bir halde hâlâ durmaktadır. İmparator Iustinianos'un tahta çıktıktan az sonra 530'a doğru yaptırttığı merkezi plânlı *Sergios ve Bakkhos kilisesi de* Küçük Ayasofya Camii olarak bugün de kullanılmaktadır. Daha sonraları, Orta Bizans devri içinde mekânı haç biçiminde olan pek çok kilise daha yapılmıştır. Bunların hiçbirinin Ayasofya şemasını geliştirmedikleri ve ölçüleri bakımından pek büyük sayılamayacak yapılar olmaları dikkati çeker. İçlerinden bazıları da manastırlara aitti. Önceleri *Euphemia* adını taşıyan *Theodosia kilisesi* (= Gül Camii), X. yüzyılda Romanos Lekapenos'un yaptırttığı *Myrelaion manastırı kilisesi* (= Mesih

Paşa veya Bodrum Camii), X. yüzyıl başlarına ait *Lips manastırı kilisesi* (= Fenarî İsa Camii) bunlardan başlıcalarıdır. Eski adı bilinmeyen, bir hipoteze göre *Akaleptos manastırı kilisesi* olduğu ileri sürülen Şehzadebaşı'ndaki Kalenderhane Camii de bu devrin bir yapısı olmakla beraber, son yıllarda yapılan araştırma ve restorasyon işleri sırasında Assisi'li Aziz Franciscus (1182-1226)'un adını veren Lâtince yazılı bir freskonun bulunması, İstanbul'un Lâtin işgali sırasında buranın katolik Fransisken rahipleri tarafından kullanıldığını gösterir. Bu aynı zamanda Lâtin devrinin günümüze kadar gelen tek belgesi olarak çok değerli bir işarettir. Yine eski adları bilinmeyen iki eski küçük kilise de, Vefa'da Kilise veya Molla Gürânî Camii ile Çarşamba'da Hıramî Ahmed Paşa mescidi orta Bizans Devrinin küçük ölçülü dinî yapılarındandır.

Orta Bizans devrinin ikinci safhası olan Komnenos'lar devrinde de şehrin bazı yüksek bölgelerinde büyük manastırlar inşa edilmiştir. Kiliseleri Yunan haçı plânında olan bu manastırların en önemlisi Haliç'e hâkim bir yerde XIII. yüzyılda Komnenos sülâlesi tarafından kurulan *Pantokrator* İsa manastırıdır. Kilisesi biribirine bitişik üç yapıdan meydana gelmiş olup, burası bugün Zeyrek Kilise Camii olarak kullanılmaktadır. Bu kiliselerden ortadaki, Komnenos sülâlesinin mezar şapeli olarak yapılmıştı. Güneydeki büyük kilisenin döşeme süslemesi ise Komnenos'lar devrinin zevk ve lüksünü yansıtmaktadır. Günümüze kadar gelen kuruluş vakfiyesi (*Typikon*)'nden öğrenildiğine göre Pantokrator manastırının ek yapıları arasında, elli yataklı bir de hastane bulunuyordu. Kadrosu ve işleyiş sistemi bu belgeden öğrenilen bu manastır hastanesinin ne kadar kullanıldığı bilinmemekle beraber, İstanbul'un Bizans devrindeki bir sosyal yardım müessesesinin varlığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu büyük manastırın kilisesinden başka, altındaki çok sayıda altyapı ve sarnıcın hâlâ durduğu söylenebilir. Fatih'den Halice inen yamacın yine hâkim bir noktasında XII. yüzyıl başlarında kurulan *Pantepoptes* manastırının da Eski İmaret Camii adıyla tanınan kilisesi durmaktadır.

Dördüncü Haçlı seferinin Bizans'a karşı dönmesi ve önce buraya dost olarak gelen Batılı şövalyelerin 1204'de Bizans İmparatorluğunu yıkarak başkenti ele geçirmeleri ve bir Lâtin krallığı kurmaları ile Bizans İmparatorluğu, dünya politikasında büyük devlet olarak sürdürdüğü yerini kaybetmiştir. Şehrin içindeki bazı kilise ve manastırların Katolik idaresine geçmekle beraber, şehrin harap ve bakımsız bir duruma girdiği bilinir. İşgal sırasında çıkan büyük yangın, yağmalar ve ilgisizlik şehrin büyük bir harabe haline gelmesine yetmişti. 1261'de İstanbul'u geri alan Bizanslılar, Palaiologos'lar sülâlesi devri başlarında şehri ve yapılarını tekrar yapmağa gayret göstermişler ve sanatta da bir canlanma başlamıştı. Bu arada yeni bir dünya ve din görüşü de belirmiş, manastırlar daha dış âleme açık bir karakter almıştı. 1261'de Bizans İmparatoru olan VII. Mikhael Palaiologos ile yakınları ve ondan sonraki İmparatorlar ile ileri gelenleri harabe halinde buldukları kilise ve manastırları ihya etmeğe girişmişlerdi. Artık imparatorluk sarayı olarak Edirnekapısı

- Ayvansaray arasındaki *Blakherna Sarayı* kullanılıyordu. Buraya yakın bir yerde olan ve önceki devirden kalan *Khora* manastırı, devlet ileri gelenlerinden Theodoros Metokhites tarafından büyütülerek muhteşem biçimde mozaikler ve freskolar ile süslenmişti. Kariye Camii olarak tanınan bu manastır kilisesinin duvar süslemesi sanat tarihi bakımından eşsiz bir değerdedir. Adeta bir kültür merkezi olan bu manastırın yanında Metokhites'in sarayı da bulunuyordu. Çarşamba'da *Pammakaristos* manastırı (= Fethiye Camii), Kocamustafapaşa'da *Andreas* manastırı (= Koca Mustafa Paşa Camii), Yenibahçe'de *Lips* manastırı (= Fenaî İsa Camii), XIII. yüzyıl sonları ve XIV. yüzyıl başlarında yeniden yapılan veya genişletilen başlıca dini tesislerdir. Bunlardan sonuncusu *Lips* manastırı Palaiologos'ların mezar kilisesi olmuş, bunun da yanında küçük bir hastane kurulmuştur. Şehrin içindeki bu büyük manastırlar etraflarını çeviren duvarların içinde huzur ve sükun adaları teşkil ediyorlar, dünyadan çekilen erkek veya kadın ileri gelenler son günlerini buralarda geçiriyorlardı. İmparatorluğun sınırları çok daraldığından, şehrin dışında ve çevresindeki manastırlarda pek barınmak mümkün olmadığından başkent surlarının içinde, emniyette olan bu manastırlar büyük bir gelişme gösteriyordu. Bunların dışında, bugün pek belirli bir yapıları olmayan daha bir kaç büyük manastırın da varlığı bilinir. Şehrin şurasında, burasında yükselen küçük kiliselerden de bazıları bu son devirde imar görmüş ve genişletilmiştir ki, bunların en önemlisi Vefa'da Kilise (veya Molla Güranî) Camii olan yapıdır. Şehrin Türkler tarafından fethi sıralarında surların içinde yüze yakın kilise ve irili ufaklı, kullanılır veya harap durumda manastır veya kilise vardı. Bunlardan işe yarayanlar, sonraları peyderpey cami veya mescid haline getirilmiştir. Herhalde daha Bizans devri içlerinde harap olan birçok dinî yapının temel izleri veya kalıntıları ise kalın toprak tabakaları altında kalmış ve bunlar son yıllarda büyük yapılar için toprak kazıldığında meydana çıkmıştır. Nitekim, Edebiyat ve Fen Fakülteleri yerinde, Topkapı Sarayı ikinci avlusunda, Şehzadebaşı'nda Fen Fakültesi ek binası yapımında eski adları bilinmeyen kilise kalıntıları meydana çıkmıştır.

XIV. yüzyılın ortaları politik bakımdan artık Bizans'ın sonudur. Başkentinin "Meryem tarafından korunduğuna" inanan ve bu yüzden de yabancı ele geçmiyeceğine güveni olan Bizans, devlet olarak sadece bir gölgeden ibarettir. Bu başkent güçlü surlarının arkasında yaşamağa çalışmakta ve yiyecek ihtiyacını surların dışındaki henüz tam olmasa bile bir dereceye kadar kontrolü altındaki Trakya tarafında olan topraklardan sağlamaktadır. Fakat şehrin nüfusu günden güne azalmakta ve ticaretin zengin İtalyan şehirlerinin (Pisa, Venedik, Amalfi, Cenova) ellerine geçmesi ile fakirleşmektedir. Artık Anadolu yakasında yazlıklar ve av köşkleri yoktur. Boğaziçi de Türklerin kontrolündedir. Sadece Adalar'da Bizans manastırları yaşamaktadır. Haliç'in karşı tarafındaki Galata ise XIV. yüzyılda Cenova'nın bir kolonisi haline gelmiştir. Etrafı surlarla çevrili ayrı bir şehir haline gelen Galata'nın duvarlarını ve kapılarını Cenova'nın ve İtalyan ailelerinin armaları

süslemektedir. Cenovalılar burada büyük ticaret merkezleri ve katolik kiliseleri yapmışlar, Galata'ya bir Akdeniz İtalyan şehri görünümü vermişlerdir. Bu kiliselerden Dominikenlere ait olan *San Domenico* kilisesinin gotik üsluptaki kare biçimli çan kulesi hâlâ durur. Kilise ise fetihten sonra camiye çevrilmiş ve Arap Camii adını almıştır. Belki *San Michele* kilisesinin yerinde Rüstem Paşa han, *San Francesco* kilisesinin bir yangında harap olması üzerine, arsasında Gülnuş Emetullah Sultan XVII. yüzyılda Yeni Camii inşa ettirmiştir. Bu caminin yerinde de şimdi Hırdavatçılar çarşısı vardır. *San Paolo* kilisesi, XIX. yüzyılda yenilenmiş biçimi ile günümüze gelmiş, *Saint Benoît* manastır ve kilisesi de çok değişmiş olmakla beraber, hâlâ Lâtinlerin bir dini tesisi olanak hizmet görmektedir. Cenovalıların XIV. yüzyılda Gotik üslupta yaptıkları idare sarayının ise *(Palazzo comunale)*, Bankalar Caddesi'ndeki cephesi ne yazık ki doksan yıl kadar önce yıktırıldığından şimdi yalnız arka cephesi durur.

Galata tahkimatının en önemli burcu olan *Galata Kulesi* ise, alt kısmı Cenova devrine ait olmakla beraber, Türk devrinde birçok defa değişikliğe uğramış ve yükseltilerek, biçimi değiştirilmiştir. Galata surlarının dışındaki arazi yani şimdiki Beyoğlu bölgesi boş bir kırlık halinde idi. Burada bağlar ve bahçeler uzanıyordu. Bizans'ın mezarlığının da hiç değilse bu bölgenin bir kesimini kapladığı sanılmaktadır. Haliç'in kuzey yakası sırtlarının bir yerinde olduğu bilinen *Hagios Zootikos* cüzzamhanesinin tam nerede olduğu bilinmez. Hasköy köprüsü yapılırken doğu tarafındaki yamaçta ortaya çıkan Bizans duvar kalıntıları belki de bu cüzzamhaneye aitti. Bugün bunlar ortadan kaybolmuştur. Tepebaşı'nda Kanser Araştırma Merkezi binası yapılırken bulunan, V-VI. yüzyıllara ait olduğu sanılan güzel mimarili bir su sarnıcı, Bizansın erken devirlerinde buralarda büyük bir manastırın varlığına işaret olabilir.

Türkler 1071'de Anadolu'ya girmişler ve İstanbul'un yakınlarına kadar ağır ağır yaklaşmışlardı. Bizans'ın kesin çöküşünden hiç değilse bir yüzyıl önce Türkler Üsküdar'da bulunuyorlardı. 1438'de Üsküdar'a Türk kıyafetinde gelen Bertrandon de La Broquière, burada Rum kayıkçıların yolcuları karşıya Galata'ya geçirdiklerini ve Türklere yabancılardan daha fazla itibar gösterdiklerini bildirir. Türkler Boğaz geçişini kontrol altına almak için, daha XIV. yüzyıl sonlarında *Anadolu* (veya *Akça,* veya *Güzelce) hisarı*'nı yapmışlardı. Fatih II. Mehmed, 1452'de bunun karşısında dört ay gibi çok kısa bir süre içinde *Rumeli* (veya *Boğazkesen) Hisarı*'nı inşa ettirmişti. Bizans'ın kesin sonu olan 1453'te ise Türk kuvvetleri, şehri kara tarafından kuşatıp, tarih boyunca hiçbir yabancı gücün gerçekleştiremediği büyük hücumu bu taraftan yaparken, Galata'nın arka taraflarından aşırarak kadırgalarını da Haliç'e indirmişti. Bu olay o çağda herhalde o kadar hayret uyandırmış olmalı ki, Fetih'ten az sonra 1455'de yapılan bir Fransız minyatüründe itina ile belirtilmiştir. Şehir 29 Mayıs 1453'de Türklerin eline geçtiğinda zaten boşalmış ve bir harabe durumuna girmiş olan bu büyük Ortaçağ başkenti için yeni bir çağ açılıyordu. Bizans İm-

paratorluğunun son yıllarındaki İstanbul'un görünüşünü, şematik de olsa bir kaç eski resmin yardımıyla tanımak mümkün olmaktadır. 1420 yıllarına doğru İstanbul'u gören Cristoforo Buondelmonti'nin çizdiği resmin aslı ortada olmamakla beraber, otuza yakın biribirinden az veya çok değişik kopyaları bulunmaktadır. Bunlarda şehrin içinde büyük boşluklar göze çarpar. Aralarda ise büyük kilise ve manastırlar ve bazı anıt - dikilitaşlar işaretlenmiştir. Hartmann Schedel'in 1493'de yayınlanan *Weltchronik* (= *Dünya tarihi*)inde İstanbul'u tasvir eden gravürün çiziminde ise aslı Bizans devrinde yapılmış bir orijinalden faydalanıldığı anlaşılmaktadır. Bu resimde İstanbul sur kapılarında haçlı armalar işaretlendiğine göre henüz Türk idaresine geçmemiştir. Burada Galata'nın evlerle dolu olmasına karşılık etrafını surların çevirdiği İstanbul'da büyük boşluklar dikkati çeker. Havvariler kilisesinin yan kanatlarının çatıları çökmüştür. Boş arazilerin aralarında büyük kilise ve manastırlar ile ağaç toplulukları belirtilmiş, hatta Marmara'ya yakın bir kesimde Cerrahpaşa - Samatya dolaylarında üç de yeldeğirmeni işaretlenmiştir. Böylece şehrin Bizans'ın son yıllarında büyük ölçüde kırlık bir görünüşü olduğu bu resim belgesi yardımıyle de anlaşılmaktadır.

Türklerin İstanbul'u alması ile bu tarihî şehre yeni bir düzen, yeni bir sanat ve yeni bir yaşama anlayışı da girmiş oluyordu. Fetholunan her yerde usulden olduğu gibi, İstanbul'un en büyük kilisesi, *Ayasofya* Fatih Sultan Mehmed vakfı olarak camie çevrilmiş, bazı büyük manastırlar da ilk ihtiyaçları karşılamak üzere barınak olarak kullanılmıştır. Nitekim Pantokrator manastırının geniş bir saha kaplayan binaları medrese haline sokulurken kilisesi de bunun mescidi yapılmıştır. Pantepoptes ve Akaleptos (?) manastırları da kiliseleri ile dervişler zaviye - tekke haline getirilmiştir (*Eski İmaret* ve *Kalenderhane camileri*). Sonraları, Türk nüfusunun artması ile boş kalan kiliseler cami ve mescide çevrilmiştir. Bilhassa II. Bayazıd (1481 - 1512) devrinde bu çeşit değişiklikler yoğun olmuştur. *Koca Mustafa Paşa, Atik Mustafa Paşa, Küçük Ayasofya, Fenari İsa* (doğrusu Alâeddin Ali), *İmrahor İlyas Bey, Mesih Paşa, Kariye* camileri hep bu yıllar içinde kiliselikden çıkarılmıştır. Bu arada bazı pek harap ve sadece ufak parçaları kalmış Bizans dinî yapıları da, Türk vakıf sisteminde "şenlendirme" politikasının uygulanması ile, işe yarar kadarı ile biraz tamirden sonra bir tekkeye bağlanmış veya mahalle mescidi biçimine sokulmuştur. *Sancakdar, Toklu İbrahim Dede, Sekbanbaşı İbrahim Ağa, Lala Hayreddin, Şeyh Süleyman, Manastır, Şeyh Murad* ve *Kasım Ağa* mescidleri bu arada sayılabilir. Daha sonraları, XVI. yüzyıl içinde *İbrahim Paşa (Ese kapısı)* ve *Hırami Ahmed Paşa*, XVII. yüzyılda da son olarak *Kefeli* ve *Kemankeş Mustafa Paşa (Odalar)* mescidleri, esasları bir Bizans yapısı iken İslâm ibadetyeri şekline sokulmuş yapılar veya kalıntılardır. Şehrin içindeki kilise olarak XVI. yüzyıl sonlarına kadar kullanılan ve Ortodoks patriğine tahsis edilen Pammakaristos manastırı kilisesi de *Fethiye Camii* olmuştur.

Fatih II. Mehmed şehrin canlanması için çeşitli yerlerden halk getirip İstanbul'a

yerleştirtmiş ve yeni bir anlayışa göre de imara geçilmiştir. İstanbul'un çok çabuk bir Türk ve İslâm şehri görünüşü alabilmesine karşılık, Halicin öte yakasındaki Galata daha beşyüz yıl kozmopolit bir Akdeniz ticaret ve liman şehri görünüşünü korumuştur. Kiliseleri, ticarethane ve mal ambarları, dar yokuşlu sokaklara açılan batakhaneleri, meyhaneleri, kıyılarında iskeleleri ve gemi eşyası yapan ve satan dükkânları ile Galata bu özelliğini hemen hemen 1930'lara kadar koruyabilmişti. Fakat İstanbul'un fethi ile şehirdeki en önemli değişiklik, ilk İmparatorların mezarlarının bulunduğu Havvariler kilisesinin harabesini ortadan kaldırarak, burada ilk Türk damgasını teşkil eden Fatih külliyesinin 1463-1470 yılları arasında yapılmasıdır. Bu büyük kültürel ve sosyal merkez, şehrin tam ortasında ve yüksek bir noktada kurulmuştu. Büyük bir camiin dış avlusunun iki tarafında medreseler sıralanıyor, ayrıca bir darüşşifa (hastahane) ile bir tabhane (misafirhane) bu iki diziyi tamamlıyordu. Külliyenin önünde bir hamamı ile bir de çarşısı (*Saraçlar çarşısı*) vardı. Kurucusu olan Fatih Sultan Mehmed'in türbesi de külliyenin içinde idi. Şehrin ilk büyük Türk anıtı olan bu muhteşem sitenin camii 1766 depreminden sonra yeniden yapılmış, ek yapılarından ise sadece medreselerden bazıları ile tabhane ve yeniden yapılan türbe kalmıştır.

Fatih, surları tamir ettirerek Altınkapı'nın iç tarafına eklenen burçlu bir duvarla burayı bir iç kale (*Yedikule hisarı*) biçimine sokmuştu. Ayrıca Bizanslılardan tamamen değişik iki yerde birer saray kompleksi yaptırmağa girişmişti. Bunlardan ilki şehrin ortasında eski *Theodosius forum*'un kenarında kuzeyin temiz havasını alan ve Boğaz girişini, Haliç'i gören bir yerde kurulan *Eski saray* (= *Saray'ı Atik*) idi. Pek çabuk gözden düşen ve yerine XIX. yüzyılda Seraskerlik binası (şimdi Üniversite merkez binası) yapılan bu saraydan hiçbir iz kalmamıştır. İkinci saray için ise, şehrin böyle bir yerleşmeye en uygun yeri seçilerek, ayrılmış, *Yenisaray (Saray-ı Cedid)* adı verilen kompleksin temeli burada atılmıştı. XIX. yüzyılda kıyıdaki bir köşkün adı genelleştirilerek *Topkapı Sarayı* olarak tanınan bu geniş yapılar topluluğu, ağaçlarla kaplı büyük bir sahanın ortasındaki yüksek kısımda ve kıyıda olmak üzere iki yerde toplanmıştı. Yukarıdaki topluluk birçok avludan, salonlardan, hamamlardan, köşk ve kasırlardan, dehliz ve odalardan, çok büyük bir mutfaktan, bahçelerden ve camilerden meydana gelmişti. Yüzyıllar boyunca devamlı olarak genişleyen, yeni bölümlerle zenginleşen bu topluluğun içinde büyük bir *Harem*'den başka çeşitli saray görevlileri için de daireler vardı. Böylece saray âdeta küçük çapta bir şehir teşkil ediyordu. Kıyıda sur duvarı üstünde ve gerisinde de Batılıların *Yazlık Harem* olarak adlandırdıkları ikinci bir topluluk bulunuyordu ki, bunun da çeşitli yüzyıllarda yapılmış birçok köşkle *(Yalıköşkü, Sepetçiler Köşkü, İncili Köşk, Topkapı Sarayı)* zenginleşmiş olduğu bilinir. Fatih tarafından yaptırılan pavyonlardan bir tanesi, *Çinili köşk* (1472), günümüze kadar mimari varlığı ve muhteşem çini süslemesi ile gelmiştir. Burada, bir orta avlu fikrinin devamcısı olan kubbeli bir sofa etrafında dört büyük eyvandan ve köşelere yerleştirilmiş odalardan

meydana gelmiş Asya - Türk mimari geleneğinin plânda uygulanmış olduğu görülür. Böylece İstanbul'un fethinin hemen arkasından yapılan bir köşk mimarisinde de Bizans yapı sanatına sırt çevrilerek eski milli geleneklere bağlı kalındığı dikkati çeker.

İstanbul'un Türkleşmesi için yapılan çalışmalar arasında vakıf sisteminin payı büyüktür. Şehrin çeşitli yerlerinde vezirler adlarına inşa edilen camiler, bunların yanlarında veya başka yerlerde kurulan medreseler ve sıbyan mektepleri, zengin tücarların yaptırdıkları mahalle mescitleri şehrin görünümünü hızla değiştiriyordu. Halk tamamen Türk ve müslüman değildi. Zaten Fatih'in İstanbul'a göç ettirdiği topluluklar arasında Hıristiyanlar da vardı. Nitekim Yedikule yakınında İç Anadolu'dan gelen ana dilleri Türkçe, Karamanlı denilen ve belki de asılları Türk olan Ortodokslar yerleşmişti. Kaynaklardan öğrenildiğine göre 1461'de feth edilen Amasra'nın Hıristiyan halkının bir kısmı da İstanbul'a yerleştirilmişti. Bütün bu topluluklar Theodosius surlarının içindeki sahada ayrı mahallelerde yaşıyorlardı. Fatih'in İstanbul'daki hayır eserleri için düzenlettiği vakfiyeleri bu hususda değerli bilgiler vermektedir. Şehrin Bizans devrinden arta kalan sokak sistemi pek değişmeden kalmıştı. Arazinin engebeli oluşu yüzünden bazı duvarların yardımıyle elde edilen teraslar da aynen bırakılmış ve Türk devri boyunca bunlara yenileri de katılmıştır. Bilhassa büyük konaklar bu terasların üstünde kurulmuştu. Bugün hâlâ İstanbul'un birçok yerinde görülen kaba taşlardan yapılmış bu istinat duvarlarının hepsini Bizans devrine indiren E. Mamboury'nin görüşünü kabul etmek mümkün değildir. Fatih, şehri aldıktan sonra ciddi bir kadastro işlemi yaptırdıktan başka, halkın su ihtiyacını cevaplayacak bazı girişimlerde de bulunmuştur. Bazı kayıtlardan sonraları çok geliştirilecek olan *Kırkçeşme* sularının ilk tesislerinin Fatih devrinde yapıldığına ihtimal verilir. Fakat büyük su tesisleri XVI. yüzyıldan itibaren büyük bir hızla geliştirilecektir. XV. yüzyılın ikinci yarısındaki imar çalışmalarına rağmen, şehrin çeşitli yerlerindeki büyük harabeler ortadan kaldırılmış veya yeni görevler verilerek ihya edilmiş değildi. Nitekim Hippodrom'un yarı yıkık harabesi hâlâ duruyor, şurada burada "kadîmden kalmış köhne" yapı kalıntıları görülüyordu. Daha Bizans devrinde dolmağa başlamış olan Marmara kıyısındaki limanlardan eski Iulianus veya Sophia limanı, *Kadırga limanı* olarak adlandırılan bir tanesi henüz işler durumda bulunuyor ve burada kadırgaların yapıldığı gemi tezgâhları vardı. Ancak 1520'den sonra Osmanlı devleti tersanesinin Gelibolu'dan İstanbul'a getirilmesi ile, Kasımpaşa semti Türk donanmasının tersane merkezi olmuştur. İçinde Fatih Camii külliyesi de gösterildiğine göre, aslı 1470'lere doğru çizildiği tahmin olunan ve bugün bilinen en eski nüshası 1510'larda yapılmış bir baskı olan bir İstanbul gravürü, şehri XV. yüzyıldaki durumu ile aksettirir. Bu resimde Sarayburnu'ndaki Yenisaray ve bahçesi, Ayasofya, fantezist bir biçimde işaretlenmiş olmakla beraber, Hippodrom'un kalıntısı, Kadırga limanı, Fatih külliyesi, Eski saray gerçeğe uygun olarak gö-

rülürler. Tekfur Sarayı ise henüz sağlam bir yapı halinde surların yanında yükselir. Evler belki hâlâ taş ve tuğladan yapılıyor olmalıydı.

Türk hayatının vazgeçilmez unsurlarından biri olan aynı zamanda kurulan vakıflara gelir de sağlayan (*Çukur, Çukurçeşme, Tahtakale, Mahmud Paşa, Gedik Paşa* hamamları gibi) hamamlar yapıldığı gibi, Yakın doğu'nun en büyük ticaret merkezlerinden biri olan İstanbul'da sanat ve ticaret erbabının barınmaları için çarşılar, hanlar ve bir tane de 15 büyük, sekiz küçük kubbeli büyük bir *Bedesten* yapılmıştı. Değerli malların satıldığı, esnaf ve ticaret loncalarının evrakının saklandığı, adeta bir içkale gibi olan bu bedesten, bütün ticaret bölgesinin merkezini teşkil ediyordu. Üstü kubbelerle örtülü kalın taş duvarlı, heybetli bir yapı olan *Eski* veya *İç Bedesten* (veya *Cevahir bedesteni*) denilen bu bina Fatih tarafından yaptırılmış ve Osmanlı mimarisine mahsus özel bir yapı türü teşkil eden bu geleneğin böylece İstanbul'da da bir örneği meydana getirilmiştir. Kısa bir süre içinde Bedestenin etrafındaki sokaklar çeşitli ticaret ve sanat kollarının işlettikleri dükkânlar ile dolmuştur. *Sandal bedesteni* denilen ikinci bedestenin de Fatih devrine ait olduğunu kabul edenler vardır. Galata'da yine aynı devrinde dokuz kubbeli bir bedesten daha inşa edilmiştir.

Vakıf binaların yoğun surette artması bilhassa II. Bayazıd (1481-1512) yıllarında olmuştur. Bu tarihlerde şehrin her tarafında irili ufaklı cami, mescid ve medreseler yapılmıştır. Sultan da Theodosius forumunun başka bir köşesinde dağınık bir düzene göre yerleştirilmiş kendi adıyla anılan büyük cami ile birlikte onun külliyesini meydana getiren medrese, hamam, imaret vs. yi yaptırtmıştır (1501-1505). Fakat 1509 yılında olan korkunç bir deprem şehrin yapı karakterinde çok büyük değişikliğe yol açan bir olay olmuştur. Bu yılın Ağustos veya Eylül ayında başlayarak 45 gün süren bu depremde, surlarda, Saray'da, Fatih Camii ile yeni yapılan Bayazıd Camii'nde, Arcadius sütununda ve daha birçok binalarda büyük hasarlar olmuş, binlerce insan ölmüş ve *Kıyamet-i sugra* (= Küçük kıyamet) denilen bu depremin korkusundan halk ve Sultan çadırlara çıkmıştır. Derhal Anadolu ve Rumeli'den derlenen işçilerle tamirlere girişilerek zararların bir kaç ay gibi kısa bir süre içinde giderilmiş olmasına rağmen, halk kâgir binalardan ürktüğünden, evlerini yeniden yaparken ağaç malzemeyi tercih etmiştir. Bu tutum, şehrin dörtyüz yıl boyunca ev mimarisine damgasını vurduktan başka, büyük harcamalarla yapılan nice muhteşem konakların, özel sarayların ve hatta evlerin, içlerindeki paha biçilmez taşınabilir mallar ile mahvına sebep olmuştur. İstanbul'un rutubetli iklimi bir taraftan bu yapıları çabuk harap ederken, şehrin topoğrafik yapısı ve rüzgârları, yangınların inanılmaz genişlikte yayılmalarına yol açmıştır. O kadar ki halk arasında "İstanbul'un yangınları olmasa, evlerinin eşikleri altından olurdu" sözü bir mesel olmuştur. Genellikle Haliç kıyılarından veya şehrin kuzeyinin yukarı kesimlerinden başlayan yangınlar, poyraz rüzgârının da yardımı ile bir âfet halini almış ve bazen günlerce sürerek şehrin çok geniş alanlarını kül etmiştir. Bu yangınların dehşetini

anlatan kroniklerden başka, destanlar da vardır. Ayrıca bu yangınlar o sıralarda şehirde bulunan yabancılar tarafından da görülerek seyahatnâmelerinde anlatılmış, bazen resimleri yapılmış ve yangın bölgelerinin haritaları bile çizilmiştir. Yangınlar ısınmada kullanılan tandırlardan, patlıcan mevsiminde tava parlamasından veya Haliç kıyısında gemi kalafatlanırken zift tutuşmasından olduğu gibi bazen bir sadrazamı gözden düşürmek için rakipleri tarafından kasten de çıkarılıyordu. Fakat her âfetten sonra şehir bilhassa yabancıları çok şaşırtan bir hızla bir kaç ay gibi kısa bir sürede yeniden imar ediliyor ve harap olan vakıf binalar da, ileri gelenler arasında yapılan bir iş taksimi ile masrafları kendi keselerinden karşılanarak derhal ayağa kaldırılıyordu. Bir ara yangınlar hususunda halkı daha dikkatli olmağa zorlamak için, "evinden yangın başlayan evsahibinin idam edileceği" yolunda bir de ferman çıkarıldığı bilinir. Fakat bu fermanın yayınlanmasının hemen arkasından çıkan ilk yangının bizzat Padişahın "evinden" yani saraydan başlaması, bu korku verici kararın uygulanmasını daha başından baltalamıştır.

Bundan sonra XVI. yüzyıl başlarından itibaren artık İstanbul, sınırları Avrupa içlerinden Basra Körfezi'ne kadar uzanan büyük bir dünya devletinin başkenti olarak, Türk mimarisi ve medeniyetinin toplandığı bir merkez halinde zenginleşecek ve parlayacaktır.

FETİH ÖNCESİ İSTANBUL KUŞATMALARI

Necdet ÖZTÜRK*

İstanbul, kurulduğu tarihten itibaren, sahip olduğu coğrafî konumu dolayısıyla, pek çok kavim ve millet tarafından ele geçirilmeye çalışılmış ve zaman zaman el değiştirmiştir. İlk kuşatma *Makedonya* kralı *Filip* tarafından yapılmış (M. Ö. 340), ancak başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Romalılar tarafından gerçekleştirilen ve üç yıl süren kuşatma, Bizans'ın teslim olmasıyla son bulmuştur (M. Ö. 194).

Batı Hun hükümdarı *Atilla*'nın 447 baharındaki doğu seferinin hedefi *Bizans*'tı. Ancak iki devlet arasında anlaşma yapıldığından, *Atilla*'nın ordusu *Çekmece*'den geri döndü. Tarihlerin kaydettiğine göre, *Bizans* İmparatoru *II. Theodosios* (408-450), hâlen mevcut olan surları, gittikçe artan *Hun* tehlikesine karşı inşa ettirmişti. Yine bir *Türk* boyu olan *Avarlar* (III-IX. yüzyıllar) 616'da *İstanbul* önüne kadar gelmişler ve *Bizans* pâyitahtını 626'da kuşatmışlardır. Bütün *Anadolu*'yu katederek, bugünkü *Kadıköy* ile *Üsküdar* arasında karargâh kurmuş olan *Sâsânîler (İranlılar)* de bu kuşatmaya katılmışlardır. Bir ay sonra da *Trakya* tarafından *Avar* ordusunun öncüleri göründü (Haziran 626). *Boğaz* hâkimiyeti *Bizans*'ta olduğu için, *Avar-Sasânî* işbirliğinde ve birbirleriyle temasta güçlük oluyordu. Bu kuşatma, müttefiklerin başarısızlığıyla sonuçlandı.

Bulgarlar, *Tervel Han* (702-718) idaresinde iken *İstanbul*'u tehdit etmeye başladılar. *Bulgarlar*, *Kurum Han* (803-814), *Omurtag* (814-831) ve *Malamir Han* (831-836) dönemlerindeki kuşatmalardan bir netice alamadılar.

Ruslar, 864, 904 ve 936 yıllarında *İstanbul*'u kuşatmışlarsa da, herhangi bir başarı kaydetmeden geri dönmüşlerdir. *Macarlar*'ın 959'daki kuşatması da sonuçsuz kalmıştır.

1204'de *Latinler*'in istilâsına uğrayan *İstanbul* yağma ve tahrip edilmiş, *Bizanslılar İznik*'e çekilmek zorunda kalmışlardır. 1261'de *İznik Rum devleti* imparatoru *IV. Mihail*, *Bizans*'ı *Latinler*'den geri alıp *Bizans* imparatoru olmuştur. *Venedikliler* (1302) ve *Cenevizliler* (1337, 1348) tarafından gerçekleştirilen kuşatmalarda da *İstanbul* düşürülememiştir.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Araplar ve *Osmanlılar* tarafından yapılan *İstanbul* kuşatmalarının ise, Türk-İslâm tarihi bakımından ayrı bir önemi vardır. Çünkü bu fetih, *Hz. Muhammed*'in hadisleriyle müjdelenen kutsî bir hedef olarak gösterilmiş ve uğrunda binlerce şehit verilerek gerçekleştirilmiştir. Bu sonuç, insanlık tarihinde yeni bir çağ açan en önemli ve Türkler bakımından da en mutlu olaylardan biridir.

Fethi önce *Araplar*'ın, sonra da *Türkler*'in gerçekleştirmeye çalışmalarında *Hz. Muhammed*'in *"İstanbul elbette fetholunacaktır. Onu fetheden emir ne mübârek emirdir; fetheden ordu da ne mübarek ordudur"* hadisi, İstanbul'u fethe giden orduların mâneviyâtını yükseltmiş ve cesaretlerini arttırmıştır. *İstanbul*'un fethini kendilerine ideal edinmiş olan *Emevîler* (661-750), *Abbâsiler* (750-1258) ve *Osmanlılar* zamanındaki kuşatmaları, bir arada ve daha geniş olarak ele almayı uygun bulduk.

Sasanî imparatorluğunu (224-651) kısa zamanda ortadan kaldıran *Arap* ordularının karşısında, İslâmiyetin kuvvetli düşmanı olan *Bizans imparatorluğu, Mısır* ve *Suriye*'yi kaybetmiş olmasına rağmen, hâlâ müslümanların ilerlemelerini engelleyebilecek bir güce sahip bulunuyordu. Doğu hıristiyan âleminin merkezi *İstanbul*'un zaptı ve *Bizans*'ın yıkılması ile, İslâmiyetin siyasî rakibinin ortadan kaldırılması, daha *Hz. Muhammed* zamanında bile İslâmın başlıca gayeleri arasında bulunmakta idi. *Peygamber* zamanında başlayan *Bizans* gazâları 634-641 yılları arasında *Suriye, Filistin* ve *Mısır*'ın fethinden sonra *İstanbul* üzerine yönelmiştir. *Suriye* vâlisi *Muâviye* (ilk *Emevî* halifesi) Halife *Hz. Osman* (634-656)'dan bir donanma kurma izni aldıktan sonra *Suriye* ve *Filistin* sahil şehirlerinde ilk İslâm donanmasını meydana getirdi. 649 ve 653 yıllarında *Kıbrıs*'a karşı tertip edilen iki deniz seferi başarı ile sonuçlandı. *Muâviye*'nin gayretleri neticesi 655 yılında *Abdullah b. Ebî Serh* kumandasında *İstanbul*'a karşı ilk deniz seferi tertip edildi. *Fenike* açıklarında *Bizans* imparatoru *Konstans*'ın kumandasındaki donanmayla karşılaşan İslâm donanması, kaynaklarda *"Zâtü's-Savârî Savaşı"* diye bilinen çetin bir mücadeleye tutuştu. Bu savaşta müslümanlar büyük bir zafer kazandılar. İmparator *Konstans* kıyafet değiştirerek canını zor kurtarabildi, *Bizans* donanması imha edildi. Bu zaferle, *İstanbul* yolu müslümanlara açılmış oluyordu.

Müslümanlar tarafından *İstanbul*'un *ilk kuşatması* Halife *Muâviye* (661-680) devrinde gerçekleştirilmiştir. *Muvâviye* 668 yılında İslâm devletinin en kuvvetli düşmanı olan *Bizans*'a ağır bir darbe indirmek maksadıyla *İstanbul*'a karşı sefer yapmaya karar verdi ve ülkenin her tarafına gönüllülerin gelmesi için haberler gönderdi. Bu seferin görünüşteki sebebi, imparator *Konstans*'a isyan eden *Ermeniye* vâlisi *Saborios*'un yardım talebi idi. Bunun üzerine *Muâviye* 668 yılında *Fadala b. Ubeyd el-Ensârî* kumandasında bir kuvvet gönderdi. Ancak âsî vâlinin attan düşerek ölmesi ve *Bizans*'ta ihtilâfın yatışması üzerine bir netice alınamadı. *Fadala*'nın kumandasındaki orduda, *Ebû Eyyub el-Ensârî* başta olmak üzere birçok meşhur sahâbe de bulunuyordu. İslâm ordusu *Malatya-Kayseri-Ummuriye-*

Eskişehir güzergâhını takip ederek *Kadıköy*'e vardı. Uzun yolculuk ve soğuklar İslâm ordusunda büyük kayıplara sebep olmuştu. Kışı *Kadıköy*'de geçiren ordu *Muâviye*'den yardım istedi. Bunun üzerine Halife *Muâviye* 669 ilkbaharında oğlu *Yezid* kumandasında yardımcı kuvvetler gönderdi. *Yezid*'in gelmesinden sonra, *Boğaz* geçilerek *İstanbul* kuşatıldı. Kuşatma, bütün yaz boyunca devam etmesine rağmen şehrin son derece sağlam surlarını aşmak mümkün olamadı. Kış mevsiminin yaklaşması üzerine kuşatma kaldırılarak ordu *Suriye*'ye döndü.

Bu sefere katılan sahâbeden *Ebû Eyyub (Hâlid b. Zeyd) el-Ensârî*, bilindiği üzere *Hz. Muhammed'in, Mekke*'den *Medine*'ye hicret ettiği zaman ilk defa evinde misafir olduğu şahıstır. *Hz. Peygamber* zamanındaki seferlerin, biri hariç hepsine katılmıştır. Yaşının oldukça ilerlemiş olmasına rağmen bu sefere de bizzat kendi arzusuyla katılmıştır. Onun bu sefer sırasında ölümü hakkında İslâm kaynaklarında değişik rivâyetler vardır. Ordu *İstanbul*'a varınca *Ebû Eyyub* hastalanmış ve *Yezid*'e "Beni düşman arazisinde gidebileceğim en uzak yere kadar götür. Daha ileri gidemeyeceğin yer neresi ise beni işte orada defnet. Zira, İstanbul surlarının önüne mübârek bir adamın defnedileceğini Resûlullah'tan duymuştum. Umarım ki o adam ben olayım" demiş ve ölümünden sonra arzusu üzerine surlar önüne bugün onun adıyla anılan *Eyüp* semtinde defnedilmiştir. Diğer bir rivayette ise savaşarak şehit düşmüş ve bugün kabrinin bulunduğu yere gömülmüştür.

İstanbul'un müslümanlar tarafından gerçekleştirilen ***ikinci kuşatması*** da yine *Muâviye* zamanında olmuştur. Müslüman donanması *Cünâde b. Ebî Ümeyye el-Ezdî* kumandasında 673 yılında harekete geçerek *Akdeniz* ve *Ege* sahillerinde bazı köprübaşlarını tuttuktan sonra ertesi yıl *İstanbul* önlerine geldi. Nisan-Eylül ayları arasında *İstanbul* karadan ve denizden kuşatıldı. Soğukların başlaması üzerine İslâm donanması *Kapıdağ Yarımadası*'na geri çekildi. 675 yılında tekrar harekete geçerek *Bizans* donanmasını bir hayli yıprattı. Müsâit mevsim ve fırsatlarda gerçekleştirilen bu hücumlar yedi yıl sürmüştür. Yedi yıl boyunca kışları *Kapıdağ Yarımadası*'nda geçiren müslüman ordusu yazları *İstanbul*'u kuşatıyordu. Bu uzun kuşatma sırasında gerek soğuk ve hastalık, gerekse *"Gregois"* (grejuva) adı verilen Rum ateşinin kullanılması sebebiyle, müslümanlar çok zayiat verdiler. *Kallinikos* adlı *Suriyeli* bir mülteci tarafından *Bizans*'a getirilen bu ateş suda da yanabiliyordu. Bu ateş askeri maksatlarla ilk defa bu kuşatma sırasında kullanılmış ve İslâm donanmasının başarısızlığa uğramasında başlıca etken olmuştu. Sonunda 680 yılında kuşatma kaldırıldı. Sefer dönüşünde *Antalya* açıklarında şiddetli bir fırtınaya yakalanan donanma ağır kayıplar verdi.

Halife *I. Velid* (705-715), yaptığı büyük fetihleri *İstanbul*'un fethiyle tamamlamak düşüncesindeydi. Bu maksatla *714* yılında geniş hazırlıklara girişti. Ancak 715'teki ölümü bu düşüncesini gerçekleştirmeye fırsat vermedi. Yerine geçen kardeşi *Süleyman* (715-717), onun başlattığı hazırlıkları tamamlayarak *Mes-*

leme b. Abdülmelik kumandasındaki kara ve deniz kuvvetlerine hareket emrini verdi (Eylül 715). *Maraş* üzerinden *Ammuriye* yönünde ilerleyen *Mesleme*'yi durdurmak için gönderilen *Theodosios*, İmparator *II. Anastasios*'a karşı isyan etmiş ve imparatorluk tahtına geçmiştir. Fakat *Ammuriye*'nin savunmasıyla görevlendirilen *Anadolu* kumandanı *Leon*, yeni imparatoru tanımayı reddedince *Mesleme* onunla işbirliği yapmayı menfaatlerine uygun buldu. *Mesleme*, meşrû imparator olarak tanıdığı *Leon*'u ve *Ammuriye*'yi ele geçirmek niyetindeydi. Fakat kurnaz *Leon* tuzağa düşmedi ve böylece *Ammuriye*'nin kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı. Buna rağmen müslümanların desteğiyle *İstanbul*'a giden ve imparator olan *Leon*, *Mesleme*'ye cephe almakta gecikmedi. Bunun üzerine *İstanbul*'u kuşatmaya karar veren *Mesleme*, *Çanakkale*'ye geldi ve *Nara*'dan donanmanın yardımıyla karşıya geçti. Karadan surlar önüne gelerek kuşatmaya başladı. Donanma da Eylül ayında *Marmara*'ya girdi; *Haliç*'in önündeki zincire kadar sokuldu ve denizden hücuma başladı ise de, az zamanda *Rum* ateşinden büyük zâyiat gördüğünden çekilmek zorunda kaldı. O yıl kış çok şiddetli geçtiğinden *Arap* kara kuvvetleri çok kayıp verdi. Kendilerine *Mısır*'dan ve *Afrika*'dan yardım maksadı ile gönderilen donanmalar, *Leon*'un baskınına uğrayıp yakıldı. Ayrıca *Anadolu*'dan geçerek *İzmit*'e kadar ilerlemiş olan kara kuvvetleri de *Bizanslılar* tarafından pusuya düşürülerek dağıtıldı. *Mesleme*'nin kumandasındaki *Arap* ordusu *İstanbul* surları önünde, hiç bir yardım alamadan hücumlara devam etmekten, hastalıktan ve açlıktan güçsüz düştüğü sıralarda, *Balkanlar*'dan gelen *Bulgarlar*'ın saldırılarına uğradı (Eylül 717). *İstanbul*'u zaptedinceye kadar *Mesleme*'nin orada kalmasını emreden Halife *Süleyman*'ın ölümü üzerine yerine geçen halefi *Ömer b. Abdülaziz* (717-720), kuşatmanın uygun olmayan şartları altında bunalmış ve imparator *Leon*'un desîseleri karşısında şaşkın hâle gelmiş olan *Mesleme*'nin derhal geri dönmesini bildirdi. Böylece *üçüncü kuşatma* da başarısızlıkla sonuçlandı. Dönüş esnasında da *Arap* deniz kuvvetleri, yollarda üst üste *Bizanslılar*'ın taarruzlarına uğradığından bütün sefer büyük bir felâket halini almış idi. Bu sefer dolayısıyla daha sonraki devirlerde bir çok rivayetler çıkmıştır. Bunlardan biri *Mesleme*'nin *İstanbul*'a girişidir. Gûyâ imparator *Leon*'un izni ile *Mesleme*, maiyeti ile birlikte *Bizans* pâyitahtında üç gün kalmıştır. Diğer bir rivayet de, *Mesleme*'nin *İstanbul*'da bir câmi yaptırmış olduğudur. *İstanbul* hakkında *Hz. Muhammed*'e atfedilen hadislerden birinde "İstanbul'da bir câmi yapılacağı" tebşir ediliyordu. X. yüzyıl İslâm müellifleri *Mesleme*'nin yaptırdığı câmiden bahsettikleri gibi, *Bizans* tarihçileri de *İstanbul*'da bir câmiin bulunduğunu kaydetmektedirler. *İlk Selçuklu* sultanı *Tuğrul Bey* (1040-1063) zamanında bu câmi tamir edilmiş ve onun adına hutbe okunmuştur. *Selâhaddin Eyyûbi* ile imparator *İsaac* arasında varılan bir andlaşmada, bu câmide Cuma namazlarının kılınması hükme bağlanıyordu. *Mesleme*'nin seferi münasebetiyle yaptırılmış olan câmiin, bugünkü *Arap Câmii* olması ihtimal dahilindedir.

Müslüman *Araplar* tarafından *İstanbul*'a karşı yapılan *son sefer Abbasi* halifesi el-Mehdî (775-785) zamanında yapılmıştır. *Mehdî*'nin oğlu ve veliahdı *Hârun*'un kumandasında gönderdiği ordu *İzmit*'teki *Bizans* kuvvetlerini mağlup ettikten sonra *Üsküdar*'a kadar sokulmuş idi (781). İmparator *VI. Konstantinos* adına devleti idare eden *İrene*, yıllık vergi vermeyi kabul ederek *Hârun* ile barış yaptı ve *Hârun* da kuşatmayı kaldırarak *Bağdat*'a döndü.

Halife *Mehdî* zamanında teşebbüs edilen muhasaradan sonra *Anadolu*'ya karşı çeşitli zamanlarda akınlar ve büyük seferler yapılmış, ancak bunların hiç birisi *İstanbul*'u hedef almamıştır. *Halife el-Mu'tasım* (833-842), 838 yılında *Ammuriye*'yi fethettikten sonra *İstanbul* üzerine bir sefer yapmayı plânlıyordu. Fakat ordusu içindeki bazı ihtilâflar onun bu düşüncesini gerçekleştirmeye fırsat vermemiştir. IX. yüzyılın ortalarında *Bizans*'ı yöneten *Makedonya* sülâlesi zamanında üstünlük *Bizans*'a geçecek ve bu durum *Selçuklu Türkleri*'nin *Anadolu*'yu fethine kadar devam edecektir.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu (1040) takip eden yıllarda, *Anadolu*'ya karşı 1018 yılında başlayan akınlara devam edildi. Küçük birlikler halinde *Türk* akıncıları *Anadolu*'ya giriyorlar, *Ege* ve *Marmara* sahillerine kadar ilerliyorlardı. Yirmi yıl kadar devam eden akınlar 1071 *Malazgirt* zaferiyle birlikte büyük bir fetih hareketine dönüştü. Kısa zaman içinde, asırlardan beri mücadele verilen, fakat bir türlü fethedilemeyen *Anadolu* bir müslüman ülkesi haline gelmişti. *İznik* merkez olmak üzere kurulan *Türkiye Selçuklu Devleti Bizans*'ın en büyük rakibi oldu. Nitekim 1071 yılında *Kutalmış-oğlu Süleyman Şah Üsküdar*'a kadar ilerledi. Bu sırada *Bizans* için çok daha tehlikeli olan bir rakip ortaya çıktı. Bu, *İzmir Emiri Çaka* (veya *Çakan*) *Bey* idi. Gençliğini *İstanbul*'da *Bizans* sarayında geçiren ve imparatorluğun dahilî durumunu çok iyi bilen *Çaka Bey*, merkezi *İzmir* olmak üzere bir beylik kurmuş ve 40 gemiden ibaret kuvvetli bir donanma meydana getirmişti. *Bizans*'ı birkaç deniz savaşında mağlup ederek *Ege* denizinde gözle görülür bir üstünlük sağladı. O, *Çanakkale* ve *Gelibolu*'ya çıkarak *Bizans*'ın *Akdeniz* ile irtibatını kesmeyi hedefliyordu. *Anadolu* sahilleri de *Selçuklular*'ın elinde olduğundan, *Bizans* kıskaç içine alınmıştı. *Bizans* imparatoru *Aleksios Komnenos* 1091 yılında *Avrupa* hıristiyan dünyasına başvurarak yardım talep etti. *Çaka Bey*'in anlaştığı *Peçenekler* Edirne'ye kadar ilerlemişler ve karadan *Bizans*'ı sıkıştırmaya başlamışlardı. *Aleksios Komnenos* bu zor durumdan, yine bir *Türk* boyu olan *Kumanlar* ile anlaşarak kurtulabildi.

Osmanlılar'ın, daha devletin kuruluş devrinde, bütün XIV. yüzyıl boyunca *İstanbul* ile şu veya bu şekilde ilgilendikleri görülmektedir. Bu yüzyılın sonlarında başlayacak olan ilk kuşatmalara kadar, *Orhan Bey* (1324-1362)'in ve *I. Murad* (1362-1389)'ın bir kısım kuvvetleri, dost veya düşman olarak, *Bizans* surları önüne kadar gelmişler ve hattâ şehre dahi girmişlerdi. 1340 yılında bazı *Osmanlı* askerî

leme b. Abdülmelik kumandasındaki kara ve deniz kuvvetlerine hareket emrini verdi (Eylül 715). *Maraş* üzerinden *Ammuriye* yönünde ilerleyen *Mesleme*'yi durdurmak için gönderilen *Theodosios*, İmparator *II. Anastasios*'a karşı isyan etmiş ve imparatorluk tahtına geçmiştir. Fakat *Ammuriye*'nin savunmasıyla görevlendirilen *Anadolu* kumandanı *Leon*, yeni imparatoru tanımayı reddedince *Mesleme* onunla işbirliği yapmayı menfaatlerine uygun buldu. *Mesleme*, meşrû imparator olarak tanıdığı *Leon*'u ve *Ammuriye*'yi ele geçirmek niyetindeydi. Fakat kurnaz *Leon* tuzağa düşmedi ve böylece *Ammuriye*'nin kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı. Buna rağmen müslümanların desteğiyle *İstanbul*'a giden ve imparator olan *Leon*, *Mesleme*'ye cephe almakta gecikmedi. Bunun üzerine *İstanbul*'u kuşatmaya karar veren *Mesleme*, *Çanakkale*'ye geldi ve *Nara*'dan donanmanın yardımıyla karşıya geçti. Karadan surlar önüne gelerek kuşatmaya başladı. Donanma da Eylül ayında *Marmara*'ya girdi; *Haliç*'in önündeki zincire kadar sokuldu ve denizden hücuma başladı ise de, az zamanda *Rum* ateşinden büyük zâyiat gördüğünden çekilmek zorunda kaldı. O yıl kış çok şiddetli geçtiğinden *Arap* kara kuvvetleri çok kayıp verdi. Kendilerine *Mısır*'dan ve *Afrika*'dan yardım maksadı ile gönderilen donanmalar, *Leon*'un baskınına uğrayıp yakıldı. Ayrıca *Anadolu*'dan geçerek *İzmit*'e kadar ilerlemiş olan kara kuvvetleri de *Bizanslılar* tarafından pusuya düşürülerek dağıtıldı. *Mesleme*'nin kumandasındaki *Arap* ordusu *İstanbul* surları önünde, hiç bir yardım alamadan hücumlara devam etmekten, hastalıktan ve açlıktan güçsüz düştüğü sıralarda, *Balkanlar*'dan gelen *Bulgarlar*'ın saldırılarına uğradı (Eylül 717). *İstanbul*'u zaptedinceye kadar *Mesleme*'nin orada kalmasını emreden Halife *Süleyman*'ın ölümü üzerine yerine geçen halefi *Ömer b. Abdülaziz* (717-720), kuşatmanın uygun olmayan şartları altında bunalmış ve imparator *Leon*'un desîseleri karşısında şaşkın hâle gelmiş olan *Mesleme*'nin derhal geri dönmesini bildirdi. Böylece *üçüncü kuşatma* da başarısızlıkla sonuçlandı. Dönüş esnasında da *Arap* deniz kuvvetleri, yollarda üst üste *Bizanslılar*'ın taarruzlarına uğradığından bütün sefer büyük bir felâket halini almış idi. Bu sefer dolayısıyla daha sonraki devirlerde bir çok rivayetler çıkmıştır. Bunlardan biri *Mesleme*'nin *İstanbul*'a girişidir. Gûyâ imparator *Leon*'un izni ile *Mesleme*, maiyeti ile birlikte *Bizans* pâyitahtında üç gün kalmıştır. Diğer bir rivayet de, *Mesleme*'nin *İstanbul*'da bir câmi yaptırmış olduğudur. *İstanbul* hakkında *Hz. Muhammed*'e atfedilen hadislerden birinde "İstanbul'da bir câmi yapılacağı" tebşir ediliyordu. X. yüzyıl İslâm müellifleri *Mesleme*'nin yaptırdığı câmiden bahsettikleri gibi, *Bizans* tarihçileri de *İstanbul*'da bir câmiin bulunduğunu kaydetmektedirler. *İlk Selçuklu* sultanı *Tuğrul Bey* (1040-1063) zamanında bu câmi tamir edilmiş ve onun adına hutbe okunmuştur. *Selâhaddin Eyyûbi* ile imparator *İsaac* arasında varılan bir andlaşmada, bu câmide Cuma namazlarının kılınması hükme bağlanıyordu. *Mesleme*'nin seferi münasebetiyle yaptırılmış olan câmiin, bugünkü *Arap Câmii* olması ihtimal dahilindedir.

Müslüman *Araplar* tarafından *İstanbul*'a karşı yapılan *son sefer Abbasi* halifesi el-Mehdî (775-785) zamanında yapılmıştır. *Mehdî*'nin oğlu ve veliahdı *Hârun*'un kumandasında gönderdiği ordu *İzmit*'teki *Bizans* kuvvetlerini mağlup ettikten sonra *Üsküdar*'a kadar sokulmuş idi (781). İmparator *VI. Konstantinos* adına devleti idare eden *Irène*, yıllık vergi vermeyi kabul ederek *Hârun* ile barış yaptı ve *Hârun* da kuşatmayı kaldırarak *Bağdat*'a döndü.

Halife *Mehdî* zamanında teşebbüs edilen muhasaradan sonra *Anadolu*'ya karşı çeşitli zamanlarda akınlar ve büyük seferler yapılmış, ancak bunların hiç birisi *İstanbul*'u hedef almamıştır. *Halife el-Mu'tasım* (833-842), 838 yılında *Ammuriye*'yi fethettikten sonra *İstanbul* üzerine bir sefer yapmayı plânlıyordu. Fakat ordusu içindeki bazı ihtilâflar onun bu düşüncesini gerçekleştirmeye fırsat vermemiştir. IX. yüzyılın ortalarında *Bizans*'ı yöneten *Makedonya* sülâlesi zamanında üstünlük *Bizans*'a geçecek ve bu durum *Selçuklu Türkleri*'nin *Anadolu*'yu fethine kadar devam edecektir.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu (1040) takip eden yıllarda, *Anadolu*'ya karşı 1018 yılında başlayan akınlara devam edildi. Küçük birlikler halinde *Türk* akıncıları *Anadolu*'ya giriyorlar, *Ege* ve *Marmara* sahillerine kadar ilerliyorlardı. Yirmi yıl kadar devam eden akınlar 1071 *Malazgirt* zaferiyle birlikte büyük bir fetih hareketine dönüştü. Kısa zaman içinde, asırlardan beri mücadele verilen, fakat bir türlü fethedilemeyen *Anadolu* bir müslüman ülkesi haline gelmişti. *İznik* merkez olmak üzere kurulan *Türkiye Selçuklu Devleti Bizans*'ın en büyük rakibi oldu. Nitekim 1071 yılında *Kutalmış-oğlu Süleyman Şah Üsküdar*'a kadar ilerledi. Bu sırada *Bizans* için çok daha tehlikeli olan bir rakip ortaya çıktı. Bu, *İzmir Emiri Çaka* (veya *Çakan*) *Bey* idi. Gençliğini *İstanbul*'da *Bizans* sarayında geçiren ve imparatorluğun dahilî durumunu çok iyi bilen *Çaka Bey*, merkezi *İzmir* olmak üzere bir beylik kurmuş ve 40 gemiden ibaret kuvvetli bir donanma meydana getirmişti. *Bizans*'ı birkaç deniz savaşında mağlup ederek *Ege* denizinde gözle görülür bir üstünlük sağladı. O, *Çanakkale* ve *Gelibolu*'ya çıkarak *Bizans*'ın *Akdeniz* ile irtibatını kesmeyi hedefliyordu. *Anadolu* sahilleri de *Selçuklular*'ın elinde olduğundan, *Bizans* kıskaç içine alınmıştı. *Bizans* imparatoru *Aleksios Komnenos* 1091 yılında *Avrupa* hıristiyan dünyasına başvurarak yardım talep etti. *Çaka Bey*'in anlaştığı *Peçenekler* Edirne'ye kadar ilerlemişler ve karadan *Bizans*'ı sıkıştırmaya başlamışlardı. *Aleksios Komnenos* bu zor durumdan, yine bir *Türk* boyu olan *Kumanlar* ile anlaşarak kurtulabildi.

Osmanlılar'ın, daha devletin kuruluş devrinde, bütün XIV. yüzyıl boyunca *İstanbul* ile şu veya bu şekilde ilgilendikleri görülmektedir. Bu yüzyılın sonlarında başlayacak olan ilk kuşatmalara kadar, *Orhan Bey* (1324-1362)'in ve *I. Murad* (1362-1389)'ın bir kısım kuvvetleri, dost veya düşman olarak, *Bizans* surları önüne kadar gelmişler ve hattâ şehre dahi girmişlerdi. 1340 yılında bazı *Osmanlı* askerî

kuvvetlerinin *İstanbul* kapılarına kadar ilerlediği ve buna karşı koymak düşüncesi ile, *Bizans* imparatoru, *Aydın* beyi tarafından gönderilen 4 bin *Türkmen*'i hizmetine almak zorunda kaldığı bilinmektedir. Aynı zamanda *Orhan Bey*'in *Bizans* imparatoru ve kayın pederi *Kantakuzenos* ile anlaşmasına rağmen, zaman zaman ordusuna İstanbul surları önünde geçit resmi yaptırdığı anlaşılmaktadır. 1375'te İstanbul *I. Murad* tarafından zaptedilmek tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğundan, zamanın *Bizans* imparatoru *Ioannis V. Paleologos* durumu *Macar* kralına bildirmek zorunda kalmıştır. İlk *Osmanlı* padişahlarının *Bizans*'taki iç mücadelelere şu veya bu sebeple karıştıkları da oluyordu.

Osmanlı Devleti zamanında *İstanbul*'un ciddî şekilde ***ilk kuşatması Yıldırım*** *Bayezid* (1389-1402) tarafından gerçekleştirildi. *Kosova* zaferi (1389)ni müteâkip hıristiyanlar ile bir anlaşma yapan ve *Rumeli*'de *Osmanlı* hâkimiyetini daha sağlam bir hâle getirmeyi başaran *Yıldırım Bayezid, Bizans*'a karşı daha etkili bir politika takip etmeye başladı. *Bizans* hânedânı arasındaki ihtilâf ve mücâdeleler de buna zemin hazırlıyordu. Nitekim, İmparator *V. Ioannes*'in torunu ve *Andronikos*'un oğlu *Ioannes*'in ricası üzerine *Bayezid* 1390 ilkbaharında *Edirne*'den *İstanbul*'a yürüdü. *Bizans* surları önüne geldiği zaman, şehirdeki bir kısım taraftarlarının da yardımı ile, genç *Ioannes İstanbul*'a girmeye (15 Nisan 1390) ve *VII. Ioannes* olarak *Bizans* tahtına oturmayı başardı. Yeni hükümdar kendisine tahtı temin eden *Bayezid* kuvvetlerini şehre almadı ise de, her yıl külliyetli miktarda altın ve gümüş ödemeyi kabul etti. Bunun üzerine *Bayezid* kuşatmayı kaldırdı.

Bununla beraber *Bayezid İstanbul* işleri ile bundan sonra da ilgilendi ve İmparator'un âdetâ tâyin ve azillerini, kendi devletinin ihtiyaç ve menfaatlerine göre, idare ve icrada devam etti. *Bayezid,* 1390'da Anadolu'da beyliklere karşı tasarladığı plânın tatbikine giriştiğinden *İstanbul* hakkındaki düşüncesini erteledi. Ancak anlaşma gereğince, yardımcı kuvvetleri başlarında imparatorun oğlu *Manuel* olduğu halde *Anadolu* harekâtında yanında bulundurdu. Babasının ölümünü *Bursa*'da öğrenen *II. Manuel, Bayezid*'i yeni haber göndermeye mecbur etti. Padişah, *Manuel*'e emirlerine itaat edip rahat yaşamak istediği takdirde, şehrin kapılarını kapayıp içeride istediği gibi saltanat sürebileceğini bildirdi. Aynı zamanda şehir hâricinde ne var ise kendisine âit olduğunu bildirdi ve ayrıca *İstanbul*'da yaşayan *Türkler* için bir câmi ve bir mahkemenin kurulmasını istedi. Bu devirde *Bizans*'ta bir miktar *Türk* ve müslüman unsur bulunuyordu ki, bunların ekserisini siyasî mülteciler ve ticâret maksadı ile orada ikamet edenler teşkil etmekte idi. Herhangi bir ihtilâf durumunda bunların Bizans mahkemelerine çıkmalarının doğru olmayacağı ileri sürülüyordu. İşte bu taleplerin geri çevrilmesi üzerine, *İstanbul*'un *Osmanlılar* tarafından ***ilk kuşatılmasına*** girişildi. *Türk* ordusu *Rumeli*'ye geçirildi ve *İstanbul* surlarına kadar bütün *Bizans* toprakları ele geçirildi (1391). Yedi ay kadar süren bu kuşatma sırasında surlar karadan sıkı bir kontrol altına alındı ve şehrin dış dünya ile irtibatı kesildi.

Bazı eski *Osmanlı* tarihleri *İstanbul*'u almak fikrinin *Bayezid*'e, *Rumeli* beylerbeyi *Kara Timurtaş Paşa* tarafından tavsiye edildiğini kaydetmektedirler. Adı geçen beylerbeyi Padişah'a, "İstanbul'un kâfiri gayet müfsit kâfirdir ve bu vilâyetlerimizin arasında bu kâfir neyler. *Alaşehri* fethettik, bunu dahi fethedelim" demiş (793/1391), *Bayezid* de bunu kabul ile muhâsaraya teşebbüs eylemiş idi". Kuşatmanın şiddetini kaybetmesi *Macarlar*'ın *Tuna* nehrini geçerek *Sofya*'ya doğru yürümeleri ve Padişah'ın da o tarafa sefer yapmak zorunda kalmasına sebep oldu. Kaynaklarda pek açık malumat olmamakla birlikte, bu ablukanın beş yıl kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu arada *Osmanlı Devleti* doğuda ve batıda birçok savaşlar yapmış, fakat *Bayezid İstanbul*'u fethetmek hususundaki fikrinden asla vaz geçmemiş, bu düşüncesini geleceğe bırakmayı siyasetine uygun bulmuş idi. Bu maksat ile, *Siroz*'da tertip ettiği toplantıda, *Bizans* İmparatorluğunun *İstanbul* ve diğer yerlerindeki prenslerinin *Osmanlı* siyasetine ayak uydurmaları halinde *İstanbul*'un zaptı hakkındaki düşüncesini ileriye bırakacağını *Bizans* prensleriyle görüştü. İmparator *Manuel*'in Padişah'ın *İstanbul*'a âit taleplerini kabul ettiği halde, dönüşünden sonra bunu uygulamaya yanaşmamasından ve aksine *İstanbul* savunmasına daha çok önem vermesinden doğan durum üzerine *Bayezid Bizans*'ı *ikinci* defa *kuşatmaya* karar verdi, daha doğrusu devam eden kuşatmayı şiddetlendirdi. *Çandarlı-zâde Ali Paşa*'nın bizzat idare ettiği ve *Siroz* toplantısında *Türk* taraftarlığı ile Padişah'ın teveccühünü kazanmış olan *Paleologos* prenslerinden *VII. Ioannes*'in de katıldığı bu *ikinci kuşatma*, 1395 yılının yaz ayları boyunca devam etti. *Bayezid, Gelibolu*'dan gelen gemilerin de kuşatmaya katılmalarını emretmiş idi. XIV. yüzyıl tarihçilerinden bazıları, bir hayli hücumlar yapıldığını, kara surlarında bir takım kuşatma âletleri kullanıldığını, mahsurların açlıktan iyice bunaltıldığını, fakat surları yıkacak etkili topların o zamanlar henüz mevcut olmadığını kaydederler. Bu kuşatmanın da yine batıdan gelen tehlike karşısında hafifletildiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan denizden yapılan kuşatmada, Türk denizcilerinin tecrübesizliğinden *Venedik* ve *Ceneviz* devletlerinin gönderdikleri yardımlara engel olunamamıştı. *Bayezid, Niğbolu* zaferi (1396) ile neticelenen Haçlı seferinin, *II. Manuel*'in batıdan yardım istekleri ve Hıristiyanlık dünyasını *Osmanlılar* aleyhine harekete geçirmesi yüzünden çıktığını biliyordu. Bu sebepten büyük zaferin akabinde *Bizans*'ı zaptetmek işini ve *İstanbul* meselesini kesin olarak halletmeye karar verdi. Buna hazırlık olmak üzere, önce *Timurtaş Paşa-zâde Yahşı Bey*'e *Karadeniz* sahilindeki *Şile*'yi zapt ve *Boğaziçi*'nde müstahkem bir kale, yâni *Güzelce-hisarı*, (=*Anadolu-hisarı*) inşâ ettirdi. Bundan sonra *Manuel*'den şehrin derhâl teslimini isteyen Padişah'ın talebi reddedilince, *İstanbul*'un kuşatması tekrar şiddetlendirildi (1397).

Bu durum karşısında *Bizans, Fransa*'dan 600 şövalye ile bir miktar para gelmiş olmasına güvenerek, *Rusya, Venedik* ve *Cenova*'dan da yardım geleceğine inanarak savunma tedbirleri aldı. *Bizans*'ta halkın durumu hiç te iyi değildi. Hoşnutsuzluk

artıyor, halk bu durumdan *Manuel'i* sorumlu tutuyordu. *Üçüncü kuşatmanın* şiddetlendiği 1397 bahar aylarında, 8 kadırgadan ibaret *Venedik kuvvetleri* yardıma geldi. *Papa, İngiltere* ve muhtemelen *Aragonya, Manuel'in* ricasını makul karşıladılar. *Rus* çarı para yardımında bulunmayı kabul etti. Fakat bütün bunlar İmparator için etkili bir yardım sayılamazdı. Vaziyeti kurtarmak için, *Manuel'in* başvurduğu çarelerden biri, Padişah'ın öteden beri talep ettiği hususları, yâni *İstanbul'da* bir *Türk* mahallesi ile bir câmi ve bir mahkeme yapılmasını kabul etmekti. Barışa talip olarak 10 bin filori ve vezirlere, ümerâya bir çok hediyeler gönderdi. Bazı kroniklerin kaydettiğine göre, bu hediyelerden başka, 10 balığın içini altın ve gümüş ile doldurup *Ali Paşa'ya* göndererek kendisinden Padişah nezdinde ricada bulunmasını istemiş idi. Veziriâzam bunu kabul ederek, Padişah'ı *İstanbul'u* kuşatmaktan vazgeçirme yolunda gayreti görüldü. *Ali Paşa'nın* bu hususta ileri sürdüğü sebep, her sene hazineye bir çok para ve mal gelmesi mümkün iken, böyle müstahkem bir kale için İslâm askerini telef etmenin devlete yakışmayacağını ileri sürmesi idi. *Bayezid, Ali Paşa'nın* bu görüşünü kabul etmedi. Padişah, asıl maksadın *İstanbul'u* İslâmın merkezi yapmak olduğunu bildirince, bu defa Veziriazam, bu arzunun savaşsız ve zâyiatsız da mümkün olabileceğini ifâde etti. O, İmparator'un şehirde şeriatın icrası için bir kadı nasbolunmasını, istenilen yerde İslâm mahalleleri, câmi ve mescidler yapılmasını, hutbe ve sikkenin Padişah adına okunmasını kabul ettiğini sözlerine eklemişti. Bunun üzerine *Bayezid* anlaşmaya razı olarak kuşatmayı kaldırmış idi. İşte bu sırada *Göynük* ve *Taraklı-Yenicesi'nden* bir kısım *Türkmen* ahâli *İstanbul'da* iskân edildi. Bir câmi inşa edildi. Fakat *Ankara* savaşı (1402)'ndan sonra bu ahâlinin *İstanbul'dan* çıkarılarak *Tekirdağ* civarına gönderildikleri ve XVI. yüzyılda bile orada *Göynüklü* denilen bir yerde yaşadıkları bilinmektedir.

Bayezid devrindeki *son İstanbul kuşatması* 1400 yılı ilkbaharında oldu. Padişah'ın *Anadolu'da* meşgul bulunmasından istifade eden İmparator *Manuel, Şile* ile *İzmit* çevresindeki bazı hisarları zaptetti. *Bursa'ya* dönen *Bayezid,* kısa bir hazırlıktan sonra *İstanbul* üzerine yürüdü ve kuşatmaya başladı. Gittikçe şiddetlenen bu kuşatma başarıyla bitecek ve *Bizans'ın* kaderini tayin edecek gibi görünüyordu. Fakat *Sivas'ın* zaptıyla nihayetlenen *Timur* istilâsı bu hareketin yarıda kalmasına sebep oldu. Böylece birkaç ay devam eden bu dördüncü kuşatmadan da bir netice alınamadı. *Ankara* mağlubiyetini takip eden *Fetret devrinde,* (1402-1413) şehzâdeler arasındaki mücadelelerde, *Bizans'ın* da faal bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. *Manuel,* kardeşler arasındaki mücadelede önce *Süleyman Çelebi* tarafını tuttu. *Musa Çelebi* galip gelip *Edirne'de* tahta geçtikten sonra, rakibini desteklemiş olan *Bizans'a* karşı babasının takip etmekte olduğu siyasetin devamına karar verdi. *İstanbul'u* karadan ve denizden kuşatmak isteyen *Musa Çelebi'nin* donanması *Adalar* açıklarında mağlup edildi. Kara ordusunun kuşatması ise, *Bizans'ın* başvurduğu entrikalar sebebiyle başarısızlıkla sonuçlandı (1411).

Fetihten evvelki *son kuşatma* (bazı tarihçilere göre, *Osmanlılar* tarafından yapılan dördüncü, bazılarına göre ise altıncı kuşatmadır) *II. Murad* (1421-1451)'ın saltanatının ilk yıllarına rastlamaktadır. Bu defaki kuşatmanın en çok dikkati çeken tarafı, diğerlerinden daha ciddî, muntazam ve daha şiddetli olmasıdır. Kuşatmanın başlıca sebebi, *Bizans*'ın *II. Murad*'ın cülusundan sonra çıkan *Düzme Mustafa* isyanında oynadığı olumsuz rol idi. *Bizans, Osmanlı* Devletini zayıflatmak için *Düzme Mustafa*'yı destekledi. *Sultan II. Murad* isyanı bastırıp *Edirne*'ye dönünce ilk işi *Bizans* meselesini halletmeye girişmek oldu. İyi bir hazırlıktan sonra surlar önüne gelen *Osmanlı* ordusu *Marmara*'dan *Haliç*'e kadar uzanan surların önünde mevzi aldı. Gerekli kuşatma âletleri de getirilmişti. İlk hücum püskürtüldü, fakat kuşatmaya devam olundu. Kuşatma 1422 yılının 15 Haziran'ından 24 Ağustos'una kadar sürdü. Bu kuşatmaya akıncı kuvvetleri kumandanı *Mihal-oğlu Mehmed Bey* 10 bin akıncı ile katıldı. Kuşatmaya büyük bir ordu ile bizzat katılan *II. Murad*'ın deniz kuvvetleri yetersiz idi. Bununla beraber ordusu kalabalık ve bilhassa topçusu dikkati çekecek derecede idi. Bu sebeple İmparator önce, büyük bir miktarda para teklifi ile, Padişah'ın kuşatmayı kaldırmasını talep etti. Fakat bu bir netice vermedi, üstelik halkın şüphesini çekti. *Türk* ordusu *Marmara*'dan *Haliç*'e kadar bütün kara surlarını kuşatmış ve Padişah özellikle Topkapı ile Edirne-Kapı üzerine hücumlarını yoğunlaştırmış idi. Surlardan bir ok atımı uzaklıkta, kalın tahtalardan inşâ ettirip üzerini toprak ile kapattırdığı siperler, mancınıklardan atılan taşlara ve ateşli silâhların tesirine karşı kuşatma ordusunu koruyordu. Aynı zamanda Padişah, surlardaki kulelerin yüksekliğinde ahşaptan kuleler yaptırmış ve bunları, demir tekerlekler vasıtasıyla, surların kenarına naklettirmiş idi. Bu kuşatmanın başarısız olarak sonuçlanmasında Padişah'ın küçük kardeşi *Şehzâde Mustafa*'nın etrafındakilerin teşviki ile isyan etmiş olması büyük rol oynamıştır.

Düzme Mustafa olayı kapandıktan sonra, Padişah'ın *İstanbul*'u kuşatmaya geldiğini gören *Bizans* bu olayı tekrar alevlendirdi. Bunun üzerine Padişah kuşatmayı kaldırıp *Bursa*'ya hareket etti. *II. Murad* bir süre *İstanbul*'u kuşatmak için herhangi bir teşebbüste bulunmadı. İki yıl sonra *Bizans*'la bir anlaşma yaptı.

Asırlarca çeşitli milletler tarafından kuşatılan, fakat bir türlü fethedilemeyen seçkin belde *İstanbul*'u fethetmek şerefi, *"Ya ben Bizans'ı alırım, ya Bizans beni"* diyen kudretli Türk hükümdarı, 21 yaşındaki genç padişah *Fatih Sultan Mehmed*'e nasip olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Âlî Bey nşr.), İstanbul 1332.

Dukas, *Bizans Tarihi* (trc. Mirmiroğlu), İstanbul 1956.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr* (İÜ. Ktp. Türkçe Yazmalar, nr. 5959), 78a-79b.

Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* (trc. R. Hulûsi), İstanbul 1928.

Giray, İsmail, *İstanbul'da Sahabe Kabirleri*, İstanbul 1975.

Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman* (Hz. N. Öztürk), İstanbul 1991.

Hammer, J.v., *Devlet-i Osmaniye Tarihi* (trc. M. Atâ), İstanbul 1330, I, s. 179, 260.

İslâm Ansiklopedisi, (V/II), "İstanbul" mad.

Kafesoğlu, İbrahim, "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III (1957).

Neşrî, *Kitâb-ı Cihânnüma* (Yayınlayanlar: M.A. Köymen-F.R. Unat), Ankara 1987, I, s. 324, 326.

Ostrogorsky, Gegorg, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev. F. Işıltan), Ankara 1981.

Öztürk, Necdet, "Fetih Öncesi Osmanlılar'ın İstanbul Kuşatmaları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 42 (1990), s. 10-12.

Ünver, A.S., *İstanbul'da Sahâbe Kabirleri*, İstanbul 1953.

Vasiliev, A, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (trc. A.M. Mansel), Ankara 1943.

Yıldız, Hakkı Dursun, "İstanbul'un Müslümanlar Tarafından Muhasaraları", *Lâle*, İstanbul 1982, Sayı 1.

1453 İSTANBUL MUHASARASI KRONOLOJİSİ

Ahmet ŞİMŞİRGİL*

Çocukluğundan itibaren devrin en büyük âlimlerinden din ve fen ilimlerini öğrenmesi yanında, millî kültür ve cihangirlik şuuru içinde yetiştirilen II. Mehmed, İstanbul'u fethetmek ve böylece manevî müjdelere mazhar olmak idealiyle sabırsızlanıyordu. Nitekim 1451 yılında henüz 19 yaşındayken ikinci defa saltanat tahtına oturur oturmaz bu büyük idealini gerçekleştirmeye çalıştı. Bu maksatla Bizans'ın en önemli kuvvet ve ikmâl yolu olan deniz yolunu, Osmanlı kontrolü altına almak için Anadolu Hisarı (Güzelcehisar)'nın karşısına keşfini bizzat kendisinin yaptığı Rumeli (Boğazkesen) Hisarı'nın yapımını başlattı. Dört ay gibi kısa bir sürede tamamlanan hisara, 400 kişilik muhafaza kuvveti ile devrin en güçlü ateşli silahları olan toplar yerleştirildi. Böylece boğaz trafiği kontrol altına alındı. 1452-1453 kışı, Edirne'de kuşatma hazırlıkları içinde geçti. Balistik hesapları bizzat Padişah tarafından yapılan büyük toplar dökülüp, tecrübe atışları yapıldı.

Bu sırada yeni Osmanlı padişahının niyetini sezen Bizans da, yoğun bir şekilde savunma hazırlıkları ile meşguldü. İmparator şehrin savunmasını meşhur Cenevizli kaptan Guistiniani'ye devretti. Surlar önündeki dolu hendekler açıldı ve yenileri hazırlandı. Surların zayıf kısımları tamir olundu. Şehre 6 ay yetecek zahire tedariki yapıldı. Adalar tahkim edildi. Şehirde Bizanslı Rumların yanısıra Venedik, Cenevizli, Bulgar, İtalyan, Fransız, Moralı, Giritli, Alman ve İngiliz ücretli askerleri de bulunuyordu. Bizanslılar Ortaçağ'ın en muazzam savunma sistemi olan ve o güne kadar aşılamayan güçlü surları yanında, yapımını sadece kendilerinin bildiği grejuva ateşine güveniyorlardı.

Sefer hazırlıklarının tamamlanmasından sonra II. Mehmed, 1453 yılı Şubat ayında ağır topçu grubunu Edirne'den yola çıkardı. Toplar, Rumeli beylerbeyi Karaca Bey'in komutasındaki 10 bin kişilik süvariyle iki ayda İstanbul önlerine getirildi. Sultan II. Mehmed de yanında Akşemseddin, Molla Gürani, Molla Hüsrev ve Akbıyık gibi âlimler ve şeyhler olduğu halde 24 Mart Cuma günü Edirne'den hareket etti. 5 Nisan'da İstanbul önüne ulaşıp, Bayrampaşa deresi kenarında Maltepe sırtlarına otağ-ı hümayun kuruldu.

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Anadolu ve Rumeli'deki bütün silahlı kuvvetler, Türk-İslâm âleminin her tarafından gelen şeyh, tarikat pirleri ve gönüllüler ile Osmanlı hoşgörüsüne hayran Macar, Ulah, Boşnak ve Latin askerlerinden meydana gelen Osmanlı ordusunun mevcudu 120 bin civarındaydı. Osmanlı donanmasının ise nakliye gemileriyle beraber büyük küçük 150-200 parça arasında olduğu rivayet olunmaktadır. O sırada 30-40 bin kişinin yaşadığı söylenen İstanbul'un müdafaa kuvveti ise 15 bin kişi civarındaydı. Bu sayı kuşatma boyunca, halktan kişilerce desteklenmiştir. 39 gemiden mürekkep Bizans donanması ise Yalıköşkü ile Galata'da Kurşunlu Mahzen arasına gerilmiş olan zincirin gerisinde, Haliç'te bulunuyordu.

6 Nisan 1453 Cuma (Muhasaranın 1. Günü)

Türkler genel olarak her hayırlı işe Cuma günü başlarlardı. Sultan II. Mehmed de aylarca süren mesai sonunda hazırlıklarını tamamladıktan sonra İmparatora şehri teslim etmesi teklifinde bulundu. Reddedilmesi üzerine Cuma günü sabah namazını paşaları, hocaları ve şeyhlerle birlikte kıldı ve sonra hareket emrini verdi. İlk günkü mücadele, daha çok surların mazgallarına ok atışı şeklinde geçti.

7 Nisan Cumartesi (2. Gün)

Mühim silahlar Haliç'ten Marmara'ya kadar surlar boyunca yerleştirildi. Her biri dörder topluk 14 batarya arazinin vaziyetine göre ve belli aralıklarla dizildi. Türk topları İstanbul surlarına karşı ilk atışı yaptı.

Topların ateşlenmesiyle gayrete gelen ordudaki sivil halk ve gönüllü grupları, surlara doğru saldırıya geçince, Rumlar hiç beklenmedik bir şekilde huruç hareketinde bulundular. Siperlerde bekleyen ordu birlikleri yetişinceye kadar sivil halktan pek çok kişi şehid düştü. Yeniçerilerin yetiştiğini gören Rumlar, kaleye girerek kapıyı kapadılar. Bu olay şehirde büyük bir savaş kazanılmış gibi sevince sebep oldu.

8 Nisan Pazar (3. Gün)

Osmanlı askerleri siper kazma işiyle meşgul olurken, Bizanslılar surlarda açılan gedikleri tamir ettiler.

9 Nisan Pazartesi (4. Gün)

Haliç'te mevzilenen Hıristiyan gemilerinden bir bölümü, bu hatta yapılacak Türk donanmasının hücumunu karşılamak üzere, zincir gerisinde sıralanarak vaziyet aldı.

10 Nisan Salı (5. Gün)

Top atışına devam edildi. Surlara yaklaşan okçular Rumlar üzerine seri ok atışları yaptılar.

11 Nisan Çarşamba (6. Gün)

Macar topcu ustası Urban'ın döktüğü büyük toplar, Topkapı (Sen Romen) yakınında siperlere yerleştirildi ve atışa hazır vaziyete getirildi.

Aynı gün Macar İmparatoru'nun gönderdiği elçiler Osmanlı ordugâhına geldiler.

12 Nisan Perşembe (7. Gün)

Sabahın erken saatlerinde büyük topun ateşlenmesiyle çıkan gürültü şehir halkının maneviyatını sarstı. Artık Ortaçağ'a damgasını vuran surlar çatırdıyordu. Ancak büyük topların soğuması için iki saat geçmesi gerektiğinden, bunlarla günde ancak 7-8 atış yapılabiliyordu. Daha seri ateşlenmek isteyince toplardan biri parçalanarak etrafındakilerin ölümüne sebep oldu.

Baltaoğlu Süleyman Paşa komutasındaki Türk donanması Beşiktaş önlerine gelerek demirledi.

13 Nisan Cuma (8. Gün)

Topların bir günde daha fazla atış yapabilmelerini sağlamak isteyen Sultan II. Mehmed, her atıştan sonra yağlanmalarını emretti. Böylece topların, daha çabuk soğumalarını temin ederek parçalanmalarının önüne geçmiş oldu.

14 Nisan Cumartesi (9. Gün)

Surlara karşı top bombardımanı devam etti.

15 Nisan Pazar (10. Gün)

Surlara karşı top atışı devam ederken, Bizanslılar açılan gedikleri tamir için yoğun bir çaba harcamaktaydılar.

16 Nisan Pazartesi (11. Gün)

Top atışı devam ederken siperlere giren veya hendeklere kadar ilerleyen yeniçeriler mazgallara fasılasız ok ve arkebüz yağdırıyorlardı. Rumlar artık mazgallarda görünemez olmuşlardı.

17 Nisan Salı (12. Gün)

Şafakla birlikte yine irili ufaklı bütün toplar atışa başladı. Bu arada önceden hazırlanan yürüyen kuleler harekete geçerek, hendekleri doldurmaya başladılar. Böylece ilk genel hücum için bütün hazırlıklar tamamlanmış oluyordu.

18 Nisan Çarşamba (13. Gün)

Güneş battıktan sonra ilk genel hücum başladı. Edirnekapı kesimine yapılan, dört ya da altı saat süren deneme mahiyetindeki bu hücumda, daha çok müdafaa kuvvetlerinin mukavemet gücü ölçüldü. Neticesiz kalan hücumdan sonra surların top atışıyla iyice tahrip edilmesine karar verildi.

Baltaoğlu Süleyman Bey, Kızıl Adalar diye bilinen Kınalı, Burgaz, Heybeli ve Büyükada'yı zaptetti.

19 Nisan Perşembe (14. Gün)

Baltaoğlu Süleyman Bey, Haliç'teki zincirin gerisine sıralanmış olan Bizans ve Latin gemilerine hücum etti. Ancak gemilerinin salvo ateşiyle karşılaşması ve zinciri kıramaması sebebiyle geri çekildi.

20 Nisan Cuma (15. Gün)

İstanbul'un savunmasını temin için Bizans'a asker, mühimmat ve erzak getiren üç Ceneviz ve bir Rum gemisinin, Zeytinburnu önlerinde Osmanlı donanması tarafından yolu kesildi. Sarayburnu önlerinde yapılan ve yaklaşık üç saat devam eden mücadelede, Baltaoğlu kumandasındaki Türk donanması Haçlı gemilerinin Haliç'e girmelerine mani olamadı. Başarısızlıkta Haçlı gemilerinin yüksek bordolu olmasının yanısıra, rüzgarın da onların lehine esmesi büyük rol oynadı.

Tophane önlerinden bu büyük mücadeleyi seyreden Sultan II. Mehmed, savaşın kaybedilmekte olduğunu görünce hiddet ve teessüründen atını denize sürmüş ve Baltaoğlu'na emirler yağdırmıştı. Daha sonra da Baltaoğlu'nu azlederek Kaptan-ı deryâlığa Hamza Bey'i tayin etti.

Bizans bu galibiyeti şenliklerle kutlamaya başladı.

21 Nisan Cumartesi (16. Gün)

Surlara büyük bir bombardıman başlatıldı. Top atışları Galata tepelerinden, Haliç'teki Bizans gemileri üzerine de tevcih edildi. Ancak bu atışların isabet kaydetmediğini gören Padişah, dik mermi yollu yeni bir top döktürdü ki, dünyada ilk havan topu böylece meydana getirilmiş oldu.

Bizans kuvvetleri surlara yapılan bu hücumla meşgul edilirken, genç Osmanlı Padişahı yeni ve akıl almaz bir askerî planını daha yürürlüğe koydu. Dolmabahçe-Maçka deresi-Harbiye-Dolapdere-Kasımpaşa arasında tesviye edilen yoldan, bir gecede 67 gemi kızaklar üzerinde karadan yürütülerek Kasımpaşa'da denize indirildi.

22 Nisan Pazar (17. Gün)

Güneşin ilk ışıkları ile birlikte, Haliç'e indirilen 67 parçalık Türk donanmasını gören Bizanslılar hayrete düşerek dehşete kapıldılar. İmparator derhal bir elçilik heyeti göndererek, en ağır şartları kabul edeceğini bildirdi ve muhasaranın kaldırılmasını teklif etti.

Gelen elçilere; "Ya ben Bizans'ı alırım, ya Bizans beni" diyerek cevap veren Osmanlı Padişahı, İstanbul'un teslimi karşılığında İmparator'a Mora despotluğunu verebileceğini belirtti. Böylece anlaşma teşebbüsleri neticesiz kaldı.

23 Nisan Pazartesi (18. Gün)

Kumbarahane ile Defterdar arasında Haliç üzerine bir köprü kuruldu. Binden fazla fıçı ve sandalın demir çengellerle birbirine bağlanması ve üzerlerine tahta döşenmesiyle meydana getirilen köprü oldukça genişti. Üzerinden top nakledilebiliyor ve yan yana beş kişi rahatça yürüyebiliyordu.

Bizanslılar, Sen Mari kilisesinde Onikiler Meclisi adıyla anılan bir toplantı tertip ettiler. Toplantıda, Haliç'e giren Türk gemilerinin 24 Nisan gecesi, ani bir baskınla yakılması kararlaştırıldı. Ancak baskın Galata Cenevizlileri'nin teklifiyle dört gün sonraya ertelendi.

24 Nisan Salı (19. Gün)

Osmanlı topçuları surlara aman vermiyor, devamlı, ısrarlı ve planlı bir şekilde atılan toplar, surlarda büyük tahribat yapıyordu. Bizanslılar ve Venedikliler açılan gedikleri kapatmak için büyük gayret sarfediyorlardı.

25 Nisan Çarşamba (20. Gün)

Baskını tehir ettiren Galata Cenevizlileri, Osmanlı Padişahına da gizlice haber göndererek bilgi verdiler.

Kara surlarında ve Haliç tarafında top atışlarına devam edildi.

26 Nisan Perşembe (21. Gün)

Sultan II. Mehmed, Bizans'ın baskınını savuşturmak ve teşebbüs sahiplerini cezalandırmak üzere gerekli tedbirleri aldırttı. Kasımpaşa sahili toplarla takviye edildi.

27 Nisan Cuma (22. Gün)

Bombardımana devam edildi.

28 Nisan Cumartesi (23. Gün)

Güneş doğmadan iki saat önce, baskın yapacak gemiler harekete geçti. En önde baskını idare etmekte olan Venedikli kaptan Jakomo Cocco'nun gemisi vardı. Gemiler Kasımpaşa'ya yaklaştıkları sırada, birdenbire Türk topları atışa başladı. İsabet alan Venedikli kaptanın gemisi birkaç dakika içinde Haliç sularına gömüldü. 150 mürettebatı boğuldu. Dehşete kapılan diğer gemiler süratle çekildiler. Böylece baskın neticesiz kaldı.

29 Nisan Pazar - 30 Nisan Pazartesi (24 ve 25. Günler)

Toplar gece gündüz surları dövmeye devam etti.

1 Mayıs Salı - 2 Mayıs Çarşamba (26 ve 27. Günler)

Türk bombardımanı devam ederken, Bizans'ta özellikle yiyecek sıkıntısı had safhaya ulaştı.

Müdafaa yerlerine ekmeğin bizzat imparator tarafından dağıtılacağı bildirildi.

3 Mayıs Perşembe (28. Gün)

Bizanslılar Haliç suruna koydurduğu iki topla, Osmanlı gemilerini ateş altına aldı ve gemilerini batırdı. Buna karşılık Türkler, Kasımpaşa tepesine yerleştirdikleri

üç büyük topla Bizans topçusunun bulunduğu surları devamlı top ateşi altında tuttular ve faaliyetlerine mani oldular.

4 Mayıs Cuma (29 Gün)

Surlara karşı bombardımana devam edildi.

5 Mayıs Cumartesi (30. Gün)

Beyoğlu sırtlarındaki toplardan birinin güllesi ipek ve sair mallarla yüklü bir Ceneviz gemisine isabet ederek batırdı.

6 Mayıs Pazar (31. Gün)

Güneş battıktan birkaç saat sonra, Topkapı surlarına 30 bin kişi ile hücuma geçildi. Yaklaşık 3 saat süren çarpışmalardan netice alınamadı.

7 Mayıs Pazartesi (32. Gün)

Bombardıman bütün şiddetiyle devam ederken, Bizanslılar surların yıkılan yerlerini toprak, yün dolu çuvallar, fıçılar, kazıklar ve arasına çamur doldurulmuş ağaç kafesler ile kapatmaya gayret ettiler.

8 Mayıs Salı (33. Gün)

Bizans'ta Onikiler Meclisi toplanarak Tuna'dan gelmiş üç kadırganın eşyalarını boşaltıp, mürettebatını surlarda görevlendirmeyi, böylece Ayvansaray mıntıkasının takviyesini kararlaştırdı.

Osmanlılar ise surların bombardımanına devam ettiler.

9 Mayıs Çarşamba - 10 Mayıs Perşembe (34 ve 35. Günler)

Türk bombardımanı devam ederken, Bizans'ta Onikiler Meclisi'nin kararı uyarınca Tuna kadırgalarında görevli 400 mürettebat, kara surlarının muhafazasına geçtiler.

11 Mayıs Cuma (36. Gün)

Yalnız kara tarafındaki surlar bombardıman edildi.

12 Mayıs Cumartesi (37. Gün)

Osmanlılar, gece yarısı Edirnekapı ile Tekfur sarayı arasındaki surlara, 50 bin kişilik bir kuvvetle hücuma geçtiler. Şiddetle cereyan eden savaşlardan da bir netice elde edilemedi.

13 Mayıs Pazar (38. Gün)

Surlara top ateşine devam edilirken, küçük çapta yıpratma hücumları da yapıldı.

14 Mayıs Pazartesi (39. Gün)

II. Mehmed Han, Beyoğlu sırtlarındaki topların bir kısmını Topkapısı karşısına naklederek buraya yapılan bombardımanı yoğunlaştırdı.

15 Mayıs Salı (40. Gün)

Top atışları dışında sakin geçti.

16 Mayıs Çarşamba (41. Gün)

Türkler Edirnekapı ile Haliç arasındaki sur altlarına lağımlar (yer altı tünelleri) kazmaya başladılar.

17 Mayıs Perşembe (42. Gün)

Türklerin lağım açma teşebbüslerini farkeden Bizanslılar, mukabil hareketle lağımları çökertip faaliyetlerine mani oldular. Lağım açma teşebbüsleri ve yeraltı çarpışmaları gelecek günlerde de devam etti.

18 Mayıs Cuma (43. Gün)

Sabah Bizanslılar yeni bir Türk keşfi karşısında tekrar dehşete kapıldılar. Türkler o gece Topkapı civarındaki surlara yakın bir yerde, öncekilerine hiç benzemeyen yeni bir ahşap kule kurmuşlardı. Surlar yüksekliğindeki kulenin iskeleti,

ateşe karşı dayanıklı olması için iki kat yaş öküz derisiyle kaplanmıştı. Tekerlekler üzerinde hareket eden ve üst katlarına merdivenle çıkılan kulenin gövdesinde ateş açma pencereleri vardı. Müteharrik köprüsü vasıtasıyla surlara rampa edildi. Osmanlı mücahidleriyle müdafiler arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Ancak Bizanslılar gece grejuva ateşi ile kuleyi yakmaya muvaffak oldular.

19 Mayıs Cumartesi (44. Gün)

Top atışlarının yanısıra, kulelerin yapımına hız verilip surların çeşitli yerlerine hücum için kullanılmaya devam edildi. Rumlar ise grejuva ateşiyle bu saldırıları püskürtmeye çalıştılar.

20 Mayıs Pazar (45. Gün)

Şiddetli top atışları Bizans'ı sarsmaya devam etti. Kaynaklara göre; her topun sura çarpışında bütün şehrin toprağı ve hatta limandaki gemiler dahi sarsıntıdan sallanıyordu.

21 Mayıs Pazartesi (46. Gün)

Bizanslılar, Eğrikapı mevkiinde tespit ettikleri bir lağımı yakarak tesirsiz hale getirdiler.

Osmanlı topları surları yıkmaya devam etti. Rumlar ise büyük bir gayretle tamire çalıştılar.

Osmanlı donanmasının Haliç'teki zinciri kırmak için yaptığı teşebbüs neticesiz kaldı.

22 Mayıs Salı (47. Gün)

Rumlar, Eğrikapı mevkiinde iki lağım daha tespit ettiler. İki tarafın lağımcıları arasında şiddetli çarpışmalar cereyan etti.

23 Mayıs Çarşamba (48. Gün)

Bizans'ın son anlarının geldiğini gören Osmanlı Padişahı, İsfendiyaroğlu Kasım Bey'i elçilikle İmparator'a göndererek, bir defa daha teslim teklifinde bulundu. Buna göre İmparator bütün mal ve hazinesi ile istediği yere çekip gidebilecekti. İstanbul halkından da isteyenler servetlerini toplayıp gidebilecekler, isteyenler de yerlerinde kalıp mal ve mülklerini muhafaza edebilmek hakkına sahip olacaklardı.

Teklife yine red cevabı verildi.

24 Mayıs Perşembe (49. Gün)

Surların bombardımanı ve lağım muharebeleri durmaksızın devam etti.

25 Mayıs Cuma (50. Gün)

Bizanslılar artık şehrin kurtulacağından ümidi kesmek üzereydiler. Ayasofya'da toplanan mecliste ilk kez İmparator'un şehri terketmesi gündeme getirildi. Ancak İmparator bu teklifi şiddetle reddetti. Bunun üzerine saray kadınlarının Guistiniani'nin kadırgalarından birisine nakledilmesi kararlaştırıldı.

26 Mayıs Cumartesi (51. Gün)

Macaristan'dan Osmanlı ordugâhına yeni bir elçilik heyeti geldi. V. Ladislas'ın idareyi ele aldığını bildiren elçiler, bir haçlı donanmasının İstanbul'a doğru yola çıktığını ve kuşatma kaldırılmazsa, Macar ordusunun da harekete geçmeye kararlı olduğunu söylediler.

Macar heyetinin ziyareti, çeşitli söylentilerin çıkmasına neden oldu. Bunun üzerine Osmanlı savaş meclisi son defa toplandı. Vezir-i azam Çandarlı Halil Paşa'nın Bizans'la anlaşma yapılarak muhasaranın kaldırılması yönündeki ısrarlı tezine rağmen, Zağanos Paşa, Şehabeddin Paşa, Turahan Bey gibi devlet adamları ile Akşemseddin ve Molla Gürani gibi alimlerin sözleri ve destekleriyle savaşa devam kararı alındı.

Rumların surlarda yıkılan yerleri kapatmamaları için bombardımana gece gündüz devam edildi.

27 Mayıs Pazar (52. Gün)

Ordugâhta dolaşan münadîler, iki gün sonrası için, umumî yürüyüş ve yağma kararını ilana başladılar. Osmanlı ordusunun her kesiminde yoğun bir hazırlık göze çarpıyordu. Genç Padişah atına binerek surlar boyunca birlikleri dolaştı. Görevlilere gerekli tenbihlerde bulundu. Sonra donanmayı gözden geçirip Hamza Bey'e umumi hücum hakkındaki emirlerini verdi.

Sultan II. Mehmed, öğleyin Galata Ceneviz Cemaatı ileri gelenlerini huzuruna çağırarak, hiç bir suretle Rumlara yardımda bulunmamalarını ihtar etti.

28 Mayıs Pazartesi (54. Gün)

Ordu ve donanmanın büyük küçük bütün komutanlarını toplayan II. Mehmed Han onlara şöyle hitap etti:

Sizi, cesaretinizi bir kat daha tahrik etmek için buraya toplamadım. Bunu daima, hatta lüzumundan fazla gösterdiniz. Fakat benim esas gayem, zaferle neticelenecek hücum vesilesiyle ebedî şan ve şerefin sizleri beklediğini hatırlatmaktır...

Bugün size, son derece kalabalık, büyük bir şehri hediye ediyorum. Bu, eski Romalılar'ın payitahtı olup güzellik, zenginlik ve şerefin doruğuna vasıl olmuş ve adeta dünyanın merkezi olmuş bir şehirdir. Bunu size bahşediyorum...

Şimdi parlak bir muharebe için birbirinizi teşvik ediniz. Hatırlayınız ki, parlak bir muharebe için üç ana şart vardır. İyi niyet, kötü hareketten çekinme ve âmirlere itaat. Yani, sükunetle ve disiplin içinde, verilen emirlerin tamamen yerine getirilmesi... Şimdi yüce bir azmin verdiği coşkunluk ile muharebeye koşunuz ve malik olduğunuz liyakati gösteriniz.

Bana gelince; sizin başınızda muharebe edeceğime yemin ederim. Herkesin ne suretle hareket ettiğini bizzat takip edeceğim.

Şimdi herkes kendi mevkiine dönsün, çadırına gitsin. Yiyip içiniz ve birkaç saat istirahat ediniz. Maiyetinizdekiler de aynı şekilde hareket etsinler. Her tarafta mutlak bir sükûnet hâkim olmasını emrediniz. Sonra, fecir ile beraber kalkar kalkmaz taburlarınızı tam bir intizam dahilinde tertip ediniz. Hiç bir şey ile, ne de hiç bir kimsenin tesiriyle ağırbaşlılığınızı bozmayınız, sakin olunuz. Fakat savaş borusunun vurulduğunu duyunca ve sancakların dalgalandığını görünce, silah elde derhal ileriye atılınız!

Bu nutuktan sonra, yüksek rütbeli kumandanları bir müddet daha alıkoyan Padişah, onlarla hücum planlarını son kez gözden geçirdi.

O gece güneşin batması ile birlikte bütün Osmanlı birlik ve gemileri mum donanması yaptılar. Bizans bir ışık çemberi içerisine alındı. Her yerden tüyleri ürperten tekbir sesleri geliyordu. Bizans halkı bu ışık ve seslerden dehşete düştü.

Tam gece yarısı olunca "Mum Donanması" bir anda söndü. Bütün ordugah karanlığa gömüldü. Bu hal müdafiler üzerinde daha büyük bir moral çöküntüsü meydana getirdi.

29 Mayıs 1453 Salı (Muhasaranın 54. ve Son Günü)

Güneş doğmadan iki saat önce, Türk ordugahında hareket başladı. Sabah na-

mazını kılan Padişah, Rabbinden fetih niyazında bulundu. Sonra güneş yükselince iki rekat nafile namaz daha kılarak, kılıcını kuşanıp atına bindi ve son kez hücum emrini verdi. Topların gürlemesiyle birlikte bunca savaş görmüş Türk ordusu her taraftan hücuma kalktı. Bir anda hendekleri aşarak surlara merdivenler dayamaya ve tırmanmaya başladılar. Bu arada okçular da müdafilere göz açtırmıyordu. İstanbul surları önünde, o devirde mevcut silahların hepsi kullanılarak müthiş bir muharebe cereyan ediyordu.

Cenevizli kumandan Guistiniani'nin yaralanıp surları terkettiği sırada, Ulubatlı Hasan isminde dev yapılı bir bahadır, surlara Türk sancağını dikmeye muvaffak oldu. Fakat mancınıkla atılan taşlar ve oklarla oracıkta şehit düştü. Ancak açtığı yoldan gelenler bayrağı düşürmediler. Böylece süratle birinci surları aşan yeniçeriler, Topkapı ile Edirnekapısı arasındaki ikinci suru da geçip müdafiler üzerine yüklendiler. Bu hareket yeni kuvvetlerin girişini kolaylaştırdı. Aynı vakitlerde Cebe Ali Bey Haliç surlarını, Karaca Paşa Tekfur Sarayı surlarını, donanma komutanı Hamza Bey de Marmara surlarını aşarak her kesimden şehre dahil oldular.

Türklerin şehre girişinin bu en hararetli anında, mevkiini terkeden İmparator, çıkan panik sırasında düşerek ayaklar altında telef oldu (öldürüldüğü de rivayet olunmaktadır).

Peygamber efendimizin 800 küsur yıl önceki müjdesine kavuştuğunu gören genç padişah Sultan II. Mehmed, atından inerek şükür secdesine kapandı.

21 yaşında İstanbul'u fethederek FATİH ünvanını alan Sultan Mehmed, öğleden sonra maiyyetinde vezir, ulema ve sair ileri gelen devlet adamlarıyla birlikte muhteşem bir alayla Topkapısı'ndan şehre girdi.

BİBLİYOGRAFYA

Âli, *Künhü'l-Ahbâr,* IV/1, İstanbul 1285.

Tâcî-zâde Câfer Çelebi, *Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi,* (nşr. T.O.E.M.), İstanbul 1331.

Tursun Bey, *Târih-i Ebu'l-Feth* (nşr. Mertol Tulum), İstanbul 1977.

Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman* (nşr. Âlî), İstanbul 1341.

Enverî, *Düstur-nâme,* (nşr. M. Halil Yınanç), İstanbul 1928.

Müneccimbaşı Ahmed, *Sahâifü'l-Ahbâr,* III, İstanbul 1285.

Kemalpaşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman,* Defter VII (nşr. Şerafettin Turan), Ankara 1954.

Hoca Sâdeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih,* I, İstanbul 1279.

Kıvamî, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed,* (hzr. F. Babinger), İstanbul 1955.

Nicolo Barbaro, *"Kostantiniyye Muhasarası Ruznâmesi",* (trc. Şemseddin T. Diler), *İstanbul Dergisi,* c. I, sy, 1 (1953).

Dukas, *Historia Byzantina,* (trc. V.L. Mirmiroğlu), İstanbul 1956.

Schlumberger, *İstanbul'un Muhasara ve Zaptı* (trc. M. Nihat), İstanbul 1330.

Mirmiroğlu, *Fatih'in Donanması ve Deniz Savaşları,* İstanbul 1946.

N. Iorga, "İstanbul'un zaptı hakkında ihmal edilmiş bir kaynak" (çev. F. Işık-özlü-A. Erzi), *Belleten* XIII/49 (1949), s. 107-147.

Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi* (trc. M. Ata Bey), İstanbul 1330.

M. Şerif Çavdaroğlu, *Fatih Sultan Mehmed Hân-ı Sânî ve İstanbul'un Fethi,* İstanbul 1953.

Selâhattin Tansel, *Fatih'in Askerî ve Siyasî Faaliyetleri,* Ankara 1953.

Feridun Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi,* İstanbul 1949.

Muhtar Paşa (Ahmed), *Feth-i Celil-i Kostantiniyye,* İstanbul 1316.

Mufassal Osmanlı Tarihi (hzr. Heyet), I, İstanbul 1957.

Hasan Kazankaya, *İstanbul'un Fethi ve Fethin Karanlık Noktaları,* c.I, İstanbul 1990.

Burhan Özsaraçoğlu, *İstanbul Fatihi II. Sultan Mehmed'in Hayatı,* c.I, İstanbul 1974.

Baki Kurtuluş, *Fatih'in İstanbul'u Zaptı,* İstanbul 1953.

Barbaros Baykara, *Kostantiniyye Alındı,* İstanbul 1974.

Baki Kurtuluş, *Fatih Sultan Mehmed 1430-1481,* Ankara 1961.

Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I,* Ankara 1987.

İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c. I, Ankara 1971.

Ramazan Arkın, *Fatih S. Mehmed İstanbul'u Nasıl Aldı,* İstanbul 1951.

Fuad Gücüyener, *Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u Nasıl Aldı,* İstanbul 1953.

İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I,* İstanbul 1971, s. 231-269.

İ. Hami Danişmend, *İstanbul Fethi'nin Manevî Kıymeti,* İstanbul 1953, s. 9-51.

Halil İnalcık, "II. Mehmed" *İA,* VII, s. 506-535.

M. Tayyip Gökbilgin, "İstanbul", *İA* V/II, s. 1185-1199,

İsmet Miroğlu, "Fetret Devrinden II. Bayezid'e Kadar Osmanlı Siyasî Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* c. X, İstanbul 1989, s. 211-218.

Şehabettin Tekindağ, "İstanbul Kuşatmasında İki Önemli Olay", *İ.Ü. Edeb. Fak. Tarih Dergisi,* Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı, sy. 33, İstanbul 1982, s. 1-6.

İSTANBUL FETHİ ARİFESİNDE BİZANS BAŞKENTİNE İÇERDEN BAKIŞ: BİZANS VE BATI KAYNAKLARINA GÖRE KONSTANTİNOPOLİS (1439-1453)

Nevra NECİPOĞLU*

Ey Şehir, Şehir, bütün şehirlerin başı! Ey Şehir, Şehir, dünyanın dört tarafının merkezi! Ey Şehir, Şehir, Hıristiyanların iftihar sebebi ve barbarların hezimeti! Ey Şehir, Şehir, ikinci bir cennet, batı tarafında ekilmiş ve içinde manevi meyvalarla dolu her tür bitkiyi barındıran şehir! Ey cennet, şimdi güzelliğin nerede?... Şimdi şehre gelen felaketi, müthiş esareti ve acı hicreti hangi kuvvetli dil tasvir edebilecek?... Ey güneş titre! Ey arz, sen de titre ve âdil hâkim olan Tanrının günahlarımız için neslimizi tamamen terkettiğinden inle, ah ve enin eyle!

Yukarıdaki sözler 15. yüzyıl Bizans tarihçisi Dukas'ın Osmanlı fethinden az sonra yazdığı *Historia Turcobyzantina* adlı eserin fethi anlatan bölümünü noktalayan Konstantinopolis mersiyesindendir.[1] Yeni Foça'da ve Midilli Adası'nda uzun yıllar Cenevizlilerin hizmetinde yaşayan Dukas, Konstantinopolis'in fethine bizzat tanık olmamakla birlikte, gerek Bizanslıları, gerek Osmanlıları, gerekse de bu iki devlet arasındaki siyasi ilişkileri yakından izleyebilmiş değerli bir yazardır. Osmanlı tehlikesiyle yüzyüze olan Bizans İmparatorluğu için tek kurtuluşun Batı dünyası ile gerçekleştirilecek bir ittifak olduğuna inanan Dukas, özellikle Bizans ve Roma kiliselerinin birleşmesini şiddetli bir şekilde savunmaktaydı. Konstantinopolis'in 1453'te Türklere düşmesini eserinde bir yandan kiliselerin birleşmesine karşı olan ahalinin faaliyetlerine yorarken, öte yandan Batı dünyasından sırf askeri ve mali yardım alabilmek gayesiyle birlik taraftarı gözükenleri de dini siyasi amaçlarına alet ettikleri için suçlamaktan geri kalmamıştır. Dukas'ın yukarıdaki pasajda "günahlar" sözcüğüyle dolaylı olarak kastettiği, kimi Bizanslıların kiliselerin birleşmesine ilişkin muhalif, kimilerinin de gayri samimi ve çıkarcı tutumlarıdır.

Dukas'ın çağdaşı olan Bizanslı yazar ve din adamı Teodoros Agallianos, Rumeli Hisarı'nın tamamlanmasını takip eden günlerde II. Mehmed'in yöredeki askeri faaliyetlerini kaleme aldığı 13 Eylül 1452 tarihli kısa raporunda, yine Bizanslıların

* Doç. Dr., Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

Tanrı tarafından terk edilmelerine ve dolayısıyla Osmanlılara yenik düşmelerine yol açan günahlara değinir. Ancak, kiliselerin birleşmesine tamamen karşı olan Agallianos'un burada sözünü ettiği "günahlar", Dukas'ın görüşünün tam aksine, 1439'da Floransa Konsili'nde Ortodoks Bizanslıların Katolik Roma kilisesi ile birleşerek kendi dinlerine ihanet etmiş olmalarından kaynaklanmaktadır.[2]

Görüldüğü gibi, her iki yazar da Müslüman Osmanlıların Bizans karşısındaki zaferlerini Tanrının "günahkâr" Bizanslılara gönderdiği bir ceza olarak değerlendirmiştir. Fakat Dukas günahkârlık kavramını Bizanslıların Floransa Konsili kararlarını layıkıyla uygulamamalarına bağlarken, Agallianos ise esas günahın Floransa'da kabul edilen birliğin ta kendisi olduğunu düşünmektedir. Dukas ile Agallianos'un temsil ettiği bu iki farklı görüş, Floransa Konsili'nden Osmanlı fethine dek Bizans başkentinde hararetli bir tartışma ortamı yaratmış ve halk arasında ciddi kutuplaşmalara yol açmıştır. Dolayısıyla bu çok kritik ondört yıl boyunca, kiliselerin birleşmesine taraftar olanlarla karşıtları arasında süregelen sürtüşmeler, Konstantinopolis'in siyasi ve sosyal bütünlüğünü sarsarak Osmanlılar karşısında zayıflamasına büyük katkıda bulunmuştur.[3]

Birlik taraftarları ve karşıtlarının sayıları hakkında kesin veriler yoktur. Bununla birlikte, başkent nüfusunun zengin üst kesimleri ve saraya yakın idari çevrelerin çoğunlukla Batı yandaşı olduğu ve kiliselerin birleşmesini desteklediği; fakir ve orta halli halkla, din görevlileri, keşiş ve rahibelerden oluşan diğer bir kesimin ise kiliseler arası birliğe karşı çıktığı; hatta bunlardan bazılarının Osmanlılarla uzlaşmayı Batılılarla gerçekleştirilecek bir ittifaka yeğlediği, kaynaklar yardımıyla saptanabilmektedir. Kısıtlı seçenekler karşısında bu sonuncu grubun tercihi, Katolik kilisesinin dini baskılarına maruz kalmaktansa, Osmanlı hakimiyeti altında dini özgürlüklerine sahip olarak yaşamaktır.[4]

Papalık tarafından Floransa Konsili'nde vaat edilen ve örgütlenmesi dört yıl kadar süren Haçlı ordularının 1444'te Varna'da Osmanlılar karşısında büyük bir yenilgiye uğraması üzerine, Konstantinopolis'de siyasi ve dini tartışmaların tekrar kızıştığı görülür. Ümitlerini Batı Hıristiyan dünyasından gelecek askeri yardıma bağlayarak bu uğurda kiliselerin birleşmesinden yana çıkanlara karşı yöneltilen eleştiriler giderek yoğunlaşır. Floransa Konsili kararnamesini destekleyip bizzat imzalamış olan İmparator VIII. Ioannes Paleologos 1448'de öldüğü vakit, cenazesi, birlik aleyhtarı olanların kentte olay çıkartabileceklerinden muhtemelen korkularak dini şeref töreni yapılmadan kaldırılır.[5] VIII. Ioannes'in ardından imparator olan kardeşi XI. Konstantinos ise, tacını kiliselerin birleşmesinden yana olan Patrik Gregorios Mammas'ın elinden almasının doğurabileceği tepkilere büyük olasılıkla meydan vermemek için tören düzenletmez, ve böylece başkentte taç giyme töreni yapılmadan tahta çıkan yegane Bizans hükümdarı olarak tarihe geçer.[6] 1451 Ağustosunda Patrik Mammas muhalif çevrelerin aşırı baskılarına dayanamayarak

kenti terkeder ve Roma'ya kaçar.[7] Konstantinopolis kilisesi o günden itibaren lidersiz kalır ve ancak fetih sonrasında, kiliseler arası birliğe karşı olanların baş sözcülerinden Gennadios Scholarios'un Fatih Sultan Mehmed tarafından Patrik tayin edilmesi üzerine, yeniden bir lidere kavuşur.[8]

Patrik Mammas Konstantinopolis'den ayrıldıktan sonra da, kiliselerin birleşmesine ilişkin fikir ayrılıkları ve tartışmalar kent içinde ateşli bir şekilde devam etmiştir. Bir süre sonra birliği teyid etmek ve yeniden yürürlüğe koymak üzere papalığın temsilcisi olarak Konstantinopolis'e gelen eski Kiev metropoliti kardinal İsidoros, 12 Aralık 1452'de Ayasofya kilisesinde Latin usulü bir ayin yapar.[9] Ancak, bundan yaklaşık dört ay sonra II. Mehmed ordularıyla Konstantinopolis surları önüne geldiği vakit, içerde hala "Şehir keşke İsa ile anasına tapınan Latinlerin eline geçse de, dinsizlerin pençesine düşmesek" diye yakınanlar ile "Frenklerin ellerine düşmektense, Türklerin eline düşmek daha iyidir" diyenler arasındaki tartışmalar sürmektedir. Üstelik ikinci gruptan olduğu iddia edilen, devrin en ileri gelen devlet adamlarından, ünlü *megas douks* ve *mesazon* Lukas Notaras'ın da "Şehrin içinde Türk sarığını görmek, Latin serpuşunu görmekten daha iyidir" dediği kaydedilmiştir.[10] Gerçi Lukas Notaras'ın yalnızca Dukas tarafından kendisine atfedilen bu sözleri gerçekten söyleyip söylemediğine ilişkin oldukça yerinde şüpheler vardır, çünkü Notaras'ın ve ailesinin aynı zamanda İtalya ile çok yakın ticari ve siyasi bağlar kurduğu, hatta kendisinin hem Cenova hem Venedik vatandaşı olduğu bilinmektedir.[11] Ancak yine de hiç şüphesiz olan, fetih arifesinde Bizans başkentinde Notaras'a atfedilen görüşü savunan kalabalık bir kesimin varolduğudur.

Aynı dönemde, siyasi ve dini çalkantıların yanısıra, kent içinde birtakım başka iç sorunlar da yaşanmakta ve Osmanlılara karşı savunma büsbütün zayıflamaktaydı. Tarihi kaynakların hemen hepsinin dilbirliği ederek aktardıkları başlıca sorunlar arasında ilk akla gelenler, nüfusun azlığı ve buna bağlı olarak savunma güçlerinin yetersizliği; giderek artan yiyecek sıkıntısı; ciddi boyutlara varan iktisadi bunalımın beraberinde getirdiği yaygın fakirlik; ve nihayet tüm bu zorlukların yol açtığı, ve Batıdan yeterli desteğin gelmemesiyle daha da derinleşen, genel moral çöküntüsüdür.[12]

Kaynaklar Kostantinopolis'in 1453'teki nüfusuna dair farklı rakamlar vermekle birlikte, fetih sırasında kentte ortalama 40,000 ila 50,000 kişinin yaşadığı günümüz tarihçilerinin çoğu tarafından kabul edilmektedir.[13] Ayrıca, kuşatmanın ilk günlerinde yapılan bir sayıma göre, kent içindeki savunma güçlerinin, yabancılar da dahil olmak üzere, ancak 5000 kişiye ulaştığı söylenir.[14]

Kuşatma boyunca kritik olduğuna dikkat çekilen yiyecek durumuna gelince, Boğaz trafiğini Rumeli Hisarı sayesinde kontrol altında tutan Osmanlıların şehre bu yoldan erzak girmesini engellediklerini biliyoruz. Zaten II. Mehmed, evvelce Yıldırım Bayezid'in de kendi Konstantinopolis kuşatmasında tasarladığı gibi, kenti Bi-

zans halkını açlıktan kırıp teslim olmaya zorlayarak ele geçirmeyi umuyordu.[15] Dolayısıyla, kuşatmaya karşı savunma hazırlıklarını yürütmekte olan XI. Konstantinos, kentin iaşe durumunu güçlendirmek amacıyla bazı önlemler almıştı. İmparator ilkin kent içinde ve yakın civarda varolan tüm buğday ve diğer yiyecek maddelerini toplattıktan sonra, bunlara ek olarak adalardan ve Mora'dan iaşe talebinde bulundu.[16] Kuşatma başladıktan hemen sonra ise, dışarıdan kente her türlü yiyecek maddesi ve savunma malzemesi naklini teşvik etmek amacıyla, Cenovalı tüccarlara uygulanmakta olan bazı gümrük vergilerini yürürlükten kaldırdı. Bu vergi muafiyeti 1453 yılında erzak yüklü en az üç büyük Ceneviz gemisinin kente girmesinde hiç kuşkusuz önemli rol oynamıştır.[17]

Oysa XI. Konstantinos'un yabancı tüccarlara geçmişte farklı bir politika uyguladığı bilinmektedir. Örneğin, yalnızca üç yıl önce, gümrük vergilerinden tamamen muaf olan Venedikli tüccarların Konstantinopolis'e getirdikleri bazı malları vergilendiren İmparator, o dönem küçülen devlet hazinesine ek gelir sağlayabilmek için aldığı bu kararla, 11. yüzyıl sonlarından beri Venediklilere tanınan ticari imtiyazları hiçe saymıştı. Üstelik, İmparator bu duruma çok sinirlenen Venedik Senatosunun Bizans başkentindeki Venedik ticaret kolonisini Osmanlı limanı Marmara Ereğlisi'ne nakletme tehdidine dahi kulak asmamış ve yeni vergiler konusunda diretmişti.[18] İmparator, yine benzer bir şekilde hareketle, 1451'de Ragusa Cumhuriyeti'nin kendi tüccarlarına Konstantinopolis'de uygulanan %2 oranındaki gümrük vergisinin kaldırılmasına dair talebini de reddetmişti.[19] Buna karşın 1453'te, Bizans devletinin para sıkıntısı en azından aynı ölçüde devam etmekteyken, Osmanlı kuşatması nedeniyle yiyecek ve diğer ihtiyaç maddelerine artan talep karşısında, XI. Konstantinos'un daha önceleri yabancılara uyguladığı dış ticaret politikasını tersine çevirmek zorunda kaldığını görüyoruz.

Fakat İmparator'un bu gayretlerinin yine de pek başarılı olamadığı ve 1453 Mayısının başında şehirde özellikle ekmek, şarap ve diğer lüzumlu erzakların eksikliğinin hissedildiği, kuşatma sırasında Konstantinopolis'de bulunan Venedikli hekim Nicolo Barbaro'nun tuttuğu günceden ortaya çıkmaktadır.[20] Ayrıca kuşatmanın bir başka görgü tanığı olan Midilli Adası'nın Katolik başpiskoposu Sakızlı Leonardo'nun "kan emiciler" adını verdiği bazı fırsat düşkünleri, varolan yiyecek maddelerini ellerinde tutmakta ve daha sonra bunları yüksek fiyatlarla piyasaya sürmekteydiler. Kıtlık ve pahalılık öylesine ciddi boyutlara ulaşmıştı ki, şehrin surlarını korumakla görevli askerlerin açlıktan ölmek üzere olan ailelerine bakabilmek için sık sık görev yerlerini terkettikleri görülmekteydi. Sonunda, "insanların açlıktan kılıçtan daha da fazla korkmamaları için", asker ailelerine kuşatma boyunca düzenli ekmek dağıtılması kararlaştırıldı.[21]

Bir yandan yiyecek kıtlığı surların savunmasız kalmasına yol açarken, öte yandan kentte giderek yaygınlaşan yoksulluk ve sefalet, askerlerin maaş alamadıkları

sürece çarpışmayı reddetmelerine ya da ek gelir kaynakları peşinde yine savunma görevlerini ihmal etmelerine neden olmaktaydı. Bazı askerler kendilerine bambaşka işler bulmaya yönelirken, bazıları da kent içindeki bağ, bahçe ve tarlalarda ziraatla uğraşarak durumu kısmen değerlendirmeye çalışıyorlardı. Surlardaki görev yerlerini terkettikleri için eleştiriye uğrayanlardan bir kısmının, bu bağlamda, "Ailelerimiz ihtiyaç içerisindeyken, askerlikten bize ne!" diye cevap vermeleri dikkat çekicidir.[22]

Bu sorunlara son verecek tek çözümün askerlere ödeme yapmak olduğunu açıkça gören İmparator XI. Konstantinos ise, devlet hazinesinde yeterli para bulunamadığı için, çaresizlik içinde vergileri arttırmayı düşünmekteydi. Fakat çevresindeki bazı danışmanlar, zaten yeterince yoksul olan halkın ek vergilerle daha da yıpratılmasının sakıncalarına işaret edince, İmparator fikrinden vazgeçmiş ve danışmanlarının kilise hazinelerine el konması önerisini benimsemişti. Böylece kiliselerden toplanan gümüş eşyalar eritilip para haline getirildikten sonra, bu paralar savunma güçlerine ve yıkılan surları tamir etmek veya hendek kazmakla görevli işçilere dağıtılmıştı.[23] Dikkate değer bir başka husus da, XI. Konstantinos'un hizmetinde çalışmakta olan Macar asıllı top ustası Urbanus'un, yine elverişsiz para koşulları nedeniyle, 1452 yazında Bizanslıları terkederek Osmanlı hizmetine girdiği ve II. Mehmed için kentin fethinde son derecede yararlı olan büyük topları bu gelişmeler sonucunda imal ettiğidir.[24]

Ancak, bu zor şartlar altında da, fırsatçılık örnekleri sergileyen bazı kişiler tekrar karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Manuel Iagaris adlı bir saray memuru ile beraberindeki Rodoslu Neofitos isimli bir keşişin "marifetlerini" yine Sakızlı Leonardo'dan öğrenmekteyiz. Leonardo, İmparator tarafından surların tamirat işlerini yürütmekle görevlendirilen bu iki kişiden önce ilkini kendilerine bu amaçla teslim edilen paranın içinden 20,000 florinlik bir meblağı cebine indirmekle suçlar. Leonardo ayrıca iki suç ortağının daha sonra bir çömlek içine 70,000 florin sakladıklarını ve bu paranın sonunda Türklerin eline geçtiğini de ekler.[25] Bizans surları üzerinde günümüze kadar gelmiş bazı kitabelerde Manuel Iagaris'in adının görünmesi, Ortodoks Bizanslılara karşı genel tavrı pek hoşgörülü olmayan Leonardo'nun aktardığı hırsızlık hikayesinde herşeye rağmen doğruluk payı olduğu kanısını güçlendirmektedir.[26]

Konstantinopolis'de hüküm süren ve kent halkını çaresiz kılan sefalet ve yoksulluk teması 1453 kuşatmasıyla ilgili kaynakların hemen hepsinde etraflıca işlenirken, bu kaynaklardan bazıları aynı zamanda kentte zengin bir azınlık varolduğuna, fakat bu grubun maddi olanaklarını savunmaya yönelik masraflardan bencilce alıkoyduğuna değinirler. Hatta kuşatmanın bir noktasında XI. Konstantinos umutsuzluk içinde kentteki zengin aristokratlardan mali yardım talebinde bulunduğu vakit, bunların İmparatora tüm para kaynaklarının mevcut güç koşullar

altında tükendiğine dair yanıt verdikleri, halbuki fetihten hemen sonra birçoklarının büyük varlık sahibi olduğunun ortaya çıktığı söylenir. Osmanlı ordusu kente girdiğinde, ismi bilinmeyen bir aristokratın beraberinde 30,000 Venedik dükası bulunduğu; ayrıca adı bilinmeyen bir başka aristokratın da iki kızını içleri para dolu birer tepsiyle Fatih Sultan Mehmed'in huzuruna yolladığı ve onun bu davranışının Sultan'ı bol paraya boğarak gözüne girmek isteyen diğer aristokratlar tarafından örnek alındığı, kaynaklarda sergilenmektedir.[27]

Mevcut benzer örnekler arasında en çarpıcılarından biri de Lukas Notaras'la ilgilidir. Sultanın fetihten beş gün sonra verdiği bir emirle Notaras ve beraberindeki iki oğlunun idamlarını anlatan Bizanslı tarihçi Halkokondiles, ölümden ürken oğlanların affolunmak ümidiyle babalarına aile servetlerini Fatih'e teklif etmesini önerdiklerini yazar. Ancak sözü edilen aile servetinin büyük bir kısmı aslında fetih öncesinde Konstantinopolis dışına kaçırılmış ve İtalyan bankalarında emniyete alınmıştır.[28] 1453'te şehre giren Osmanlı askerleri tarafından meydana çıkartılan gömülü hazineler, saklı paralar ve mücevherlere ilişkin Bizans, Latin, ve Osmanlı kaynaklarındaki çeşitli kayıtlar, yukarıda verilen diğer örneklerle birlikte, fetih öncesinde yoksulluk yakınmalarında bulunan zengin azınlığa yöneltilen sahtekarlık ithamlarını doğrular niteliktedir.[29] Konstantinopolis'de bizzat şahit olduğu benzer manzaralar karşısında dehşete düşen Cristoforo Riccherio adlı bir İtalyan, zengin Bizanslıların karşı karşıya bulundukları tehlikeli duruma rağmen gösterdikleri davranış tarzını ahlaki değerler açısından şöyle yorumlamıştır:

> *Konstantinopolis'deki servet şehrin savunması için kullanılabilmiş olsaydı, hem servet sahiplerine hem de ülkeye büyük yararlar sağlayacaktı. Ama basis insanlar hep böyledir işte: İhtiyaç içinde olsalar dahi ceplerindeki parayı hiçbir zaman ortaya çıkartmayıp, sadece zenginliklerini arttırmayı düşünürlerken varlık içinde yokluk çekerek ölürler.*[30]

Sonuç olarak, Bizans kaynakları ile Batılı görgü tanıklarının Osmanlı fethi arifesinde Konstantinopolis'in siyasi, dini ve sosyo-ekonomik durumu üzerine aktardıkları bilgilerden ortaya çıkan genel manzarada en dikkat çekici unsur, kent halkının bazı temel iç sorunları yüzünden dış düşmanlarına karşı yeterli birlik ve dayanışma içine girememiş olmasıdır. Dolayısıyla, Fatih Sultan Mehmed ordularıyla Bizans surları önüne geldiğinde, karşısında oldukça zayıf ve savunmasız bir kent bulmuştu. Kentin 29 Mayıs 1453 günü düşmesiyle, 1370'lerin başından beri vassal statüsü altında Osmanlı padişahlarına itaat gösteren ve haraç ödeyen Bizans İmparatorluğunun başkenti artık direkt Osmanlı egemenliği altına giriyordu. Merkezi konumu yüzünden Osmanlıların Anadolu ve Rumeli toprakları üzerinde kurdukları imparatorluğun emniyeti ve sürekliliği için hayati önem taşıyan şehri böylelikle ele geçirmeyi başaran Fatih'i bundan sonra bekleyen ve belki de fethin kendisinden çok daha güç olan, bir dizi yeni görev vardı: eski Bizans başkentinin imarı, iskanı, ve Müslüman bir Türk şehrine dönüştürülmesi.

Notlar

1- *Ducae Historia Turcobyzantina (1341-1462),* haz. V. Grecu, Bükreş, 1958, s. 385-391; Dukas, *Bizans Tarihi,* çev. Mirmiroğlu, İstanbul, 1956 s.189-192 (yukarıdaki alıntı bu çeviriden sadeleştirilerek aktarılmıştır). Dukas'ın yaşamı ve tarihçiliği üzerine, bkz. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica,* 2. bas., Leiden, 1983, c. 1, s. 247-251; H.J. Magoulias (çev.), *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas,* Detroit, 1975, s. 23-41; *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* İstanbul, 1993-95, c. 3, s. 105.

2- P. Schreiner, *Chronica Byzantina Breviora,* Viyana, 1977, c. II, s. 635-636. Agallianos hakkında, bkz. *İstanbul Ansiklopedisi,* c. 1, s. 90. Floransa Konsili için, bkz. J. Gill, *The Council of Florence,* New York, 1982.

3- 1439-1453 döneminin genel siyasi tarihi için, bkz. D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453,* 2. bas., Cambridge, 1993, s. 339 vd.; Ş. Baştav, *Bizans İmparatorluğu Tarihi. Son Devir (1261-1461),* Ankara, 1989, s. 112 vd.; S. Runciman, *The Fall of Constantinople,* Cambridge, 1965. Halk arasındaki bölünmelerin kenti Osmanlılar karşısında zayıf düşürdüğüne dair gözlemde bulunan Bizanslı yazarlar için, bkz. *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios,* haz. L. Petit, H.A. Siderides, M. Jugie, Paris, 1928-36, c. I, s. 171; *Palaiologeia kai Peloponnesiaka,* haz. Sp. Lampros, Atina, 1912-30, c. IV, s. 46-47 (Teodoros Gazes).

4- Tüm genellemelerde olduğu gibi, burada yapılan genellemenin de haricinde kalan istisnai durumlar vardır. Örneğin, birlik karşıtı bir papazın etkisi altındaki asil bir kadın ile saray erkânından bazı kişiler için, bkz. Dukas-Grecu, s. 325 (Mirmiroğlu çev., s. 159-160); öte yandan, birliği destekleyen ufak bir keşiş grubu için, bkz. J.P. Migne, *Patrologia Graeca,* c. 159, s. 925 b. (Sakızlı Leonardo'nun Papa V. Nikola'ya 16 Ağustos 1453 tarihli mektubu. Latince mektubun İngilizce çevirisi için, bkz. J.R. Melville Jones, *The Siege of Constantinople 1453: Seven Contemporary Accounts,* Amsterdam, 1972, s. 11-41; kısmi İtalyanca çeviri için, A. Pertusi, *La caduta di Costantinopoli,* Verona, 1976, c. I, s. 120-171. Mektubun yazarı için, bkz. *İstanbul Ansiklopedisi,* c. 5, s. 202-203.)

5- *Oeuvres complètes de Scholarios,* c. III, s. 100.

6- Bu konuda, bkz. D.M. Nicol, *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans,* Cambridge, 1992, s. 38, 58, 71, 84; a.y., *Last Centuries of Byzantium,* s. 390-392.

7- Georgios Sphrantzes, *Memorii, 1401-1477,* haz. V. Grecu, Bükreş, 1966, s. 82; M. Philippides (çev.), *The Fall of the Byzantine Empire; A Chronicle by George Sphrantzes,* Amherst, 1980, s. 62.

8- Gennadios Sholarios önceleri kiliselerin birleşmesini desteklemiş ve hatta Floransa Konsili'ne katılmışsa da, sonra fikir değiştirmiş ve 1445'ten itibaren birlik karşıtı grubun liderliğini üstlenmiştir. Sholarios'un fikirleri ve yaşamı üzerine, bkz. J. Gill, *Personalities of the Council of Florence and Other Essays,* Londra, 1964, s. 79-94; C.J.G. Turner, "George-Gennadius Scholarius and the Union of Florence," *The Journal of Theological Studies,* 18 (1967): 83-103; a.y., "The Career of George-Gennadius Scholarius," *Byzantion* 39 (1969): 420-455; A. Papadakis, "Gennadius II and Mehmed the Conqueror," *Byzantion* 42 (1972): 88-106; V. Laurent, "Les premiers Patriarches de

Constantinople sous domination turque (1454-1476)," *Revue des Etudes Byzantines* 26 (1968): 229-263; *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, s. 393.

9- Pertusi, *Caduta*, c. I, s. 92 (Kardinal İsidoros'un Papa V. Nikola'ya 15 Temmuz 1453 tarihli mektubu); Dukas-Grecu, s. 317-319 (Mirmiroğlu çev., s. 154-7). Kardinal İsidoros hakkında, bkz. *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, s. 198.

10- Dukas-Grecu, s. 329, 365 (Mirmiroğlu çev., s. 161, 179). Bkz. H. Evert-Kappesowa, "Le tiare ou le turban," *Byzantinoslavica* 14 (1953): 245-248.

11- Bu konuda, bkz. N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIII e-XVe siècles)*, Montreal-Paris, 1979, s. 19-21.

12- Konstantinopolis'in fethine dair kaynakların dağınıklığı nedeniyle, A. Pertusi'nin *La caduta di Costantinopoli* adlı iki ciltlik kaynak derlemesi (bkz. not 4) ile aynı yazarın ölümünden sonra yayınlanan *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*, haz. A. Carile, Bologna, 1983, adlı derlemeyi burada hatırlatmakta yarar görüyoruz.

13- 40,000-50,000 rakamını ortaya atan ilk araştırma için, bkz. A.M. Schneider, "Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert," *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philol. - Hist. Kl.* 9 (1949): 233-244 (Türkçe çev., *Belleten* 16 (1952): 35-48). Buna kıyasla, nüfusun yüksek olduğu bilinen 12. yy. sonunda kentte 400,000 kişi yaşadığı tahmin edilmektedir: bkz., D. Jacoby, "La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine," *Byzantion* 31 (1961): 81-109.

14- Sayımı yapmakla görevlendirilen 15. yy. Bizans tarihçisi Sphrantzes'in aktardığı rakam tam olarak 4773 Bizanslı ile 200 kadar yabancıdır: Sphrantzes, *Memorii*, s. 96; Philippides, çev., s. 69-70. Buna karşın, daha önceleri Sphrantzes'in eserinin uzun bir versiyonu olduğu sanılan ve araştırmalar sonucunda Bizanslı tarihçinin ismini kullanan Makarios Melissenos ("Pseudo-Sphrantzes") tarafından 16. yy. da kaleme alındığı anlaşılan *Chronikon Maius*'da, kentteki yabancı savunma kuvvetlerinin sayısı 2000 kişi olarak gözükür. 16. yy. da yazılmış olmasına rağmen, bu eserin fethi konu alan III. kitabı, yazarın faydalandığı (ve bazısı şimdi kayıp) orijinal kaynaklar nedeniyle, tarihi açıdan değerlidir. Bu bölümün Türkçe çevirisi için, bkz. *Şehir Düştü! Bizanslı Tarihçi Francis'den İstanbul'un Fethi*, çev. K. Dinçmen, İstanbul, 1992. Diğer kaynaklar kenti savunanlara ilişkin şu rakamları verirler: 6000-7000 (Floransalı tüccar Jacopo Tedaldi); 6000 Bizanslı ile 3000 kadar Latin (Sakızlı Leonardo); azami 8000 silahlı asker (Dukas). Bu konuda, bkz. M. Klopf, "The Army in Constantinople at the Accession of Constantine XI," *Byzantion* 40 (1970): 385-392.

15- *Laonici Chalcocondylae Historiarum Demonstrationes*, haz. E. Darkó, Budapeşte, 1922-27, c. II, s. 148-9; *Critobuli Imbriotae Historiae*, haz. D.R. Reinsch, Berlin, 1983, s. 34 (Türkçesi: Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni (İstanbul'un Fethi)*, çev., Karolidi, sadeleşt., M. Gökman, İstanbul, 1967.) 15. yy. Bizans tarihçileri Atinalı Laonikos Halkokondiles ile İmrozlu Kritovulos için, bkz. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, s. 391-7, 432-5; *İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, s. 530; c. 5, s. 109-110. I. Bayezid'in stratejisi için, bkz. N. Necipoğlu, "Yıldırım Bayezid'in Kuşatması Sırasında Bizans Başkenti Konstantinopolis'de Gündelik Yaşam," *İstanbul Dergisi* 2 (1992), s. 104.

16- Kritovulos-Reinsch, s. 37; Dukas-Grecu, s. 307, 321, 335.

17- Nicolò Barbaro, *Diary of the Siege of Constantinople*, çev. J.R. Jones, New York, 1969, s. 33 (Türkçesi: *Kostantiniye Muhasarası Ruznamesi*, çev. Ş.T. Diler, İstanbul, 1953, s. 35); Sakızlı Leonardo (bk. not 4), 931 a-c. Barbaro için, bkz. *İstanbul Ansikloedisi*, c. 2, s. 52.

18- F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, Paris, 1958-61, c. III, no. 2831 (4 Ağustos 1450), 2834 (17 Ağustos 1450), 2856 (11 Haziran 1451). Venediklilerin ticari imtiyazları için, bkz. J. Chrysostomides, "Venetian Commercial Privileges Under the Palaeologi," *Studi Veneziani* 12 (1970): 267-356.

19- B. Krekic, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge*, Paris, 1961, s. 60.

20- Barbaro, s. 43 (Türkçe çev., s. 45).

21- Sakızlı Leonardo, 935 d.

22- a.e., 935 b-c.

23- a.e., 934 b; Barbaro, s. 77 (Türkçe çev., s. 76). XI. Konstantinos döneminde basılan paralar için, mkz. J.R. Jones, "Literary Evidence for the Coinage of Constantine XI," *The Numismatic Circular* 75/4 (1967): 97; S. Bendall, "A Coin of Constantine XI," *The Numismatic Circular* 82/5 (1974): 188-189; a.y., "The Coinage of Constantine XI," *Revue numismatique* 33 (1991): 134-142.

24- Dukas-Grecu, s. 307-309 (Mirmiroğlu çev., s. 151-152); Halkokondiles-Darkó, c. II, s. 151-152; Sakızlı Leonardo, 932 a.

25- Sakızlı Leonardo, 936 c-d.

26- Söz konusu kitabeler için, bkz. A. van Millingen, *Byzantine Constantinople: the walls of the city*, Londra, 1899, s. 126.

27- Barbaro, s. 77-78 (Türkçe çev., s. 76-77;) Sakızlı Leonardo, 934 a.

28- Halkokondiles-Darkó, c. II, s. 166.

29- Bizanslılara yönelik suçlamaların her üç grup kaynakta da bulunması, yazılanların Ortodoks Konstantinopolis halkına karşı kiliselerin birleşmesi konusundaki tutumları yüzünden oldukça önyargılı ve hoşgörüsüz bir tavır sergileyen Latin kaynaklarının çarpıtmalarından ibaret olmadığını gösterir. Halkokondiles-Darkó, c. II, s. 162-163; Dukas-Grecu, s. 375; Barbaro, s. 70; Sakızlı Leonardo, 942 a-b; Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, haz. A.M. Tulum, İstanbul, 1977, s. 59, 62.

30- F. Sansovino, *Historia Universale dell'Origine et Imperio de Turchi*, s. 318; Jones, *Seven Contemporary Accounts*, s. 124.

İSTANBUL: BİR İSLÂM ŞEHRİ

Halil İNALCIK*

Bir İman Faaliyeti Olarak Fetih

Müslümanların 624'te Filistin'de Bizans'a karşı gerçekleştirdikleri ilk askeri eylemin bizzat Hz. Peygamber tarafından düzenlendiği söylenir.(1) Bu olaydan yalnızca yirmi altı yıl sonra, bir İslâm ordusu İstanbul kapılarına ulaştı. Batılı bir gözle bakıldığında İslâm güçlerinin bir bakıma Sasânî İranı'nın Grek İmparatorluğu'na karşı sürdürdüğü kadîm mücadeleye katılmış olduğu düşünülebilir. Lakin İstanbul'un fethinin onlara Allah tarafından takdir edildiği inancı, müslümanlar arasında Hz. Peygamber zamanından beri mevcuttu. Osmanlılar bu inancı kendi malları gibi benimsediler. Müslümanlar Bizans'ın başkentine, 1453'teki nihâî fethinden evvel toplam on iki sefer düzenlediler.(2)

İstanbul, İslâm yayılımına karşı direnişin bir sembolü olarak o kadar güçlüydü ki, şehrin müslümanlar tarafından fethedileceğini haber veren kimi sahih, kimi mevzu ve kimisi de efsâne türünden bir dizi *hadis* zuhur etti.

Osmanlılar bu hadislerden birini hatırlatacak ve her uygun fırsatta zikredecektir: "İstanbul bir gün mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden kumandan ne iyi bir kumandan ve o ordu ne iyi bir ordudur." (3). Osmanlılar (İstanbul'da), Emeviler dönemindeki İstanbul muhasaralarına katılmış ve şehit düşmüş pek çok sahabinin mezarının bulunduğunu ileri sürdüler. Fethi müteakip, onlar için, şehrin en mübarek yeri haline gelen bir mezar yaptırdılar.(4) Osmanlı geleneğinde, fiilen şehid düşen sahabenin sayısı (kutsal bir sayı olan) yetmişe kadar yükselmiştir.

Bu sahabe içerisinde en fazla tazim gören Hz. Peygamber'in sancaktarı Ebu Eyyüb el-Ensârî,(5) Osmanlı 'İslambol'unun koruyucu velisi haline geldi. Ebu Eyyüb'ün hakikaten Hz. Peygamber'in ashabından biri olduğu ve 668 İstanbul kuşatmasına katılıp öldüğü tarihen sabittir.(6) II. Mehmed, muhtemelen kendisini tüm İslâm âlemindeki *gazâ*'nın sancaktarı ilân ettiğinden Ebu Eyyüb'ü şehrin koruyucu velisi seçmiştir.(7)

Fatih Sultan Mehmed fethin, Allah'ın bir mucizesi olacağına inanıyordu. Ünlü İşrâkî filozof Sühreverdi'nin bir takipçisi olan Sufi Şeyh Ak-Şemseddin, kuşatma sı-

* Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi.

rasında Sultan'ın ve ordusunun *mürşid*i oldu. Genç Sultan'a *mürşid*in verdiği tarihte fetih gerçekleşmedi; üstelik hıristiyanlar o gün bir deniz galibiyeti elde ettiler. Şeyhin bu olaydan sonra Padişah'a yazdığı mektup, Saray arşivinde bulunmaktadır.(8) Şeyh bu mektubunda, duasının kabul olunmadığı ve Sultan'ın aklını ve ordusu üzerindeki otoritesini yitirdiği yolundaki şâyialardan bahseder. Başarısızlığı, Osmanlı ordusundaki askerlerin çoğunun gerçek birer müslüman olmasına, yâni İslâma zorla sokulmuş olmalarına yorar. Fakat öte yandan pratik bir insan olarak Sultan'a, bu yüz kızartıcı durumdan mesul kumandanları acımasızca cezalandırmasını tavsiye eder. Nihayet bir miktar Kur'an okuyup uyuduğunu ve ardından Allah'ın kendisine zâfer müjdesini verdiğini söyler. Şeyh'in(9) *gesta et vita*sından, son taarruzda (beyaz cübbeli ve mucizelerin Peygamberi Hızır'ın önderliğindeki) velilerin, Sultan ordusuna galibiyet için yardım ettiğini öğreniyoruz. Ak Şeyh fethin, Hızır ve Kutb-ı Âlem dediği Fakih Ahmed sayesinde gerçekleştiğini söyler.(10)

Ve şu noktayı hiç bir zaman unutmamalıyız: Günümüze kadar gelmiş olan Fez şehri yokolması halinde bizi büyük bir uygarlığın en somut tanığından ebediyyen mahrum bırakacak, gerçek bir şehir modelidir.

Ak Şeyh'in, fetih gerçekleşene kadar meydana gelen olaylar üzerindeki rol ve etkisi, halkın tasavvurunda daha da abartılı bir hal aldı. Halk arasında dönüp dolaşan Evliyâ Çelebi'den mervî rivâyetlere göre Ak Şeyh, fethin, son muhasaradan çok önce ve Fatih, henüz Padişah değilken gerçekleşeceğini haber vermiş.(11) Şeyh, kendi derviş başlığını Mehmed'in başına geçirerek, İstanbul'un Allah'ın izniyle Mehmed tarafından fethedileceğini önceden haber verir. Ak Şeyh tüm bu rivâyetlerde hep Sultan'dan bir kaç adım öndedir. Evliya, kuşatma sırasında, şeyhler ve *ulemâ* da dahil üç bin din adamının askerleri savaşa teşvik ettiğini ve maruf şeyhlerin, şehrin büyük kapılarına yönelik saldırılara bizzat katıldığını söyler.

Halk arasındaki bazı rivâyetlere göre(12) İslâm dünyasının büyük şeyhleri de İslâmın bu büyük gününde İslâm ordusuyla birlikte savaşmaya geldiler. Sultan şeyhlere, fetihten sonra ganimetin yarısını vereceğini, her biri için bir tekke yaptıracağını ve daha pek çok hayırda bulunacağını vâad etti. Evliyâ,(13) manevi açıdan şaşkına dönmüş bir grup Grek rahibinin, İslâm ordusuna katılmak için surları terkettiğini söyler. Bu dönem halk menkıbelerinin genel bir temasıdır bu: Allah sonunda hıristiyan rahiplerini "nihai hakikate" -yâni İslâma- vâsıl etti. Tüm bu hikâyelerin anlamı, o dönemdeki müslüman halkın şehrin, müslüman velilerin manevî gücüyle fethedileceğine inanmış olduğudur. Sultan'ın bu inancı paylaşıp paylaşmadığını bilmiyoruz. Fakat kendisinin, bu karizmatik mukaddes kişilerin hayır dualarını alması gerektiğine inandığı çok açık.(14)

Sultan'ın, fethedilen şehri yeniden inşa etme kararı, müslüman kitleler arasındaki dinî coşkunluğa da tevâfuk etmekteydi. Tarikatlar, İstanbul'un İslâmî açıdan yeniden kurulmasında hakikaten önemli bir rol oynadılar.(15)

Şeyh Ak Şemseddin Sultan tarafından, Eyyüb el-Ensâri'nin mezarının yerini tesbit etmekle vazifelendirildi. Şeyhin yeri tesbiti, en az fetih kadar mucizevî ve önemli idi. Olay, inâyet-i ilâhinin hâlâ müslümanlarla birlikte olduğunu teyid etmekteydi. Mehmed burada bir türbe, bir câmi ve bir tekke yaptırdı.(16)

Haliç civarındaki şehir surlarının ötesinde kısa sürede bir küçük kasaba halini alan Eyyüb'ün kabri, İstanbul'un en kutsal yeri haline geldi. Daha sonra yüzlerce mümin her gün çeşitli hediyelerle burayı ziyaret edecek ve velinin yardımını isteyecektir. Aynı zamanda birer büyük mezarlık olan meşhur tekkeler, türbelerin etrafına toplandılar. Her Sultanın, cülûsunu müteakip menkıbede anlatılan yoldan geçerek türbeyi ziyaret etmesi şayân-ı dikkattir.(17) Burada o günün en önde gelen Şeyh'i, Sultan'a mukaddes *gazâ* kılıcını kuşatırdı. Böylece velinin varlığı sadece İstanbul'u müslümanlar nezdinde mukaddes bir yer haline getirmiyor, aynı zamanda Sultan'ın müslümanlar üzerindeki idarî yetkisini dinî açıdan tasdik etmiş oluyordu.

Bu arada her Osmanlı şehrinin kendine has bir *veli*'si bulunduğunu ve genellikle şehrin dışında, bir tepenin üstüne inşâ olunan veli kabirlerinin, İslâm tasavvuf geleneği ile İslâm öncesi bir dağ kültünü (inancını) birleştirdiğini belirtelim.(18) Burada şehirler kişi kabul edilir ve şehrin ismini muhtevî bir evrâd u ezkâr okunurdu.

Constantinople 'İslâmbol' haline geliyor

Mehmed'in fetihten sonra yaptığı ilk iş, İstanbul'u bir İslâm haline getirmek oldu. Fatih Camii'ne ait *vakfiye*'nin mukaddimesinde şöyle denir:(19) "Sultan Mehmed *Konstantiniyye*'yi Allah'ın yardımıyla fethetti. Orası bir putlar şehri idi... Sultan şehrin güzel süslemeli kiliselerini medrese ve câmi haline getirdi." Camiye çevrilen altı ve medreseye çevrilen bir kilise vardı. Asıl ilginci, Aya-Maria manastırı, Baba Haydar dervişlerine verildi.(20) Şehrin en güzel yerleri ya askeriyeye mensup kişilere tahsis edildi.

Sultan fethin ikinci günü St. Sophia (Ayasofya) kilisesine gitti, kiliseyi câmiye çevirdi ve orada, şehri bir İslâm şehri haline getirme arzusunu yansıtan "İslâm-bol" adını verdi.(21) Halk genellikle Osmanlı öncesi Türk ismi İstanbul'u kullanmakla birlikte, yeni isim özellikle ulemâ arasında muhafaza edildi. Evliyâ Çelebi'nin anlattığına göre(22) fetihten sonraki ilk Cuma günü kılınan namazda şöyle denilmiştir: "Müezzinler yanık bir sesle *inn'Allahe ve melâiketehu*(23) ayetini okumaya başladıklarında, Ak Şemseddin Sultan'ı kolundan tutarak büyük bir saygıyla minbere getirdi. Orada çok derin ve müteessir bir ses ile "Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'adır" dedi; câmide hazır bulunan *gaziler* de sevinç gözyaşlarına boğuldular."

İslâm inancı halk tasavvuru, Konstantinopol'ün *İslâmbol*'a çevrilmesinde bütünleşti. Osmanlılar nazarında şehir, ashabın mukaddes kalıntılarını ihtivâ ettiğinden beri zâten bir müslüman şehriydi. İslâm geleneğinde müslümanların câmi

yapıp ibadet ettikleri herhangi bir yer, İslâm toprağı (*dâru'l-İslâm*) kabul edilmekteydi. Kiliseler ve özellikle Ayasofya, müslümanların Cenâb-ı Hakkın en nihâyetinde gerçek dine ihsan edeceğine inandıkları eserler olarak görülüyordu. Menkıbeye göre[24] Ebu Eyyüb el-Ensâri de şehadetinden önce namazlarını burada kılmaktaydı. Ayrıca müslüman bir devlete boyun eğen gayr-ı müslimlere ait bir bölge yahut şehir, resmî açıdan İslâm topraklarının bir parçası kabul edilirken, buraların İslâmileştirilmesi daimî bir umut olarak kalmaktaydı. Mehmed, şehre Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin de yerleşmesine izin vermekle birlikte, -İslâm için fethedilen büyük şehirlere sistematik olarak uygulanan bir siyaseti izleyerek- İslâmbol'un müslüman bir çoğunluğa sahip olmasını garanti edecek türden ölçüler ihdas etti.[25]

Osmanlılar nazarında, bir hıristiyan şehrini fethettikten sonra yapılabilecek en sembolik iş, kiliseleri câmiye çevirmek idi. *Ezân* okunan minâreler, İslâm şehrinin aşikâr bir sembolü ve en belirgin veçhesi haline geldi. Osmanlılar fetih tanımlamalarında buna, hep İslâm'ın zafer sembolü olarak atıfta bulundular.

Müslüman bir nüfusa sahip her şehir yahut kasaba, bir Cuma Camiine yâni bir *mescid*'e sahip olmak zorundaydı ve Cumaları burada toplanmak, dinî bir vecîbe idi. Kanuni Sultan Süleyman, Kızılbaşları bastırabilmek için bu vecîbeyi, köylere kadar yaygınlaştırmıştır.[26]

Nahiye'lerin merkezinde bulunan büyük câmi, sâdece dinî değil, aynı zamanda şehir yaşamının diğer veçhelerini de yansıtan bir merkez idi. Câmiyle birlikte inşâ edilen *medrese*'nin dışında, halkın eğitimi için *(ders-i âm)* câmiye düzenli dersler konuldu: İslâmın tedrisi, İslâm geleneğinde en değerli dinî faaliyetlerden biri kabul edilmekteydi. Namaz için, özellikle Cuma günleri, başşehrin büyük câmiine gitmek Sultan (ve aynı zamanda müslüman tebâ) için dinî bir vecîbe idi. Sultan burada halk ile konuşur ve suistimaller neticesinde ortaya çıkan yazılı ve sözlü şikâyetleri *(rik'â)* kabul ederdi. Merasim, Sultanın, halkının sıkıntılarına gösterdiği yakınlık ve alakayı temsil etmekte ve bu tavır, İslâm devlet geleneğinde yöneticinin en önemli fonksiyonu sayılmakta idi. Sultanın, tebânın en zayıfı olarak yaşlı bir kadının elinden bir *rik'â*'yı kabul edişini resmeden minyatürlerde, ideal yönetici olarak bir Sultan tasviri çizilmiştir. Cuma namazında, dönemin en önde gelen Şeyhi tarafından okunan *hutbe*, dinî olmaktan öte bir fonksiyonu haiz idi. *Cemaat*, *hutbe*'de dile getirilen Sultan'la ilgili övgülere karşılık vermek durumundaydı ve bu merasim İslâm toplumunda Sultanın hâkimiyetinin halk tarafından kabulünü ifade ediyordu. Hakikaten, Sultanın isminin Cuma hutbelerinde zikredilmesi ve kendi adına para bastırılması, herhangi bir yöneticinin İslâm beldelerindeki bağımsızlığını gösteren iki mecburi sembol idi.

Öte yandan mahkemeler de câmilerde bulunmaktaydı. Bunlar içerisinde en kalabalık olanı, Kapalı Çarşı civarında, şehrin ana caddesi üzerinde bulunan Vezir-i Azam Mahmud Paşa Camii'nin avlusundaki mahkeme idi.

İslâmbol'da mekânın tanzimi

İslâmın dünya görüşü, İslâmın emir ve yasaklarının kendi bütünlüğü içerisinde gözetileceği bir yer olarak hazırlanan şehrin fizikî ve sosyal görünümünü belirlemiştir.[27]

İslâmın yayılmasındaki en temel amaç, bir bölgenin siyasî kontrolünü ele geçirmek ve buraya İslâm hakimiyetinin şiarlarını hakim kılmak idi. İslâm idâresine boyun eğmiş gayı-ı müslimlerin oturduğu bir bölge, halkı İslâma girmiş olsun veya olmasın, *Darûl-İslâm*'ın bir parçası kabul edilirdi. Bir şehrin güç kullanılarak alınması halinde, İslâm fıkhı, burada yaşayanların esir alınmasına ve binaların, İslâm devletinin mülkiyetine geçmesine cevaz veriyordu. Bu hâdise 29 Mayıs 1453'te İstanbul'da gerçekleşti; otuz binin üzerinde insan esir alındı ve şehirden uzaklaştırıldı.[28] Osmanlılarda, bir ev yapmak isteyen kişi, kullandığı arsa karşılığında devlet hazinesine kira ödemek zorundadır. Devletin toprak mülkiyetine ilişkin bu prensibi, şehrin Osmanlılar tarafından yeniden inşâsında çok önemli bir işleve sahip olmuştur. Sultan, zenaat erbabının, çarşı, askerî kışla ve depoların yerlerinin belirlenmesiyle ilgili olarak kendi düşüncelerinin tatbikinde serbesttir: Tipik bir İslâm-Osmanlı şehrinin ihdasında ve mekânının tanziminde hürdür.

Çoğu zaman İslâm şehrinin plansız bir biçimde, kendiliğinden meydana geldiği ve nüfusunun yalnızca "şekilsiz bir yığın" olduğu ileri sürülmüştür.[29] Temelde İslâm geleneğini takip ettiğini bildiğimiz Osmanlı pratiği, bu kanaate meydan okumaktadır. İstanbul'un şehir yapısı, Osmanlıların İstanbul'dan önce kurdukları yahut yeniden tanzim ettikleri diğer şehirlerde olduğu gibi, Sultanın kontrolündeki geleneksel bir tanzim (organizasyon) biçimine bağlı kalmıştır.[30] Bir İslâm şehrinin herhangi bir plandan yoksun olduğu görüşünün hakikaten terkedilmesi gerekir. Dinî vakıfların kurucuları, şehirdeki dinî ve ticarî merkezlerin ana kısımlarını inşâ ederlerken, geleneksel bir planı uyguladılar. Kökeni ne olursa olsun -Hellen, İran veya Orta Asya- bu tip merkezlerin inşâsında belli bir plan tipi tatbik edildi. Öte yandan şehrin meskûn bölgelerinde herhangi bir planın bulunmadığı doğrudur ve bunu, aşağıdaki ele alacağımız bazı İslâmî kavramlarla izah etmek mümkündür.

Sultan daha 1453'te, Osmanlıların kusursuz bir şehir için zorunlu gördüğü bazı yapıların inşasını emretmişti.[31] Bunlar arasında özellikle Altın Kapı, Roma şehrini çevreleyen surların içerisinde bir kale, tepe üzerinde bir saray ve değerli emtia ticaretinin yapıldığı merkezî bir bedestân ile büyük bir çarşı vardı.[32]

Sultanın gücünün sembolü olan sur ve hazine binası, şehrin en müstahkem mevkii idi ve buradaki kışla, işgal yahut halk ayaklanması türünden olaylarda şehri savunacak nihâi güç durumundaydı. (Topkapı Sarayının inşâsını müteakip

terkedilecek olan) saray, burayı şehir içinde müstahkem bir şehir haline getiren surlarla çevriliydi. Sultanın sarayı, Allah'ın kulları üzerindeki tasarrufunun, *İmam*'ın, yâni sultanın şahsında tecelli ettiği yarı kutsal bir yer olarak tazim görmekteydi. Bir hadiste söylendiği gibi: "İmam, kendi milleti içerisinde Allah'ın sadık vekili, O'nun kullar üzerindeki himâyesinin delili ve ülkedeki temsilcisidir."

II. Mehmed fetih günü, İstanbul'u başşehir yaptığını şu sözleriyle açıkladı: "Şu andan itibaren İstanbul benim *taht*ımdır."(33) Başşehre *tahtgâh* yahut *dâru's-saltanat* denmekteydi (*saltanat* siyasî hakimiyet anlamına gelir ve Peygamber halefinin manevî-siyasî otoritesi olan *hilafet*'ten farklıdır). Böylece başşehir *saltanat* sahibinin ikâmet ettiği yer sayılmaktaydı.

Reâya, Saray kapısının yâni *Babu's-saâde*'nin dışında yaşar ve dolayısıyla saray kapısı, yöneticinin otoritesini yansıtırdı.(34) Gökleri veya evreni temsilen üzeri altın bir kubbe ile örtülen tahta oturmuş vaziyetteki bu yapı, sultanın halkı büyük bir merasim ile kabul ettiği yerdir. Tahtın bulunduğu yer, devletin yarı kutsal merkezidir ve tüm İmparatorluk bu merkez etrafında döner.

Osmanlının, Sultanın otoritesiyle ilgili teminolojisi, bu kavrama istinat ediyordu. Devlet *Bab-ı Âli*, şehir de *Dâr-ı Saadet* (Saadet Diyarı) idi. Sultan'ın şahsına olan yakınlık, elde edilecek otorite ve mevkilerin de derecesini belirliyordu; meselâ sarayın iç oğlanları imparatorluğun en yüksek mevkilerine namzet olan kişilerdi.(35) Başşehirdeki devlet memurları, her bir sınıf içerisinde en yüksek rütbeyi temsil ediyordu; örneğin İstanbul kadısı, İmparatorluğun en kıdemli kadısı idi. Hülâsa Osmanlının sahip olduğu dünya görüşü, ilahî takdir ve tasdike mazhar olmuş iktidar anlayışıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun hiyerarşik ve merkezî yapısının zuhuruna imkân tanıdı. Lâkin basit bir mistik teori değildir bu. Evliyâ Çelebi onyedinci yüzyılın ortalarında vilâyetlerdeki güvenlik ve refahın, *Dar-ı Saadet*e olan uzaklıklarına göre belirlendiğini söylemekteydi.

Osmanlı-İslâm şehrinin bu temel "siyasi" unsurlarının dışında, *bedestan-çarşı* da dahil olmak üzere şehrin ana kesimleri *vakıf-imâret* sisteminin tahtında vücud bulmuştur.

Vakıf-İmaret sistemi

İstanbul ve Bursa gibi büyük vilâyetlerde şehir tek bir merkezin değil, her biri dinî yapıların (cami, *medrese*, dârülaceze v.s.) bir parçası olarak inşâ edilen ve bir *vakıf* tarafından desteklenen farklı mevkilerdeki merkezlerin etrafında gelişmekteydi. İstanbul'da sultan veya vezirler tarafından yaptırılan bu tip bir merkezin etrafında yeni bölgeler (*nâhiye*) oluşmakta ve herbir nahiye, İstanbul kadısının atadığı kadının selâhiyetinde bulunmaktaydı. Bir müslüman cemaatinin din

ve eğitim alanlarındaki en temel manevî ve maddî ihtiyaçlarını karşılayan ve hatta (darülaceze imareti veya mutfağı sayesinde) su ve yiyecek tedarik eden külliyeler zamanla tam bir *nâhiye* halini alan birer yerleşim merkezine dönüşmekteydi. Müslüman İstanbul bu sistem sayesinde XV. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa'nın en büyük şehri oldu. *Vakıflar*, şehirde tüccarlara ve esnafa kiralanan dükkânlardan, kırsal bölgelerde de köylerden ve tarlalardan gelen paralar sayesinde, bu tip külliyelerin idamesi için, şehre düzenli ve muazzam bir para akışının gerçekleşmesini sağlamaktaydı. Mesela Fatih'in yaptırdığı Fatih külliyesi yıllık 1.5 milyon akçe ya da otuzbin altın gelire sahipti ve gelirin taksimatı şöyleydi:(36)

Maaşlar için	869.280 akçe
Dârülacezenin yiyecek gideri için	461.417 akçe
Hastane masrafları için	72.000 akçe
Tamirat işleri için	18.522 akçe

Çeşitli yerlerdeki personelin toplam sayısı 383 idi. Her gün en az 1117 kişiye, günde iki öğün yemek verilmekteydi.

Caminin yeri ve yapımı konusunda, hiyerarşik sıra öne çıkmaktaydı. Herkesin saygı gösterdiği bir kural gereği sultanınkinden daha büyük veya daha ihtişamlı bir câmi yaptırmak yasaktı. İkinci en büyük câmi, Baş Vezir veya diğer vezirler tarafından yaptırılırdı. Vilâyetlerde ise sancak *beyi*, il merkezinde büyük bir câmi yaptırmak zorundaydı. Küçük özel camilerin (*mescid*) yeri ve yapımı için yerel kadının onayı yeterliyken, bu tür büyük camiler için sultanın yazılı izni gerekmekteydi.

Câmi için şehrin mütebariz bir yeri yahut çarşı türünden kalabalık bir merkezi tercih edilirdi; yanî ölçü ya estetik idi ya da fonksiyonel. Asıl yapı, sağlam maddeler (çoğunlukla taş ve demir ve bronz türü metaller) kullanılarak yapılmak zorundaydı. Büyük câmi, medrese, kütüphâne, hastane, dârülaceze, tekke, mektep ve abdesthaneden müteşekkil bir külliyenin ana yapısıydı. Vakfın kurucusu için genellikle bir *türbe* yaptırılırdı. Sadece Sultanlar ve vezirler bu tür *imâretleri* ya da büyük külliyeleri yaptırabilmekteydiler. İşte bu yapılar, İstanbul'un yeniden inşâ sürecinde yeni nâhiyelerin teşekkülü için bir çeşit altyapı hizmeti gördüler. Fatih Sultan Mehmed 1459'da vezirlerine; surlarla çevrili çeşitli yerlere bu tip külliyelerin yapılmasını emretti.(37) Bu külliyeler, müteakip bölgelerin çekirdeği haline geldi.

Osmanlı İstanbul'unun yaşadığı yeniden inşâ sürecinin, asıl itibariyle İslâmdaki *vakıf ve imaret* kurumlarına dayanmış olduğu söylenebilir. Bu tip külliyelerin inşâsı bazen özel bir bölgenin iskânını takip etmiştir. Bazı bölgeler, ekonomik şartların bir sonucu olarak ortaya çıktı. Daha küçük boyutlardaki *mescitler*, o topluluğun önde gelen simâları, çoğunlukla da tüccarlar ve zanatkârlar tarafından yaptırıldı. Bu nâhiye

de ismini, bölge mescidini yaptıran kişiden almıştır. Aşağıdaki liste, İstanbul mahallelerinin câmileri yaptıran kişilere göre dökümünü vermektedir (onyedinci yüzyılın ortaları).[38] Listede câmi yaptıranların yüzde 65'inin yönetici sınıfa mensup olduğu görülüyor.

Ulema	46
Tüccarlar	32
Ehl-i Zanaat	28
Saray Ağaları	18
Beyler	16
Paşalar	14
Kapı-Kulu erleri	12
"Bürokratlar" ("Kalem erbabı")	8
Mimarlar	6
Diğerleri	39
Toplam	219

Su sistemi, ambar, mezhaba v.s. gibi büyük şehirlerin ihtiyaç gösterdiği birimler, câminin bir parçası olarak Sultan tarafından yaptırıldı. Şehrin su sisteminin - su kemerlerinin, arkların ve sebillerin- inşası, câmiye ait *vakıfların* bir parçası gibiydi. Onaltıncı yüzyılda *intra muros* (sur içi) İstanbul nüfusunun 250.000'e ulaşmasıyla birlikte, Osmanlılar şehrin su sistemini yeni kemerler ekleyerek geliştirdiler ve şehir içinde bir dağıtım sistemi kurdular. Daha önce, tamirat işlerini yürütmek için *su yolcuları* adında büyük bir birim zaten tesis olunmuştu. Şehrin su ihtiyacını karşılamayı, önemli bir dinî görev addeden Kanuni Sultan Süleyman, bu sistemi, Mekke, Medine ve Kudüs de dahil, imparatorluğun tüm büyük şehirlerine yaydı. Bu şehirler son dönemlere kadar Osmanlıların kurduğu bu su sistemine bağlı kaldılar.

Câmi yahut câmiye benzer kompleks dinî yapılar, şehir halkının buluşma yeriydi. Halk buralara sadece dinî, siyasî ve kazaî işlerini görmek için değil, aynı zamanda ticaret yapmak, eğlenmek ve eşi dostu görmek için de toplanırdı. Meselâ Evliya Çelebi, Beyazıd Camii etrafının dükkânlarla ve "ağaçların altında oturan ve alışveriş yapan binlerce insanla" çevrili olduğunu söyler.[39]

Bedestan ve Kapalı Çarşı, Ayasofya (Hagia Sophia) Câmii *vakfı*na ait yerler olarak yaptırıldı.[40] Kiralar, caminin ve diğer vakıf türü yerlerin idamesi için kullanılacaktı.

Böylece *vakıf* sistemi sayesinde şehrin geliştirilmesine yönelik her tür çaba, Müslüman cemaatinin iyiliği için yapılmış faaliyetler olarak yorumlanmaktaydı.

Eski Bizans loncalarının yerine kurulan *bedestanlar*, tacirlere hizmet veren hanlar ve *çarşılar (sûk)*, bir Türk-İslâm planına göre yapıldı.(41) Edirne Kapı'dan Ayasofya'ya kadar uzanan ve Divan-Yolu denen büyük cadde, Bizans'ta olduğu gibi, şehre Edirnekapı'dan giren kervanların karşılandığı büyük pazar ve gümrük de dahil olmak üzere, önemli tüm kamu binalarının yer aldığı ana devlet yoluydu.

Bu ana yol Haliç limanına paraleldi ve caddeler, kervanların ticaret merkezini limana bağlamaktaydı. Liman, Galata ve (Asya'dan gelen kervanların son durağı) Üsküdar arasındaki üçgen, şehrin iktisadî hayatının merkezi hâline geldi ve hâlâ da öyledir. Buradan Pazar'a uzanan yollar, şehrin büyük pazar yerine deniz yoluyla ulaştırılan malların naklini sağlamaktaydı. Çarşıların altyapısından, pazar yerlerinden, depolardan ve dükkânlardan oluşan bu sistem, Sultan ya da yüksek rütbeli kişiler tarafından dinî vakıflara gelir kaynağı sağlamak için oluşturuldu; fakat görünürdeki amaç dine hizmet idi. Bu dünya, müslümanların inancında, buradan sonraki ebedî hayat ile noktalanan geçici bir duraktan ibaretti. Şehrin ana işlevleri, dinin resmen kabul edildiğinin veya sarayın, tamamlayıcı kısımları ve uzantıları olarak görülmekteydi. Zanaatkârlar *vakıf* bânilerinin kurdurduğu çarşılarda otururdu. Her bir zanaatkâr, Sultanın sarayına atanan ustanın (Şeih) kontrolü altındaydı; tüm kuyumcular *kuyumcubaşının*, tüm hekimler *hekimbaşının*, tüm terziler *terzibaşının*, tüm mimarlar hassa mimarbaşının v.s. Bu başların her biri kendi mesleklerindeki kişilere ruhsat verir ve tâlimatnâmeler yayınlardı. Fakat hizmetleri sadece sarayla sınırlı değildi ve İslâm cemaatini de kapsamaktaydı. Sarayın ve şehrin ihtiyaçlarından sorumlu olan memur başı, *şehr-emini* idi ve birinci görevi, pazar erzâkından tamirata kadar sarayın ihtiyacı olan şeyleri tedarik etmekti.

Şehrin yerleşim bölümü

Yukarıda şehrin yerleşim bölgelerinin herhangi bir planlı düzenlemeden yoksun olduğunu söyledik. Bu durumu İslâm dininin ve kültürünün bazı temel inanç ve kavramlarıyla açıklayabiliriz. Şeriatın kutsal ilkeleri *helâl ve haram*, insanların toplum içindeki tüm faaliyetlerini kuşatır; bu durum şehir hayatında daha da belirgindir. İslâm hukuku sadece dinî, sosyal ilişki ve davranışlarla değil, aynı zamanda insanların iaşesi, iskânı ve çevreleriyle ilgili konuları da ihtiva eder.

Gayrı müslimler içki ve domuz eti yasağından dolayı bu maddeleri müslümanlara kesinlikle satamaz ve dükkânlarını müslüman mahallelerinde açamazlardı. Meyhaneler sadece Haliç'in öte tarafındaki Galata'da bulunur ve burası müslümanlar tarafından bir "günah yeri" olarak görülürdü.

Bir İslâm şehrinin pek çok özelliğini açıklayan mahremiyet, İslâm'da dinî bir il-

kedir. İslâmın iki ana kaynağı Kur'an ve Hadis, konuyla ilgili olarak mufassal bir teori oluşturmasına rağmen, Osmanlının kadı sicilleri, teorinin İslâm şehrinde fiilen nasıl uygulandığına dair geniş bilgiler vermektedir.

Mahremiyet, ailevî ve dinî hayatı kuşattığı gibi Osmanlı -ya da daha genel bir ifâdeyle İslâm- şehrinin, iskân ve ticaret bölgeleri diye ikiye ayrılmasını da açıklamaktadır. Ticaret bölgesinde dinî kimlik günlük hayata müdahale etmez; müslimler ve gayr-ı müslimler birbirine karışmıştır; sadece yiyecek maddesi satan dükkânlar ayrıdır. Yerleşim bölgelerinde halk, kurallara bağlıdır; kendi dinlerinin ibadetlerini kendi toplumlarında ve ayrı veya "özel" mahallelerinde yerine getirirler. Kural gereği her dinî cemaat, yerleşim bölgesinde kendine ait özel bir yere ve mezarlığa sahiptir. Mahalleler, bir mescid, kilise veya sinagoğun etrafında gelişir. Rumlara, Ermenilere ve Yahudilere ait özel yerler vardır.

Müslüman mahallelerinin gayr-ı müslimlerinkinden ayrılmasına hususî bir özen gösterilir. Şeriat, gayr-ı müslimlerin kendi dinlerine ait ibadetlerini, müslümanların duyup görebilecekleri yerlerde yapmalarını yasaklar. Bununla birlikte müslümanlar kendi ibadetlerini açıktan açığa yapmak için özel bir gayret göstermekteydiler ki, bu da İslâmı tebliğ etmenin en etkili yoluydu.

İslâmın özel hayat ve mahremiyet konusunda bazı şartları vardır. Aile ve ev kutsaldır; ihlâli, kimi zaman devlet otoriteleri tarafından işlenmesine rağmen büyük bir günahtır. Ve mütecâvize karşı hukukî bir müeyyidenin uygulanmasını gerektirebilir. Evde kişinin ailesinin yaşadığı yere *harim* (mahrem/haram yer) denir ve burası dokunulmaz kabul edilir; şeriat yabancıların evin bu kısmına girmesini yasaklar.(42) İslâmın, haremin kutsallığıyla ilgili ilkelerini nazar-ı itibara almadan yerel mimarinin ve sokakların Osmanlı ya da İslâm şehrine verdiği özel biçimleri açıklayamayız. Osmanlı binaları ve sokak biçimleri, İslâm hukukunun kural ve düzenlemelerine sıkı sıkıya bağlıydı.(43) Buraların kontrolü, şehrin kadısıyla birlikte *ser-mimâr* (başmimâr), *şehr-emini ve su-yolu nazırı* gibi memurlara aitti. İhtilaflar, nizamnâmelere uygun olarak kadı ve son tahlilde şeriat hükümleri tarafından halledilirdi. Kural gereği gayr-ı müslimler müslümanların ibadet yerlerinin yanına inşaat yapamaz ve evlerini dokuz *zirâ*'dan (6. 82 metre) yâni bir müslümanın evinden daha fazla yükseltemezlerdi. Mamafih bu kural, binaların üstündeki bu tip tüm "yüksekliklerin" yapımını kapsıyordu. İstanbul kadı sicillerinda, bir komşunun yukarıdan bakıldığında evinin iç kısmının görülmemesi için yüksek bir yer yaptırdığına dair pek çok olay anlatılır.

Mahallelerin meskûn kısımları, müslümanların ve diğer dinî cemaatlerin kendi özel hayatlarını kendi bölgelerinde yaşadıkları alanlardı. Devlet memurları buralara arasıra giderlerdi. *Mahalle*'nin seçtiği ve kadı'nın onayladığı *kethuda ve imâm*, cemaatın kamu işlerinden sorumluydu ve vergilerin toplanması ve asayişin sağlanması gibi konularda devlet ile topluluk arasında bir aracıydı. Şehrin nüfusu dinî

ve toplumsal açıdan özerk diye tasnif edilen gruplardan ibaretti. Devlet, şehrin tamamını etkileyen yangın gibi olayların dışında yerleşim bölgelerine talimatnâmeler göndermeyi hiçbir vakit uygun bir iş olarak görmemiştir.

Toplumsal ve iktisâdî hayata müdahale edilmemesi bir grup müslüman hukukçu, özellikle de İmam Ebu Yusuf (ö. 798) tarafından şiddetle savunulmuştur. Ebu Yusuf *Kitabu'l-Harac*'ın altıncı bölümünde bir kaç *hadis* zikrederek pazar fiyatlarının insan aklı tarafından değil Allah tarafından belirlendiğine hükmetti.(44) Hz. Peygamber müdahaleye, halkın pazar fiyatlarının artışından rahatsız olması halinde cevaz vermişti. Ebu Yusuf, fiyatların iniş ve çıkışının tek sebebinin bolluk veya yokluk olmadığını düşünüyordu. Burada bir kez daha İslâmın toplumsal düzenlemeler karşısındaki ana tavrını görüyoruz. Bu tip durumlarda beşerî müdahalenin, ilâhi amaca karşı işlenmiş bir fiil olduğuna inanılmaktaydı.

Plansız müslüman mezarlığıyla, muntazam bir plana göre yapılan hıristiyan mezarlığı arasındaki farkı da bu şekilde açıklayabiliriz. Müslümanlara göre, mezarlık alanına serpiştirilen mezarlar (kabirler), ölünün definden sonraki kırk gün içerisinde melâike tarafından ziyaret edilip sorguya çekildiği öte dünya için bir geçiş yeriydi. Kabir, yönetici sınıfın üyeleri için yapıldığında bile en dindar olanları, kabrin kubbesinin açık bırakılmasını vasiyet ederlerdi. Mezarlıkta her şey Allah'ın iradesine bırakılmak durumundaydı.

Şehir topluluğunun bağımsız bir temsilcisi olarak kadı

Her şehir ve kasaba, İslâmı ve şeriatı temsil eden bir kadının idaresi altında kurulurdu. İstanbul'dan sur veya şehir duvarlarıyla ayrılan üç semt (*bilâd-ı selâse*) Galata, Üsküdar ve Haslar (Eyüp de denir) bağımsız kadıların idaresinde ayrı bir kaza yetkisine sahip olmasına rağmen İstanbul *İntaranuros* (sur içi) en yüksek rütbeye sahip bir kadının selâhiyetindeydi. Genel bir kural olarak bir kadının kazası (yetki alanı), şehrin etrafındaki köy ve mahallelerin yanısıra *nâhiyeleri* de içermekte; *merkez nâhiye* civardaki yaylaları, köyleri ve iktisâdî açıdan kasabanın önemli bir kısmını oluşturan ve iâşe temini ve ham madde (pamuk, yün ve hasseten deri) için hayatî bir öneme sahip diğer toprak parçalarını kapsamaktaydı.

Burada bir şehir topluluğu olarak müslüman şehir açısından, kadının ve *meclis-i şer*'in rolü üzerinde duracağım. Kadı, diğer herhangi bir memur gibi Padişah tarafından atanmasına rağmen bu atama, İslâm cemaatinin *imamı* olarak Padişah'ın selâhiyetindeydi. Bu yüzden kadı, kendi özel kazasındaki şehir topluluğunun başkanı olarak, tüm temsilî yetkilere sahipti. Sultanın huzuruna doğrudan doğruya çıkabilen kadı, bölgenin askerî ve idarî yöneticilerine kıyasla özerkti. Hatta şeriat ve İslâm cemaati söz konusu olduğunda sultan'a karşı bile bir çeşit özerkliğe sahipti. Şeriatı uygulama yetkisi onu âdeta bağımsız ve özerk kılmaktaydı, çünkü kadının bu alandaki karar ve fiillerine hiç kimse karışamazdı. Arasıra dinî otoritelerin görüşü alınırdı, fakat

kadı, hükümlerinde bunlarla sınırlı değildi. Kadının hükmüne itiraz edilmesi halinde Bâb-ı Âli, kadıdan sâdece olayı yeniden değerlendirmesini veya bir başka kadıya havale etmesini isteyebilir veya olay, *kadıasker*'in idaresindeki daha yüksek bir mahkeme tarafından incelenirdi. Kadının şeriatın uygulayıcısı olarak kazandığı bağımsız statü, İslâm cemaatinin varlığını, yabancı (13. yüzyıl İran'ında Moğolların, 19. yüzyıl Kuzey Afrikası'nda Avrupalıların) tahakkümü altında sürdürebilmesine imkân sağlamış ve kadı bu tip durumlarda, şeriatın ve dolayısıyla İslâm cemaatinin tek ve gerçek temsilcisi olarak büyük bir yetki ve özerkliğe sahip olmuştur.

Bilindiği üzere İslâm toplumunda şeriat, müslümanların hayatını sadece kişisel meselelerde değil, toplumsal yaşamın pek çok alanında kuşatan ve belirleyen nihaî otoritedir. Bu yüzden İslâm toplulukları kolonyal güçlerin idarî meselelerle ilgili kanunları laikleştirme çabalarına karşı şiddetli bir tepki göstermiştir ki, ondokuzuncu yüzyılda Kuzey Afrika'da görülen direniş hareketleri bunun tipik bir örneğidir. Mamafih kadının yerel şehir topluluğu ve siyasî hayattaki ve hatta son derece merkezî bir yapı arzeden Osmanlı İmparatorluğu'ndaki liderlik rolünü fazla abartmamak gerekir. Yerel ulemanın önderliğindeki şehir eşrafı, kadının mahkemesinde toplanır ve Sultan'a vergilerin düşürülmesi veya zorba bir memurun ihracı gibi konularla ilgili taleplerini iletirlerdi. Kadı genellikle *mazhar* denilen bir belge hazırlar ve imzalardı(45). Aslında bu tip toplantılarda kadının divanı, şehir toplumunun ileri gelenlerini kapsayacak kadar genişlemekteydi. Bu durum, onsekizinci yüzyıl Osmanlı şehirlerinde ortaya çıkan *â'yân* rejiminde gördüğümüz gibi, eşrafın kadının arkasındaki gerçek güç olduğu dönemlerde de böyleydi.

Hisbe(46) üretimin standartlara göre yapılmasını ve vurgunculuğun önlenmesini garanti altına almak da kadının yetkisi dahilinde bulunan dinî görevlerinden biriydi.

Hisbe vazifesiyle görevli olan memur, yâni *muhtesib*, şehir kadısının nezâretinde her zaman pazarda, görevi başında bulunurdu. Muhtesibin şehir topluluğunun düzenini sağlama işlevi, ulema tarafından, müminlerin "iyiliği (*el-ma'ruf*) emretmelerini" ve "kötülüğü (*el-münker*) terketmelerini" emreden Kur'an ayetlerinden(47) çıkarılmıştır. Toplum içerisinde iyinin inşasına ve kötünün imhâsına matuf tüm ahlakî-sosyal fiiller, fakihler tarafından bu Kur'anî ilkeye dayandırılmaktaydı. Bu yüzden *muhtesibin* görevi, Greko-Romen pazarlarında olduğu gibi basit bir pazar denetleyiciliğini aşıyordu(48). Kurumsal kökeni ne olursa olsun, hisbe İslâmda dinî bir vecibedir. Osmanlılarda *muhtesib*, kadı tarafından teklif edilir, Sultanın verdiği ve muhtesibin yetki ve sorumluluklarının tarif edildiği bir berat ile atanırdı.

Muhtesib, şehirdeki müslümanların şeriatın emirlerine uymalarından ve İslâmî bir hayat yaşamalarından sorumluydu. Şeriatın tanımladığı toplum ahlâkıyla ilgili olaylar da, kadıyla birlikte muhtesibin sorumluluk alanına girmekteydi. *Hisbe* dinî

bir vecibe olduğundan, muhtesibin de fıkıh bilgisine sahip dindar bir kişi olması gerekiyordu. Osmanlı sultanları her büyük şehre bir *muhtesib* atar ve *hisbe* nizamnâmeleri ilân ederdi. Bununla birlikte Osmanlılarda *muhtesib,* ilk dönemlerde (meselâ Abbasilerde) olduğu gibi yerleşim bölgelerinde değil, sadece ticaret alanlarında görevli idi. Muhtesibin asıl işi pazar yerinde hilekârlığı önlemek, *hisbe (ihtisâb)* kurallarını uygulamak ve narhlara uyulmasını sağlamaktı. En önemli görevlerinden biri, pazardaki ağırlık ve uzunluk ölçülerinin doğruluğunu kontrol etmekti. Muhtesibin yetki alanının bir şekilde pazar yeriyle sınırlandırılması, kişinin mahremiyetinin dokunulmazlığının en önemli kural kabul edilmiş ve ahlâkî gözetimin *mahalle* topluluğuna ve *imamı*na bırakılmış olması gerçeğiyle açıklanabilir.

Şerî ve Sultanî (Örfî) hukukla ilgili her konuda hüküm verebilme yetkisine sahip olan kadıyla birlikte *muhtesib,* şehir hayatının ve özellikle de iktisadî faaliyetlerinin kontrol edilmesinde hiç şüphesiz merkezî bir rol oynamıştır.

Diğer büyük şehirlerde olduğu gibi Osmanlı İstanbul'unda da iki memur, *şehir-kethudası* ve *şehbender,* şehrin nezâretini bir ölçüye kadar idareleri altında bulundurmaktaydılar. Askeriyye ve ilmiyyeden sonra olmalarına rağmen, *ayân* ve *eşrâf* arasında sayılırlardı. *Şehir-kethudası* ve *şehbender,* diğer memurların tersine reâyâ sınıfına dahil idiler. Şehir-kethudası loncaları, şehbender tüccarları temsil eder, her ikisi de göreve, ilgili kişilerin teklifi ve kadının tescili ile başlardı. Doğrudan şehirle ilgili meselelerde önemli bir işlev gören bu iki memur, özellikle hakemliklerine başvurulan herhangi bir ihtilafta, ilgili kesimlerin sözcüleri olarak kadının meclisinde şehir nüfusunu temsil ederlerdi. Devletin çıkarlarının söz konusu olmadığı yerlerde, ne devlet yetkilileri ne de kadı bunların seçimine karışırdı ve kadının tescili bir formaliteden ibaretti; kadı bu tip durumlarda seçimi belgeleyen bir noter vazifesi görmekteydi. Aynı şey şehirdeki esnaf loncalarının seçimi için de geçerliydi. Şer'iyye sicilleri üzerine yapılan son araştırmalar(49) neticesinde öğrebildiğimiz şehir hayatının bu genel yapısı, Osmanlı ya da İslâm şehrinde bir çeşit şehir özerkliğinin bulunduğunu söylememize imkân sağlamaktadır.

Şehirdeki çeşitli "alanlara" bakıldığında, Osmanlı şehrinde çok belirgin olan bir manevî-İslâmî boyuttan ya da "alan"dan sözedilebilir. Biz yukarıda bu yönü ele aldık. Tabii şehirde tanımı, saray ve başşehirdeki sabit (*bazari*) orduyla imparatorluk kurumlarından veya *vakıf*lardan veya tacirlerden ve herhangi bir şehirliden bahsetmemize göre değişen bir "varoluşsal alan" da bulunmaktaydı.

Sonuç

Özetlersek, Osmanlı şehri İslâm şeriatı idealine dayanan ve bu ideali yansıtan belirli bir fizikî ve sosyal organizasyona sahipti. Şehrin bir tarafta *bedestân,* ana

çarşı, dükkânlar ve kervansaraylar ile ticarî-sınaî bir bölgeye, diğer taraftan da yerel cami[50] etrafında tanzim edilen *mahalle* topluluklarıyla bir yerleşim bölgesine ayrılması tamamen İslâmî kavramlara dayanmaktaydı.

Ticaret bölgesindeki binâların planlı bir şekilde yapılmasından sultan ya da yönetici kesim sorumluydu ve bu düzenleme, dinî kuruluşlara hizmet gayesiyle yapılmaktaydı. Yerleşim bölgesi, herbiri *mahalle* cemaati arasından seçilen bir *imam* veya *kethuda*'nın idaresinde özerk bir topluluk olarak düzenlenen *mahalle*lerden oluşmaktaydı. *Mahalle*'nin oluşumunda nesil değil, din merkezi rolü üstlenmekteydi. Kadı, gerektiğinde cemaatle ilgili bir karar vermek için *mahalle imamlarını* veya şehir kethudalarını meclisine çağırırdı.

Bu tip özerk birliklerin bir toplamı gibi görünmesine rağmen, şehrin asıl birliğini sağlayan şey, bütün teb'anın müştereken kullandığı ticarî-sınaî merkez ve siyasî ve İslâmî-adlî kurumlardır. Sonuncu unsuru temsil eden kadı, sadece şehir topluluğuyla devlet arasında bir aracı olarak değil, aynı zamanda şehirle ilgili tüm meseleleri gözetleyen bir otorite olarak hayatî bir işleve sahiptir.

Kadı fiiliyatta çoğu zaman yerel İslâm cemaatinin temsilcisi olarak hareket etmiş ve topluluğun genel çıkarlarını savunma mesuliyetini kendi üzerine almıştır. Osmanlı veya İslâmî şehir topluluğu kadının idaresinde ortak (communal) bir kimlik ve birliğe ulaşmıştır.

Dinî hayır kuruluşlarını gelir getirici ticarî yapılarla besleyen *vakıf* sistemi, tipik bir Osmanlı-İslâm şehir yapısının oluşturulmasında ana işlevi görmüştür.

Şehre temel fizikî-topoğrafik özelliklerini veren *vakıf-imâret* sistemi, esasen bir dindarlık faaliyetiydi ve şehri, kişinin tam bir İslâmî hayat yaşayabilmesini sağlayacak şekilde düzenlemeyi amaçlıyordu. Şehrin en gözde yerlerine yapılan bu dinî külliyeler şehre ait *nâhiye*'lerin gelişmesine hız kazandırdı. Mamafih kazaların kurulması ve gelişmesi şansa bırakıldı.

Ek: 'İslâm Şehri'

Bu yazıda İslâm inancının ve kültürünün bir Osmanlı şehri olan İstanbul'un topoğrafik özellikleri ve sosyal yapısı açısından taşıdığı önemi orjinal kaynaklara dayanarak ele aldık. Bu hiç şüphesiz diğer belirleyici faktörlerin -coğrafî yapı, Roma-Bizans geleneği ve özellikle tarihî şartlar- dışarda bırakılması anlamına gelmez.

İslâm şehrinin planında görülen iş merkeziyle yerleşim bölgesi arasındaki ayrımın daha derin sosyo-politik kökleri vardır. Şehri düzenleyen ve bütün toplumu ilâhî bir amaç adına kontrol etmeye çalışan mutlak güç sahibi yöneticilerle iktisâdî faaliyetlerle sınırlı *reâya* arasında gizli bir çekişme vardı. Gerginlik fiyatlar ve iskânla ilgili meselelerde görülürdü; gerçekte ise tüm sosyal ve iktisadî faaliyetler,

politik-dinî unsurların dışındaki faktörler tarafından belirlenmekteydi. Yönetici bürokrasisi açısından, şehirdeki kaçınılmaz demoğrafik ve iktisadî değişimlerin sebeb olduğu ihtilallere karşı düzeni sağlamak için bitip tükenmez bir mücadele vardı. Osmanlı devletinin problemleri çözmek için gösterdiği çaba, Osmanlı arşivlerinde kayıtlıdır.

Mamafih İslâm hukukunun, müslümanların yanısıra gayr-ı müslimlere, yani *zımmîlere* de uygulanabilen iktisadî ilişkilerle ilgili kanunların dışında, müslümanların dinî ve özel hayatlarını kapsayan kurallar vazettiği de unutulmamalıdır. Birinci kategorideki kurallar, farklı dinlere mensup insanların birarada bulunup çalıştığı ticarî-sınaî bir alanı, ikinci kategorideki kurallar ise dinî açıdan tecrit edilmiş bir yerleşim bölgesini gerektirmekteydi.

Son dönemde çıkan yayınlarda, antropologlar ve tarihçiler, 'İslâm şehrinin' plansız özellikleri üzerinde durmaya devam ettiler. Clifford Geertz '(İslâmî) şehrin görünümününün diğer şehir manzaraları gibi yalnızca mütenevvi değil, aynı zamanda parça parça ve dağınık' olduğunu ileri sürer[(1)]. Ira Lapidus, geçirdikleri sosyal süreçlerden dolayı İslâm şehirlerinin muayyen bir kültüre ait olmadığını' söyler [(2)]. Fakat son günlerde bazı antropolog ve coğrafyacılar, şehir görünümüne ilişkin iki boyutlu düşüncelerini üçüncü bir boyutun, yani evrimsel geçmişin ortaya çıkarılmasıyla değiştirdiler ve herhangi bir kasaba veya şehir üzerine yaptıkları alan çalışmalarına dayanarak genel hükümler vermenin ne kadar tehlikeli olduğunu anladılar: Örnek olarak D.F. Eickelman'ın, bir Fas kasabasıyla ilgili antropolojik bir araştırmaya dayanarak yaptığı genellemelere bakınız[(3)].

İslâm şehrinin genelde planlı bir yapıya sahip olmadığı, hâlâ ileri sürülmektedir[(4)]. Gerçekte caddelerin birbirlerini kesecek kavşaklar biçiminde yapılması, müslüman yöneticilerin kurduğu tipik şehirlerin ticarî kısımlarında uygulanmayan bir şey değildi. Sadece yerleşim bölgeleri buralarda oturan müslümanların özel girişimleriyle gelişmekteydi. Fakat aynı modeli pek çok Ortaçağ Avrupa şehrinde de görmekteyiz: Ticaret ve yönetim için düzenlenmiş planlı bir şehir merkezi ve zamanla bu merkez etrafında gelişen plansız bir mahalleler yığını[(5)].

İslâmî sosyal kurumları aşırı derecede idealize eden görüş ile -bu tip yaklaşımlar için *Studies in Islamic Economics*'e (1980)[(6)] bakılabilir- İslâmî ilkelerin belirleyici rolünü bütünüyle görmezlikten gelen tavır -örnek olarak C. Geertz, *Islam Observed* (1968)'e[(7)] bakınız- arasında artık bir orta yol bulmamız gerekiyor. Kaostan başka bir şey olmayan tarihî İslâm şehirlerine bakmayı bırakıp cemaat-câmi ve pazar teorisine veya saray merkezli teorilere dayandığımız müddetçe yanlış yorum ve anlayışlar artmaya devam edecektir.

M. Bonine haklı olarak "Ortadoğu toplumlarındaki şehir yapısına ilişkin anlayışımızda büyük boşluklar bulunduğunu ve özel bilgi eksikliğinin kısmen kaynak yetersizliğinden ileri geldiğini" söylüyor[(8)]. Bizce bu, Bonine'in, İslâm şehirlerindeki kadı

sicillerinin oluşturduğu geniş külliyatın varlığında haberdar olmadığını gösteriyor. Unutulmamalıdır ki, İslâmın sosyal tarihi ve kurumları, şeriatın emirleri ve kadının ve *müftî*'nin İslâm şehrinde oynadığı rol referans alınmadan açıklanamaz. Şehir tarihçisi artık kadı (şeriye) sicillerinin ortaya çıkarılması ve kullanımı ile İslâmın sosyal tarihi ve özellikle şehir kurumları ve hayatı üzerine geniş bir birinci el kaynağa sahiptir. Onbeşinci yüzyıl ortalarından yirminci yüzyıla kadarki Osmanlı kadı sicilleri, bugün Tiran'dan Kudüs'e kadar çeşitli şehir arşivlerinde dağınık bir biçimde bulunan ve sayısı binlerce cilde ulaşan -sadece İstanbul'da 9870 adet sicil defteri vardır-[9] muazzam bir kolleksiyon oluşturmaktadır. Bu kaynağı oryantalistlerin 'basitçi, katı' öğretileri olmadan (M. Bonine'e göre Ürük'tan Kazablankaya kadar, s. 169) çözmek ve doğru bir şekilde yorumlamak, İslâm şehri araştırmaları için mümkün değildir.

Antropologlar ve coğrafyacılar 'manayı' ancak İslâm şehirlerinin kadı sicilleri üzerine yapacakları "alan çalışmaları"ndan sonra keşfedecekler. Antropologlar ve coğrafyacıların çoğu zaman görmezlikten geldiği başarılı çalışmalar da yok değil tabii. Burada R. Jennings, A. Marcus, A. Cohen'in çalışmalarını zikretmekle yetinelim[10].

(*Journal of Islamic Studies*, Vol. I, 1990)

Çeviren: İbrahim Kalın

Notlar

1. Bkz. Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed el-Vâsıtî, *Fedailu'l-Beytu'l-Makdis* (ed. Isaac Wasson, The Magnes Press, Kudüs, 1979) 52-3; E. Sivan, 'Le caractere sacré de Jerusalem dans l'slam aux XII-XIII. siecles', *Studia Islamica XXVII* (1967) 149-82.

2. M. Conard, Les Expeditions des Arabes centre Constantinople dans l'histoire et dans les legendes', *Journal Asiatique* (1926), 61-121.

3. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (İstanbul 1314/1896) cilt I.

4. Bkz. Süheyl Ünver, *İlim ve Sanat Bakımından Fatih Devri* (Belediye Yayınları, İstanbul, 1948), I, 108-11.

5. Paul Wittek, 'Ayvansaray, un sanctuaire prive de son heros', *Annuaire de l'Institut de Philologie et d' Histoire Orientales et Slaves* (Brussels, 1951) 505-26.

6. Ebu Eyyüb Hâlid b. Ziyad b. Kuleyb el-Neccârî el-Ensârî (E. Levi-Provençal) EI2, I,108-9.

7. Feridun Ahmed, *Münşeâtü's Selâtin* (İstanbul, 1274/1858). 236. Bkz. A. Ateş, 'Fatih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektuplar ve Bunlara Dair Gelen Cevablar', *Tarih Dergisi* (İstanbul, 1952) IV-7, 16.

8. Bkz. H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* (T.T.K. Ankara, 1954) 217-18.

9. *Menâkıb-ı Ak Şemseddin*, Seyyid Hüseyin Enisi; Türkiye ve Avrupa'daki elyazması nüshalar için bkz. Mustafa Fayda, *Ak Şemseddin*, doktora tezi. Ankara Üniversitesi, İlâhiyat Fakültesi. Ben burada Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki (no. 2175) nüshayı kullandım.

10. Bkz. H. İnalcık, 'An Analysis of the Ottoman Baba Vilâyetnâmesi', 1986'da Berkeley, California Üniversitesi'ndeki 'İslâm'da Veliler ve Velilik Sempozyumu'nda okunan tebliğ; tebliğ sempozyum metinleri içerisinde yayınlanacaktır.

11. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* 94, 97, 105: ayrıca fethin Ak Şeyh'in manevî gücüne atfedildiği Fatih *Vakfiyye*'sine 29/32 bakınız, not 16.

12. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 97.

13. Ibid, 111.

14. H. İnalcık, 'Analysis...' (10 nolu dipnot)

15. İbid, II. Mehmed halkın güvenini kazanmış *kalenderî* dervişlerini sevmiyordu, fakat halk ve orduyla birlikte onların popülaritesini kabul etmişti.

16. Wittek, 'Ayvansaray...' (yukarıda dipnot 5). Külliyenin *vakfiyesi* için bk. *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri* (Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara, 1938) 285-327.

17. Kılıç kuşanma merasimi için bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı* (T.T.K. Ankara, 1945) 189-200.

18. Osmanlı kasabalarının dışında bir tepe üzerine yapılan derviş tekkeleri için bkz. Semavi Eyice 'Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler', *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII (1962-3), 29... F. Hasluck. *Christianity and Islam Under the Sultans* (ed. Margaret, M. Hasluck, Oxford, 1929) I, 324-5; G. E. von Grunebaum, "The Sacred Character of Islamic Cities', A. Bedevi. ed., *Mélanges Taha Hüseyin* (Kahire, 1962) 2-37.

19. Fatih'in Evliya Çelebi'deki *vakfiyyesi. Seyahatnâme* (bk. not 11) 30-31.

20. Osmanlıların yaptığı söz konusu İstanbul araştırması 1455 tarihlidir. İstanbul *Başvekalet Arşivi*'nde muhafaza edilen araştırma, yayına hazırlanmaktadır.

21. Bk. H. İnalcık, *İstanbul*, EI2, IV, 224.

22. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III.

23. Evliya Çelebi *Seyahatâme*, I, 76.

25. H. İnalcık 'İstanbul' (not 21), 238. H. İnalcık, 'Ottoman Methods of Conquest', *Studia Islamica* II (1954), 122-9. Balkanlar için bk. *Structure sociale et developpement culturel des villes sud-est europeennes et adriatiques aux XV-XIX siecles, developpement socioeconomique et demographique* (Bucharest, 1980); ve *İstanbul a la Junction cultures balkaniques, mediterrannes, slaves et orientales: Acters du colleque organise par AIESEE*, Bucharest, 1977.

26. 'Osmanlı Kanunnâmeleri' *(Kanunnâme-i Cedîd ve Muteber), Millî Tetebbular Mecmuası*, I. 338.

27. Bkz. G. E. von Grunebaum, *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition* (Routledge and Kegan Paul, London, 1955) 142; El-Mâverdi, *Teshilü'n-Nazar...*, ed. Ridvan es-Seyyid (Beyrut, 1987) 209-213.

28. H. İnalcık, 'İstanbul' (not 21), 224-5.

29. M.E. Bonine, "The Morphogenesis of Iranian Cities', *Annals of the Association of American Geographers*, IX/2 (1979), 208-24; Ira Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Harvard University Press 1967), özellikle 3. Bölüm, "The Urban Society' ve s. 185-91; M.E. Bonine, 'From Uruk to Casablanca, Perspectives in the Urban Experience of the Middle East', *Journal of Urban History*, II/2, 141-80. Ortaçağ Avrupasının imtiyazlı şehir ve topluluklarıyla kıyaslamalar yapan şehir tarihçileri, İslâm tarihinde İslâmî denebilecek bir şehir düzenlemesi olmadığını ve İslâm şehirlerinde bağımsız ya da özerk loncalar yani zanaatkâr derneklerinin bulunmadığını söylemektedirler; bkz. A.H. Mourani ve S.M. Stern'in hazırladıkları *The Islamic City* (Oxford, 1970); C. Brown, ed., *From Madina to Metropolis* (Darwin, Princeton, 1973); R.B. Serjeant, ed., The Islamic City (Paris, 1980); H.A. Miskimin ve A.L. Udovitch, 'A Tale of Two Cities', *The Medieval City* (editörler; D. Herlihy ve A.L. Udovitch, Yale University Press, New Haven, London, 1977)'de (s. 144'te) şu ifade var: 'Müslüman fatihler... Ortaçağ Ortadoğusundaki şehir ve kasabaları tanımlarken "İslâmî" sıfatının kullanımını en azından kısmî olarak haklı gösteren pekçok şehir inşa ettiler.' Bkz. özellikle, *Urbanism in Islam* (Tokyo, 1989, 5 cilt); ayrıca bu makalenin sonundaki Ek I'e bkz. Boş alanların düzenlenmesiyle ilgili olarak 'Levels of Space Awareness in the Traditional Islamic City', *Existics*, XLIV (1976), 345-66'ya bakınız.

30. Bkz. H. İnalcık 'İstanbul' (dipnot 21), 226-48. Osman Nuri Ergin, Osmanlı şehirciliği konusunda bir öncüdür. *Mecelle-i Umur-ı Belediyye* (İst., 1922), C.I: *idem, Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı* (İst, 1936). Anadolu'daki Türk şehirciliği hakkında bkz. Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik* (İst., 1984); Uğur Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci* (11-15. yy) (İst., 1987); Tuncer Baykara, *Konya* (Ankara, 1985); *Tarih içinde Ankara* (Seminer notları, Ankara, 1984); Emel Esin, 'The Genesis of the Turkish Mosque and Madrasa Complex', *Proceedings of the Twenty-Seventh International Congress of Orientalists* (Napoli, 1967); (Annali dell'Istituto orientale di Napoli, 1972), XXII, 115-23. Osmanlı şehirciliği için kadı sicilleriyle ilgili yayınlar esastır: bkz. *Türkologischer Anzeiger*: Cengiz Orhonlu, '*Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım; Türk Tarihinde ve Kül-*

türünde Tokat, Symposium, 2-6 Temmuz 1986 (Ankara, 1987). Osmanlıların şehirlerle ilgili düşünceleriyle ilgili olarak temel binalar ve kompleksleri planlarını da gösteren, onaltıncı yüzyıla ait önemli bir kaynak: Nasuhu's-Silahî (Matrakcı), *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han* ed. M.G. Yurdaydın. (Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1967); İlhan Tekeli, 'On Institutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire: A Settlement Models Approach', *Etudes Balkaniques* (Sofia, 1972), II, 49-72; Z. Vesela Pronosilova, 'Quelques remarques sur l'èvolution de l'organisation urbaine en Empire Ottoman', *Archiv Orientalni* (Prague, 1974), 200-224; Ö.L. Barkan, 'Türkiye Şehirlerinin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına ait Araştırmalar', *İktisat Fakültesi Mecmuası* (İst., 1963), XXIII, 239-298. Osmanlı vakıflarınca 'yaratılan' şehir örnekler için bkz. Ö.L. Barkan, 'Vakıflar ve Temlikleri: I. İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri, *Vakıflar Dergisi* (Ankara, II, 355); krş. E. Pauty, 'Villes spontanèes et viles crèes en Islam', *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales* IX (1951); K. Liebe-Harlort, *Beitrage zur sosizalen und writchaftlichen Lage Bursas am Anfang des 16. Jahrhunderts* (Hamburg, 1970); S. Faroqhi, Towns and *Townsmen of Ottoman Anatolia: trade, crafts and food production in an urban setting, 1520 1560* (Cambridge U.P. Cambridge, 1984); idem, *Men of Substance, House, Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri* (Cambridge U.P. Cambridge, 1987).

31. Bkz. H. İnalcık, 'İstanbul' (dipnot 21) 226-9.

32. Bkz. H. İnalcık, 'The Hub of the City: The Bedestan of İstanbul', *International Journal of Turkish Studies* (Madison, 1980) 311-58.

33. Tursun Beg, *The History of Mehmed The Conqueror,* ed. H. İnalcık, *The Ottoman Empire: the Classical Age* 1300-1600, ter. N. Itzkowitz ve C. Imber (A.D. Caratzas: New Rochelle, yeniden basım 1989), 76 ve 89-100.

35. Ibid., 76-88.

36. H. İnalcık, 'İstanbul' (dipnot 21), 229.

37. Ibid.

38. Ibid, 231.

39. *Seyahatnâme,* 144.

40. H. İnalcık, 'The Hub of the City: The Bedestan of İstanbul', *Studies in Ottoman Social and Economic History* (Variorum Reprints; London, 1985).

41. Bkz. H. İnalcık, 'İstanbul', 227.

42. Bir hadis şöyle der: 'Her toprağın (sahibinden başkasına) yasak olan bir kısmı vardır.' Bkz. M. Hamidullah, *Muslim Conduct of State* (Keşmir Bazar, 4. baskı, 1961), 92.

43. Osmanlının, İstanbul'daki evlerin yapımıyla ilgili düzenlemeleri için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* (İstanbul, 1922), 1059-72. A. Marcus, 'Privacy in Eighteenth-Century Aleppo', *IJMES* 18 (1986), 165-83.

44. Bkz. M.N. Sıddıkî, 'Muslim Economic Thinking: A Survey of Contemporary Literature', *Studies in Islamic Economics,* ed. Hurşid Ahmed (Glasgow, 1981), 249, 263. Karş. D. Gimaret. 'Les theologiens musulmans devant la hausse des prix' *JESHO* XXII/3 (1979) 330-7.

45. Bkz. H. İnalcık, 'Şikayet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar', *The Journal of Ottoman Studies,* VII VIII (1988) 33-54.

46. Hisbe kurallarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tatbiki için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 320-470; 'Hisbe EI2, III, 485-90.

47. Kur'an 3: 104, 110, 114.

48. B.R. Foster, 'Agoranomos and Muhtesib', *JESHO* XIII/2 (1970), 128-14, özellikle 141.

49. Benim *Belgeler* (Türk Tarih Kurumu, Ankara, cilt X, 1981; cilt XI, 1987) içerisindeki Bursa kadı sicilleriyle ilgili yayınıma bakınız.

50. Bkz. E.Wirth, 'Die orientalische Stadt', *Saeculum* 26 (1975), 75-94.

Ek 1'in notları

1. *IJMES*, cilt 21, III, 292.

2. 'The Evolution of Muslim Urban Society', *Comperative Studies in Sociology and History* XV (1973), 48.

3. 'Is there an Islamic City?' *IJMES* V (1974), 274-94. Andre Raymond, *Artisans et Commercants au Caire au XVII eme siecle* (Institut Français de Damas, 1973-74, iki cilt) ve *The Great Arab Cities in the 16 th- 18 th Century: An Introduction* (New York U.P. 1984)'da eski itibarını yitirmiş oryantalist geleneği izleyerek, İslâm şehirlerinin oluşumunu ve evrimini açıklayan bir üçüncü boyutu ileri sürmektedir.

4. M.E. Bonine, 'The Sacred Direction and City Structure: A Preliminary Analysis of Islamic Cities of Morocco, '26 Nisan 1988'de Chicago Üniversitesi'nde The Geography and Environment Workshop'a sunulan tebliğ.

5. Cenovalıların Akdeniz'in doğu kıyılarında kurduğu kasabalar için bkz. M. Balard, *La Romanie Genoise* (Genoa, 1978), I, 179-354; ve H. İnalcık 'Ottoman Galata', baskıda.

6. Hurşid Ahmed, ed., *Studies in Islamic Economics* (Cidde, 1980).

7. C. Geertz, *Islam Observed* (University of Chicago Press, 1968), 56-62.

8. M. Bonine,' Sacred Direction and City Structure' (yukarıda 4 nolu dipnot).

9. Bkz. H. İnalcık, 'The Ruznamce Registers...' *Turcica* XX (1988), 252.

10. Makaleler için bkz. *Türkologischer Anzeiger* I-XII (1974-86).

FATİH SULTAN MEHMED DEVRİNDE OSMANLI DEVLETİ'NDE SOSYAL HAYAT

Yusuf HALAÇOĞLU*

Büyük Türk hükümdarı İstanbul fâtihi Sultan Mehmed ve devrinin, siyasî, iktisadî ve sosyal açıdan değerlendirildiğinde, sadece bin yıllık Türkiye tarihinde değil, bilinen ikibin beşyüz yıllık Türk tarihinde de seçkin bir yere sahip olduğu görülür. Fâtih ve devrinin Türk tarihinde böylesine önem taşımasının sebebi, şüphesiz Osmanlı Devleti'nin bu dönemde, dünya fikir ve ilim hayatında yeni bir anlayışın öncüsü olmasının yanısıra, Türklerin dünyaya yeni bir gözle bakmalarının da başlangıcı olmasındandır. Nitekim Fâtih, İstanbul'u fethetmekle, Doğu Roma'yı (Bizans) idaresine almış ve böylece Batı Roma'da da hak iddia eder duruma gelerek, İtalya ve Papalığı ele geçirmek suretiyle Hıristiyanlık dünyasını da içine alan bir cihan hükümdarı olma idealini fiiliyata sokma imkânı bulmuştur. Gerçekten de 1480'de Türk ordularının İtalya'da Otranto'ya çıkmaları, bu büyük hükümdarın belki de zehirlenmesinde en önemli sebeplerden biri olmuştur. Öte yandan bu idealin uygulamaya konulabilmesi için başlattığı dış politika, bir yandan Avrupa'nın coğrafî keşiflere çıkması için vesile olurken, diğer yandan doğu ticaretine bağımlı olan Batı ekonomisinin, keşifler sonrası elde ettikleri sömürgeleri dolayısıyla, belki de bir daha hiç sarsılmayacak bir düzeye gelmesiyle neticelenmiştir. Zira Fâtih'in, İstanbul'un fethinden sonra, Batı ile Doğu arasında can damarı demek olan ipek ve baharat ticaret yollarını ele geçirmek ve bu suretle ticarî ve dolayısıyla ekonomik açıdan Avrupa'yı kontrol altına alarak hakim olmak düşüncesinin Avrupalı devletlerce erken anlaşılması, bir tedbir olarak yeni yollar aranmasını gündeme getirmiştir. Şüphesiz bu durum daha sonraki zamanlarda Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir.

Fâtih'in Avrupa'yı diğer yönden ilgilendiren en önemli hareketi, hiç şüphesiz İstanbul'un fethinden sonra, Müslüman olmayan halka tanıdığı din ve vicdan hürriyeti konusunda olmuştur. Ortaçağ'ın koyu kilise taassubu içinde bulunan Avrupa devletleri, halklarını kilise ruhban sınıfının insafına terketmişken, Fâtih'in, Müslümanların yanısıra Hıristiyan, Yahudi ve Ermenilere de din ve vicdan hürriyeti ta-

* Prof. Dr., Türk Tarih Kurumu Başkanı.

nıyarak, her biri için patrikhane açması, Avrupa'nın düşünce sistemini temelinden sarsmıştır. Bunun üzerinedir ki, bu yeni anlayışla Avrupa'da Ortaçağ sona ermiş ve Yeniçağ başlamıştır. Öte yandan ilmî araştırmalara tanınan serbestiyet, her şeyi kiliseye bağlayan Ortaçağ Avrupa düşünce sisteminin iflasına ve neticede Rönesans ve Reform hareketlerinin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır.

Yukarıda kısaca belirttiğimiz üzere Avrupa'yı yakından etkileyen Fâtih dönemi Türk düşünce hayatı, Osmanlı toplumuna nasıl yansımıştır? Dolayısıyla Osmanlı Devleti, kendi halkına neler vermiş veya neler vermemiştir?

Yakın zaman Türk tarih tezinde, İstanbul'un fethiyle Ortaçağın sona erdiği ve Yeniçağın başladığı fikri, Osmanlı tarih kaynaklarındaki bilgilerle çelişmektedir. Nitekim vergilerden ve baskılardan bîzar olan Hıristiyan halkın, Bizans idaresinden kurtulup Osman Gazi'ye tabi olunca, her türlü baskıdan kurtulduğu, bütün haklarının teminat altına alındığı ve kendi tekfurlarından görmedikleri âdilâne muameleyi Osmanlı idaresinde elde ettikleri kaynaklarda geçmektedir. Bu anlayış, müslüman toplum arasında da, mezhep farkı gözetilmeksizin uygulanmıştır. Dolayısıyla İstanbul'un fethi sonrasında, müslümanlar arasındaki bu barış ortamı, o zamana kadar büyük bir düşmanlığın süregeldiği Katolik kilisesi ile Ortodoks patrikhanesi arasındaki çekişmeyi de gündemden çıkarmış ve hangi dinden olursa olsun bütün insanların eşit olduğu fikrinin yerleşmesine zemin hazırlayarak özgür düşünce Avrupalılara öğretilmiştir. Böylece, asırlar öncesinde Türklerde başlayan Yeniçağ düşüncesi, Avrupa'da da taraftar bulmuş ve bu fikrî yapı, asırlar sonra kabul edilecek insan haklarının da temelini oluşturmuştur. Gerçekten de Türk-İslâm toplumlarının en önemli müesseselerinden olan vakıfların kuruluşu ile ilgili olarak, vakıfnâmelerde, "*insanın kâinatın özü olarak yaratıldığı ve insanoğlunun emaneti iyi kullanması gerektiği, birçok hayır ve güzel işler yapması için dünyaya geldiği*" ifadeleri ile insanların sahip oldukları mevki ortaya konmuştur.[1] Ayrıca vakfiye girişlerinde amacın adaleti, diyaneti ve güzel ahlâkı hâkim kılmak olduğu da belirtilmektedir. Buna bağlı olarak Fatih tarafından Hz. Eyyüb el-Ensârî türbe ve camiine bağlanan vakıf müştemilâtında, buraya gelenlerin misafir edilmeleri, fakir, miskin vesair muhtaç insanların doyurulmaları için bir imaret yaptırılmıştı[2]. Yine Fâtih Külliyesi içinde yer alan ve yaklaşık her gün 1280 kişinin yemek yediği imarette de aynı şekilde talebelere, misafirlere, görevlilere, garip ve muhtaçlara sabah ve akşam yemek verilmekte ve misafirlerin üç gün üç gece misafir edilmeleri hükmü yer almaktadır.[3]

Bu düşünce ve adalet üzerine oturan idarî sistem içinde Osmanlı Devleti, tebaasını inanç ve ırkî ayırım yapmadan eşit tutmuş ve Avrupa'daki sınıf farklılıklarına karşılık böyle bir bölünmeye gitmemiştir. Nitekim Osmanlı toplumu Avrupa'dan farklı olarak "askerî" ve "reâyâ" adı altında iki ana gurup altında toplanmıştır. Bunlara, aslında reâyâdan olup, padişah beratiyle bir kısım ver-

gilerden muaf tutulan ve askerî ile raiyyet arasında *muaf ve müsellem reâyâ* adıyla anılan bir bakıma serbest bir zümreyi de eklemek gerekir. Osmanlı Devleti'ndeki bu sınıflar Avrupa'dakinin aksine hukuken birbirinden farklı olmayıp, bulundukları görevler açısından böyle bir ayırıma tabi tutulmuşlardır. Nitekim bu sınıflar arasına Avrupa'daki gibi aşılmaz duvarlar konmamış, padişah beratiyle askerî sınıftan bir kişi reâyâya dahil olurken, reâyâdan herhangi bir kimse de beratla askerî statüsü kazanmıştır.[4] Öyle ki toplumun her kesimi tabi bulundukları kanun ve nizama göre haraket etmek durumunda olup, müslüman olsun, gayr-ı müslim olsun her birey eşit hak ve hukuka sahip olmuştur. Hattâ Fâtih, Arnavutluk, Mora, Sırbistan ve Bosna gibi Osmanlı idaresi altına alınan ve yeni fethedilen topraklardaki halkın, toprakları üzerindeki tasarruf hakkını olduğu gibi bırakmış, kilisenin mülkiyeti ve tasarruf altında bulunup ağır vergiler ve angaryalara tabi olan köylüleri bunlardan kurtarmıştır.[5]

Şimdi bu gruplar üzerinde duralım:

a) Askerî sınıf: Bunlardan askerî adını taşıyanlar, görevleri icabı vergilerden muaf olup vezir, defterdar, reisülküttap v.s. devletin üst düzey görevlileriyle, asker, memur, ilmiye ricali, medrese hocaları gibi devlet hizmeti görenler ve talebelerden teşekkül etmekteydi. Bunlardan gerçek anlamda askerlik hizmeti yapanlar, bu hizmetleri karşılığı, devletten yıllık olarak bir yerin veya köyün gelirini kendileri adına toplama yetkisini almışlardı. Bu türden ücret alanlar dirlik (yaygın deyimiyle timar) erbabı olarak bilinen timarlı sipahiler, sancakbeyileri, beylerbeyileri, vezirler ve Enderun ağaları gibi yüksek devlet memurlarıydı. Osmanlı tarih terminolojisinde *ümerâ* adı verilen dirlik erbabı, ancak vazifede bulundukları süre içinde *askerî* sıfatını taşırlardı. İş hayatına girmeleriyle bu sıfatları kalkar ve raiyyet sınıfına dahil olurlardı.[6] Timar sadece Müslümanlara verilmezdi. Fâtih döneminde, çok sayıda Hıristiyan timar sahibi de görülmektedir.

Memur sınıfı ise, hizmetleri karşılığı devlet hazinesinden gündelik alanlarla, yine hazineden veya vakıflardan gündelik alanlar olmak üzere iki kısımda mütalâa edilmiştir. Bunlardan birinciler *"Ulûfe"* adıyla gündelik alırlardı ki, Kapıkulu askerleri, Enderun hizmetlileri, kale koruyucuları, subaşılar, asesbaşılar ve benzeri görevliler (Ulûfe erbabı) bu sınıf içinde telâkki olunmakta idi.[7] İkinci guruba dahil olanlar ise kadılar, müderrisler, medrese talebeleri ve mezunları ile bunların yanında çalışanlar ve akrabaları olup, *ilmiye* ismi altında vergilerden muaf tutulmaktaydılar.[8] Bunlar, *vazife* veya *cihet* adı altında aldıkları ücretin özelliği dolayisiyle *ehl-i cihet* olarak da isimlendirilmişlerdir.

b) Reâyâ: Vergi veren şehir, kasaba ve köy ahalisi ile konar-göçer tabir edilen göçebe aşiretler bu gruba dahildiler.[9] Bu guruplardan herhangi biri devlet tarafından bazı vergilerden muaf tutularak askerîlikle vazifelendirildiklerinde, vazifeleri devamınca raiyyet statüleri sona erer, askerî hükmü bitiminde ise yeniden

raiyyet olurlardı. Reâyâ olarak sınıflandırılmalarına rağmen bu grupların iktisadî bakımdan birbirinden farklı yapı ve özelliklere sahip olmaları, herbirini ayrı ayrı ele almayı gerektirmektedir.

1- Şehirliler:

Osmanlılarda reâyâ, Raiyyet Rüsûmu adı verilen çift,[10] bennâk[11] ve mücerred resimlerini,[12] devletin olağanüstü bir durum karşısında yüklediği avârız-ı divaniyye ve öşür[13] gibi vergilerle, gayr ı müslim olanları cizye[14] ve ispençe[15] adlı vergileri vermek durumundaydı. Buna karşılık Osmanlı şehir ve kasabalarında yaşayan halk, ziraatle meşgul olmadıkları ve şehirlerin büyük bir iktisadî ve sosyal birliğin merkezi olması dolayısiyle, devlet tarafından daha farklı biçimde vergilendirilmiştir. Şehir ahalisi genellikle ticaret, endüstri ve benzeri işler yapan, geçimini ve kazancını bu gibi işlerden sağlayan kimselerden teşekkül etmekteydi. Genelde esnaf olarak adlandırılan bu gibiler, devlet ekonomisine, pazarlarda sattıkları mallar dolayısiyle verdikleri vergilerle katkıda bulunmuşlar, buna bağlı olarak da "Lonca" adıyla[16] meydana getirdikleri teşkilâtlar sayesinde idarede söz sahibi olmuşlardır.[17] Özellikle şehirlerdeki esnaf teşkilâtları tarafından mal standardının temini ve tüketiciyi koruma düşüncesi, iktisadî hayatın canlanmasına ve toplum düzenin teminine yardımcı olmuştur.

Osmanlılarda şehirlerin teşekkülü ve gelişmesi, bir kısım sosyal tesislerin inşâsı ile yakından alâkalı görülmektedir. Nitekim şehirlerde tesis edilen imaretler, ihtiyaç sahibi her inanç ve milletten kimselerin buralara akın etmesine yol açmıştır. İmaretlerin yanısıra dinî eserler (cami, mescid, tekke, türbe, zaviye), medrese, han, hamam, hastahane, çarşı, fırın, boyahane, salhane, su yolları ve kanalizasyon gibi bir şehrin teşekkülünde rol oynayacak tesislerin yapılmasıyla bu akın artmıştır.[18] Ayrıca şehirlerin, dağ ve ova köylerinin arasında bir pazar ve değişim noktası olması özelliği de bu hususta tesirli olmuştur. Bununla birlikte, XVII. yüzyıla gelinceye kadar, ekonomisi ziraate ve hayvancılığa dayanan Osmanlı Devleti'nde köy nüfusunun şehirlerden fazla olduğu görülmektedir.

Kuruluş devrinden itibaren yeni fethedilen şehir ve kasabalara, çeşitli yerlerden, özellikle sürgün usulüyle nüfus nakledilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'a da bu şekilde nüfus nakledildiğini biliyoruz ki, buna bir örnek olmak üzere Aksaray ve Bursa'dan nakledilen nüfusu gösterebiliriz. Gerçekten de Fâtih, İstanbul'un kalkındırılması düşüncesiyle birçok medrese, han, hamam, imaret, cami v.s. tesis yaptırmış, çeşitli meslekten insanları buraya yerleştirmiştir. Buna bağlı olarak 1478 tarihine gelindiğinde, İstanbul ve Galata'da 9486 Müslüman hanesine karşılık 3686 Hristiyan nüfus bulunmakta idi.[19]

Bu çerçevede, Fâtih döneminde bazı Osmanlı şehirlerinin yaklaşık nüfusları ise aşağıdaki gibidir:[20]

Şehirler	Yıl	Nüfus
İstanbul	1478	97.000
Selânik	1478	9.500
Serez	1465	4.900
Tokat	1455	17.400
Sivas	1455	2.800
Edirne	1478	16.000

Osmanlı şehirleri, varlıklarını ve gelişmelerini kuruluş yerlerinin iyi seçilmiş olmasına borçlu idiler. Özellikle yol üzerinde, geçit ve kavşak yerlerinde ve ticaret sahalarına (pazar yerleri, iskeleler, deniz kıyıları) yakın alanlarda kurulmaları nüfuslarının artmasına sebep olmuştur[21]. Ayrıca ziraate elverişli sahalarda kurulanları da önemli yerleşim alanları haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nde köy ve kasaba halkı istedikleri gibi yerlerini terkederek başka yerlere gidemezlerdi. Bunun için iskân kanunu çıkarılmış ve bu kanun çerçevesinde yerlerini terkedenlere çeşitli cezaî müeyyide uygulanmıştır. Buna rağmen XVII. yüzyıldan itibaren bazı sosyal hadiseler (meselâ isyan, eşkıyâlık hareketleri, celâlîlik), özellikle köy ahâlisinin emniyetlerini sağlamak maksadiyle daha büyük yerleşim birimlerine göçlerine sebep olmuştur. Bu ise şehirlerde önemli ölçüde nüfusun artmasına, buna mukabil hızlı nüfus artışı dolayısiyle şehirlerin olumsuz yönde gelişmesine ve büyük çapta bir işsizler gurubunun ortaya çıkmasına ve asayişsizliğe yol açmıştır.[22] Buna karşılık devlet bu nüfusu zaman zaman eski yerlerine nakletmek için emirler çıkarmış, fakat bunda başarılı olamamıştır.[23]

2- Köylüler:

Şehir halkından ayrı olarak diğer bir üretici sınıf da köylüler yani çiftçilerdi. Devletin ekonomik yapısı ziraate dayandığından, bu işle meşgul köylülerin devlet açısından ne kadar önemli olduğu aşikârdır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki genel yapısı, Osmanlı toplumunun diğer bir unsuru olan konar-göçerleri ziraat sahalarında (mezraa) küçük çapta tarımla uğraşmaya zorlarken, bir yandan da onların köyler kurarak yerleşik vaziyete geçmelerine zemin hazırlamıştır. Zira Rumeli'de fütûhatın genişlemesiyle, Anadolu'da büyük bir nüfus potansiyeline sahip konar-göçerler, devlet tarafından güvenlik açısından yeni fethedilen yerlere nakledilmişler ve buralarda köyler tesis ederek yerleşik hale geçmişlerdir.[24] Ana-

dolu'da ise daha Anadolu Selçukluları zamanından itibaren köyler teşkil edildiği görülüyor.[25] Köylüler toprakları üzerinde tasarruf hakkına sahip idiler. Beylikler döneminde de toprak, Selçuklularda olduğu gibi timar, vakıf, mülk, yurd olarak ayrılmış, bu topraklar üzerinde ziraat yapan köylüler, elde ettikleri mahsulün vergisini vermek suretiyle mükellefiyetlerini yerine getirmişlerdir. Osmanlılar, Anadolu Beyliklerinden aldıkları topraklar üzerinde geçerli olan bu nizamı ilk zamanlarda değiştirmeyerek olduğu gibi kabul etmişlerdi.[26] Nitekim Osmanlıların ele geçirdikleri topraklar üzerinde eskiden beri yürürlükte olan kanunları birkaç istisnasiyle aynen aldıkları görülmektedir.[27] Dolayısıyla Osmanlı reâyâsı da bu devlet ve beyliklerde olduğu gibi fetihden sonra devlete ait sayılan topraklar üzerinde ziraat yapmak ve buna karşılık elde ettiği ürünün öşrünü vermekle mükellefti. Ancak köylü, ektiği toprağın, diktiği meyveli ağacın, bağın ve kovanın öşür ve resmini doğrudan doğruya devlet hazinesine vermeyerek, devletin bir hizmet mukabili bu toprakları terkettiği sâhib-i arza veya vakıf ise vakfa, birine temlik edilmişse o mülk sahibine vermek durumundaydı. Bununla birlikte şurası da belirtilmelidir ki, Osmanlı idaresi, bir müddet geçtikten sonra önceden var olan hükümleri, bazı ihtilâflara ve hoşnutsuzluklara sebebiyet verdiği için kendi kanunlarına göre tadil ederek bu gibi yerlerde Osmanlı kanunlarını geçerli hale getirmiştir. Bu usul, devletin ilk zamanlarından itibaren uygulanmıştır. Nitekim Sis (=Kozan)'in Osmanlı topraklarına katılmasından sonra yapılan 1519 tarihli ilk tahririnde Memlük kanunları aynen bırakılırken, bundan yaklaşık beş yıl sonra yapılan (1523-24) tahrirde Memlük ve Osmanlı kanunlarının birlikte geçerli kılındığı, 1536-37 yılına ait tahrirde yer alan kanunnâmede ise tamamen Osmanlı kanunlarının câri olduğu görülüyor.[28]

Osmanlı Devleti'nde müslüman reâyâdan tekâlif-i örfiyyeden olarak bir çiftlik yere[29] sahip olanlarından *resm-i çift* adıyla bulundukları eyâlete göre yıllık on akçadan elli akçaya kadar toprak vergisi alınırdı. Aynı vergi I. Murad döneminden itibaren ziraatle meşgul olan Hıristiyanlardan da *ispenç* veya *ispençe* ismiyle 25 akça olarak tahsil edilmiştir.[30] Ancak Hıristiyanlardan alınan bu vergi *harac-ı muvazzaf* olduğundan şer'î vergilerden telâkkî edilmektedir. Bir çiftlikten az yeri olup, yarım çift *(nîm çift)* yere ziraat yapan reâyâdan ise çift resminin yarısı alınırdı. Eğer sipahi çiftliğin fazla olduğundan şüphelenir ve yerin hakiki yüzölçümünü bilmek isterse ölçer ve fazlası için dönümüne dönüm resmi adı altında muayyen bir vergi alırdı.[31] Defterde çiftlik olarak kayıtlı bir toprak sahipsiz kalırsa, çeşitli kişiler arasında bölünebilirdi. Bu takdirde bu çiftliğin eski haline getirilmesine ve vergilerini ödemeğe istekli bir köylü çıkarsa, kadı kanalıyla bu çiftliğe ait arazi kimin elinde olursa olsun alınır ve o kişiye verilebilirdi. Bir çiftlik en çok nîm çift olarak bölünebilirdi.[32] Bununla birlikte tahrir esnasında[33] deftere çift olarak kaydedilmeyenler, sonradan bir çiftlik yere sahip oldukları takdirde çift resmi ödemekle mükelleftiler. Bu kişilerin *bennâk, mücerred, dul* veya *askerî* sınıftan olması, hattâ sakat ve hastalık gibi özrü bulunması bu hükmü değiştirmezdi. Zirâ

kanunnâmede belirtildiği üzere *"Resm-i çift arza bağlanmıştır"* prensibi geçerli idi.[34] Verginin tahsil zamanı ise XV. asırda harmandan sonra, XVI. asırdan itibaren ise genellikle Mart ayı olarak kabul edilmiştir. Devlet köylülerin ellerindeki toprakları muntazaman işletmesini istemekteydi. Toprağını ekmeyerek boş bırakan (Boz komak) veya başka bir sipahinin toprağına giderek ziraat yapan köylü, sipahisine *Çift-bozan resmi* adı altında bir vergi vermek durumundaydı[35]. Bu vergi, devleti o yıl oradan alacağı öşürden mahrum bırakma karşılığı, tazminat olarak alınırdı ki 75 akça idi[36].

Reâyânın yetişkin bekâr oğlanları *mücerred* olarak isimlendirilip[37], ziraat edecek herhangi bir yere sahip olmadıkları takdirde *mücerred* resmi adı altında 6 akça vergi verirlerdi; bazı bölgelerde ise vergiden muâf tutulurlardı[38]. Mücerred evlenince *bennâk* adı altında vergi mükellefi olurdu. Bunların ziraat için hiç yerleri olmaz veya yarım çiftlikten daha az yerleri bulunurdu[39]. Kanunnâmelerde, defterde mücerred kaydedilen kimselerin evlendikleri veya bir iş sahibi oldukları anda *bennâk resmi* vermekle mükellef oldukları yer almaktadır[40].

Bennâklar, ekinlü (=çiftlü) bennâk ve caba bennâk olarak iki kısma ayrılırdı. Yarım çiftten az yeri olana *ekinli bennâk*, çifti ve hiç yeri olmayana *caba bennâk* denirdi. Birincilerden 12 akça, ikincilerden ise 9 akça vergi alınırdı[41]. Bu miktar bölgelere ve zamana göre değişiklik göstermiştir. Meselâ Bolu'da caba bennâk 13 akça idi. Caba bennâkler, tapu ile tasarruf edecekleri yerleri olmadığı için mücerredler gibi başkalarının topraklarında işçi olarak çalışabilirlerdi. Ayrıca bağlı bulundukları sipahiden tapusuz, yani bir nevi kiralık toprak alarak işleyebilirler ve bunun için *dönüm resmi* öderlerdi.

Bennâklar, ekinli olsun caba olsun tahrir esnasında deftere yazılırlar, yani bir sipahiye raiyyet kaydolunurlardı. Bunlar çift sahibi kimselerin aksine başka bir sipahinin toprağına gidip çalışabilirler, ancak raiyyet resmini yazıldıkları sipahiye öderlerdi. Bu takdirde bennâk sipahiye hem işlediği arazinin vergisini, hem de bennâk resmini vermek durumundaydı[42].

Reâyâ bu vergiler haricinde duruma ve şartlara göre *duhan resmi* adı altında bir vergi daha öderdi ki, umumiyetle bir sipahinin arazisine geçici bir zaman için gelen, yerleşen fakat ziraat yapmayanlara mahsustu.

3- Konar-göçerler:

Aslında reâyâdan sayılan, fakat hayat tarzları bakımından şehirli ve köylülerden ayrılan konar-göçerler[43], dolayısiyle yerleşik halkın vermekle mükellef tutuldukları vergileri vermez, buna karşılık kendilerine mahsus bir nizam içinde telâkki olunurlardı.

Kuruluş devrinde bir iskân unsuru olarak yeni fethedilen memleketlerin Türkleştirilmesinde kullanılan konar-göçerler, yerleşik halka göre daha disiplinli ve

daha savaşçı bir yapıya sahip idiler. Bununla beraber 1357'den itibaren Rumeli'ye geçirilip, I. Bâyezid döneminde gittikçe artan bir şekilde devam eden bu nakiller, Rumeli'de önemli miktarda yerleşik bir Türk nüfusu meydana getirmiştir.[44] Nitekim Fâtih devrinde yapılmış tahrîr defterlerinden Rumeli'ye sevk edilmiş bu aşiretlerin çoktan yerleşmiş ve toprağa bağlanarak köyler kurmuş oldukları anlaşılmaktadır. Öte yandan Anadolu'da da daha Selçuklu Devleti zamanından başlayarak beylikler zamanında devam eden bir konar-göçer yerleşmesi olduğu kaynaklarda belirtiliyor. Bu durum Osmanlı Devleti tarafından da sürdürülmüştür. Nitekim son yapılan araştırmalarda tahrîr defterlerine göre 24 Oğuz boyuna ait yer adlarının hayli yaygın olduğu görülmektedir. Bunlardan Kayı ismini taşıyan 94, Afşar 86, Kınık 81, Eymir 71, Karkın 62, Bayındır 52, Salur 51, Yüregir 44, Çepni 43, İğdir 43, Bayat 42, Alayuntlu 29, Kızık 28, Yazır 24, Dodurga 24, Begdili 23, Büğdüz 22, Çavuldur 21, Yıva 19, Döğer 19, Karaevli 8 ve Peçenek 4 adet idi[45]. Bunun yanısıra cemaat kethüdalarının ismini taşıyan oldukça önemli sayılara ulaşan bir köy topluluğunun da var olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

Osmanlılarda ilk kanun metinlerinde yörük veya konar-göçerlerden bahsedilmezken, XV. yüzyıla ait olanlarında onlarla ilgili bazı hükümlere rastlanmaktadır[46]. Kanuni devrinde ise yörük nizamlarını, idarî ve malî mükellefiyetlerini ortaya koyan mufassal yörük kanunnâmeleri ortaya çıkmıştır. Anadolu'da yörük kelimesi ile etnik bir mefhum ifade edilirken, Rumeli'de ordu hizmetinde kullanılan askerî bir teşkilât düşünülmüştür. Yörüklerin Rumeli'de yerleşme ve yayılışlarından bahseden 1456-1467 yıllarına ait Dimetoka, Gümülcine, Fiıecik, İpsala, Keşan ve Yanbolu havalisine ait emlâk, evkaf ve timarları ihtiva eden tahrîr defterleri bu hususta daha aydınlatıcı bilgiler vermektedir. XIV. asrın ortalarından itibaren Rumeli'de batı ve kuzey yönlerinde yayılan yörükler, gittikleri yerlerde bir timar, has veya evkaf toprağında raiyyet olarak mükellefiyet altına girmişler veya yağcı, küreci v.s. gibi teşekküllere katılarak ayrı bir hukukî nizama dahil olmuşlardır. Önceleri cemaat reislerinin isimleriyle anılırlarken, sonradan kesif olarak bulundukları yerlere göre Selânik, Vize, Ofçabolu yörükleri v.s. gibi adlandırılmışlardır[47]. Yörükler XVII. yüzyıldan itibaren Evlâd-ı Fâtihân olarak adlandırılmış ve orduya lojistik destek sağlayan bir kısım işlerde görevlendirilmişlerdir.

Konar-göçerler, kendi aralarında il veya ulus adı altında gruplandırılmışlardır. Bu da kendi arasında yukarıdan aşağıya sırasıyla boy, aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba (aile) şeklinde bölümlere ayrılmıştır. Her boyun başında da Bey (Boybeyi) ismi verilen ve boyun idarî işlerini yürüten bir kişi bulunurdu. Konar-göçerler yaşayış tarzlarının bir gereği olarak yaylak-kışlak hareketine bağlı idiler. Onların bu hayat tarzı biraz da hayvanlarına otlak bulmak düşüncesinden doğmuştur. Bununla beraber kısmî de olsa küçük çapta ziraatle meşgul oldukları da görülmektedir[48]. Nitekim bu, raiyyet oldukları halde yerleşik olanlarla aralarında bazı hukukî ve ik-

tisadî farkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Konar-göçerler hayvancılıktan elde ettikleri ürünleri, şehir ve kasaba kenarlarındaki pazar yerlerinde ihtiyaç duydukları yiyecek, giyecek gibi mallarla değiştirmişler ve böylece yerleşik halkla iktisadî yönden bir bütünlük oluşturmuşlardır.

Kanunnâmelere göre konar-göçerler, hayat tarzları sebebiyle kimseye raiyyet kaydedilmemiş olup[49], mükellefleri bennâk, mücerred ve kendi kendine yeten hâneden ibarettir[50]. Bunun haricinde konar-göçerlerden alınan ve kanunnâmelerde *resm-i meraî*, bazılarında *resm-i ağnam ve resm-i ganem* olarak geçen koyun resmi yerliden, yörükden, eşkinciden ve yüzdeciden olmak üzere birkaç çeşittir. Meselâ 1487 tarihli Hüdâvendigâr Livası Kanunnâmesi'nde *"yürükde ve yerlide resm-i ganem iki koyuna bir akçadır"* hükmüyle tesbit edilmiştir[51]. Ağnam resminin hesaplanmasında kuzulu koyun kuzusuyla, oğlaklı keçi oğlağıyla beraber sayılırdı. Koyunların sayısı 300 olduğu zaman bir sürü tabir olunur ve 5 akça *ağıl resmi* alınırdı[52]. Buna karşılık XVI. asırda sürülerin bir timar sahibinin toprağında otlatılması karşılığı alınan yaylak ve kışlak resimleri, ilk devirlerde alınmamaktaydı. Nitekim *Fâtih Kanunnâmesi*'nde bu husus, *"Koyunlu yerlü ve yürük yayla ve kışla hakkın virmeye"* şeklinde tesbit edilmiştir[53].

Konar-göçerlerden bu vergilerden başka *resm-i arus* (Gerdek resmi),[54] *yâve akçası*[55] *ve bâd-ı hevâ*[56] gibi vergi ve rüsûmlar da alınmaktaydı. Bunun dışında savaş malzemesi üreten bazı oymaklar ise, vergileri yerine imal ettikleri ok ve yay gibi silahları devlete vermek gibi bir mükellefiyete sahiptiler. Meselâ Konya Karapınar (Sultaniye) yöresinde yaşayan Atçeken ulusu, devlete at yetiştirmekle mükellef tutulmuştu. Keza Bozulus Türkmenlerinden olan İzzeddinlü aşireti, orduya ok yapmakla görevlendirilmiş ve daha sonra bundan dolayı Okcu İzzedinlü aşireti olarak adlandırılmıştır.

Konar-göçer ahali bir sipahiden toprak alarak ziraat yaparsa, diğer reâyâ gibi öşür ve sâlârlık (ağalık, kumandanlık) verdikten başka *resm-i boyunduruk* adı altında 12 akça resim verirdi[57]. Bununla birlikte konar-göçerlerin asıl meşguliyetleri hayvancılık idi. Bu sebeple imparatorluğun et, süt, yağ, peynir, deri gibi ihtiyacını karşılamakta ve yerleşik halkla ekonomik bir bütünlük sağlamakta idiler.

4- Muâf ve Müsellem Reâyâ:

Bu grub içerisinde *Yayalar, Yörükler, Müsellemler, Ceraborlar, Canbazlar, Derbendçiler, Menzilciler, Lağımcılar*[58] *Beldarlar*[59], *Tatarlar, Martoloslar*[60], *Pandorlar*[61], *Suyolcular*[62], *Kayıkçılar*[63], *Kaldırımcılar*[64] *ve Köprücüler*[65] yer almakta idi. Bunlardan yayalar ve müsellemler Osmanlı Devleti'nin ilk muntazam askerlerini meydana getirmekte olup, yeniçeri ocağının teşkilinden sonra yavaş yavaş geri hizmete alınmışlardır[66]. Yayalar Anadolu eyâletinin çeşitli sancaklarında bulunurlardı. Her ocağın bir yayabeyi vardı. Bunlar savaş zamanlarında yol açmak, siper kazmak, top çekmek, gülle ve ağırlık nakletmek, as-

kere zahire taşımak gibi hizmetlerde bulunurlardı. Barış zamanlarında da ihtiyaca göre kale tamiri, madende çalışma, tersane hizmeti gibi işlerde kullanılırlardı. Rumeli'de aynı hizmeti görenlere yörük denirdi. Savaş Anadolu'da ise yayalar, Avrupa tarafında ise yörükler sefere giderlerdi. Yayalarla yörüklerin sefere giden nöbetlilerine ellişer akça harçlık verilirdi ki, bunlara *ellici* denirdi. Müsellemler ise savaş sırasında ordudan bir-iki gün öncesinden ileri gönderilerek yol, köprü ve ormanları açarlardı.

Sınır boylarındaki ahaliden teşkil edilen ve yol açmak, kale yapmak, ordunun geçmesine engel olan ormanlıkları kesmek, bataklıkları temizlemek, siper kazmak, ordu ağırlıklarını nakletmek gibi işler yapan Cerahorlar da geri hizmet erbâbı olarak adlandırılmaktaydı. Bunlar gibi aynı gaye ile kullanılan Canbaz ve Tatarlar ise ordunun geri hizmetinde çalışan amele gurubundandı. Yaptıkları hizmete mukabil avarız vergisinden muaf tutulmuşlardı.

İstanbul'un Fethi ve Türklerin yerleştirilmesi: İstanbul'u alan Fatih, harap bir durumda bulunan şehrin onarımına ve yeni binalar yapmak suretiyle imarına önem verdi. Bu arada şehre Türk nüfusu yerleştirmek suretiyle İstanbul'u bir İslâm şehri haline getirmek istedi. Bunun için askerlerden bir kısmına buraya yerleşme izni vererek evler tahsis etti ve ayrıca Rumeli'den, Üsküp'ten gelen Türk aileleri Üsküplü adı verilen mahalleye, Anadolu'dan Kirmastı'dan gelenler Kirmastı, Karaman'dan gelenler bugünkü Fatih semtindeki Büyük ve Küçük Karaman adlı mahallelere, Aksaray'dan gelenler Aksaray mahallesine yerleştirildiler. Bu arada Bursa'dan gelenler ise Eyüp Sultan'da iskân olundular. Bu nakil çeşitli meslek guruplarından insanın da getirilmesiyle uzun süre devam etti. Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi, 1478 tarihine gelindiğinde, Türk-Müslüman nüfus, Hıristiyan nüfusun iki katına çıkmış bulunuyordu ve şehirde 260'ın üzerinde Türk mahallesi oluşmuştu[67].

Fatih şehrin imarının yanısıra bazı ticarî binalar, cami, medrese, hastahane, imaret ve kütüphane gibi sosyal müesseseler inşa ettirdi. Meselâ ilk kurulan medreseler içerisinde Ayasofya ve Zeyrek medreseleri önemlidir. Daha sonra ise Fatih Camii ve çevresinde Sahn-ı Seman medreseleri inşa olunmuştur[68]. Böylece İstanbul Üniversitesi'nin de temelleri atılmış oluyordu.

Sonuç olarak Türkler İstanbul'a bütün âdetleri, gelenekleri, zevkleri ve sanatlarıyla birlikte gelmişler ve engin Türk-İslâm kültürünü hakim kılmışlardır. Dolayısıyla bazı iddialarda yer aldığı gibi Bizans'ın büyük çapta tesirinde kalmamışlar, Türk sanatının incelik ve zerafet dolu eserleriyle şehri güzelleştirmişlerdir[69].

NOTLAR

1. Bk. *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, s. 11, 16, 36, 37; Ayr. bk. Mehmet Şeker, "Fâtih Vakfiyesine Göre XV. Yüzyıl Osmanlı Sosyal Yapısı", *Belleten*, LVII/219 (Ankara 1994), s. 496.
2. Bk. *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, s. 316.
3. Bk. Süheyl Ünver, *Fâtih Aşhânesi Tevzî'nâmesi*, İstanbul 1953, s. VII, 1-5.
4. Bk. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (Ankara 1959), s. 598.
5. Halil İnalcık, "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, 518.
6. Halil İnalcık, "Aynı makale", s. 596. Ayr. bk. H. İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilât", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 978.
7. Bk. M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, Ankara 1971, II, 91.
8. Bunlardan kadılar ve diğer mahkeme ücretlileri ücretlerini hazine veya vakıflardan almayıp, buna karşılık mahkeme harçları kendilerine bırakılmıştı (M. Akdağ, *Aynı eser*, s. 91, not 1).
9. Reâyâ güdülen, idare olunan manâlarına gelmekte olup *Kâmûs-ı Türkî*'de, *"Bir hükümdarın hükm ve idaresine tâbi' olup teklif-i emiriyye veren halk"* şeklinde açıklanmıştır. Osmanlılarda daha çok müstahsil köylüler için kullanılan reâyâ, raiyyet kelimesinin çoğul şeklidir.
10. Çift resmi, bir çiftlik yer olarak kabul edilen ve toprağın verimine göre 60 ilâ 150 dönüm arazi arasında değişen yerden alınan vergidir.
11. Toprağı olmayan veya yarım çiftlik yerden daha az toprağı olan evli kimseden alınan vergi.
12. Bekâr yetişkin erkekden alınan vergi.
13. Müslümanların ziraatlerinden elde ettikleri ürünlerin onda biri olarak alınan vergi (duruma göre beşte bire kadar da alınırdı).
14. Cizye, İslâm'a göre fert başına alınan şahsî bir mükellefiyet olarak, zimmîler (gayr-ı müslim) üzerine sermaye ve güvenlik vergisidir.
15. Hıristiyanların meşgul olanlarından resm-i çifte karşılık olmak üzere alınan vergi.
16. Loncalar, her esnafın kendi arasında kurduğu bir esnaf teşkilâtı olarak görülmektedir. Her loncanın kendine has gelenek ve görenekleri vardı. Loncanın başında mesleğin en yaşlısı ve usta olanı bulunur, bunlara şeyh denirdi. Ayrıca loncada yiğitbaşı ve esnaf kâhyaları vardı ve teşkilât bunlar sayesinde denetlenirdi. Belli mal standardını tutturmayan esnaf, ürettiği bozuk mal kapısına çivilenmek suretiyle cezalandırılırdı.
17. Yakın-doğu cemiyetlerinde sanat erbabı, politikada sanıldığından çok daha fazla rol oynamıştır. Bu sebeple şehir tüccar ve sanatkârlarını himâye etmeyen hükümdarlar, sonunda iktidarlarını kaybetmek zorunda kalmışlardır (Bk. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: the Classical Age (1300-1600)*, London 1963, s. 160-161).
18. Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı II, İstanbul 1981, s. 1-4.
19. Bk. Halil İnalcık, "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, 531'den naklen Topkapı Sarayı Arşivi, nr. D. 9524.
20. Bk. Ö.L. Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1953, X, 22; F. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 55.
21. Cengiz Orhonlu, "Aynı makale", s. 5-6.
22. Geniş bilgi için bk. Y. Halaçoğlu, *İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 33-35.
23. Meselâ IV. Murad Revan Seferi'ne giderken Sivas'ta halkın şikâyeti üzerine, İstanbul'a gönderdiği bir fermanla, yüz ve elli seneden beri Anadolu'dan gelmiş olanların derhal eski yerlerine geri gönderilmesini emretmiştir (Bk. Y. Halaçoğlu, *Aynı eser*, s. 35).
24. Bk. Cengiz Orhonlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Ankara 1976, s. 267-271.
25. Anadolu Selçuklu Devleti'nde toprak ve halk, aynen Büyük Selçuklularda olduğu gibi sultana ait sayılırdı. Toprağı işleyen halk veya köylü, o toprağa geçici tapu ile çalışmak ve ekip-biçmek şartıyla sahip idi. Vergilerini bağlı bulundukları iktâ sahibine verirlerdi. Reâyâ ölünce elindeki toprak çocuklarına geçerdi (Bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970, s. 57-58, 116).
26. Meselâ I. Murad Hamid-oğlu Hüseyin Bey'den satın aldığı Akşehir, Beyşehiri v.s. yerlerde Osmanlılara geçen timarlıların timarlarını devam ettirdiği gibi, Yıldırım Bâyezid de Aydın ve Menteşe ili'ni aldığı zaman, beylikler tarafından verilen timarlara ve berat sahiplerine kendi tuğrasiyle vesika vermişti (Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 149).
27. Meselâ Sis (Kozan)'ın 1519 tarihli kanunnâmesi, "Der-beyân-ı kanunnâme-i Sultan Kayıtbay der-livâ-i Sis" adını taşıdığı gibi (Bk. Yusuf Halaçoğlu, "Tapu-Tahrir Defterlerine göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (=Kozan) Sancağı", *TD*, sayı 32, İstanbul 1979, s. 888), 1518 tarihli Diyarbekir, Ergani, Mardin, Urfa kanunnâmeleri Hasan Padişah (Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan) ve 1485 tarihli Zülkadriye Vilâyeti kanunu Alâüddevle Bozkurt Bey'e ait idi (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 145-160, 119-124).

28. 1519 tarihli kanunnâme BA, *TD*, nr. 69, s. 664'de; 1523-24 tarihli olanı BA, *TD*, nr. 450, s. 838'de ve 1536-37 tarihli kanunnâme ise BA, *TD*, nr. 178, s. 3-4'de yer almaktadır (Bk. Y. Halaçoğlu, "Sis Sancağı", *TD*, sayı 32, s. 888-892).
29. Bir çiftlik yer arazinin verimine ve sancağına göre değişmekteydi. Meselâ Aydın Sancağı'nda verimli ve sulak arazide altmış dönüm, orta halli arazide seksen dönüm ve az verimli arazide yüzotuz ilâ yüzelli dönüm bir çiftlik sayılmaktaydı (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 8). Karaman'da bu miktar iyi yerden altmış, orta yerden seksen veya doksan, verimsiz olduğu takdirde de yüz veya yüzyirmi dönüm bir çiftlik yer olarak kabul edilmişti (*Kanunlar*, s. 47). Diyarbekir'de ise iyi yerde seksen, orta yerde yüz ve verimsiz yerde yüzelli dönüm bir çiftlik itibar olunmuştur. Osmanlı dönümü normal adımla kırk adım kareden meydana gelmekteydi (Barkan, *Kanunlar*, s. 131).
30. Erzurum Vilâyeti kanunu'nda: "Ve livâ-i mezbûre keferesi haracların edâ itdikden sonra rüsûm-ı çiftinden bedel, sipahîlerine her haraçgüzâr başına yirmibeşer akça ispenç kânûn-ı kadîmdir. Edâ itdikden sonra zemînlerinden resm-i çift ve resm-i dönüm virmezler" (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 65).
31. Bk. H. İnalcık, "Aynı makale", *Belleten*, XXIII/92, s. 582.
32. Bk. H. İnalcık, "Aynı makale", s. 582-583.
33. *Tahrîr Defterleri* Osmanlı idarî teşkilâtının en önemli birimlerinden olan sancaklarda, vergi veren vermeyen, hâne veya bekâr, dul veya evli, sakat, âmâ, yaşlı her türlü insanın kaydedildiği vergi defterleridir. Bunlarda ayrıca meslekler, mahalle, köy, mezra ve mer'alar, üretilen ürünler ve buna karşılık ödenen vergiler, sahip olunan hayvanlar, câmi, han, hamam, çarşı, zaviye, tekke, manastır, kilise ve kervansaraylar, vergi mükellefi ve vergiden muaf tutulanlar, askerî gruplar v.s. yer alırdı.
34. *Meselâ Aydın Kanunnâmesi*'nde ve *Musul Kanunnâmesi*'nde bu hususta kayıtlar bulunmaktadır (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 8, 175).
35. Çiftbozan resmi için bk. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Ankara 1971, II, 100; Ayr. bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 391; L. Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s. 48-49.
36. *Fâtih Kanunnâmesi*'nde, bir raiyyetin kendi yerini boş bırakıp, başka bir sipahinin toprağına gidip ziraat yaptığı takdirde ondan iki öşür alınması hükmü bulunmaktadır. Bu kanunnâmede: "*...Ve bir raiyyet ki, elindeki yerin mu'attal koyub gayrı süvari yerinde ekerse iki onda vire. Bir ekdüğü ve bir mu'attal koduğu yer için...*" (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 391).
37. Bazı yerlerde iş ve kazanç sahibi olacak yaşa erişmiş olan, bazı yerlerde de 20 yaş olarak belirtilmiştir (Bk. H. İnalcık, "aynı makale", s. 585).
38. Meselâ 1487 tarihli Hüdâvendigâr Kanunnâmesi'nde: "Nesl-i reâyâdan ehl-i kisb olmayan mücerredlerden nesne alınmaz, defterlerde dahi üzerine resim kaydolunmamıştır" şeklinde kaydedilmiştir (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 2).
39. *Konya Kanunnâmesi*'nde: *"Bennâk, hiç yeri olmayana veya nîm çiftten eksik yeri olana dirler"* (Barkan, *Kanunlar*, s. 47).
40. Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 6, 29, 158.
41. Bk. H. İnalcık, "Aynı makale", s. 589. Aynı müellif, "Bennâk", *EI2* (İng.), II, 1169-1170; Ayr. bk. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda reâyâdan alınan vergi ve rüsûmlar", *DTCFD*, sayı V/5, (Ankara 1947), s. 491-493. Bununla beraber *Fâtih Kanunnâmesi*'nde "*Ve benlâkden üç veyahut altı veya dokuz akça alına*" şeklinde belirtilerek, bennâk resmi olarak 3,6 veya 9 akça alınması hükmü konmuştur. Ayrıca burada Bennâk yerine benlâk şeklinde kaydedilmiştir (Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 390).
42. H. İnalcık, "Aynı makale", *Belleten*, XXIII/2, s. 590-591.
43. Konar-göçer tabiri Osmanlı arşiv belgelerinde de yer almakta olup, aşiretlere bu ad, onların göçebelerden farklı olarak kışlaklarında bir nevi küçük çapta yaptıkları ziraat dolayısiyle verilmiştir (Bk. Yusuf Halaçoğlu, *İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 14).
44. Bunun için bk. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan*, İstanbul 1957, s. 13-14; Aktepe, "Osmanlıların Rumeli'de ilk fethettikleri Çimbi Kalesi", *TD*, sayı 2 (İstanbul 1950), s. 283-308; Aynı müellif, "XIV ve XVI. Asırlarda Rumeli'nin Türkler tarafından iskânına dair", *Türkiyat Mecmuası*, X (İstanbul 1953), s. 304-307; Cengiz Orhonlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2 (Ankara 1976), s. 269-270.
45. Bk. Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1967, s. 450.
46. Meselâ *Fâtih Kanunnâmesi*'nde *"Koyunlu yerlü ve yürük yayla ve kışla hakkın virmeye"* şeklinde zikredilmiştir (Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 391).
47. Bu hususta geniş bilgi için bk. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de, Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan*, İstanbul 1957, s. 20-29, 105 vd.
48. Geniş bilgi için bk. Y. Halaçoğlu, *İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, s. 16-22.
49. *"Yörük tâifesi konup-göçegeldikleri itibariyle kimesneye raiyyet olmayıp, her kande gider olsa cemaati ile yazdıkları karye sipahisine resm-i raiyyetlerini verip, toprak sahipleri dahledemezler"* (Bk. "Osmanlı Kanunnâmeleri", *Millî Tetebbular Mecmuası*, I/2, İstanbul 1331, s. 306).

50. *"Bennâk ve mücerred, liva hakkıyla Mart ayında alınmak kanunumdur. Martın evvel günü kimin tahviline düşerse, cümle resm-i çift ve bennâk ve mücerred anın olur"* ("Osmanlı Kanunnâmeleri" *Millî Tetebbular Mecmuası*, I/1, İstanbul 1331, s. 109).
51. Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 3.
52. *İbrail Kanunnâmesi*'nde: *"Reâyâdan iki koyuna bir akça resm-i ganem ve her üçyüz koyuna beş akça ağıl hakkıdır, ammâ eşkünci tâifesi üç koyuna bir akça verir ve ağıl hakkı verir"* hükmü yer almaktadır (Bk. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda reâyâdan alınan vergi ve resimler", *TDCFD*, V/5, Ankara 1947, s. 486, not 13).
53. Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 391.
54. Bu yerleşik olanlardan kızdan 60 akça, duldan 40 akça olarak alınırken, yörüklerde kız ve dullar babasına tâbi olduğu için aynı miktarda alınan bir vergiydi.
55. Sahipsiz tutulan hayvanlara karşılık alınan bir vergi olup "Kaçkun" da tâbir edilirdi.
56. Bir kimsenin mal ve mülküne, zarar veren kimseden alınan vergidir.
57. Bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 3.
58. Kale kuşatmalarında tüneller kazarak surların havaya uçurulmasını sağlarlardı.
59. İki dağ arasını muhafaza eden mânâsına gelmekte olup, derbendcinin Türkçe karşılığıdır. Savaş zamanlarında top çekmek, hendek kazmak ve geri emniyetini sağlamak gibi vazifeleri vardı (Bk. C. Orhonlu, *Derbend Teşkilâtı*, s. 77-78).
60. Gerek sınır, gerekse kaleleri korumakla vazifelendirilmişlerdi. Ayrıca XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren derbendçilik ile de görevliydiler (C. Orhonlu, *Aynı eser*, s. 80-81).
61. Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'da güvenliği sağlamak için teşkil edilmiş ücretli asker (C. Orhonlu, *Aynı eser*, s. 90-92).
62. Şehirlerin ve çeşmelerin su ihtiyacını karşılamak için kurulmuş bir teşkilât (C. Orhonlu, *Aynı eser*, s. 38; Ayr. bk. Aynı müellif, "Su-yolculuk", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehirçilik ve Ulaşım*, İzmir 1984, s. 78-82).
63. İstanbul'da ve üzerinde köprü olmayan nehirlerde yolcu nakli için kurulmuş bir teşkilât (C. Orhonlu, "Osmanlı Türkleri Devrinde İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği", *Tarih Dergisi*, Sayı 21, İstanbul 1966, s. 109-134).
64. Osmanlılarda şehir, köy ve transit bütün yoların yapımı ve tamirini yürüten teşkilât (geniş bilgi için bk. C. Orhonlu, "Meslekî bir teşekkül olarak kaldırımcılık ve Osmanlı şehir yolları hakkında bazı düşünceler", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, İstanbul 1972, s. 93-138).
65. Nehirler üzerine köprü kurmak, bunların devamlı tamirini ve bakımını yapmak için kurulmuş teşkilât (C. Orhonlu, *Aynı eser*, s. 38-39, 49-52; Ayr. bk. Aynı müellif, "Köprücülük", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım*, İzmir 1984, s. 70-77).
66. Muaf ve müsellem reâyâ için bk. H. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1987, s. 177-181.
67. Bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara 1958; Ayr. bk. Ali Saim Ülgen, *Fâtih Devrinde İstanbul, 1453-1481*, Ankara 1939.
68. Bk. Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 7-98.
69. Bu hususta geniş bilgi olarak bk. Süheyl Ünver, *Fâtih Devri Hamlelerine Umumî Nazar*, İstanbul 1953.

FÂTİH KÜLLİYESİ MEDRESELERİ NE DEĞİLDİ ! TÂRİH YAZICILIĞI BAKIMINDAN TENKİT VE DEĞERLENDİRME DENEMESİ

Ekmeleddin İHSANOĞLU*

-Sevgili öğrencim Cevat İzgi'nin aziz hatırasına-

İstanbul'un fethi ile Osmanlı devletinin cihan devletine yâni imparatorluğa dönüşme süreci içinde, bir pâdişah olarak Fâtih'in eğitim ve ilme verdiği büyük önem ve gösterdiği şahsî yakın ilgi, bilinen ve devamlı övülen bir husustur. Ayrıca İstanbul'un yedi tepesinden ilkine Osmanlı İstanbul'unun ilk âbidevî eserini inşâ etmesiyle Fâtih yeni saltanat merkezine ilk Müslüman Türk damgasını belirgin tarzda vurmuştur. Bu mimarî tarz, daha sonra İstanbul'un ufuklarını süsleyecek siluetinin temel taşını oluşturacaktır.

Fâtih Külliyesi, Osmanlı Devleti'nin birbuçuk asırlık târihinde mimarî cesâmet bakımından en büyük; dinî, ilmî ve sosyal hizmetlerin yürütülmesi açısından en mütekâmil külliyedir. Külliyenin bu hâliyle oluşmasında, cihangir pâdişahın arzûsu ve dünyâ görüşü ile Osmanlı ilim ve kültür hayatının bu süre içinde kazanmış olduğu seviyenin, eski Bizans ihtişamı karşısında kendini daha ileriye götürme hamlesinin tesirlerini de görmek lâzım gelir. Bu külliyenin içinde Sahn-ı Seman veya Sahn Medreseleri adı ile bilinen sekizli büyük medrese ve bunlar ile bir arada Tetimme adı ile inşâ edilen yine sekiz alt medrese grubu, bu külliyenin ilim ve eğitim târihi açısından dikkate değer en önemli unsurlarıdır. Gerçekten de bu medreselerin kurulmasının Osmanlı ilim ve eğitim târihi içinde bir dönüm noktası ve yeni bir tekâmül merhalesi olduğu, gerek o dönemin yazılarında gerekse daha sonra yazılan metinlerde, hep kabul gören bir kanâat olarak tekrarlanarak günümüze gelmiştir. Bu medreselerin haklı şöhretleri de Osmanlı İmparatorluğu'nun zaman ve mekânı boyutlarınca yayılmıştır.

Osmanlı asırları boyunca eğitim hizmetlerini sürdüren bu medreselerin târihinin araştırılması konusu ise Cumhuriyet döneminde târihçilerimizin dikkatini

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi; IRCICA Başkanı.

çekmiş ve özellikle 1953 yılına yaklaştıkça, Istanbul'un Fethinin beşyüzüncü yıldönümü münâsebetiyle, konuya daha yakın ilgi duyulmaya başlanmıştır.[1] Ayrıca Istanbul Üniversitesi'nin târihini Fetih ile birleştirme gayretleri içinde, bu çalışmalara yeni bir hız verilmiştir. Bu çalışmaları yürütenler ve onları teşvik edenler böyle bir bağlantının târihî delillerini bulmaya çalışırken, Istanbul Üniversitesinin Bayezid Meydanı'ndaki giriş âbidesi üzerindeki tuğrayı açmayı hiç düşünmemişlerdir. Bugün de İstanbul Üniversitesi, Sultan Aziz'e âit bu tuğranın yanında, sembolik komşuluk bağları dışında bir bağı olmadığı hâlde, Osmanlı medreselerinin bir devamı olarak kabul edilmektedir.[2]

Osmanlı medeniyeti târihi ile ilgili yaptığımız araştırmalar sırasında, değerli ilim adamlarımızın Fâtih medreseleri ile ilgili o yıllarda yazdıklarına baktığımızda, konunun önemine yakışır ilginin gösterildiğini ancak yapılan çalışmaların çok geniş kapsamlı olması sebebiyle, Fâtih medreseleri ve özellikle onların kuruluşu ile ilgili kısımların derinlemesine incelenmediğini, konunun araştırılması gereken bâzı temel taraflarının hâlâ ele alınmadığını, yeni soruların sorulup cevaplandırılmayı beklediğini gördük. Böyle eksikliklerin bulunmasının her ilmî çalışma için geçerli ve tabiî olduğu kanâatındayız. Ancak bizi çok düşündüren ve şaşırtan husus, bu öncü ilim adamları ile onları tâkip eden sonraki nesillerden ilim adamlarının baştan beri temelsiz, târihî mesnedi olmayan bir takım "bilgi unsurlarını", "târihî rivâyetler" adı altında devamlı olarak tekrar etmeleri ve onlara dayalı olarak büyük hükümler vermeleri ve önemli değerlendirmeler yapmalarıdır. Biz bu makalemizde, elde mevcut Fâtih devri kaynaklarında veya sonraki ona yakın dönemden bize ulaşan kaynaklarda bulunmayan hususların bu çalışmalarda o döneme âitmiş gibi ileri sürüldüğünü göstermeye çalışacağız. Daha geç devirlerde ileri sürülen veya bâzı târih kitaplarında yer alan görüşler, hangi bağlamda söylenip yazıldığına bakılmadan ve dikkatli şekilde otantikliği belirlenmeden, târihî vâkıa olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda ilmî metodolojiye tâbi olmadan yazılan savunmacı ve yüceltici yazıların gözü kapalı olarak târihî bir vesika gibi alınıp aynen tekrarlandığı, hattâ bu yanlış bilgi ve kanâatlerin de daha ileriye götürülerek, işin içinden çıkılmaz hâle getirildiğini görüyoruz. Bu yazılarda karışıklığa yol açan başka bir husus da birbirinden çok farklı eğitim anlayışı, felsefesi ve sistemlerine âit olan Osmanlı medreseleri ile modern okul ve üniversiteler arasında kurulmaya çalışılan paralellikler ve benzerliklerdir.

Bu karışıklıktan da nasibini alan Fâtih medreseleri, değişik bilim dallarında eğitim yapan ve farklı formasyonu olan meslek sâhiplerini yetiştiren fakültelerden oluşan üniversiteye benzetilmiştir. Böylece Fâtih Külliyesi medreseleri imajı, Dinî ilimler, Edebiyat, Hukuk, Fen, Tıp ve Mühendislik fakültelerinden oluşan bir üniversite hâline gelmiştir. Ayrıca "ulemâdan" vezir Mahmud Paşa, Molla Hüsrev ve Ali Kuşçu tarafından hazırlanıp pâdişahın tasdikinden sonra uygulanmaya başlanan bu "üniversite"nin, "ders programı" ile kendine has bir "kânununun" bulunduğu ileri sü-

rülmüştür. Hattâ bir zamanlar, Türk Üniversitelerine has "Ordinaryüs Profesörlük" ucûbesinin bile Sahn medreselerinde mukabil ve muâdili bulunmaya çalışılmıştır. Bugünkü meslekî anlayış ve akademik alışkanlıklarıyla bu konulara eğilenler, esasen her bakımdan çok uzaklarda kalan bu konunun, maalesef, daha zor anlaşılır hâle gelmesine sebeb olmuşlardır.

İşte Fâtih medreseleri ile ilgili bu araştırmamızda, geniş kapsamlı çalışmaların genellemelerinin ve birçok meseleyi bir arada ele almalarının mahzurlarına düşmemek için, zaman açısından medreselerin kuruluş safhası ve ilk dönem târihi, konu bakımından ise medreselerin teşkilâtlanması ile eğitim düzeninin kurulması (derslerin muhtevâsı hâriç) gibi birkaç sınırlı konuya hasredip, bu konulardaki hatâların tesbitine çalışılacak ve târih yazıcılığı (historiography) açısından bir değerlendirmesi yapılacaktır. Yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı, bu önemli konunun yeniden daha sağlıklı bir şekilde ele alınmasına katkıda bulunmak ve bu konuya eğilmek isteyenlerin aynı hatâlara düşmemelerini sağlamak maksadıyla makalemiz, kaynaklar ışığında Fâtih medreseleri, bu konudaki yeni çalışmaların târih yazıcılığı açısından değerlendirilmesi ve son olarak Sahn medreseleri ile ilgili bâzı yeni meselelerin incelenmesi olmak üzere üç bölümden oluşacaktır.

I. Kaynaklar Işığında Fâtih Külliyesi Medreseleri

Fâtih devrini ele alan kaynaklar, sonraki devir kaynaklarına nazaran daha az olmasının yanısıra genel olarak fütûhat ve özellikle sırf Osmanlı veya İslâm târihini değil, dünyâ târihini çok derinden ilgilendiren İstanbul'un fethi üzerinde detaylı şekilde dururken onun umran, kültür ve eğitim sahâlarında yaptığı işlere çok kısa yer ayırmakta ve genel bilgi vermektedir. Fâtih devrinden on yedinci yüzyılın ortalarına kadar yâni iki yüzyıllık dönem içinde yazılan (basma veya yazma) Osmanlı târihlerinden bu medreseler konusunda tesbit edebildiklerimizi, mümkün olduğu ölçüde ve tekrarlara mahâl vermeden, kronolojik sıraya riâyet ederek aşağıda vermeye çalışacağız.

Fâtih Külliyesi ve medreseleri ile ilgili bilgilerin temel kaynağı Fâtih vakfiyesidir. Önce Arapça, daha sonra Türkçe olarak tanzim edilen bu vakfiyenin günümüze ulaşan on nüshası bulunmaktadır.[3] Arapça ile Türkçe metin arasında bâzı farkların bulunduğuna ilk önce Adnan Adıvar tarafından işâret edilmiştir.[4] Ekrem Hakkı Ayverdi de Fâtih dönemi mimarîsine âit âbidevî eserinde vakfiye nüshâları arasındaki farklara işâret etmiş bulunmaktadır.[5] Son olarak da, ihâtalı ve çok dikkatli şekilde Osmanlı Vakıf Kütüphânelerini inceleyen İsmail Erünsal, Fâtih Külliyesinde bulunan medreselere vakfedilen kitapları ve kurulan kütüphâneleri incelerken, nüshâlar arasındaki farkları ele almış ve bu makalemizde tenkitle ele alacağımız bâzı çalışmalarda bulunan kütüphânecilik konusundaki yanlışlıkları tashih etmeye çalışmıştır.[6] Bizim aşağıda sunacağımız özet, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanan Türkçe nüshaya dayanmaktadır. Bu metnin, Külliyenin ku-

ruluşunun tamamlanmasından ve işleyişinin kurulu düzen içinde rutin bir hâl aldığı bir zamâna âit olması, bu çalışmamız için daha elverişlidir.[7]

Vakfiyeden, Fâtih'in, İstanbul'u fethettikten sonra onu imar edip yeni şahsiyetini oluşturmak için büyük bir hamle yaptığını ve etrafındakileri bu hamleye katılmak için teşvik ettiğini görüyoruz. Böylece, hayır sâhiplerinin gayreti ile yüzden fazla kilise ve manastırın mescid, medrese ve hânikaha dönüştüğünü öğreniyoruz. Vakfiye bu dönüşümü, Hz. Muhammed'in kazandığı bir savaştan sonra, nefisleri terbiye ve geliştirme bâbında söylediği "şimdi küçük cihadı başardık sıra büyük cihada geldi" sözüne işâret ederek, İstanbul fethinin küçük cihad (*cihâd-ı asgar*), bu imar ve eğitim hamlesinin büyük cihad (*cihâd-ı ekber*) olduğunu, edebî ve güzel bir üslûp içinde tasvir eder. Vakfiye aynı zamanda Fâtih'in merkeziyetçi tavrının bilim ve eğitim hayatındaki tesirini ve bizim burada ele alacağımız medreselerin kuruluşunun, bu merkeziyetçi politikanın bir ifâdesi olarak düşünüldüğünü gösterir.

Vakfiyeye göre Fâtih "pâyitahtını" yâni yeni başkentini, "dârülilim" yâni ilim merkezi yapmak için câmiinin etrafında yüksek sekiz medrese ve bu medreselerin arkasında "Tetimme" adıyla bilinen sekiz küçük medrese inşâ ettirmişti. Böylece câminin iki tarafında toplam onaltı medrese olup bunların dışında, batı kapısına mâil tarafında, bir "Dârüttâlim" yâni sıbyan mektebi de kurmuştur.[8] Vakfiyeden, bu külliyenin mütekâmil bir eğitim merkezi olarak ve burada eğitim göreceklerin onun dışına çıkma ihtiyacını duymayacak şekilde düzenlendiği, bunun için yeme, içme, barınma ve tedavi görme konusunda bütün ihtiyaçların görüleceği kütüphâne, imâret ve darüşşifa gibi müesseselerin de kurulduğunu görüyoruz.

Vakfiye'ye göre, Pâdişah medâris-i aliye'nin (yüksek medreseler) işleyişini ve görevlerini şu şekilde düzenledi: Câmiinin iki cenâhında bulunan ve binâsı geometrik kâidelere, düzeni ise hikmet kâidelerine göre kurulan Semâniye (sekiz) medreselerinden her birine, Kur'ân-ı Kerim'de ifâde edilen özelliklere sâhip, mebadî ve mukaddimat ile aklî ve naklî ilimlerde uzman, eğitici olma sıfatlarını taşıyan ve ömrünü faydalı ilimlere adamış birer müderris tâyin olunsun. Bu müderrislerden her biri, tâtil günleri hâriç, hergün medreseye giderek, vakıf şartlarına uygun olarak orada hazır bulunanlara (talebelere) çeşitli ilimlerden okutsun, ayrıca hikmet türlerinden ve inceliklerinden feyz versin; bunun karşılığında her bir müderris vakıftan günlük elli akçe alsın.

Talebeler arasında akranları içinde sivrilen, muhtasar kitapları okutabilecek ve çabuk öğrenme kâbiliyeti olan bir kişi, her müderrisin medresesinde onun Muidi olsun ve günlük olarak vakıftan beş akçe alsın; ve her medrese için on beş Dânişmend tâyin edilsin. Onlardan her biri de kâbiliyetli, zekî, mûteber kitapların gâyelerini anlayabilen, yazarların söylediklerinin inceliklerine mutâlaa ile ulaşabilen, medrese müderrislerinin huzûrunda çeşitli fenlerden (fen=ilim) konuşmaya ve tartışmaya kâdir ilim âşıkları olsunlar, ders günlerinde müderrisin hu-

zurunda hazır bulunsunlar, medresede okutulan önemli ilimlerde ustalaşmak için ders meclisinde hazır olsunlar ve vakıftan kişi başı iki akçe olmak üzere otuz akçe alsınlar.

Her medrese için bir bevvab tâyin olunsun. Bu bevvab, medresenin kapılarını zamanında açıp kapasın ve ders bitimine kadar hazır bulunsun. İki kişi de hâdim ve ferraş olsun; bu iki kişi medresenin, medresenin hareminin ve kenefinin temizlenmesi ile uğraşsınlar. Bu görevlerinden dolayı vakıftan günde, her biri ikişer akçe olmak üzere, altı akçe alsınlar. Medresenin hasır, kandil, yağ (lamba yağı) ve fitil ihtiyaçlarına günde ikişer akçe ayrılsın.

Tetimme medreseleri olarak bilinen küçük medreseler için vakıftan günlük altışar akçe tâyin edilsin. Bu meblağın iki akçesi bevvab'a, geri kalan dört akçe de ihtiyaca göre hasır, mum vb. ihtiyaçlar için sarfedilsin. Tetimmenin her bir odasına (hücresine) her ay onbeş akçe verilsin. Böylece odalarda bulunan talebelerin ihtiyaçları giderilsin, onlar da rahatlıkla faydalı ilimleri tahsil etsinler. Vakfiyelerde buraya kadar, her bir görevlinin görevi anlatılmıştır. Bu kişiler bizzat görevlerini kendileri yaparlar ve meşrû bir sebeb olmadıkça "nâib" kullanmazlar.

Medrese'ye vakf edilen kitaplardan oluşan kütüphâneye bir hâfızülkütüb tâyin edilsin. Bu kişi muteber kitabların isimlerini bilen, müderris, muid ve talebelerin ihtiyaç duydukları kitapları tanıyan biri olsun. Hafızülküttüb, Nâzır veya Nâibinin (Kâim-makâm-ı Nâzır) bilgisi dahilinde vakıf kitapları medrese mensuplarına ulaştırsın ve bu kitapları korusun, bunun karşılığında vakıftan günlük altı akçe maaş alsın. Hâfızülküttüb için bilgisi geniş ve iyi olan bir kâtib tâyin edilsin. Bunun görevi: Dârülkütübde bulunan kitapların sayılarını ve isimlerini yazsın ve kime ne kadar kitap verildiğini defterine kayd etsin. Hâfızülkütüb ile güvenilir kâtibi, talebelere ihtiyaç duydukları kitapları dağıtsın ve ihtiyaç giderildikten sonra toplasın ve geri alsın. Bunu yaparken bir varak bile zâyi etmesin, aynı zamanda ihtiyaç sâhiplerinin de ihtiyaçlarını gidersin. Bu görev karşılığında Kâtip dört akçe alsın. Vakıf Nâzırı da her ayın sonunda vakıf kitaplarının kaybolmaması için sıkı kontrolde bulunsun ve onları korusun.[9]

Fâtih devrinin elimize ulaşan vakfiyesi dışında târih kitaplarının Sahn medreseleri ile ilgili verdiği bilgiler çok kısa olup detaylardan uzaktır. Elimizde Fâtih dönemine âit en eski metin, çağdaşı olan İmrozlu Rum târihçisi Kritovulus'un eseridir. Türkçe'ye *Târîh-i Sultan Mehmed Hân-ı Sânî* adı ile tercüme edilen bu eser 1451-1467 yıllarının târihini kapsar. Kritovulus, fetihten sonra İstanbul'un idaresi ve imarı ile ilgili sultanın çalışmaları konusunda, teferruata girmeyen özlü bir takım bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler, Fâtih'in külliyesinin ilk kuruluş safhasıyla ilgilidir.

Kendisi dahi şehrin ortasında ve yüksek bir noktasında cesamet ve kıymet cihetiyle emsâlini aşan bir câmi inşâ ettirmek için bir yer seçerek içine ko-

nulacak sütunların ve taşların ve sâir inşâat malzemesinin hazırlanıp tedârik edilmesini ferman eyledi.[10]

Bu metin Fâtih Külliyesinin Şubat 1463'de başlayan inşâatından önceki durumunu açıklaması bakımından önemlidir.

Fâtih'in çağdaşı olan ve İstanbul'un fethinde bulunan Tursun Bey'in (öl.1490'dan sonra) *Târîh-i Ebü'l-Feth* adlı eserinde Fâtih Câmii'nin inşâsından bahsederken özetle "Ve câmiin bâzı taraflarına sekiz güzel medrese yaptırdı. Tefsir, hadis, fürû' ile usûl-i menkul ve ma'kul konularında yazılmış çok değerli eserleri kütüphânesinde bir araya getirdi. Devrin en faziletli ve bilgili âlimlerini ders vermek üzere hoca olarak tâyin etti. Bu hocalar takvâ ve fetvâ bakımından devlet ve din bahçesini süslediler. Bu aziz insanların eserleri, güneşin nûru gibi âleme yayıldı. 'İlim Çin'de bile olsa arayınız' hadisinin hükmüne uyarak uzaklardan gelen dirâyet sâhibi ve ilim tâlibi müstaidler, orada bulunabilmek için güzel bir şekilde yarıştılar. 'Sen bütün varlığını ilme vermedikçe o sana bir kısmını vermez' ve 'Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?' hükümlerine uygun olarak, gece ve gündüz, doğrulukla ilim öğrenmeğe gayret ettiler. Taş yastık ve hasır yatağa bile râzı olan müzâkereci suhteler için Tetimme odaları yaptırdı. Faziletlilere ve talebelere günlük ve aylıkla ders görmeleri tekrar emir buyuruldu. Bu medreseler, durumlarına uygun olarak, Semâniye diye isimlendirildi. Medreselerin etrafına, herkesin yararlanabileceği bir dârüşşifâ yaptırdı ve hâzik tabibler, sâdık hizmetliler ve uygun ilaçlar temin etti. Medreselerin bir yanına medrese ehline, gelip gidenlere, fakirlere ve mahalle sâkinlerine günde iki defâ yemek verebilecek âlî bir imâret yaptırdı" denilmektedir.[11]

İlmin faziletiyle ilgili Arapça iktibaslarla dolu Tursun Bey'in bu ifâdeleri, medreseler konusunda vakfiyeden özetlediğimiz bilgilerden çok az bir kısmını, edebî ve ağır bir üslûpta sunmaktadır.

Fâtih'in ölümü esnasında İstanbul'da bulunan ve ilmiye mesleğine mensup olan Neşrî (70-80 yaşlarında iken 1520'de ölmüştür), "İstanbul'un İmarına Başlamasının Hikâyesi" başlığı altında "...bundan sonra İstanbul'un şerefli bir yerinde sekiz medrese, ortasına ulu bir câmi, karşısında yüksek dârüşşifâ, medreselerin suhteleri için Tetimme,[12] Sofilerin duracağı ziyârethâneler de yaptırdı, bütün bu medreselerin ve suhtelerin aşını, ekmeğini, etini o imâretten kıldı. Bu "biri bine karşılık" bir imârettir.[13]

İkinci Bayezid dönemi müelliflerinden İdris-i Bidlisî (öl. 1520)'nin sultanın emriyle yazdığı *Heşt Bihişt* (Sekiz Cennet) adlı Farsça târih kitabı,[14] Fâtih dönemi için önem arzeden bir kaynaktır. Gâzî Osman Bey'den II. Bayezid'e kadar sekiz Osmanlı pâdişahının târihleri ile ilgili bilgi veren bu eserin yedinci kısmı Fâtih'e ve dönemine âittir. Süslü ve ağdalı bir dille yazılmış olan bu eser, yayınlanmayı ve Türkçe'ye tercüme edilmeyi bekleyen târihî kaynakların belli-

başlı olanları arasındadır. Bu eserde, Fâtih Külliyesi ile ilgili bilgiler "İstanbul'da Yeni Câmi, sultanın hayır kapıları, Semâniye Medreseleri ve onlara ilâve olarak yapılan Tetimme medreseleri hakkında" başlığı altında bulunmaktadır. Buna göre İdris-i Bidlisî, özet olarak, bu konu ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "İslâmın yörüngesinde bulunan, sâlim düşüncesi zamanın mühendislerine ölçü olan pâdişah, o geniş şehirde, maddî ve mânevî güzellikleri biraraya getiren, kadîm tarz üzere bir câmi ve onun etrafında birkaç medrese ve darüşşifâ binâ edilmesini irâde buyurdu. O gönül açan alanın ön tarafında, büyük bir avlunun içinde, çevresinde dokuz felek gibi çok sanatlı kubbeler bulunan, gökyüzüne benzer büyük tek kubbeli bir câmi ve onun iki yanında ilim ehlinin ve talebelerin oturmaları için, hendese kânunlarına uygun olarak, sekiz medrese yapıldı. Her medresenin önünde ders vermek için daha büyük kubbeli birer dershâne tesis edildi. Felek-i âzam'ın diğer sekiz feleğe fâik oluşu gibi câmiin kubbesi de diğer sekiz kubbeye fâik idi. Bu manzûmenin civarında, feleklerin mazharı olan temiz nefisler topluluğuna, yâni bu safâ ve rûhâniyet ile dolu din ulular ve âlimlere bir sükûnet yeri yaptı."[15]

Hoca Saddeddin Efendi (öl.1598) *Tâcü't-Tevârih* adlı eserinde, Fâtih medreseleri ile külliyesi hakkında biraz daha detaylı bilgiler verirken "vakfiye-i şerifelerinde mestûr olan şürût mûcibi üzere..."[16] şeklindeki ifâdesinden Fâtih vakfiyesinden haberdar olduğu anlaşılır. Daha önceki iktibaslarda görülmeyen bu kayıt, vakfiyenin bu târihte elde olduğunu veya en azından içindeki şartların neler olduğunun bilindiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Kânûnî Sultan Süleyman'ın teşvikiyle, Küçük Nişancı adı ile bilinen Mehmed Paşa (öl. 1571) tarafından yazılan *Siyer-i Enbiyâ-i İzam ve Ahvâl-i Hulefâ-î Kiram ve Menâkib-i Selâtin-i Osmânî* adlı eserde ise Fâtih'in Sahn ve Tetimme medreseleri ile devrinin ulemâsı konusunda tatlı bir üslûp içinde, övücü ve methedici ifâdelerle çok genel bilgiler sunmaktadır.[17]

Fâtih medreseleri ve genellikle ilmiye târihi ile ilgili en çok kullanılan ve atıfta bulunan eser, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin (1541-1599) *Künhu'l-Ahbâr* adı ile yazdığı dünyâ târihidir. Âlî'nin 1593-1599 yılları arasında yazmış olduğu ve dört Rükün'den oluşan bu eserin Osmanlı hânedanı târihi ile ilgili kısmının tenkitli metninin bugüne kadar hazırlanıp basılmamış olması, Osmanlı târihçiliği için büyük bir eksikliktir.[18] *Künhu'l-Ahbâr*'ın Osmanlı medrese ve ulemâsı ile ilgili kısımlarının, bu konu ile ilgilenen birçok araştırmacının referansları arasında yer aldığı görülmektedir. Ancak incelememiz esnasında ele aldığımız konu ile ilgili çalışmalarda dikkatimizi çeken husus, Âlî'nin bu eserine yapılan atıf ve ondan yapılan iktibasların bir çalışmadan diğerine geçerken deformasyona uğradığı ve orijinal metinde olmayan bilgilerin nüsha ve varak numaraları belirtilip ifâde edildiğidir. Biz burada Âlî'nin bu eserinin en çok kullanılan iki nüshasına dayanarak, Fâtih Câmii medreseleri ile ilgili metnini aynen aktarıyoruz.

-Ebû el-Feth Gâzî Leys el-mehârib ve el-magâzî Sultan Muhammed Han 'aleyh el-magfiret ve el-rızvan zamân-ı sa'adetlerinde teksîr-i bilad ve tevsi'-i memâlik ve sevad vuku'u husûsen Kostantiniyye fethi gibi istiklal ve istirşad tevfîr ashâb-ı isti'dâdı mûcib olmak şuyû'ı ol tâife-i celîlenin ri'âyet ve ihtirâmlarını iktizâ eyledi. Lasiyyemâ tarîk-i 'ulemâdan zuhûr ve sadâret rütbesine sadr-ı meşhur olan Mahmud Paşa nevvere Allah'u merkadehu ta'yin olunub merâtib-i 'ulemâya ol şehriyar sâhib-i sa'adeti ashâb-ı ma'rifete râgıb bulması i'tila-i fezâili istid'a eyledi. Felâ cerem medâris-i semâniye ki Sahn medreseleri dimekle ma'ruf ve heşt-bihişt evsâfiyle ol belde-i tayyibede mevsufdur. Bu uğurdan inşâ olundı ve her medreseye sekiz hücrelü bir Tetimme binâsı buyruldı ki ol sekiz medresede ellişer akçe vâzife ile sekiz müderris-i fazîlet-nümâ ve dörder akçe vazîfe ve nan ve şorba ile birer mu'îd-i müste'idd sâhib-i nuhâ ve onbeş hücerâta dahi birer danişmend-i ma'rifet inhâ ki her birine yevmî ikişer akçe vazîfe ile nan ve şorba hakk lâzım-ü'l-'itâ oldukdan ma'adâ her mu'îd zümre-i müste'iddîne zâbit sa'îd ta'yin olundı ve medresesine zamîme Tetimme kendü ma'rifetiyle konulan talebe ki ehl-i rum ıstılahınca sohtegân ıtlak olunmuşdır. Evkatını 'ulûm ve talebe sarf idüb mu'îd-i mezburdan, yâhud ol medresede ki müste'iddînden telemmüz itmeleri tebyin kılındı. Ma'ahazâ Tetimmede sekiz hücrede üçer talebe süknâ ve her nefere mah-be-mah onikişer akçe şem'-i behâ ve subh u mesâ 'imâret-i 'âmirenin me'kel-i ma'mûresinden yahni ve şorba evkât-ı esharda pirinc ve hengâm-ı 'asrda gendum aşlarından gıdâ mukarrer oldı.[19]

(Yukarıdaki metnin özeti) "İstanbul fâtihi Sultan Mehmed Han zamanında, bilhassa İstanbul'un fethiyle, ülkenin genişlemesi, okur-yazarların ve isti'dad sâhiplerinin çoğalması ulemâya riâyet ve ihtirâmı gerektirdi. Özellikle, tarîk-i ulemâdan çıkan Mahmud Paşa'nın sadrazam olması âlimlerin ve mârifet sâhiplerinin itibar kazanmasına sebep oldu. Sahn medreseleri diye şöhret kazanan medâris-i semâniye belde-i tayyibede sekiz cennet diye vasıflandırıldı. Sekiz medresede ellişer akçe ücretle sekiz müderris; dörder akçe ücret [Vakfiyede beşer akçe] ekmek ve çorba ile birer mu'îd ve onbeş hücreye de birer dânişmend tâyin edildi. Her birine ikişer akçe yevmiye ile ekmek ve çorba verildikten başka her müste'îdler zümresine bir mu'îd zâbit tâyin edildi. Medreseye ek olarak yapılan Tetimme binâsına, ehl-i rum ıstılahınca sohtegân adı verilen talebeler yerleştirildi. Bu talebelerden vakitlerini adı geçen mu'îdlerden ilim öğrenerek geçirmeleri istendi. Tetimme binâsında sekiz hücrede üçer talebe bulunması ve her talebeye her ay onikişer akçe mum parası, sabah ve akşam imâretin yemekhânesinden yahni ve çorba, seher vaktinde pirinç ve ikindi zamanında gendüm (buğday) aşlarından verilmesi kararlaştırıldı."

Yukarıdaki metinden anlaşıldığına göre Âlî, vakfiyedeki bilgilere benzer bilgiler sunmakta, bunun yanında Fâtih'in ulemâya verdiği öneme, eğitimin genişletilmesi konusundaki politikasına ve bu hususta sadrazam Mahmut Paşa'nın oynadığı role genel olarak işâret etmektedir. Halbuki, bu makalemizin ikinci bölümünde detaylı olarak göstereceğimiz üzere, bu metni referans vererek onda olmayan birçok bilginin ileri sürüldüğünü görüyoruz. Buna burada örnek olarak, Prof. Dr. H.Atay'ın, Âlî'nin *Künbu'l-Ahbar*'ını kaynak göstererek yazdığı şu cümlelerine dikkatle bakalım: "Öğrenci ve derslerle ilgili tüzük (Kânûn-i Talebe-i Ulûm, Kânûn-ı Örfiye-i Osmânî). Bu kânunun en eski ve dolayısıyle Fâtih'e âit ve adına yaptırdığı medresenin tüzüğü olduğu sanılmaktadır. Fâtih'in medreselerinin ders programlarını Molla Husrev ile Ali Kuşçu ve Mahmut Paşa'ya yaptırdığı bâzı kaynaklarda ifâde edilmektedir."[20] Âlî'nin yukarıda verdiğimiz metnine bir daha bakacak olursak, ne öğrenciler ile ilgili bir "tüzük" ne de "kânunnâme" den söz edildiğini görürüz. Ayrıca, Mahmud Paşa ile ilgili genel mâhiyetteki işâretin dışında onun, Molla Husrev ve Ali Kuşcu ile beraber Fâtih'in emriyle bir "ders programı" hazırladıklarına dâir herhangi bir "ifâde" de bulunmamaktadır. Bu üç kişinin Âlî tarafından hazırlanan biyografilerinde de böyle bir bilgi verilmemiştir.[21] Dikkate değer hususlardan birisi de, Âlî'nin Mahmud Paşa için kullandığı dikkatli ifâdedir. Modern çalışmaların bâzılarında Mahmud Paşa'nın "ulemâ"dan sayılmasına sebep olan bu konudaki ifâde "Ulemâ tarîkinden zuhûr edip sedâret rütbesine ulaşan" şeklindedir. Taşköprülüzâde'nin, daha ileride göreceğimiz dikkatli ifâdesi yanında Âlî'nin bu ifâdesini de göz önünde bulundurduğumuz zaman, hatânın nereden kaynaklandığını tesbit etmiş oluruz.

Fâtih devri ilim hayatı ve ulemâsı ile ilgili en çok bilgi veren kaynak Taşköprülüzâde (901/1495 963/1561)'nin kısaca *Şakâyık* olarak bilinen eseridir. Kendisi, Kânûnî Sultan Süleyman devri ulemâsından olduğu hâlde, Osmanlı devletinin kuruluşundan îtibâren her pâdişahın dönemini bir "tabaka" olarak ele alarak, Osmanlı ulemâsı ve eserleri ile ilgili ulaşıp kaydedebildiği bütün bilgileri on tabakadan oluşan bu eserinde derlemeyi başarmıştır. Fâtih devri ulemâsıyla ilgili haberler esas îtibâriyle ona tahsis ettiği yedinci tabakada bulunmakla beraber, daha önceki ve sonraki tabakalarda da onlarla ilgili mühim bilgiler verilmektedir. Taşköprülüzâde Fâtih döneminden bir asır sonra yaşamış olmasına rağmen, o dönem hakkında ve özellikle kendisinin de iki defâ müderrislik yaptığı (1539-1544 ile 1547-1551) Sahn medreseleri hocalarıyla ilgili, başka bir kaynakta bulunmayan ve daha sonra yazılan Osmanlı kaynaklarında sıkca tekrarlanan detaylı bilgiler vermektedir. Taşköprülüzâde'nin anne tarafından dedesinden,[22] baba tarafından dedesi Hayreddin Halil b. Kâsım (ö.879/1474-75) (Molla Hüsrevin kardeşinin talebesi)[23] ile babasının dayısı ve hocası Muhammed b. İbrahim el-Niksarî (öl 901/1495-96)'den naklettiği haberler arasında, Fâtih'in, Taşköprülüzâde'nin dedesini Sahn medreselerine tâyin etmek is-

tediğini, ancak onun bunu kabul etmediğini; babası ve hocası Musliheddin Mustafa b. Halil'in (857/1453-935/1528-29) Semâniye medreselerinden birisinde müderrislik yaptığını;[24] amcası Kıvameddin Kâsım b. Halil'in (1463-1513) Sahn müderrislerinden Tokatlı Molla Lütfi, Molla ibn el-Müeyyeddin ve Molla el-İzârî'den ders gördüğünü[25] kaydeder.

Taşköprülüzâde'nin kendi hocaları ile babasının hocalarının biografilerine dikkatle bakıldığı zaman, kendisinin Sahn medreseleri konusunda birçok bilgiye ulaşma imkânına sâhip olduğu anlaşılır. Ulemâ muhitinde doğup büyüyen ve ulemâ tarîkinin içinde küçük yaştan îtibâren bütün hayatını geçiren Taşköprülüzâde, *Şakâyık* adlı eserinde makalemizin ikinci bölümünde görüleceği gibi, modern literatürde, Sahn medreselerinin "Program" ve "Tedrîsat Nizamnâmesi"nin hazırlayıcıları olarak ileri sürülen Molla Hüsrev[26] ile Ali Kuşçu'nun[27] biyografilerini verir. Gerek bu biyografilerde gerekse *Şakâyık*'ın bu âlimlerle ilgili birçok yerinde verilen bilgiler arasında, bu kabil hazırlıktan bahsedilmemektedir. Ayrıca bu iki ilim adamının Ayasofya medresesinde müderrislik yaptıkları bildirilmekle beraber, Sahn medreselerinde de herhangi bir hocalıklarının bulunduğuna dâir bir haber yoktur. Daha sonra da görüleceği üzere "Program" ve "Nizamnâme"nin hazırlıyanları arasında adı geçen vezir Mahmud Paşa'nın ise, yeni yazılarda söylendiğinin aksine, "ulemâ"dan olmadığı için *Şakâyık*'ta ayrı bir biografisi de bulunmamaktadır. Ancak Mahmud Paşa'nın, Taşköprülüzâde'nin dikkatli ifâdesi ile "ehl-i ilim" olması ve Fâtih'in çok yakınında bulunması hasebiyle ulemâ ve ilim konularıyla yakından ilgili olduğu açıkca görülür. Birçok tâyin, azil, ilmî tartışma ve ulemâ arasındaki münâsebetler ile ulemâ-devlet münâsebetlerinde çok müdahâleci bir tavra sâhip olan Mahmud Paşa'nın ulemâdan sayılması da, bu konuda yapılan değerlendirme hatâlarının başka bir örneğini gösterir.

XVII. yüzyılda yazılan Osmanlı târihlerinde ise, XV. ve XVI. yüzyıllarda yazılanların ötesinde bir bilgi bulunmadığını görürüz. Mesela Solakzâde (öl. 1657), târihinde, Fâtih'in "Hayrat ve Hesanat"ı ile ilgili çok kısa bir özet verir.[28] Nişancızâde Mehmed b. Ahmed'in (1560-1631) *Mir'âtü'l-Kâinât* adlı eserinde de aynı tarzda, fakat biraz daha uzunca bilgiler verdiğini görürüz.[29]

XVII. yüzyıl Türk kültür dünyâsının önemli sîmâsı ve günümüze ulaşan çok sayıdaki değerli eserleriyle Osmanlı eğitim ve bilim târihine ışık tutan Kâtip Çelebi (1609-1657), medreseler konusunda ve medreselerde okutulan dersler hakkında değişik eserlerinde bilgiler vermiş ve bu medreselerin durumunu tenkid eden görüşler ileri sürmüştür. Kâtip Çelebi'nin bu konudaki sözlerine XIX. yüzyıldan îtibâren sık sık atıfta bulunulmuş ve bu ifâdeler herkes tarafından iktibas edilmiştir. Biz daha önce yayınladığımız bir çalışmada, Kâtip Çelebi'nin Osmanlı medreselerinin durumu ile ilgili görüşlerini ihtiyatla ele almış ve bunları başka kaynaklarla, özellikle çağdaşı olan Avrupalı Comte de Marsigli (XVII. yüzyılın ikinci ya-

rısında İstanbul'da yaşamıştır) ile mukayese ederek üzerinde durmuştuk.[30] Bu yeni araştırmamızda da aynı ihtiyatlı tavrı devam ettirme gereğinin üzerinde duruyoruz. Çünkü Kâtip Çelebi *Cihannüma* adlı eserinde değişik rütbeli medreselerde hangi derslerin okutulacağını anlatırken, "ibtidâ manâsıb-ı ilmiyeyi Sultan Mehmed tâyin buyurdular ki..."[31] diyerek bunu Fâtih Sultan Mehmed'e bağlamaktadır. *Cihannüma* adlı bu ünlü coğrafya eserinin sonunda Osmanlı sultanları hakkında bilgi veren Kâtip Çelebi'nin, bu bilgilerin bir kısmını Âlî'nin *Künhu'l-Ahbar* adlı eserinden aldığı anlaşılmaktadır. Âlî'nin eserini incelediğimiz zaman, Kâtip Çelebi'nin medrese konusundaki bilgilerini oradan iktibas ettiği açık olarak görülür. Âlî'nin, bir ilim tâlibinin tahsilini tamamlayabilmesi için hangi pâyeli medresede hangi dersleri sırasıyla okuması lâzım geldiğini ifâde eden ve zaman içinde teessüs eden gelenek ve düzenden (kânun) bahseden uzun ifâdeleri, Kâtip Çelebi'nin kısa özetinde Fâtih'in emrine bağlanmış bulunmaktadır.

Burada dikkate alınması gereken hususlardan birisi, Âlî'nin "Der beyân-ı nehc-i ulemâ ve beyân-ı târik-i eshâb-ı dirâset ve kazâ" başlığı altında[32] verdiği bilgilerin Fâtih devri veya münhasıran herhangi bir pâdişahın devrine âit bilgiler olmadığıdır. Buradaki bilgiler, genel olarak Osmanlı ilmiye sınıfının mertebelerini ve zaman içinde nasıl oluştuğunu açıklayan bilgilerdir ve şümullü bir ifâde içinde verilmişlerdir. Çünkü burada Fâtih'ten önceki dönemlere atıflar yapıldığı gibi, verilen bilgilerin daha sonraki devirlere âit olduğunu gösteren açık işâretler vardır. Bunun en bariz örneklerinden birisi, Fâtih Kânunnâmesi'yle elli akçeli Sahn medreselerinin müderrisleri ulemâ arasında en yüksek pâye sâhibi olarak tesbit edilmişken metinde daha sonraki dönemlerde kurulan Altmışlı medreselerden bahsedilmesidir.

Kâtip Çelebi'nin bu konuda başka hatâları bulunmakta ve bu hatâlar birçok bilim adamımız tarafından farkına varılmadan, bazen de farkına varıldığı hâlde, tekrarlanmaktadır. Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hak* adlı eserinde "Sultan Mehmed Han Medâris-i Semâniye'yi yaptırıp kânuna göre iş görülüp okutulsun diye vakfiyesinde yazmış ve Hâşiye-i Tecrid ve Şerh-i Mevâkıf derslerinin okutulmasını bildirmiştir."[33] Çok açık olarak görüleceği gibi Fâtih vakfiyesinde herhangi bir dersin veya kitabın adı geçmemektedir. Ayrıca *Hâşiye-i Tecrid* kitabı, medreselerin en alt kademesinde (yirmili veya yirmibeşli) okutulan bir eser olduğu gibi, *Şerh-i Mevâkıf* adlı eser de, kendisinin *Cihannümâ*'sında gösterdiği gibi, Kırklı medreselere âit bir eserdir.[34] Görülüyor ki Ellili medrese olan Semâniye medreselerinin vakfiyesinde olmayan veya pâyesine uygun düşmeyen eserlerin okutulduğunu söyleyen Kâtip Çelebi, bu konuda ulaştığı bilgileri biribirine karıştırarak sunmuş ve daha sonra gelenlerin, yanılgıya düşerek, bu konudaki hatâlara yeni hatâlar ilâve etmelerine yol açmıştır.

Katip Çelebi'nin hatâlı yazıları hâriç yukarıda ele aldığımız eserlerin tamamına, yâni Fâtih'in çağdaşı olan Tursun Bey'den XVII. yüzyılda yazılan târihlere varıncaya kadar olan eserlerdeki bilgilere topluca bakacak olursak, iki temel kaynağın dışına

fazla çıkmadıklarını görürüz. Bu kaynaklardan birincisi Fâtih Vakfiyesidir. Bu vakfiye medreselerin genel çerçevesini çizen ve onlara sağlanan imkân ve imtiyazlarla ilgilidir. İkinci kaynak ise Taşköprülüzâde'nin, o dönemin ulemâsı ile ilgili çok yönlü bilgiler verdiği, *Şakâyık* adlı eseridir. Bu temel iki kaynağa göre Fâtih Külliyesi medreselerinin kendisine has bir ders programı veya nizamnâmesi bulunduğuna dâir herhangi bir bilgi unsuru, delil veya karîne bulunmamaktadır.

II. Sahn Medreseleri Konusundaki Çalışmaların Tenkidi

Makalemizin birinci bölümünde taradığımız târihî kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler ile, giriş kısmında belirttiğimiz gibi yeni çalışmaların çizdiği özel eğitim programı ve kânunnâmesi olan ve değişik fakültelerden oluşan üniversite imajı arasında büyük bir farkın olduğu âşikârdır. Biz makalenin bu ikinci kısmında kaynaklarda olmayan "bilgiler"in ortaya nasıl çıktığını, bir yazardan başka bir yazara geçerken bu bilgi unsurlarının nasıl şekil değiştirdiğini ve esas ile ilgisi olmayan şekli nasıl aldığını göstereceğiz. Bu bilgi deformasyonu sonunda Fâtih medreselerinin târihî realitesi ile ilgili olmayan, kurulu olduğu değerler sistemine tamamen ters düşen bir hâl aldığını görme imkânına sâhip olacağız. Bu târih yazıcılığı incelemesinin konusunu Fâtih medreselerinin iki yönü ile sınırlandırarak, meseleyi mümkün olduğu ölçüde irdelemeye çalışacağız. Ele alacağımız birinci konu Fâtih medreselerinin kendine has bir ders programı veya kânunnâmesinin olup olmadığı meselesi, ikinci konu ise bu varsayılan program veya kânunnâmenin hazırlayıcılarının kimler olup olmadığı meselesidir.

A- Fâtih Medreselerinin "Ders Programı" veya "Kânunnamesi" Meselesi

Tanzimat'ın yüzüncü yıldönümü münâsebetiyle M.E.B.'nın neşrettiği *Tanzimat* adlı önemli kitapta Ordinaryüs Profesör M.Ş. Yaltkaya'nın "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler" adlı makalesi, daha sonra gelen ilim adamlarınca medrese eğitimi konusunda temel kaynaklardan birisi olmuş ve o günden îtibâren günümüze kadar sayılmayacak çoklukta iktibas edilmiştir. Yaltkaya, Kâtip Çelebi'nin Fâtih medreseleri ile ilgili verdiği yanlış bilgileri tekrarlayıp bunlara medrese eğitimi konusunda yeni bilgiler ilâve eder. Bu târihten sonra yapılan konu ile ilgili bütün çalışmalarda, gerek birinci hatâ, gerekse verilen ikinci bilgi unsuru sürekli olarak tekrarlanır. Ayrıca nakilden nakile, bu ikinci bilgi unsuru deformasyona maruz kalarak çok farklı bir hâl alır.

Yaltkaya, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi Hâlis Efendi kitapları arasında siyaset kısmında 206 numarada kayıtlı bulunan "Kânûn-ı Talebe-i Ulûm" adlı bir yazmada, "eski medreselerde okunan dersler ve kitaplar ve talebenin terakkîsi hakkında mâlûmat" bulunduğunu kaydeder ve bu yazma eserden konu ile ilgili şu metni iktibas eder:[35]

> *Ve kütüb-i meşrûhadan daha mutavvelattan ve muhtasarattan âdet-i kadîm üzerine okuyalar. Hususâ ki mansıb-ı kazâ sevdâsında olan ve*

şuyûh-i müderrisin, kütüb-i mutebarettan Şerh-i Adul ve Hidâye [fıkıh] ve Keşşaf [tefsir]. Ve sâir ihtiyar ettikleri kitaplar aydalar, takrir edeler. Ve şuyûh-i mezkûreden derecede aşağı olan kimseler Telvihe dek aydalar. Anda bir derece aşağı olanlar Miftah'a dek aydalar.

Ve ol dereceden bâkî sıgar-ı müderrisîn Şerh-i Tevâlî ve Şerh-i Metâlî ve Mutavvel ve Hâşiye-i Tecrid aydalar. Ve mütun-ı fıkıh ve şüruh dahi her müderris tâkâtı yettikçe aydalar. Filcümle kitab-ı sâbık âdetçe okunmadan kitâb-ı lâhika şürû etmiyeler. Ve talebe müderrisine müracaat ettikleri vakit istihkâk-ı zâtîleri manzûr ola. İzâfet hesâbın minhat etmiyeler. Ve kimse kimseden tergibât ile dânişmend ayartmak vâkî olmıya. Ve müderrisinden müsteitlere teklif edip tetimelerde Şerh-i Şemsiye ve mâfevkin aydalar. Ta İsfahânî'ye varınca mülâzim olup kapuma mülâzemete geldikleri vakit ol temessük için müderrisîn dahi icâzet verecek, yazdıkları temessüklerde okunan kitapların kemmiyet ve keyfiyetinde hilâf-ı vâkî söz yazmıyalar. Ve illâ itâb-ı azîme müstahak olalar. Müderrisler yanında olan müsteitleri her haftada dört derse müdâvemet ittüreler. Taksir edeni tedip edüp ifrat edeni reddedeler."

Ş.Yaltkaya medreselerde okutulması zarûrî görülen ve mülâzemet için gerekli olan tahsil şartlarını ihtivâ eden bu Kânunnâme metnini, Fâtih devrine açıktan bir atıfta bulunmadan yayınlar.

1946'da Fâtih Külliyesinin değişik yönlerini ayrıntılarıyla ele alan rahmetli Ordinaryüs Prof. Dr. Süheyl Ünver, Ş. Yaltkaya'nın Fâtih dönemine atıfta bulunmadan yayınladığı bu genel mâhiyetteki "Talebe-i Ulûm Kânunnâmesi" metnini Fâtih medreselerinin "Tedris programı esasları" başlığı altında en mühim kaynak olarak kabul eder ve Yaltkaya'nın makalesinden aynen iktibas ederek dipnotunda şu ilgi çekici mülâhazasını belirtir: "Bu iktibas olunan satırları hâvî olan eser bildirildiği kütüphâne ve numarasında bulunamamıştır. Profesör Yaltkaya bu notu profesör İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan aldığını söylemiştir. Lakin o da notları arasında bulamadığını bildirmiştir. Hâlâ bunu arıyoruz, muhtelif kütüphânelerin siyaset kitapları arasında şimdiye kadar bulamadık. Biz bu satırları Fâtih devrinde tanzim olunduğundan bahsettiğimiz tedris nizamnâmesinden çıkmış sayıyoruz."[36] S. Ünver iktibası tamamladıktan sonra, "Eğer bu satırlar Fâtih zamanında Ali Kuşçu ve Molla Hüsrev'in birlikte hazırladıkları medâris nizâmından alınmış ise değerleri fazladır" diyerek bir ihtiyat kaydı derceder. S. Ünver'in "Fâtih Külliyesi" ile ilgili bu eserinden iki yıl sonra, yâni 1948'de, Fâtih döneminin en parlak matematik ve astronomi âlimi ve Semerkand ekolünü Osmanlı bilim dünyâsına taşıyan Ali Kuşçu ile ilgili eserinde, Ayvansaraylı Hüseyin Efendi'nin daha sonra ayrıca ele alacağımız Ali Kuşçu ile ilgili verdiği bilgiler ile Ş.Yaltkaya'nın yayınladığı metni birleştirerek "Ali Kuşçu'nun da tasvibi ile Molla Hüsrev tarafından kaleme alınan medreseler nizamnâmesi hakîkaten bu ise, kıymetine son yoktur. İbâresi o devrin ifâdesiyle ol-

ması bu zannı kuvvetlendirecek mâhiyettedir"[37] demektedir. Görüldüğü gibi târihi belirtilmeyen anonim bir "Kânûn-ı Taleb-i Ulûm" birinci iktibasta Fâtih medreselerinin "Tedris Programı," ikinci iktibasta bu medreselerin "Nizamnâmesi" hâline geliyor. Ayrıca bu program veya nizamnâmenin devamlı olarak Ali Kuşçu ile Molla Hüsrev tarafından hazırladığı mükerreren ifâde ediliyor.

Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı adlı eseriyle Osmanlı eğitim ve ilim hayatı hakkında temel müracaat kitabını (ilk baskı 1965) yayınlanan Ordinaryüs Profesör İ.H. Uzunçarşılı ise, Ş. Yaltkaya'nın târihlendirmeden verdiği Kânunnameye işâret eder ve onun XVI. asrın başlarına âit olduğunu kaydederek şu metni ilâve eder :

> *Şüyûh-i müderrisîn kütüb-i mûteberât-ı Şerh-i Adud ve Hidâye ve Keşşaf (tefsir) ihtiyar ettikleri kitapları (tedris) ideler ve Şüyûh-ı mezkûrdan derecede aşağı olan kimseler Telvih'e dek ideler. Andan bir derece aşağı olan Miftah'a dek ideler ve ol dereceden bâkî sıgar-ı müderrisîn Şerh-i Tevâlî, Şerh-i Metâlî ve Mutavvel ve Hâşiye-i Tecrid'e dek ideler ve mütûn-ı fıkıh ve şürûh dahi her müderris tâkati yettikçe ideler. Filcümle kitâb-ı sâbık âdetce okunmadan kitâb-ı lâhika şürû etmiyeler ve talebe müderrisîne müracaat ettikleri vakit istihkâk-ı zâtileri manzûr ola.*[38]

Görülüyor ki aslı İ.Ü. Kütüphânesi Hâlis Efendi Kolleksiyonu'nda (Nr. 206) olduğu belirtilen metin tekrar ve bu sefer XVI. yüzyıl kânunnâmesi olarak ortaya konuluyor. S. Ünver'in bu numara kaydı ile araştırıp bulamadığı metin Uzunçarşılı tarafından o numara ile aynen tekrarlanıyor.

Cumhuriyet'in ellinci yılında İstanbul Üniversitesi ile ilgili çıkarılan bir eserde Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ, medrese eğitimi ile ilgili olarak yazdığı makalesinde medrese kânunlarından söz ederken, İ.Ü. Kütüphânesi'nde mevcut bulunan "Kavânîn-i Örfiye-i Osmânî" adlı kânun mecmuasında (Ty. Nr. 3239) münderic bir kânunnâmede, medrese tahsilini yapacak öğrencilerin neler okuması lâzım geldiğini, tedrîsatın muntazam bir şekilde devam edip etmediğini kontrol eden nâzırlar ve mütevellîlerle ilgili bilgiler bulunduğunu tesbit etmiştir. Tekindağ bu öğrenci kânunnâmesinin Selim II (1566-1574) devrinde tanzim edildiğini tahmin ederek, yukarıdaki çalışmalara işâret etmeden, bu metnin Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhisü'l-Beyan*'ında "Kavânîn-i talebe-i ilm" şeklinde muhtasar olarak verildiğini kaydeder ve iki metni yayınlar. Yayınlanan İ.Ü. Kütüphânesi'ndeki Kânunname metninin, yukarıda sırasıyla Yaltkaya ve Uzunçarşılı'nın iktibas ettikleri metnin tamamı (kânunnâmenin dibâcesi hâriç) olduğu anlaşılmaktadır.[39]

XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı medreseleri târihini ve teşkilâtını çok geniş kaynaklara dayanarak, konuyu doktora tezi olarak ciddî şekilde inceleyen Prof. Dr. Cahid Baltacı, Tekindağ'ın verdiği nüsha kaydını (İ.Ü. Ty. Nr. 3239) tekrarlar. Gerek Tekindağ'ın (II. Selim) gerek Uzunçarşılı'nın (XVI. asır başları) târihlendirme ile il-

gili tesbitlerini zikretmeden metni kısmen iktibas eder ve bir tek Yaltkaya'nın makalesini kaynak gösterir.[40]

Osmanlılarda "yüksek" din eğitimini bir bütün olarak ele alan ve bu eğitimin değişik yönlerini "medrese programları" ile "icâzetnâmelere" dayanarak inceleyen Prof. Dr. Hüseyin Atay, yukarıda adı geçen eserlere dayanarak, bu metni Fâtih'e âit bir kânun olarak kabul etmektedir. H. Atay bu metinde verilen bilgilerin Fâtih medreselerinin "ders tüzüğü olduğu sanılmakta" diyerek ihtiyat payını koymakta, Uzunçarşılı'nın metnin târihi konusundaki işâretini ve Tekindağ'ın yayınladığı metin ve konu ile ilgili çalışmasını gözönünde bulundurmadan, Fâtih medreselerinin eğitimi konusundaki değerlendirme ve tahlillerini onun üzerine inşâ etmektedir.[41]

Fâtih Külliyesinin kuruluşundan günümüze kadar yapılan ve konu ile ilgili çalışmaların en kapsamlısı olan Dr. Fahri Unan'ın 1993 yılında hazırladığı doktora tezinde, daha önce bu konuda yapılmış olan neşriyat dikkatli bir şekilde incelenerek, Osmanlı eğitim târihi açısından yeni tesbit ve tahlilere ulaşılırken aynı zamanda konu ile ilgili bâzı hatâlar da düzeltilmektedir. Ancak burada tartıştığımız metin ile ilgili Uzunçarşılı'nın (XVI. asrın başları) ve Tekindağ'ın (II. Selim devri) tesbiti gözönünde bulundurulmamış, bu metnin tahminen Fâtih döneminde ve muhtemelen onun emri ile Molla Hüsrev, Ali Kuşçu ve "ulemâ menşeli" Mahmut Paşa'ya hazırlatılan "program niteliği taşıyan bir tâlimatname" olduğu kabul edilmiştir. Tezde kullanılan metnin İ.Ü.'deki nüshaya başvurulmadan, yukarıda adı geçen eserlerden (Tekindağ hâriç) iktibasen verildiği anlaşılmaktadır.[42]

Osmanlı kânunnâmelerini çok kapsamlı bir şekilde ve bir çoğunu ilk defâ neşreden Prof. Dr. Ahmed Akgündüz, Kânûnî Sultan Süleyman devri İlmiye sınıfı ile ilgili iki ayrı hukukî düzenleme bulmuştur. Bunlardan birincisi olan "Kânûnnâme-i Ehl-i Ulûm"un hazırlanış târihinin bilinmediğini ancak, bu kânunnâmenin İlmiye teşkilâtı ile alâkalı ilk ciddî hukukî düzenleme olduğuna dâir kanâatını belirterek, Uzunçarşılı'nın bundan haberdar olmadığını ifâde eder.[43] Ancak Uzunçarşılı, A. Akgündüz'ün dört nüshasını tesbit ettiği kânunnâmenin yayınına esas aldığı (Topkapı R. 1935, 946-956) nüshasının oniki maddesini, beşinci ve altıncı maddeleri çok ufak farklarla, aynen yayınlanmıştır. Ş. Yaltkaya'nın yayınladığı metin ise (S. Ünver'in yukarıda verdiği bilgiye göre Yaltkaya'ya, Uzunçarşılı tarafından not olarak verilmiştir) bâzı ufak değişiklikler ve sıralama düzensizliği ile dördüncü maddeden onikinci maddeye kadar olan kısmı kapsamaktadır. Uzunçarşılı'nın XVI. asrın başlarına âit olduğunu ifâde ettiği bu kânunnâmenin, Akgündüz'ün tesbiti ile Ebussuud Efendi'nin Rumeli Kazaskeri olduğu sırada hazırladığı Mülâzemet Kânunu'nun (944/1537) çıkmasından sonra ve Süleymaniye medreselerin kurulmasından (953/1557) önce hazırlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki tesbit ve tenkitlerimizin sonunda değişik isimler altında Fâtih medreseleri ders programı veya kânunnâmesi olduğu ileri sürülen metnin Fâtih dö-

nemine âit olmadığı ve özellikle bu medreselerle ilgili bulunmadığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda kaynaklarda böyle bir özel ders programı veya kânunnâmenin bulunduğuna dâir herhangi bir kayıt yoktur. Ancak akla şöyle bir ihtimâl gelebilir: Böyle bir program muhtemelen vardı fakat günümüze ulaşamamıştır. İlerde yapılacak kütüphâne ve arşiv taramalarının güzel bir sürprizi olarak karşımıza çıkabilir. Böyle bir ihtimâlin gerçekleşmesi kanâatimizce çok azdır. Burada ileri sürülmesi gereken esas soru, bu medreselerde eğitimin nasıl yapıldığı sorusudur. Bu sorunun cevabını, herhangi bir program, kânunnâme veya nizamname'ye işârette bulunmayan vakfiyede aramak lâzım gelir. Vakfiyenin uzun dibâcesinden sonra, yeni külliye medreselerinde tâyin edilecek "ulemâ-yı izâm"ın vasıfları belirtilirken, bu müderrislerden her birisinin mûtad günlerde derslerin "hasbe mâ hüvel âde" yâni "adet olageldiği gibi" verilmesi hükme bağlanmaktadır.[11] Birçok bilim adamımızın gözünden kaçan bu ibâre, Fâtih medreselerinin eğitimiyle ilgili soruya verilecek cevabın temelini teşkil etmektedir. Bu temel üzerine dayanarak yapılması gereken çok detaylı çalışmaların sonunda, bu konunun açıklığa kavuşacağına inanıyoruz.

B- "Ders Programı"nı Hazırlayanlar Meselesi

Araştırmamızın ikinci bölümünde bahse konu ettiğimiz ilk meselenin yâni sahn medreselerinin olmayan "ders programı" veya "tedris nizamnâmesi" ile ilgili, ele aldığımız değişik eserlerde tekrarlanan ve üzerinde durulması gereken başka bir husus daha vardır. Burada aynı tenkitçi usûl ile ve temel kaynaklara dayanarak ele alacağımız ikinci mesele, olmayan bu "program" veya "nizamnâme"nin Fâtih devrinin meşhur sîmâlarından vezir Mahmud Paşa, Molla Hüsrev ve Ali Kuşcu tarafından hazırlanmış olduğu meselesidir.

Makalemizin birinci kısmında incelediğimiz XVII. yüzyıla kadar yazılmış belli başlı Osmanlı târihi kaynaklarında iddia edildiği gibi Fâtih medreselerine âit bir ders programının Mahmud Paşa, Ali Kuşçu ve Molla Hüsrev tarafından hazırlandığına dâir herhangi bir târihî delil veya en azından bir karînenin olmadığını göstermiştik. Fakat XVIII. asra gelindiğinde Ali Kuşçu'nun isminin çok farklı bir bağlamda ortaya atıldığını ve ondan sonra bunun biraz müphem bir şekilde tekrarlandığı ancak sağlam târihî delili olmayan bu bilgi unsurunun başka bilgi unsurlarıyla karışarak yüzyılımızın başında târihî bir gerçek hâline geldiğini ve sonradan yapılan çalışmalarda herhangi bir tenkit veya orijinal metinleri inceleme ihtiyacı duyulmadan tekrarlandığını görürüz.

S. Ünver'in bu kanâate delil gösterdiği XVIII. yüzyılda yazılmış olan Sâmi Târihi ile Ayvansaraylı Hafız Hüseyin'in *Hadîkatü'l-Cevâmî* adlı eserlerinde Ali Kuşçu'nun bu yolda bir hizmetinin olduğuna dâir yanlış anlaşılan kayıtlar bulunmaktadır. Sâmi Târihi'nde İran Şahı Nâdir Şah ile Osmanlı Devleti arasında 1736 yılında yürütülen müzâkerelerde, İran heyetinin protokol argümanları arasında ve ilmiye sınıfına mensup zevâtın protokoldeki yerleri konusundaki gerekçeleri me-

yanında İranlı temsilci, iki ülkedeki ulemâ ve hiyerarşisinin birbirinden farklı olduğunu belirtirken "memâlik-i Rumda medrese keyfiyeti mukaddemâ Ali Kuşçu tertip idüp ibtidâ Hâric, İkinci Hâric diyerek tanzim etmişler. İran medresesi böyle değildir ve târik itibarı yoktur"[45] der. İranlı heyet üyesinin Osmanlı ilmiyesi konusundaki yeterli olmayan bu bilgisi, daha sonraları deformasyona uğrayarak günümüze gelecektir.[46]

İstanbul'un câmilerini, mescitlerini, medrese, tekke, imârethâne, türbe ve bütün müessese ve âbidelerini vâkıf ve mimarlarının adlarıyla birlikte *Hadîkatü'l-Cevâmî* adlı vazgeçilmez eserinde anlatan Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi (öl. 1786) Eyüp'te defnedilen zevâttan bahsederken, Ali Kuşçu'nun "türbe-i şerif hareminde" medfun olduğunu kaydeder[47] ve onunla ilgili bilgilerin *Şakâyık*'ta ve Hoca Sâddeddin Efendi'nin Fâtih Zafernâmesi'nde[48] yazılı olduğunu belirtir. Daha sonra yukarıda iktibas ettiğimiz İran temsilcisinin Ali Kuşçu ile ilgili sözlerini çağrıştıran şu cümleyi kaydeder: "Medâris, müderrisîni ibtidâ tertip ve tanzim edüp hâlâ tertib-i mezkûr üzere amel olunur." Esasen Ayvansaraylı'nın Ali Kuşçu konusundaki bilgilerin kaynağı olarak kabul ettiği Taşköprülüzade ile Hoca Sâdeddin Efendi'nin eserlerinde bu ifâdeye temel teşkil edecek herhangi bir bilginin bulunmadığını, makalemizin birinci kısmında göstermiş bulunuyoruz.

Görülüyor ki gerek Sâmi Târihi'nde gerekse *Hâdika*'da kayıtlı olan bu rivâyetlerin temel kaynaklarda hiçbir dayanağı olmadığı gibi, Ayvansaraylı'nın İranlı temsilcinin sözlerine ilâve olarak Ali Kuşçu'nun koyduğu ileri sürülen tertibin, yâni medrese ve müderris düzeninin, hiçbir zaman Fâtih devrinden XVIII. yüzyıla kadar aynen devam etmediği gerçeği de, ilmiye târihinin üzerinde en çok durulan hususlardan birisidir.

İkinci Meşrûtiyet'in ilanından sonra medreselerin islahı fikrinin ciddî bir şekilde resmen ele alınmaya başladığı dönemde yayınlanan *İlmiye Sâlnâmesi* adlı eserde, Muallim Emin Bey tarafından Osmanlı mederese târihi konusunda yazılan "Târihçe-i Tarîk-i Tedris" adlı makale, kanâatimize göre, gerek Fâtih medreseleri gerekse genel olarak Osmanlı medreseleri târihi ile ilgili birçok yanlış bilgiler ve hükümler ile dolu olup, İkinci Meşturiyet'ten günümüze kadar bu sahada çalışan herkesi yanıltmış ve bu konunun daha karışık bir hâl almasına yol açmıştır. Bunda o zamanın kamuoyunun medreselerle ilgili hassasiyetini cevaplandırma gayretleri görülür. Herhangi bir ilmî metodoloji tâkip edilmeden, kaynak gösterilmeden Osmanlı medrese ve ulemâsının İmparatorluğun parlak dönemindeki yüksek mevki ve önemli katkısı ile ilk pâdişahların ilim ve ulemâya gösterdikleri ilgi ve desteğe, ayrıca konunun târihî gelişmesine çok genel bir şekilde temas edilmiştir. Bu makalede târihî dayanağı olmayan birçok bilgi üretildiği gibi, Osmanlı kültür ve ilim hayatı ile Osmanlı eğitim müesseselerinin temelindeki ilim anlayışına ters olan bir takım varsayımlar ortaya konulmuştur. İşte Meşrûtiyet döneminde medreseler hâlâ yaşarken

ve ıslah hamleleri sürerken ortaya çıkan iâde-i itibar gayretleri içinde bulunan bu savunmacı tavır, medreselerin kapatıldığı ve kötülendiği Cumhuriyet döneminde çok daha ileri gitmiştir.

Emin Bey, Fâtih'in irfan mahsûlü olan medreselerin "tedrîsat ve nizâmat"ının tertibine, "Türkistan-ı Ulyâ"dan dâvet edilip getirilen Ali Kuşçu ile Molla Hüsrev gibi "iki dâhî"nin ve o zamanlar mevcut olan birçok yüce âlimin yüksek himmetleri ile muvaffak olundu, demektedir. Emin Bey ayrıca Cumhuriyet döneminde birçok ilim adamının tekrarlayacağı ikinci değerlendirmesinde, "Sahn-ı Semân" medreselerini bir dârülfünun-üniversite, "Tetimme veya Musulâ-ı Sahn" medreselerini birer idadî-lise, "ibtidâ-i dahil" medreselerini rüşdiye-ortaokul ve "ibtidâ-i hâric" medreselerini iptidâî mektebi-ilkokul paralelliklerini kurar. Emin Bey'in Fâtih medreseleri ile ilgili diğer önemli hatâlı tespiti ise, bütün "fen" ve "ilim" dallarının yirminci asırdaki mânâlarıyla bu medreselerde okutulduğunu ve "hâkimler", "hekimler", "tâbipler" ve "mühendisler"in bu medreselerden mezun olduğu meselesidir.[49]

Emin Bey'in bu makalesine yapılan ilk atıf, Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı kitabında (Fransızcası Paris 1939, ilk Türkçe baskısı İstanbul 1943) şu hâli alır: "Yalnız ötedenberi söylenip gelen bir geleneğe göre, öğretimin Fâtih zamanında vezir Mahmud Paşa ve Ali Kuşçu tarafından düzenlendiği, önce Tetimme medreselerinde ilk dersler okunduktan sonra asıl medâris-i semâniyeye geçildiği ve müderrislerin bir medreseden daha büyük bir medreseye nakil için, pâdişah huzurunda bir çeşit müsabaka imtihanı geçirdikleri anlatılmaktadır. Bu medreselerde ayrıca matematik, astronomi ve tıp okutulduğu "İlmiye Salnâmesi"nde hiç bir kaynak gösterilmeksizin yazılmıştır."[50]

S.Ünver, Fâtih külliyesi ile ilgili eserinde ise Emin Bey'in bu metninden hareketle, aralarında resmî herhangi bir bağlantı bulunmamasına ve çok farklı tüzel kişiliklere sâhip olmalarına rağmen, Fâtih medreselerini 1900'de kurulan İstanbul Dârülfünun-Üniversitesinin temeli olarak kabul eder ve eserinin bir yerinde bu medreselerin "bir okutma planı vardır ve bunu tertip edenlerden birinin Ali Kuşçu" olduğunu belirtir.[51] Başka bir yerinde, "Fâtih külliyesinin tedrîsatında esas tutulan bir kânun olduğunu ve bunun Ali Kuşçu ile Molla Hüsrev'in hazırladığını ve Fâtih'in tasvibinden sonra tatbike başladığını" kaydeder.[52] S.Ünver, Emin Bey'i kaynak göstererek yukarıdaki bilgileri tekrar eder, ayrıca hiç bir kaynakta veya Osmanlı medreselerinin bilinen geleneğinde olmayan "Bu sekiz medrese bir üniversitenin muhtelif fakülteleri mâhiyetinde..." şeklindeki[53] yeni bir bilgi unsurunu ilâve eder. Daha önce genel olarak Osmanlı medreseleri üniversitelere benzetilirken, Ünver ile sekiz medreseden oluşan Sahn medreseleri "bir üniversitenin muhtelif fakülteleri," yâni değişik eğitim ve ilim sahâlarında uğraşan kurumlar hâlini alır. Genellikle müderris profesöre, mu'îd asistana benzetilirken S.Ünver, Sahn müderrislerinin pâyesini "bugünkü üniversitemizin ordinaryüs profesörlüğü derecesinde" kabul eder.[54]

İ.H.Uzunçarşılı ise Fâtih medreseleri ile ilgili verdiği bilgiler arasında herhangi bir kaynak göstermeden "Târihi rivâyetlere göre Sahn-ı Semân medreselerinin programını Mahmud Paşa ile meşhur heyet (astronomi) âlimi Ali Kuşçu tertip etmişlerdir" şeklinde bir ifâde kullanır.[55]

H.Atay da bu konuda, "Fâtih medreselerinin ders programlarının Molla Hüsrev ile Ali Kuşçu ve Mahmud Paşa'ya yaptırıldığı bâzı kaynaklarda ifâde edilmekte" diyerek, yukarıda adı geçen eserleri referans gösterir ve bu konu ile ilgi verdiği dipnotta Âlî'nin *Künhu'l-Ahbar* adlı eserini (İ.Ü.Ktp.No.5959) temel kaynak olarak verir. Halbuki Âlî'nin Sahn-ı Seman medreseleri ile ilgili verdiği bilgilerde bu kanâatı veya ona temel teşkil edecek herhengi bir bilgi verilmediğini bu araştırmamızın birinci bölümünde göstermiştik.

F.Unan ise tez çalışmasında, "Fâtih'in, medreselerinin ders programlarını Molla Hüsrev, Ali Kuşçu ve ulemâ menşe'li Mahmud Paşa'ya yaptırdığı ileri sürülür. Bunların hazırlamış oldukları herhangi bir ders programı elimizde bulunmamaktadır. Fakat, Fâtih döneminde hazırlandığı tahmin olunan ve muhtemelen adı geçen âlimler tarafından hazırlanan ve "Kânun-nâme-i Talebe-i Ulûm" veya "Kânûn-ı Örfiye-i Osmâniye" adıyla anılan bir tâlimatnâme vardır"[56] diyerek aynı hatâyı tekrarlamaktadır. Böylece, araştırmamızın birinci kısmında var olmadığını gösterdiğimiz programın hazırlayıcıları olduklarına dâir herhangi bir târihî desteği olmayan Fâtih devrinin bu üç sîmâsı, Uzunçarşılı'nın XVI. yüzyıl, Tekindağ'ın II. Selim devirlerine târihlendirdikleri Kânunnâmenin hazırlayıcıları olarak gösterilmiş oluyorlar.

Yukarıdaki tenkidî ve analitik açıklamalar sonunda görülüyor ki, olmayan bir programın hazırlayıcıları olamaz. Fakat bu neticeye vardıktan sonra sorulması gereken soru şudur; gerçekten Fâtih devrinin bu üç sîmâsının bu medreseler ve eğitimi ile herhangi bir bağlantıları olmadı mı? *Şakâyık*'a göre Molla Hüsrev ile Ali Kuşçu'nun Fâtih medreselerinde müderrislikleri yoktur. Ancak, bu iki bilim adamından birincisinin Fâtih'in hocası, ikincisinin Fâtih'in çok büyük îtibar gösterdiği ve İstanbul'a yerleşmesi için birçok insanı kıskandıracak iltifatlarda bulunduğu bir şahsiyet ve Mahmud Paşa'nın ise ilimle ilgili devletin üst yönetimindeki bir görevli olması, onların bu işle ilgilerinin ne olduğunun yeniden araştırılması gereğini ortaya koyan hususlardır. Fâtih'in hocasına ve vezirine bu konuda müracaat etmesi kadar mantıkî birşey olamaz. Ancak onların katkılarının ne olduğu hususundaki târihî delillerin ortaya koyulması gerekir. Biz burada Ali Kuşçu'nun katkısı ile ilgili yeni bir tezi, tartışılması için, ilk defâ ortaya koymak istiyoruz. Fâtih öncesi Osmanlı medreselerinin vakfiyelerine baktığımızda genellikle dinî ilimlerin eğitimine işâret edildiğini görüyoruz. Halbuki Fâtih medreseleri vakfiyesinde ilk defâ karşımıza medreselere tâyin edilecek müderrislerin hem dinî (naklî) hem de mantık, felsefe ve matematiği kapsayan "aklî" ilimleri bilenler olmaları şart koşulmakta ve her bir

müderrisin "kalp aynası aklî suretler ile süslü" olması istenmektedir. Yine vakfiyeye göre bu medreselerin temelinin hikmet kâidelerine dayandığı ve kuruluşunun geometrik kâideler içinde olduğu edebî bir üslupla belirtilirken, onların daha öncekilerden farkları ortaya konulmuş oluyor. Kanaatimize göre Ali Kuşçu'nun tesirini burada aramak gerekir. Semerkand'da Uluğ Bey'in çevresinde bulunan ve matematik–astronomi ağırlıklı ilim muhitinden gelen, ayrıca *Hâşiye-i Tecrid*'e şerh yazan Ali Kuşçu'nun tesirini, bu medreselerin çerçevesini çizen vakfiyede aklî ilimleri dinî ilimlerin yanında okutulması şartını sağlamış olmasında aramak lâzım gelir. Bu tesirin Fâtih'ten sonra Süleymaniye medreselerine kadar uzandığını görmek mümkündür.

III. Fâtih Külliyesi Medreseleri ile İlgili Yeni Meseleler

Fâtih Külliyesi medreseleri târihinin araştırılması konusunda, şimdiye kadar gözden kaçan veya dikkatli şekilde ele alınmayan yönler bulunmaktadır. Biz burada birbirine bağlı iki meseleyi ele alıp irdelemeye çalışacağız. Bu külliyede medreselerin dikkate değer önemli iki husûsiyetinden birincisi sayıları, ikincisi ise yapı tarzları ile mimarî manzûme içindeki yerleri ve konfigürasyonlarıdır. Fâtih dönemine kadar, gerek Osmanlı döneminde gerek Selçuklu döneminde benzerine rastlanmayan bu iki hususiyet daha sonraki dönemlerde de bulunmadığı gibi, Osmanlı-Türk dünyâsı dışında İslâm dünyâsının diğer medeniyet merkezlerinde de buna benzer bir terkipte ve sayıda bir medrese kompleksini görmek mümkün değildir. Rahmetli Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından hazırlanan ve külliyenin bütün binâlarını kapsayan Fâtih Külliyesi vaziyet planına göre (şekil 1), câmiin iki tarafında, paralel ikişer sıra hâlinde iki grup medrese bulunmaktadır. Dışta olan küçük (Arapça *suğra*, Farsça *beççe*) medreselere, ek ve tamamlayıcı mânâsına gelen "Tetimme" veya daha sonraki tâbirle ileri seviyedeki ikinci grup Sahn medreselerine hazırlayıcı oldukları için Sahn medreselerine ulaştıran mânâsına gelen "Mûsıla-ı Sahn" isimleri verilmiştir. İç tarafta bulunan ikinci grup medreseler ise büyük (Arapça *kübrâ*) veya yüksek (Arapça *âliye*) veya Arapça sekiz mânâsına gelen Semâniye Medreseleri adıyla tanınmışlardır. Vakfiyede üst sekiz medrese için yüksek veya büyük denilmekle beraber daha sonraları çok yaygın şekilde kullanılacak olan Sahn kelimesi geçmektedir.

Fâtih'in Teşkilât Kânunnâmesi'nde bu medreselere atıfta bulunmakta ve "Haliya binâ eyledüğüm medâris-i âliyeye Sahn deyü isim konulmuştur" denilmektedir. Bu Kânunnâmenin vezîriâzam Karamanî Mehmed Paşa (öl.1481) zamanında tertip edilmiş olabileceği kanâati karşısında,[57] Sahn isminin - vakfiyede olmadığına göre - bilâhare ortaya çıkarttığı anlaşılmaktadır. Âlî'nin "medâris-i semâniye Sahn medreseleri demekle ma'ruf..." sözü de bu adın daha sonraları kullanıldığını teyid etmektedir.

Sahn kelimesi Arapçada saha veya düz arâzî mânâsına gelir ve farklı şekillerde kullanılır. Bu kullanışlardan birisi evin veya câmiin ortasında bulunan mekânla ilgili

olarak ve dolayısı ile evin sahnı veya câmiin sahnı şeklindedir. İkinci kullanışta ise geniş düzlükle ilgili olup vâdinin dibinde veya dağın tepesinde olan düz arâzî mânâsına, yüksek bir düzlüğün veya sert ve yüksek bir yolun boş ve geniş bölümü anlamına gelmektedir.[58] Bu ikinci kullanışla bağlantılı olarak Sahn medreseleri ifâdesiyle, medreseler câmiin ortasında olmadığına göre, ikinci mânânın kasdedildiğine hükmetmek mümkündür. Bunu kabul ettiğimiz zaman, Ş.Yaltkaya'nın ilk mânâyı, yâni bir evin ortasında bulunan avlu mânâsına gelen mânâyı kabul etmesinden doğan sıkıntıdan kurtulmak mümkündür. Çünkü bu medreseler câmiin ortasında olmayıp bilakis câmi onların ortasında bulunmaktadır. Nitekim Fâtih Vakfiyesinde câmi ile medreseler arasındaki düz boşluğa "Sahn-ı hâlî" denildiğini görüyoruz.[59] Böylece sahn kelimesinin bu medreselerin bulunduğu mekân için, yâni yüksek düzlük hâlinde olan ve İstanbulun yedi tepesinden birisi sayılan bu tepeye verilen isimden dolayı konduğu kanâatindeyiz. Bu kanâatimizi destekleyen *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*'in müellifi ve Fâtih'in çağdaşı olan Kıvâmî'nin şu sözleriyle bu tartışmayı bitirmek isteriz: "Şâh-ı âlem buyurdu ki şehr-i Konstantiyenin sahnında bir mevzi-i şerîfte bir ulu câmii bünyad edeler..."[60]

Bu medreselerin adları konusundaki açıklamalardan sonra esas ilk sorumuzu ileri sürelim. Niçin sekiz medreseli bir düzen, yâni ister küçük ister büyük medreseler olsun neden sekizer sekizer kuruldu da daha az veya daha fazla bir sayıda değil... Bu târihe kadar görülmeyen bu mimarî düzeni ve bu sayıdaki medreseleri, medresenin eğitim müessesesi olarak ortaya çıktığı dönemden itibâren, ilk defâ on altı medresenin bir arada ve bir külliye içinde inşâ edildiğini görüyoruz. Orhan Bey'in İznikte 1330'da kurduğu ilk medreseden sonra gelen her pâdişah, devletin başkentinde veya önemli merkezlerinde birçok medrese kurarken, Fâtih'in bu yeni başkentte sekizli iki eğitim seviyesinden oluşan medreseler grubunu kurması izaha muhtaç bir keyfiyettir. Önce şunun altını çizmek gerekir: Bu külliyenin içinde eğitimin değişik merhalelerinin bir bütün içinde verildiği bir eğitim düzeni kurulmuştur. Bir ucunda sıbyan mektebi, ortada küçük medrese olarak bilinen Tetimme, sonra da büyük veya yüksek medrese diye bilinen Sahn medreseleri bulunmaktadır.

Daha önce taradığımız Osmanlı târih kitaplarında sekizli düzen konusunda fazla aydınlatıcı bilgi bulunmamaktadır. Genellikle bu sekiz medrese Tursun Bey ile Âlî'nin ifâdeleriyle sekiz cennete (heşt bihişt) benzetilmekte veya Kara Çelebizâde Abdülaziz'in (ö.1658) *Ravzatü'l-Ebrar* adlı târih kitabında cennet kapıları adedince Medâris-i Seman ve sekiz Tetimme kurulduğu belirtilmektedir.[61] Bu benzetmeler bu medreselerin ilim tahsil etmek isteyenlerin cenneti yâni erişebilecekleri en yüksek saadet ve başarı zaferinin sembolü olarak görülmesine dayanmaktadır.

Bu sembolik gerekçe veya ona benzer benzetmelerin dışında, bu sayıyı izah edecek elimize ulaşan güvenilir târihî bilgi hemen hemen yok gibidir. Şimdiye kadar yap-

tığımız araştırmada görme imkânına sâhip olduğumuz kaynaklarda bu konu ile ilgili herhangi bir açıklamaya rastlamadığımız gibi, yukarıda adlarını verdiğimiz son dönem ilim adamlarının da bu mesele ile hiç meşgul olmadıklarını görüyoruz.

Klasik kaynaklarda Fâtih medreselerinin neden sekizli şekilde kurulduğunu belirten tek bilgi Taşköprülüzâde'linin, Ali Tusî'nin biyografisini verirken Fâtih'in İstanbul'un fethinden sonra sekiz kiliseyi medreseye dönüştürdüğünü ve onlardan birisine yüz dirhem ile onu müderris tâyin ettiğini, Hocazâde'yi, Molla Abdulkerim'i ve başkalarını diğer medreselerin başına nasp ettiğini ifâde eder. Taşköprülüzâde daha sonra Fâtih'in "Semâniye Medresesini" inşâ edince, eğitimi eski sekiz medreseden yeni sekiz medreseye naklettiğini söyler.[62] Böylece fetihten sonra oluşturulan eski sekiz medresenin taşınması için yeni sekiz medresenin kurulması gerektiği anlaşılır. Bunlar yüksek veya büyük medrese sayıldıklarına göre bunların altında onlara hazırlayıcı mâhiyette sekiz medrese (Tetimme) daha kurulması gerekecektir. Bu izah tarzının ortaya attığı başka bir soru vardır ki o da Fâtih'in fetihten sonra neden özellikle sekiz eski binâyı medreseye çevirdiğidir. Bu sorunun cevabını düşünmeye başlamadan bu izahın bütünü ile geçerli olamayacağını söylemek gerekir. Nitekim vakfiyede eski Bizans binâlarından medreseye çevirilenlerin sayısı konusunda bu sekiz sayısını destekleyecek delil bulmak mümkün değildir. Vakfiyenin başında, Fâtih'in İstanbul'un imarını teşvik ettiğini ve hayır sâhiplerinin de bu teşvik sâyesinde yüzden ziyade kilise ve mânâstırı mescid, medrese ve hânikah'a dönüştürdüğü genel olarak ifâde edilirken, daha sonra "hıyn-ı fethide nice kenâyis medâris edüp .."[63] diye başlayan kısımda ise medreseye dönüştürülen altı kilise hakkında oldukça detaylı bilgi verilmekte ve "bu altı kiliseyi evkâf-ı şerifelerine ilhâk buyurmuşlardır" denilmektedir.[64]

Görülüyor ki, sekiz sayısını izah edecek herhangi bir târihî delil, karîne veya bilgiye sâhip değiliz. Buna göre önümüze iki izah tarzı çıkmaktadır: Birincisi fetihten sonra kendi emriyle kiliseden medreseye dönüştürülen altı sayısını aşmak, bunu da mekanın sağladığı imkân ölçüsünde yapmak, ikincisi ise muayyen bir sayı düşünmeden yine mekânın sağladığı imkân ölçüsünde mümkün olan en çok medreseyi yerleştirmek olur.

Ele aldığımız bu sayı meselesinin yanında ve onunla ilgili câmiin iki yanında iki sıra hâlinde medreselerin simetrik bir konfigürasyon içinde bulunması meselesidir. Daha önce belirttiğimiz gibi Türk bilim adamları bu konu ile ilgilenmemişlerdir. Ancak Marcell Restle,[65] Floransalı mimar Filarete lakâbıyla bilinen Antonio Averlino'nun Fâtih külliyesinin mimarî planı üzerindeki muhtemel tesirinden bahsetmektedir. Kendisinin tasarımını yaptığı ve şantiyesinde bir süre çalıştıktan sonra 1465'de istifa ettiği, Milano Ospedala Maggiore (Büyük Hastane) ile Fâtih külliyesi arasındaki münâsebeti Profesör Stefanos Yerasimos şu şekilde belirtiyor: "Ortaya atılan bu varsayımların hareket noktası Fâtih külliye planının özgünlüğüdür. Gerçekten

medreseler dikdörtgen bir mekanın iki yanında boydan boya uzanmakta, ortada ise tek başına câmii durmaktadır. Osmanlı mimarîsinde bir başka benzeri bulunmayan bu plan, Ospedale Maggiore'nin ya da Rönesans'ın ideal planlarını andırmıyor değil ve bir İtalyan mimarın aydın bir hükümdara önerdiği kimi düşüncelerin külliyede uygulanmış olabileceğini düşünmeyi engelleyen bir neden de yok."[66]

Bu varsayımı iki yönden tartışmak mümkündür. Birincisi Filarete'nin gerçekten İstanbul'a gelip gelmediği, ikincisi ise Fâtih'in böyle bir tesire açık olup olmadığı meselesidir. F. Babinger birinci meseleyi ele alırken bunun "spekülatif" olduğunu belirtir. Bu spekülasyonun kaynağı Francesco Filefo'nun, Trabzonlu George Amirutzes'e 30 Temmuz 1465'de yazmış olduğu Yunanca bir mektupta Floransalı Filarete'nin o yılın yazında İstanbul'a "yola çıkmak üzere" olduğunu belirten cümlesidir. [67] Yeni patron ve yeni iş imkânı peşinde olan bu Floransalı mimarın Ospedale Maggiore'nin mimarî planlarıyla gelip Fâtih'e sunduğunu gösteren bir tek târihî delil mevcut değildir. Bu spekülatif ziyâretin bir an için gerçekleştiğini var sayacak olursak, bunun külliyenin inşâatının bilfiil başlamasından (Şubat 1463) iki buçuk yıl sonra olması, ona bağlanacak tesirin köklü olamayacağını ortaya koymaktadır. Bu çapta büyük bir mimarî manzûmenin inşâatının belirli bir plana dayanarak başlamasından sonra, bu iddialı ve yoğun çalışmaların temeli olan bu planın değiştirilme ihtimâli de herhâlde yok denecek kadar azdır.

Filarete'nin muhtemel tesiri ile ilgili varsayımı tartışırken ele alacağımız ikinci husus, Fâtih'in câmi merkezli külliyesinde böyle bir tesire açık olup olmadığı meselesidir. Bilindiği üzere Fâtih'in batı kültürü ve bilimi ile dikkate değer temasları bulunmaktaydı. Ancak külliyesinin planının hazırlanışında böyle bir tesirden bahsetmek mümkün değildir, çünkü Avrupadan birçok sanatkârı ve zenaatkârı İstanbul'a davet ettiğini bildiğimiz hâlde onun herhangi bir mimarı davet ettiğine dâir hiç bir bilgi yoktur.[68] Fâtih dönemi mimarî eserlerde de Rönesans tesirini gösteren bir örnek bulmak mümkün değildir. Ayrıca din merkezli olan bir külliyenin planının hazırlanmasında rakip medeniyete mensup bir mimarın böyle bir tesirinin bahis konusu olmasının ihtimâl dışı olduğu kanâatindeyiz.

Fonksiyonları farklı olan bu iki mimarî eserin arasında bahse konu bir benzerlik varsa da, bunun herhangi bir tesirin neticesinde olmadığına göre bu iki eserin aynı menşe'den doğan paralel iki çizgi hâlinde gelişmelerinin tâbiî bir neticesi olarak görmek de muhtemeldir. Fâtih Semâniye Medreseleri Orta Asya menşe'li Selçuklu medrese mimarîsinin gelişmiş bir tipi olarak ortaya çıkmış olduğuna göre, 1457'de yapımına başlanan Milano'daki Ospedale Maggiore hastahânesi de, yine Orta Asya menşe'li Divriği'deki Turan Melik Dârüşşifâsı (1228) ile Kahire'deki Kalavun Hastahânesi (1284)'ne dayanan bir gelişmenin neticesi olduğu varsayımı[69] karşısında bu iki mimarî eser arasında görülen benzerliğin kaynağı hakkında tartışmaya açık yeni bir tez olarak ortaya çıkmaktadır.

Fâtih külliyesi medreselerinin mimarî özelliklerini anlayabilmek için, sekizli iki tip medrese grubunu birim seviyesinde ele alıp, Sahn ve Tetimme medreselerini oluşturan birim medreselerini ayrı ayrı incelemek lâzım gelir. Sahn medreseleri, biraz sonra detaylı olarak göreceğimiz gibi, Osmanlı medrese mimarîsinin tâbiî bir gelişmesi olarak ortaya çıkmıştır.

Sahn medreselerinin Osmanlı medreseleri tipolojisindeki yerini tesbit etmek için, ilk Osmanlı devrinden kalan ve günümüze ulaşan medreselerin mimarî özelliklerine dikkat etmek gerekir. Bursa'daki Yıldırım Bayezid Medresesi (1399), Çelebi Mehmed'in Yeşil Medrese'si (1415) ile II.Murad'ın Muradiye Medresesi (1426)'nin planlarına bakıldığında ölçü farkları bir yana bırakılırsa (şekil 2), hemen hemen aynı plan üzerine inşâ edildiklerini görürüz.

Her üçünde de, Selçuklu medreselerinde görülen revaklarla çevrili bir açık avlu, revakların arkasında da öğrenci odaları bulunmaktadır. Burada görülen fark, Selçuklu medreselerindeki simetrik eyvanların ortadan kalkması, kıble tarafından çıkıntı hâlinde büyükçe kubbeli dershânenin eklenmesi ve her öğrenci odasının dışarıya bir pencere ile açılmasıdır. Bir fark da tek katlı olan bu medreselerde portallerin sadeleşmesi, taşla tuğlanın birlikte kullanılmasıdır.[70] Bu üç medresenin kubbeli dershânelerinin önü açık olduğu için bunlara Eyvan dershâne denilmektedir.[71] Bu üç medrese dışında Hüdavendigâr Medresesi (1363) ve Çelebi Mehmed'in Merzifon'da yaptırdığı medrese (1414) ayrı birer mimarî özellik ve gelişme çizgisini gösterirler. II Murad'ın Edirne'de yaptırdığı Saatli Medrese ise Bursa'da Yıldırım Bayezid'ın başlattığı Osmanlı medrese tipinin devamı olarak kurulur ancak, kubbeli bir eyvanın yanında kapalı bir dershânenin yer alması ile onlardan ayrılır.[72] Bu kapalı dershâne daha önce Orhan Gâzî devrinde inşâ edilen İznik Süleyman Paşa Medresesi'nde ortaya çıkmıştır.[73]

Fâtih'in kurduğu Sahn Medreseleri (1470)'nin ise, Bursa'da Yıldırım Bayezid ile başlayan Edirne'de babası II. Murad ile gelişen çizginin devamı olduğu anlaşılmaktadır. Plan bakımından Bursa'daki medreselerin tipolojisinin bir devamı olan Sahn Medreseleri'nin, şimdiye kadar gördüğümüz medrese tiplerine uygun olarak, üç tarafı revaklarla çevrili bir açık avlusu vardır. Önlerinde revak bulunmayan dershâneler, yan revaklara kubbeli birer geçitle bağlanır. Her medresede ondokuz oda ve bunların arasında eyvan vazifesini gören bir ufak açıklık ve bir giriş bulunmaktadır.

Medreseler, ayrı ayrı Akdeniz ve Karadeniz ismi altında, en doğudaki Baş Kurşunlu, ortadakiler Baş Çift ve Ayak Çift, en batıdaki Ayak Kurşunlu isimleri ile anılır. Baş ve Ayak medreseleri tek yapılar olduğu hâlde, ortadakiler yanyanadır, çift yapılardır.

Bu medrese odalarının hepsinin sokağa bir penceresi, bir ocağı, bâzısında dört, bâzısında beş hücresi vardır. Bunlar kandillik ve raf vazifesi görür. Dershâne du-

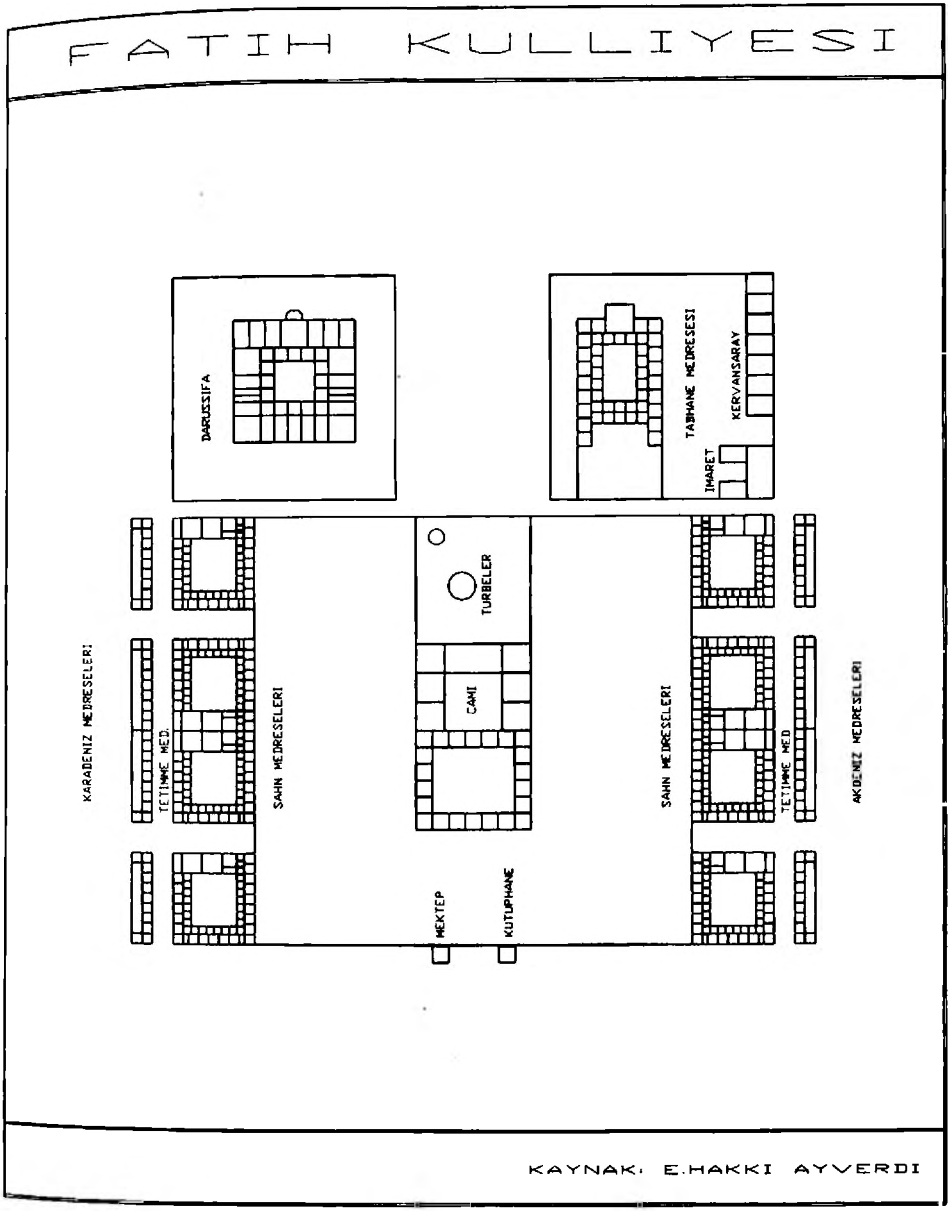
FATIH KULLIYESI
DARUSSIFA
TABHANE MEDRESESI
KERVANSARAY
IMARET
TURBELER
CAMI
KARADENIZ MEDRESELERI
TETIMME MED.
SAHN MEDRESELERI
SAHN MEDRESELERI
TETIMME MED.
AKDENIZ MEDRESELERI
MEKTEP
KUTUPHANE
KAYNAK: E.HAKKI AYVERDI

SEKIL-1-

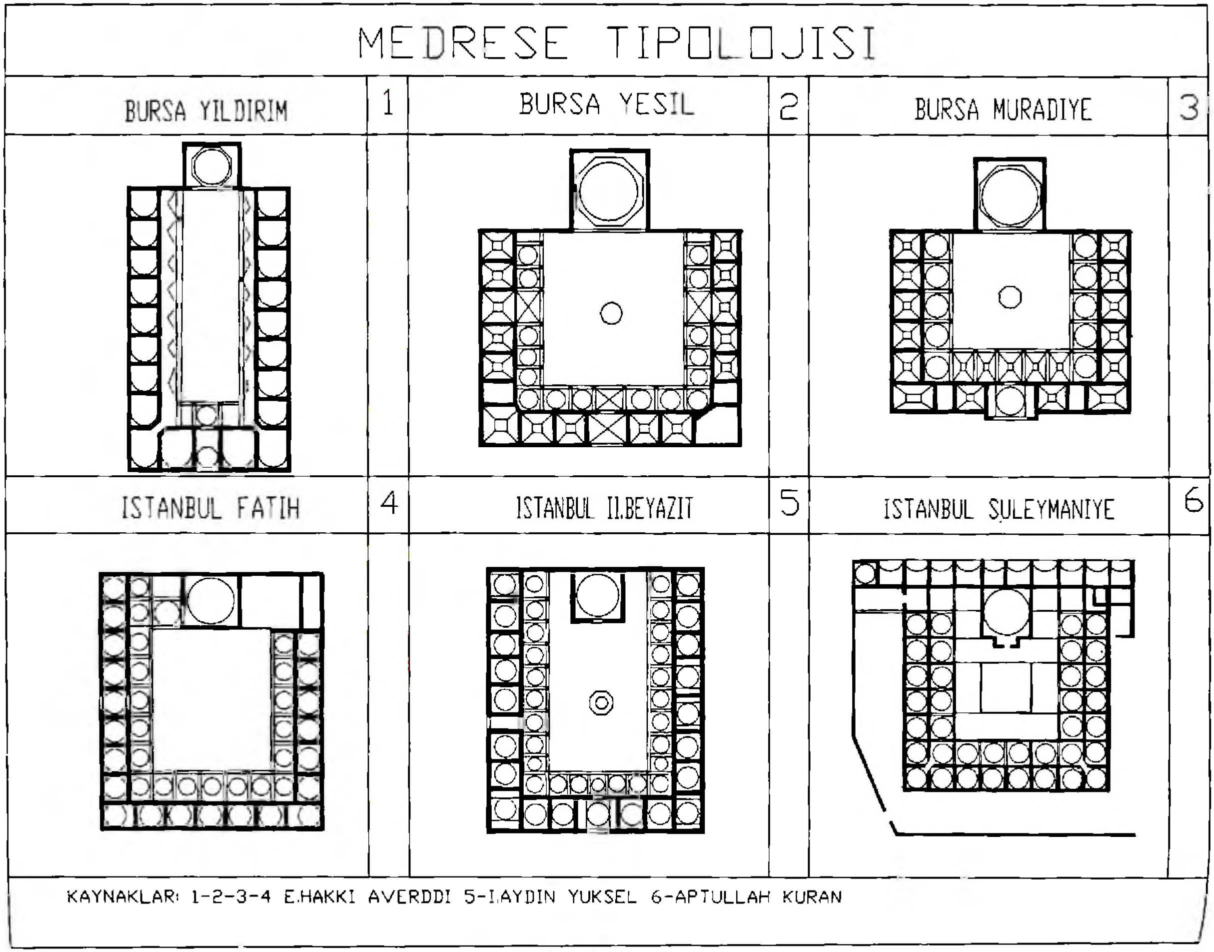
MEDRESE TIPOLOJISI
BURSA YILDIRIM
1
BURSA YESIL
2
BURSA MURADIYE
3
ISTANBUL FATIH
4
ISTANBUL II.BEYAZIT
5
ISTANBUL SULEYMANIYE
6
KAYNAKLAR: 1-2-3-4 E.HAKKI AVERDDI 5-I.AYDIN YUKSEL 6-APTULLAH KURAN

SEKIL-2-

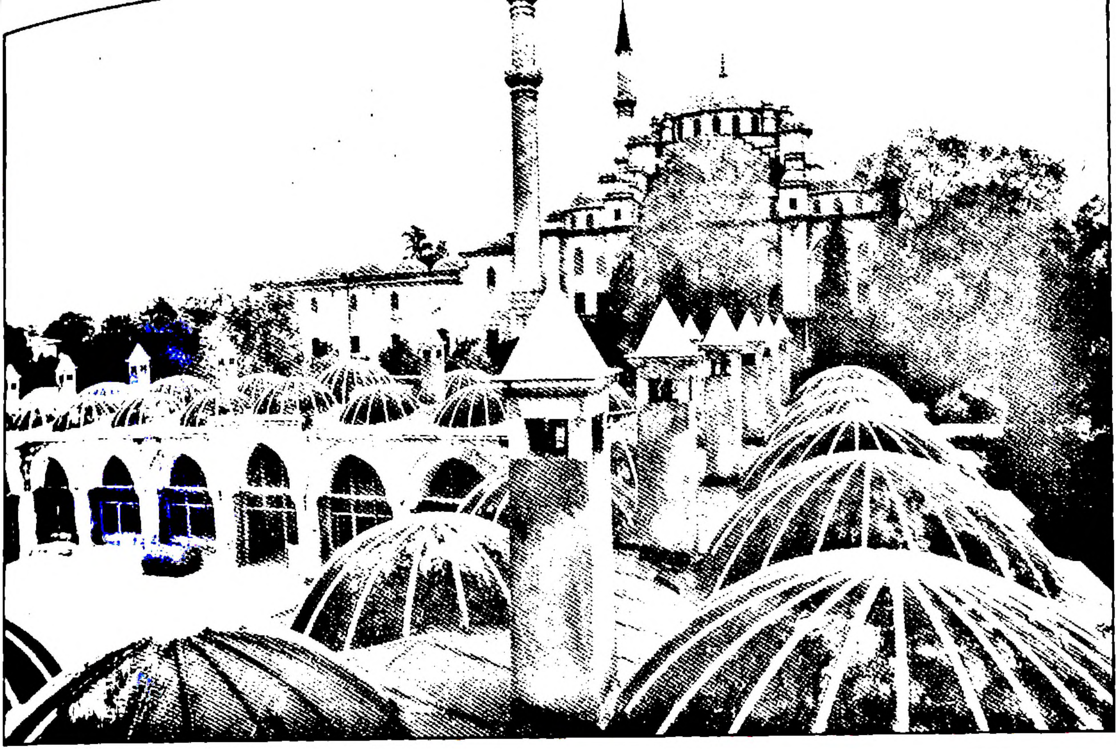

Fatih Külliyesi'nden çeşitli görünüşler.

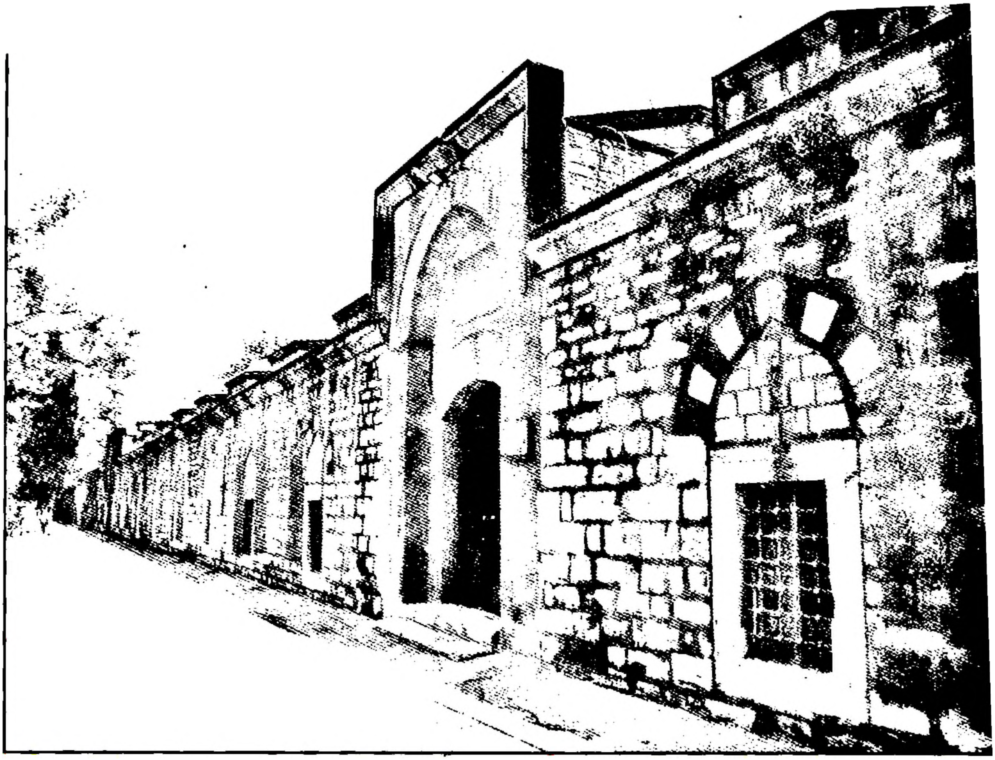

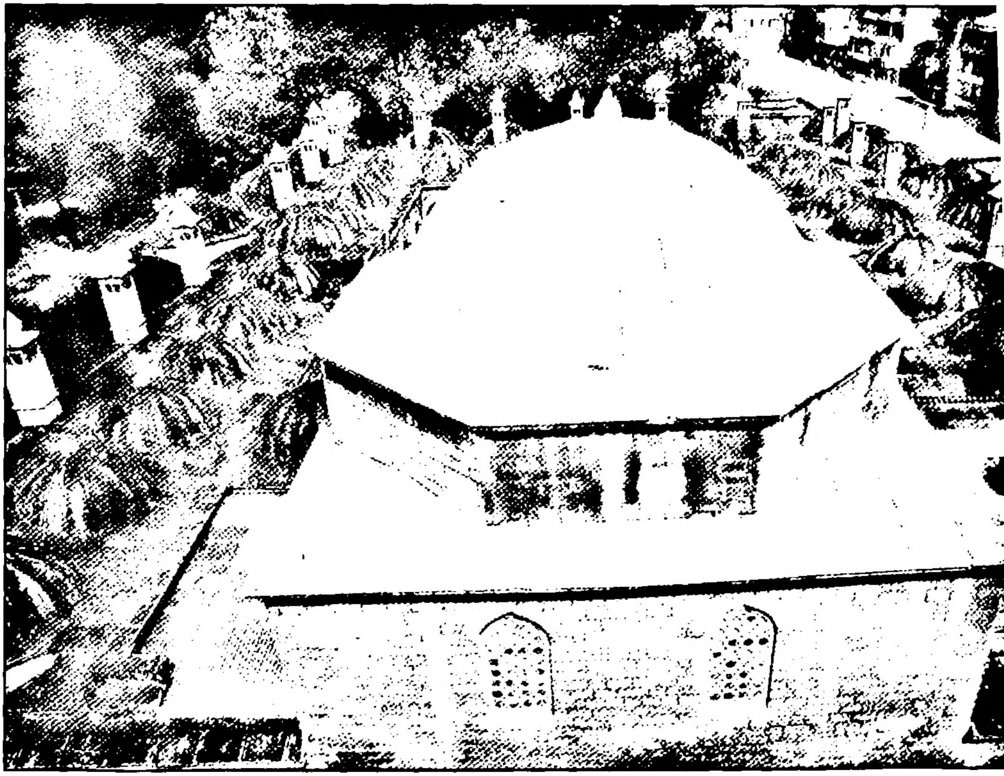

varları küçük ebad kaba yontma taşdandır. Dershânelerin bâzısının pencere aynalarında altı köşe ve üçgenlerle yapılmış tezyînat vardır. Dershânelerin arkasında geniş birer avlu üzerinde dörder hela ve gusulhâne yapılmıştır. Dershânelerde üç altlık, üç üstlük pencere bulunmaktadır. Akdeniz tarafındakilerde kasnak penceresi olmadığı hâlde Karadeniz cihetinde kasnaklarda sekizer pencere bulunmaktadır. İçlerinde bir mihrab ve Akdeniz tarafındakilerde kemerli dört hücre vardır. Bu taraftakilerin mihrablarından bir tanesi bellidir; diğerleri tamirde hücre şekline sokulmuştur. Karadeniz tarafındaki mihrablar eski ölçülerini muhafaza etmektedir; bu tarafta hücreler daha geniş ve iki kademelidir.[74]

Fâtih Semâniye medreselerinde doruk noktasına ulaşan ve müstakil dershâne olarak vasıflandırılan kapalı dershâne sistemi, Fâtih devrinde ve daha sonraki devirlerde inşâ edilen medreselerin ana unsurunu teşkil etmiştir.[75] Başka bir ifâdeyle Fâtih Semâniye medreseleri daha sonraki Osmanlı medreselerinin prototipini teşkil etmiştir. Nitekim burada uygulanan plan otuzbeş yıl sonra İstanbul II. Bayezid Medresesi (1505)'nde tekrarlanmış ve daha sonra Mimar Sinan aynı planı İstanbul Süleymaniye külliyesi (1557)'nin üçüncü ve dördüncü medreselerinde uygulamıştır (şekil 2).

Tetimme medreselerinin mimarî özelliklerini incelemek maalesef daha detaylı bir şekilde mümkün değildir çünkü bunlar, zaman içinde harap olmuş ve bugün eski binâlarından eser kalmamıştır. Vakfiye, mevcut bilgiler ve Ayverdi'nin yapmış olduğu vaziyet planından anlaşıldığına göre bu medreselerin ne Fâtih öncesi ne de sonrası ikinci bir örneğine Osmanlı târihi boyunca rastlanmamaktadır. Bu medreselerin mimarî yapısı ile öngörülen vazifesi arasında muhakkak bir korrelasyon bulunmaktadır. Yüksek veya büyük medrese olan Sahn medreselerine talebe yetiştirmek için kurulan bu medreseler, esas büyük medreselerin tamamlayıcısı (Tetimme) veya daha sonraları kullanılan bir tâbirle, Sahn medreselerine ulaştıran (Musıla-i Sahn) medreseler olarak büyük medreselerin arkasında ve onlara paralel olacak şekilde kurulmuştur. Bu tamamlayıcı fonksiyon İmparatorluğun hızla genişleyen topraklarında bir an evvel din, idare, yargı ve eğitim görevlerini yürütecek çok sayıda yetişmiş insan gücünü az zamanda hazırlıyabilmek için planlanmış ve bu medreseler sâyesinde gerçekleştirilmiştir. Bu hedefe Fâtih devrinde ulaşılınca daha sonraki dönemlerde bir arada bulunan ikili sisteme bir daha gerek duyulmadığından, Fâtih'in Tetimme medreseleri bir daha emsâline rastlanmayan, Osmanlı medrese ve mimarî târihinde tek örnek olarak kalmıştır.

***

Kuruluşundan îtibâren Osmanlı medeniyetinde müstesna yeri olan Fâtih Külliyesi medreselerinin târihi ile ilgili olarak modern çalışmalarda ortaya çıkan ve farklı konularda eğitim yapan değişik fakültelerden oluşan modern üniversiteye benzetilen "imaj"ın, incelemelerimiz sonunda doğru olmadığını tesbit etmiş bulunuyoruz. Kaynaklarda olmayan, farklı bağlamlarda ortaya atılan asılsız ve mes-

netsiz iddia ve rivâyetlere dayalı olarak, günümüz eğitim müesseselerinin örneğine benzetme arzûları içinde, târihi realiteye ters şekilde geliştirilen bu "imaj"ın aksine, bu medreseler, kendilerinden önce kurulan medreselerin eğitim geleneğine bağlı olarak kurulmuştur. Bunların ayrı veya farklı bir ders programı veya özel kânunnâmesi bulunmamakla beraber vakfiyede dinî ilimlerin yanında aklî ilimlerin okutulmasının şart koşulması, onların eskilerine nazaran özelliklerini belirtir. Burada tartışmaya açtığımız başka bir husus da bu medreselerin sayılarının ve mimarî tarzlarının yegâneliği meselesidir.

Fâtih medreseleri târihinin bâzı yönlerini analitik ve tenkidî bir bakış açısı içinde ele almaya çalıştığımız araştırmamızın, çok geniş kapsamlı ve birçok temel meselesi hâlâ çözüm bekleyen Osmanlı medreselerinin târihine ufak bir katkıda bulunması ve konu ile ilgili yeni çalışmalara ve tartışmalara vesile olması temennî olunur.

BİBLİYOGRAFYA

Adıvar, Abdulhak Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kânunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, 8 c. İstanbul: FEY Vakfı, 1990-1994.

Âlî, Gelibolulu Mustafa. *Künhu'l-Ahbar* İ.Ü. Kütüphânesi, no. 5959; Süleymaniye Kütüphânesi (Esad Efendi), no. 2162.

Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.

Ayvansarayi, Hâfız Hüseyin b. İsmail. *Hadikatü'l-Cevami*. 2 c. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *İstanbul Mimârî Çağının Menşe'i ve Osmanlı Mimârîsinin İlk Devri*. c.1: İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1966.

-------------------. *Osmanlı Mimârîsinde Çelebi ve II. Murad Devri*. c.2, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1972.

-------------------. *Osmanlı Mimârîsinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)*. c.3, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1973.

Babinger, Franz Carl. *Mehmed the Conqueror and His Time* çev. Ralp Manheim, ed. William C. Hickman, New Jersey: Princeton University Press, 1978.

-------------------. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* çev. Çoşkun Üçok Ankara: Kültür Bakanlığı, 1982.

Baltacı, Câhid. *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri* İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.

Berki, Ali Himmet. *Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatihi Sultan Mehmed Han ve Adâlet Hayatı* İstanbul: Kutulmuş Basımevi, 1953.

-------------------. *Al-Ahil'il-Osmani Ebu'l-Feth es-Sultan Muhammed es-Sani Fatih'il Kostantiniyye ve Hayatuh'ul-Adliyye*. çev. Muhammed İhsan b. Abdülaziz. Kahire: Muhammed Sani Emin el-Hanci el-Kutubi, 1953.

Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984.

Binark, İsmet-Nejat Sefercioğlu. *İstanbul, Fâtih, Fetih ve Fâtih Devri Hakkında Yazılmış Kitaplar Bibliyografyası*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1977.

Erünsal, İsmail. *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1988.

Eyice, Semavi. "İstanbul'un Câmiye Çevrilen Kiliseleri". *Taç* 12 (Mayıs 1986).

Fatih Mehmed II Vakfiyeleri. önsöz, F. Kiper. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1938.

Gökman, Muzaffer. *Fatih Medreseleri*. İstanbul: Ak-ün Matbaası, 1943.

Hillenbrand, R. "Madrasa", *The Encyclopaedia of Islam.* yeni bs. c.5. Leiden: E.J. Brill, 1986.

Hoca Sadeddin Hasan b. Can. *Tâcü't-Tevarih.* İstanbul: Matbaa-i Amire, 1279-1280.

İlmiye Sâlnamesi. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334.

İdrîs-i Bidlisî. *Heşt Bihişt.* Süleymaniye Kütüphanesi (Esad Efendi), no. 2198; Nuruosmaniye Kütüphanesi, no. 3212.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri". *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler.* ed. E. İhsanoğlu. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1992.

----------------------. "Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology". *Transfer of Modern Science & Technology of the Muslim World.* ed. E. İhsanoğlu. İstanbul: IRCICA, 1992.

İnalcık, Halil. "Mehmed II". *İslam Ansiklopedisi.* c.7, İstanbul: Maarif Basımevi, 1972.

İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde Riyâzi ve Tabiî İlimlerin Eğitimi.* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Târihi Bölümü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994.

Karaçelebizâde Abdülâziz, *Ravzat ül Ebrâr.* Süleymaniye Kütüphanesi (Ayasofya) No. 3206.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife. *Cihannümâ.* İstanbul, 1145.

-------------------. *Mîzânü'l-Hakk fî İhtiyari'l-Ahakk.* ed. O. Şaik Gökyay. İstanbul: Tercüman, 1980.

Kıvâmî. *Fetihname-i Sultan Mehmed.* hazırlayan Carl Franz Babinger. İstanbul, Maarif Vekaleti, 1955.

Kritovulus. *Târîh-i Sultan Mehmed Hân-ı Sânî.* çev. Karolidi. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1328.

Makdisi, George. *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West.* Edinburg: Edinburg University Press, 1981.

Mehmed Neşri. *Neşri Tarihi.* hazırlayan Mehmed Altan Köymen. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1983-1984.

Mehmed Ramazanzâde. *Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa.* İstanbul: Matbaa-i Amire, 1290.

Ménage, V.L. "Bidlîsî, İdrîs", *The Encyclopaedia of Islam.* yeni bs. c. 1 Leiden: E.J. Brill, 1979.

Mustafa Sami . *Tarih-i Sami ve Şakir ve Subhi.* İstanbul: Raşid ve Vasıf Efendilerin Matbaası, 1198.

Nişancızâde Mehmed b. Ahmed. *Miratü'l-Kâinat.* 2.c, İstanbul: Tatyos Diviteiyan Matbaası, 1297.

Öz, Tahsin. *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih.* İstanbul: İstanbul des Archäologischen Institutes des Deutshen Reiches, 1935.

Özcan, Abdülkadir. "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem için Kardeş Katli Meselesi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 33 (1980/81).

Riyahi, Muhammed Emin. *Sefaretnameha-yı İran.* Tebriz: İntişarat-ı Tus, 1368.

Restle, Marcel. "Bauplanung und Baugesinung unter Mehmet II Fatih". *Pantheon* XXXXIX, 4 981).

Solakzâde, Mehmed Hemdemi. *Solakzâde Tarihi.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1297.

Tanburî Arutin, *Tahmas Kulu Han'ın Tevarihi.* çev. Esad Uras, önsöz, İsmail Hakkı Uzunşılı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1942.

Taşköprülü-zâde İslâmu'd-dîn Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi *Eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniye fî Ulemâ'i Devleti'l-Osmâniye.*, ed. Ahmed Subhi Furat. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 35.

Tekindağ, Şehabettin. "Medrese Dönemi". *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi* 73. İstanbul: İstanbul Üniversitesi 1973.

Terzioğlu, Arslan. *Türk İslâm Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbî Rönesansı Etmesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına,* İstanbul: Hipokrat Basım yayın, 1992.

Tursun Bey. *Târîh-i Ebü'l-Feth.* hazırlayan Mertol Tulum. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 77.

------------------. *The History of Mehmed of Conqueror.* çev. ve ed. Halil İnalcık-Rhoads Murp-. Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1978.

Unan, Fahri. *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi.* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Biler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1993.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı.* 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kuu, 1984.

Ünver, A. Süheyl. *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim yatı.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1946.

-------------------. *Türk Pozitif İlimler Tarihinden Bir Bahis: Ali Kuşçi Hayatı ve Eserleri.* İsbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, 1948.

Yaltkaya, M. Şerafettin. "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler". *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1940.

Yerasimos, Stefanos. *Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri.* 2. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 93.

Yetkin, Suut Kemal. *İslâm Mimarisi.* gözd. gçrl. 3.bs. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fatesi, 1965.

Yüksel, I. Aydın. *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid ve Yavuz Sultan Selim Devri.* c.5. İsbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1983.

54. A. Süheyl Ünver, a.g.e., s. 142.
55. İ. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 7.
56. F. Unan, a.g. tez, s. 306.
57. Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem için Kardeş Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 33 (1980/81), s. 7-56.
58. Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, c. II, Cambridge, 1984, s. 1656.
59. *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, faksimile metin, s. 143; yeni harflere çevrilmiş metin, s. 246.
60. Kıvâmî, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*, (hazırlayan Franz Babinger), İstanbul, 1955, s. 69-70.
61. Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi (Ayasofya), no. 3206, v. 164b.
62. Taşköprülü-zâde, a.g.e., s. 97.
63. *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, faksimile metin, s. 30-31.
64. *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, faksimile metin, s. 35-36; yeni harflere çevrilmiş metin, s. 202.
65. Marcel Restle, "Bauplanung und Baugesinung unter Mehmed II Fatih", *Pantheon*, XXXIX, 4 (1981), s. 361-367.
66. Stefanos Yerasimos, *Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, İstanbul, 1993, s. 163.
67. F. Carl Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, s. 246, 446.
68. Fatih'in batı teknolojisi ile ilgili bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, İstanbul 1992, s. 121-139; Fatih, Batı kültürü ve sanatı için bkz. Halil İnalcık, "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi*, c. VII, İstanbul, 1972, s. 506-535; F. Carl Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, s. 494-508.
69. Arslan Terzioğlu, *Türk İslâm Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbî Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*, İstanbul, 1992, s. 13-14, 45.
70. Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimarisi*, Ankara, 1965, s. 230.
71. E.Hakkı Ayverdi, *İstanbul Mimari Çağının Menşe'i Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, c. 1, İstanbul, 1966, s. 450; *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Murad Devri*, c. II, İstanbul, 1973, s. 94, 319.
72. Suut Yetkin, a.g.e., s. 230.
73. E.Hakkı Ayverdi, a.g.e., c.I., s. 175, 534.
74. E.Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, c. III, İstanbul, 1973, s. 387-390.
75. İ.Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim Devri*, c. V., İstanbul, 1983, s. 477.

ÜLTÜR VE SANATTA FATİH DEVRİ

Selçuk MÜLAYİM*

Fatih devri, kültür ve sanat gelişmeleri bakımından sadece Türk tarihi açısından değil, fakat dünya tarihi açısından da çok özel ve önemli bir devredir. Osmanlı imparatorluğunun yükseliş günlerinde, yankıları günümüze kadar devam eden büyük dönüşüm noktaları ve değişimler, 30 yıl gibi kısa bir tarih kesitinde tamamlanmıştır. Bu çok kısa dönem içinde, Doğu'yu talan eden, sosyal ve kültürel bakımından sarsan Haçlı Seferleri'nin kesilmesi, Osmanlı kuvvetlerinin Rumeli derinliklerine girmeleri yanında, İstanbul gibi bir dünya şehrinin el değiştirmesi, kültür ve sanat tarihinin akış yönünü değiştirmiştir. İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında birbirine yaklaşan kara kütlelerinin siyasî haritası değişirken; ulaşım, şehircilik, mimari üslup, kültür ve sanatın her boyutu yeni şekiller almış, olaylar II. Mehmed'in tartışılmaz büyüklüğü ile yüzyüze geldiği için, Osmanlı kültüründeki değişmeler büsbütün yeni ivmeler kazanmıştır.

Fetih, II. Mehmed'in hayat karşısındaki davranışının sembolü olduğu kadar, Ortaçağ'ı kapatan bir dönüm noktası olmuştur. Fütuhat yapan pek çok Osmanlı padişahı içinde sadece II. Mehmed'in "Fatih" ünvanıyla anılması, 1453'den sonraki tuğralarında "el-muzaffer daima" ibaresinin yer alması, İstanbul kimliği ile II. Mehmed'in kişiliğinin kaynaştığını göstermektedir. Son derecede atılgan, cevval zekâlı ve mükemmel bir asker olmasına rağmen İstanbul önlerine geldiğinde şehri harap olmadan ele geçirmek için ayrıntılı ve akıllıca planlar yapmıştı. Ayasofya ve diğer yapıların sapasağlam teslim alınması, şehrin pek çok yerindeki heykel ve anıtın korunması onun sadece fetih mantığı ile hareket etmediğini gösterir. Sözünü sakınmayan, atılgan ve hızlı hareket eden bir jeopolitik ustası olarak nitelendirilebileceğimiz kişilik özellikleri daha çok Yıldırım ve Yavuz Selim'i hatırlatır. Fakat her ikisini de aşan farklı bir yönü vardı; o kendisini, dünya hakimiyetine doğru ilerleyen bir uygarlığın temsilcisi olarak gördüğünden, farklı kültürleri, son sınırlarına kadar yararlanabileceği birikimler olarak değerlendirdi, hiç çekinmeden Antik gelenekler içine daldı. Fırat ile Tuna arasında yaşayan türlü cemaat ve toplulukların kültürlerini tanımak, özellikle Helenistik alt yapıyı gözönüne alarak dünyayı elinde tutmak istiyordu. 1458'de Atina Akropolünü gezdi, yapıları inceledi.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

Yunanca ve Slavca bildiği söylenir. Arapça ve Farsça bildiği kesin. "Avnî" mahlasıyla kaleme aldığı şiirlerini bir Divan içinde toplayan ilk Osmanlı sultanı odur. Şair ve bilim adamlarını İstanbul'da toplamaya çalışmış ve bunu başarmıştır. Öyle ki soylu Rum ailelerine mensup gençleri saraya almış, bunlar birer Osmanlı olarak yönetimde önemli mevkilere geçmişlerdir. Türk, İran, İslâm ve Roma geleneklerini şahsında sindiriyor, bunu da somut olarak gösteriyordu. İlk oğluna, büyük dedesi Yıldırım Bayezid'in adını, üçüncü oğluna İran geleneğine bağlı olarak Cem ve torununa Oğuz Han adını verdi.

Savaş, istila, istirdad, işgal ve isyanlara rağmen, Osmanlı kültür hayatında pek çok "ilk" lerin başlatıcısı olan Fatih, kültür ve sanatın yolunu da bizzat açarak parlak ve büyüklüğü tartışılmaz bir uygarlık hâmisi olduğunu göstermiştir. Çok yönlü ve hızlı değişmeleri değerlendirdiğimizde, onun, genişleyen ufukların ötesini gören, gelişme sürecini elinde tutma dirayetine sahip bir kişilik yapısında olduğu, basit bir Doğu despotu değil fakat, çağa tuğrasına basan bir sultan, eşine az rastlanan bir uygarlık anıtı olduğunu görülür.

15. yüzyıl ortalarına doğru Bursa-Edirne ekseninde gelişerek kültür hayatına yansıyan Osmanlı birikimi, insanlık tarihinin yeni bir devresini İstanbul'da açarken, yeni dönemin hayat tarzına aktarılan davranış biçimleri, netleşen boyutlar göstererek sanatın bütün alanlarına ve mimari üsluba yansımıştır. Fatih Devri'nin kültür ve sanat belirtileri, bu dönemin bir kuruluş olmadığını, bir "yükselme" aşamasını temsil ettiğini göstermektedir. Böyle bir gelişme için İstanbul'un fethinin beklenmediği, daha önce kararlı bir biçimde Rumeli'ye aktarılan fetih-yatırım politikalarının yürütüldüğü bilinmektedir. 1453 öncesinde İznik, Bursa, Edirne ve Rumeli merkezleri çevresinde yoğunlaşan sosyal hayat, kurumlar, idari sistem, şehirleşme, mimari eserlerin anıtlara ve belgelere yansıyan birikimleri, Fatih Devri'nin en genel anlamda çoktan yükselmeye yüz tutmuş bir gelişme aşamasına ulaştığını anlatmaktadır.

Beylikler Dönemi'ndeki 14. yüzyıl alt yapısını, sanatın her alanında ve mimaride değerlendirdiği için arkaizm'ini hızla tamamlamış olan Fatih Devri üslubu, coğrafi bakımdan Batı'ya doğru yaklaşmış olmanın bütün görgülerini sindirerek, hem Selçuklu'yu hem de Bizans'ı aşan bir kültür-sanat örgüsünü mayalandırmıştır. Devraldığı değerlerle herhangi bir kültürün basit bir devamcısı olsaydı Osmanlı sanatı bu derece ilginç ve "kendisi" olamazdı.

Ne Rumeli'de, ne de Bizans'ta örneği görülmeyen mimari gelişmeler, Osmanlı devlet ve toplum yapısının iç dinamiğine dayanarak yükselmiştir. İstanbul'da gelişmesine devam eden bu mimari, büyük ölçüde İznik-Bursa-Edirne geleneğini sürdürmüştür. Fetihten önce birçok deneme yaparak hazırlığını tamamlayan Osmanlı mimarları için bundan sonraki adımlar; plan tiplerini elden geçirerek, bazılarını terketmek veya daha az kullanmak, fakat hepsinden çok derli toplu mekânlar ya-

ratmak üzere elverişli tiplerin boyutlarını büyütmek olmuştu. Fatih'in 30 yıllık saltanatı boyunca Bursa, İstanbul ve Edirne başta olmak üzere Atina'dan Afyon'a kadar genişleyen alanda, 85'i kubbeli olmak üzere 300 cami, 57 medrese, 59 hamam, 29 bedesten ile saray, hisar, kale, sur ve köprü yapılmıştır. Bütün bu yapılarda, ölçü ve esaslar yönünden bir kararsızlıktan çok, sağlam sonuçları deneyerek bulmuş bir mantık ve estetik kendisini belli eder.

Fonksiyonel ve sembolik anlatımı üzerinde toplayan, kent dokusunun odak noktasını teşkil eden cami mimarisinde, Selçuklular'dan beri kullanılan tek kubbeli kübik yapı formu, Orhan Bey döneminde pekiştirilmiş, ölçüleri büyütülerek yeni mekân arayışlarına başlanmıştır. Çok sütunlu cami tipi zaman zaman denenerek devam etmekle birlikte, bu tip, Osmanlı mimarlarının mekân geliştirme mantığına cevap vermediğinden büyük ölçüde terkedilmiştir denebilir. Mimari terminolojide ters T, zaviyeli veya yan mekânlı deyimleriyle ifade edilen plan, bu dönemde bir çıkış süreci olarak kullanılmış, buna dayalı olarak kubbe-mekân ilişkisini güçlendiren yapı tipleri Fatih'ten önce sadece ibadet fonksiyonu gören tiplere dönüşmüştür. Klasik dönem sultan camilerine hazırlık yapan model, 1447 tarihli Edirne Üç Şerefeli'dir. Bu uygulamada; çok sütunlu ulu cami tipi yerine; ana mekân ile avlu bir kompozisyon içinde değerlendirilmiş, minareler kuzey cephe köşelerinde kesinleşen yerlerini almış, yarım küre formunu benimseyen kubbesi ile cami, organik parçalarının yerli yerine oturduğu bir "bütün" olarak ortaya çıkmıştır.

Bursa-Edirne geleneğinden kaynaklanan ters T tipi, az değişiklikle, İstanbul Mahmut Paşa (1463), Murat Paşa (1470), Rumî Mehmet Paşa (1471) ve Atik Ali Paşa (1497)'da zenginleşerek devam eder. Rumî Mehmet Paşa'da diğer örneklerden farklı olarak, mihrap ekseninde iki kubbe yerine; mihrap önünde yarım kubbenin uygulanması yeni bir örtü şemasıdır. Fakat hepsinden çok Fatih Camii ile, sultan camileri geleneği İstanbul'daki ilk uygulamasını bulur. Bursa tipleri ile Edirne Üç Şerefeli'nin bileşkesi sayılan bu tip, bir yandan mihrap önü kubbesi ile zaviyeli şemalardan ayrılırken öte yandan çağın en büyük külliyesi ile birlikte tasarlandığı için ayrı bir önem taşır. Dış kütle kompozisyonundaki masif, arkaik görünüş, Davut Paşa ve İstanbul Sultan Selim camilerinde geleneğin devamcıları olarak görülür.

Osmanlı mimarisinin farklı yapı tiplerinde karşımıza çıkan erken devir veya Fatih Devri özellikleri, Selçuklular'dan beri bilinen mimari elemanları yeni kompozisyonlar halinde somutlaştırmak gibi, kolay olmayan fakat doğal olan bir sonuca ulaşmıştır. Bursa-Edirne geleneğinde pekişen tasarım ustalığı, Ayasofya'yı hiç tanımadan bir mimari mantık çizgisine oturmuş, kendi gelişme mantığı içinde şekillenen, sonunda, hiçbir kültür çevresiyle bütünsel akrabalığı olmayan adımlar atarken elverişli şartları değerlendirmiştir.

Jeopolitik sezgileri kadar kültür ve sanat duyarlığı da yüksek olan Fatih, İran ve Mısır kadar, başta İtalya olmak üzere Avrupalı sanatçıları da etrafına toplamayı ba-

şarmıştı. Georgios Trapezuntios, Kritovoulos, Amirutzes, Benedetto Dei, Gaeta'lı Jacopo, Oriace d'Ancona bunlardan sadece birkaçıdır. Ali Kuşçu, Hoca-Zâde, Gürani, Molla İlyas, Siraceddin Halebî, Molla Abdülkadir, Hasan Samsunî, Molla Hayreddin kendisine hocalık eden büyük isimlerdi. Büyük düşünce adamlarını huzurunda bir araya getiren Fatih, resmini yaptırmak üzere İtalya'dan ressam istemekteydi. Sonunda, Gentile Bellini İstanbula geldi ve 1479-1481 arasında yoğun bir çalışma temposu gösterdi. Yeni Saray'ın duvarlarını İtalyan tarzı fresklerle süslediği söylenir. Yağlıboya ve karakalem çalışmaları bilinen bu sanatçının, Behzad adlı bir Osmanlı sanatçısının yetişmesinde rolü olmuştur. Yine aynı dönemde, "Gül Koklayan Fatih" portresiyle tanıdığımız Sinan Bey Venedik'e giderek Batı resminin inceliklerini öğrenir, dönüşünde Bursalı Ahmed adlı bir öğrenci yetiştirir.

Osmanlı-İtalya ilişkilerinde boyutlanan yağlı-boya tuval resmi, Fatih Devri için kısa süren fakat özel bir anlamı olan gelişmedir. Sultan II. Bayezıt döneminde, aynı çevre ile ilişki tarzı değişmiş, Papalık ve İtalya (daha çok Şehzade Cem ile bağlantılı olarak) ilişkilerin soğuk ve tedbirli tutulduğu bir çevre olmuştur. Fatih devrine ait orijinal kitap resmi azdır. Edirne Sarayı'nda resimlendiği anlaşılan *Dilsuznâme* ve *Külliyat-ı Katibî* adlı eserler bilinmektedir. Sabuncuoğlu Şerefeddin'in hazırladığı Türkçe bir tıp kitabı olan *Cerrahiye-i İlhaniye* Fatih'e sunulmuş bir eserdir. "İlhan" sözü burada han, hükümdar anlamında kullanılmıştır. Eser, çeşitli hastalıkların tedavisi ve tıbbî müdahaleleri 140 adet minyatürle zenginleştirilmiştir. Resimleme tarzı realist, canlı ve açıktır. Figürlerin ele alınış tarzı, tıp aletlerinin dökümü ve kullanılış tarzı bu eserin fonksiyonel bir el kitabı olduğunu göstermektedir.

15. yüzyılın sonuna doğru canlılık kazanan sanat dallarından biri de yazıdır. Bilinen altı çeşit yazı, Amasyalı Şeyh Hamdullah tarafından ele alınarak oranları tesbit edilmiştir. Yeni doğmakta olan Nesih klasik olgunluğuna kavuşurken Sülüs zenginleşir. Hat sanatına akıcı ve canlı formlar kazandıran Şeyh Hamdullah "hattatların kıblesi" ünvanıyla anılmış, Ahmed Karahisarî ve hatta Hafız Osman bu geleneği izleyerek katkılarda bulunmuşlardır. İstanbul Fatih Camii ve Topkapı Sarayı'nın Bab-ı Hümayun kitabelerinin hattatı Ali bin Yahya Sofi, "musanna" adı verilen karşılıklı yazıda çok başarılıydı.

Kitap sanatlarında, Selçuklu, Timurlu ve Uzak Doğu etkilerini özümleyen Fatih devri üslubu, sarayda kurulan bir nakkaşhâne sayesinde rahat ve tutarlı bir ortam bulmuştur. Baba Nakkaş adlı ustanın denetiminde yürütülen tezhip ürünlerinde, mavi, beyaz, turuncu ve siyahın yanında altın yaldızını da dengeli ve uyumlu kullanıldığı görülür. Şiraz, Tebriz ve Herat gibi önemli merkezlerden gelen sanatçılar zengin bir form sözlüğü yaratmışlar, özellikle rumî ve hatayî grubunun klasik döneme aktarılmasında belirleyici olmuşlardır. Siyah başta olmak üzere, çeşitli tonlarda kahverengi, kırmızı ve vişne rengi ciltlerde oval ve salbekli şemseler Fatih devri için tipiktir.

Fatih dönemine ait orijinal halılar ancak Avrupalı ressamların tablolarında karşımıza çıkmaktadır. Holbein ve Lotta'nın resimlerinde lüks ve prestij göstergesi halinde soyluların kültüründe önemli bir yer tuttuğu anlaşılan Osmanlı halılarının daha çok Uşak ve Bergama ürünleri olduğu anlaşılıyor. Özellikle kenar sularında görülen bitkisel ve geometrik kufî desenler ve renk özellikleri bu görüşü doğrulamaktadır.

15. yüzyıl çini sanatı, sayıca az olmakla birlikte, gelişme sürecinin hangi noktaya ulaştığını gösteren örneklere sahiptir. Çinili Köşk (1472)'ün giriş eyvanında mozaik çini tekniğinin son ve güçlü örneği görülür. Motif düzeni bakımından Bursa geleneğini çağrıştırmakla birlikte genel etkisi Selçuklu üslubuna bağlıdır. Renkli sır tekniğinin katılmasıyla yeni imkanlara kapı açan çini sanatında teknik ve renk düzeninin değişmekte olduğunu gösteren örnekler vardır. Selçuklu döneminde çoğunlukla kullanılan mor ve firuzeye, sarı, yeşil ve beyazın katılmasıyla yeni bir armoni elde edilmiştir. Siyah ve kırmızı kontur yeni bir tahrir geleneğini haber verirken, iri beyaz hatayîlerle motiflerde "bitkisele dönüş" eğilimi giderek güçlenen bir duygu halinde belirir.

Halı ve çini alanında olduğu gibi, ahşap işçiliğinde de belirli bir zenginleşme ve çeşitlenme görülür. Minber, rahle, kapı ve pencere kanatlarında fildişi, kemik, sedef ve bağa'nın katılmasıyla olağanüstü çarpıcı eserler ortaya çıkmıştır.

Mimaride, yapı alanının örgütlenmesi, yeni plan tipleri arayışı, Bursa üslubunu aşan ve İstanbul'daki denemelerle bir imparatorluk üslubunun doğmakta olduğunu gösteren uygulamalar, diğer sanat dallarında da yankılanmıştır. Ürünleri sanat eserlerinde görülen değişim süreci, II. Bayezit ve Yavuz Sultan Selim devirlerindeki gelişmelerle klasiği hazırlamıştır. Bu gelişmede, imparatorluğun önünde açılan yeni ve büyük ufuklara doğru yürümek isteyen canlı bir toplum, en geniş anlamdaki bir seferberliğe katılan kurumlar topluluğu kendisine mükemmel bir önder bulabildiği için idari ve teknolojik gelişmeler kadar kültürel atılımlar da yapılabilmiştir. Fatih ile, iki parça halindeki Osmanlı ülkesi birleşiyor, bu ülkelerdeki yerli kültürler Osmanlı örtüsü altında yeni bir kimliğe kavuşuyordu. 49 yıl, 1 ay, 5 gün yaşayan Fatih'in ölümü üzerine geniş bir nefes alan Avrupa Hıristiyan dünyasının bütün kiliselerinde Allah'a şükür duaları yapılmıştır. Onun bir sanat koruyucusu olduğu gerçeği, Konstantinopolis'in Türkler'e kaptırılışı dolayısıyla hep gölgede kalmıştır. Oysa Fatih Devri, daha önceki yüzyıllardan süzülüp gelerek, Osmanlı düşünce ve bilincinde pişirilen sanatı kalıba dökmüş, bu eriyiği defalarca deneyerek, ölçüleri, oranları değişmez esaslara bağlayarak, "klasik" tanımına uyan bir gelişmeyi 30 yıl içinde tamamlayarak insanlığa sunmuştur.

FATİH DEVRİ MİMARİSİ KRONOLOJİSİ

1447: Edirne Üç Şerefeli Camii.

1451: Gülbahar Hatun Mescidi (Edirne).

1452: Rumeli Hisarı, Cihannüma Kasrı (Edirne).

1453: Emir Hüseyin Camii (Edirne).

1454: Eski Saray'ın tamamlanması, Kastamonu İsmail Bey Külliyesi.

1456: Attar Hacı Halil Mescidi (Edirne, Hisar), Selçuk Hatun Mescidi (Edirne).

1457: Karacabey Camii (Mihaliç).

1458: Yedikule'nin inşası, Eyüp Camii ve Türbesi.

1459: Sitti Hatun (Kanberler) Mescidi (Bursa), Ankara Bedesteni.

1461: Fatih Camii (Priştine).

1462: Zağanos Paşa Camii (Balıkesir), Hacı Âlemüddin Camii (Edirne), Kala-i Sultani ve Kilid-i Bahir tahkimatı (Çanakkale), Mahmut Paşa Külliyesi (İstanbul), Fatih Külliyesi'nin inşaat başlangıcı (İstanbul).

1463: Yakup Bey Hanı (Çanakkale, Çardak).

1466: Mihraplı Köprü (Bursa).

1467: Fatih Camii (Babaeski).

1468: Ayşe Kadın Camii (Edirne), İshak Paşa Camii (İnegöl).

1469: Fatma Hatun Camii (Edirne).

1470: Fatih Külliyesi'nin tamamlanması, Murat Paşa Camii (İstanbul).

1471: Rum Mehmet Paşa Camii (İstanbul), Ahmet Dai Mescidi (Bursa), Kaya Bey Mescidi (Bursa), Hacılar Mescidi (Bursa), Lütfullah Çelebi Darülhadis'i (Bursa), Has Ahmed Bey Mescidi (Gelibolu).

1472: Çinili Köşk, Gedik Ahmet Paşa Camii (Afyon), Rum Mehmet Paşa Camii (Tire).

1473: Bülbül Hatun Türbesi (Karacabey), Mehmed bin Seyid Ali Türbesi (Bursa).

1476: İsa Bey Camii (Üsküp), Şeyh Vefa Camii (İstanbul).

1478: Kasım Paşa Camii (Edirne), Safa/İparlı Camii (Diyarbakır).

1479: Düsturhan Camii (Bursa), Şehzade Cem ve Mustafa Türbesi (Bursa).

1480: Çakır Ağa Hamamı (Bursa).

1482: Çakır Ağa Mescidi (Edirne), İshak Paşa Medresesi (İnegöl).

1485: Şeyh Sinan Camii (Alaşehir), Davut Paşa Camii (İstanbul), Hatuniye Camii (Tokat).

1486: Al Boyacılar Hamamı (Bursa).

FATİH SULTAN MEHMED ZAMANINDAKİ MİMARİ ESERLER

Oktay ASLANAPA*

1453 yılında İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmed'in, otuz yıllık saltanatı devrinde, başta İstanbul, Bursa ve Edirne olmak üzere İmparatorluğun çeşitli şehirlerinde 85'i kubbeli 300 kadar cami, 57 medrese, 59 hamam, 29 bedesten, çeşitli saraylar, hisar, kale, sur ve köprüler yaptırdığı görülmektedir. Bunların çoğu zamanla yıkılmıştır. İstanbul'un alınmasından sonraki ilk camiler, daha önce İznik, Bursa ve Edirne'de belirmiş bulunan plânına uyarak, bu kanatlı veya yan mekânlı dediğimiz camilerin varyasyonları halinde yapılmıştır. Bursa, Karacabey (Mihalic)'de, depremden harap olmuş 1457 tarihli Karacabey Camii, İstanbul'da Mahmud Paşa Camii (1462), Murad Paşa Camii (1471), İnegöl İshak Paşa Camii (1468), Afyon Gedik Ahmed Paşa Camii (1472), Üsküp'te Bey Camii (1472), Bursa'da Hamza Bey Camii bunlar arasında olup, henüz plân ve mimarî bakımından büyük bir yenilik görülmez. Yüz yıl içinde sayıları kırkı aşan bu camilerden Üsküp'te İsa Bey Camii, arka arkaya 10 m. çapında ve mukarnas pandantifli iki kubbe, yanlarda daha alçak ikişer çapraz tonoz olarak plânı, bir sıra taş, üç sıra tuğla örgülü duvarları ile Bursa camilerini ve İstanbul Murad Paşa Camii'ni andırır. Yan odalar tamamıyla ortaya kapalıdır.

Bunun dışında diğer camilerin plânları gibi cepheleri de, Bursa mimarîsini devam ettirir. İstanbul'un fethinden sonra yapılan ilk camilerden hiçbiri mimarî kalite ve mekân etkisi bakımından Bursa ve Edirne camilerinin sürükleyici sihirli atmosferine yetişememiştir. Fakat Fatih devrinde, daha ilk yıllarda bazı abidelerde yavaş yavaş yeni bir üslûbun gelişmeye başladığı da sezilmektedir.

Yarım kubbenin çok büyük ölçüde ele alınması, İstanbul'da Fatih'in bir külliye olarak yaptırdığı Fatih Camii ile başlamıştır. Burada, 26 m. çapındaki büyük kubbenin, kıble tarafına doğru bir yarım kubbe ve yanlardan üçer küçük kubbe ile genişletildiği bir plan ortaya çıkmaktadır. Bu, artık Tire'de Yeşil İmaret'te görülen mütevazi adımdan çok farklı bir gelişmedir. Cami, Mimar Sinaneddin Yusuf'un, 1462-1470 yılları arasında tamamladığı, o zamanın üniversitesi olan 16 medrese ile tabhane, kervansaray, hamam ve türbelerin meydana getirdiği yüzlerce kubbeden ibaret muazzam bir mimarî topluluk olan Fatih Külliyesi'nin merkezini teşkil etmekte

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.

idi. 1765'deki büyük depremde kubbesi çökmüş, Sultan Mustafa III 1767-1771 arasında bugünkü dört yarım kubbeli camii yaptırmıştır. Kubbe çapı 20 metredir. Fakat E. H. Ayverdi'nin son araştırmalarına göre avlu ve mihrap tarafında bir değişiklik yapılmadan, sadece yan duvarların biraz daha içeri alınması ile bugünkü kubbe sistemine varıldığı anlaşılmıştır. Revaklı avlunun eski şeklini muhafaza ettiği ve burada bir değişiklik yapılmadığı, bütün üslûp özelliklerinden açıkca belli olmaktadır. Fatih Sultan Mehmed, bu cami ile babasının Edirne'de Üç Şerefeli Camii kubbesinden 2 m. daha geniş çapta bir kubbe ile İstanbul'da büyük kubbeli camilerin yolunu açmış oluyordu. Ayasofya'nın çöken kubbesinin yeniden yapıldığı 562 yılından sonra, Bizans mimarîsinde dokuz yüzyıl boyunca bir tek Aya Eirene'nin VIII. yüzyılda yapılan 15.14 m. çapındaki kubbesi dışında, bütün kiliselerin kubbeleri 10 m. den daha küçük çaptadır. Bu durum, Osmanlılarda büyük ve toplu mekân yaratma iradesinin kuvvetini, yapılan hamlenin büyüklüğünü, daha sonraki süratli gelişmenin nasıl bir temele dayandığını açıkça gösterir.

Bugünkü Türk İstanbul'un kurucusu Fâtih olmuştur. Fâtih devrinde klâsik Osmanlı mimârîsinin esasları kurulmuştur. Bizans devrinde Tophâne'den sonra Boğaziçi terkedilmiş gibi idi. Rumeli Hisarı ile canlandırma başlamış, bu bölgeye hayat gelmiştir. İstanbul şehri, Fatih devrinin başarısıdır. Devrin en büyük câmii Fâtih Camii olmuş, ondan sonra gelen Bayezid ve bütün İstanbul câmileri, Edirne câmileri onu örnek almıştır. Ancak Süleymanîye Câmii ile aşılabilmiştir. Fâtih öncesi Bursa ve Edirne mîmârisinden sonra İstanbul Fâtih Câmii ve külliyesi gelir. Bütün daha sonraki külliyelerin esâsı olmuştur. 108, 500 m^2'lik bir alanı kaplayan külliyenin merkezi câmidir. Külliye on altı medrese, bir hastahane, bir misâfirhane, imâret, kervansaray, hamam, ilk mekteb, kütübhâne ve muvakkıthâneyi içine alan toplu plânda yapılardan meydana gelmiştir. Bu ölçüde ilk büyük külliye olarak aynı zamanda mîmârî olgunluk, işleyiş, güzellik, hesaplılık ve doğruluk bakımından da başta gelir. Dâima göz önünde bulunan sekiz kapı ile ayrılmış avluların düzenlenmesi orijinaldir. Şehirle kaynaşma bakımından da eşi yoktur. Sayısız kubbeleriyle o zamana kadar görülmemiş bir eser olan bu Fatih Külliyesinde üniversite derecesinde sekiz medrese, orta ve lise derecesinde sekiz medrese ile bir şifahâne, bir tabhâne (dinlenme yeri) hizmete açıktı. Tabhânede, üç gün parasız misafir kalınırdı. İmâret ve fodlahânede medrese öğrencilerine ve halka aş dağıtılırdı. Misâfirlerin atları için bir de ahır yapılmıştı. Bir kale alanından daha geniş yer kaplayan, kusursuz şekilde birleştirilmiş Fâtih Külliyesi yüzyıl boyunca eşsiz kalmış; ancak Süleymaniye Külliyesiyle aşılabilmiştir. Fakat şadırvan avlusunun olgunluğu ve nisbetleri, güzelliği Süleymaniye ve Selimiye'de bile yoktur, denilebilir.

Külliye binâlarından câmiin asıl mekânı XVIII. yüzyılda depremden yıkılmış, bugünkü şekliyle yeniden yapılmıştır. Dârüşşifa ve sekiz medresesi yok olmuş, çevre duvarları yer yer çöküp kaldırılarak yol haline gelmiş, mektep ve kütübhâne yerinde lüzûmsuz binâlar yapılmıştır.

Eski Fâtih Câmii, Bursa ve Edirne'den başlıyarak gelişen mîmârînin süzülmüş, durulmuş, kendini bulmuş bir ifadesidir. Dış görünüşe aks eden iç mekân, nisbetlerin âhengi, piramidal yükseliş, duvarlarla kubbe arasındaki bağlantı ve kademelenmenin olgunluğu bakımından daha sonraki İstanbul câmilerine, Afyon Gedik Ahmed Paşa, Amasya ve Edirne Bayezid ve Selimiye câmileriyle Üsküb Mustafapaşa Câmii'ne örnek olmuştur.

Depremden sonra şadırvan avlusu, tâk kapı ve mihrâb ile ilk şerefeye kadar minâreler dışında bütün câmi III. Sultan Mustafa tarafından yeniden yaptırılmıştır.

İlk yapıda 26 m. çapındaki kubbe, mihrâb tarafından bir yarım kubbe, yanlarda üçer kubbe, ortada iki granit sütun ve mihrâb tarafında iki ağır pâye üzerine kemerlerle oturmakta idi. Tak kapının sivri kemerlerle kavranmış bir Bursa kemeri ve zengin mukarnas ve stalaktitli yaşmak altında kitâbeleri Ali Sofi'ye âiddir. Avlu cephesinde yeşil porfir üzerine kakma mermer Fâtiha sûresi ve son cemâat yerinin iki yanında kalmış olan çini Âyete'l-kürsî'nin başı ve sonu vardır. Aslında tek şerefeli olan minâreler XIX. yüzyılda mahya çekmek için iki şerefeli hale getirilmiştir.

Sekiz semâniye (dârülfünûn), sekiz tetimme (orta öğretim) olarak on altı medreseden güneydekiler Akdeniz, kuzeydekiler Karadeniz adını alır. Bunlar baş kurşunlu, çifte kurşunlu, ayak kurşunlu olarak da tanınırdı. Her medrese kubbeli revaklar arkasında on dokuz kubbeli hücre, bir küçük açık eyvân, büyük bir dershâne, bir gasilhâne ve helâ gözü ve dershâne önünde bir revakdan ibâretti. Her odanın ocağı, dışa pencereleri, lâmbalık ve hücreleri vardır.

Hücrelerin büyüklüğü 3,5 m^2'den biraz fazla, köşe hücreleri daha büyüktür. Bu ölçüler Bayezid ve Süleymaniye medreselerine örnek olmuştur.

Fâtih devrinde bundan başka Eyüb külliyesi, Mahmudpaşa, Muradpaşa, Rum Mehmedpaşa, Davudpaşa külliyeleri ile sayıları iki yüzü bulan küçük câmi ve mescidler, aynı sayıda hamam sadece İstanbul'da meydana getirilen eserlerdir. Tonozla örtülü Kapalı Çarşı, ona çekirdek olan iki bedestenle en büyük ticâret merkezi olmuştur. Yedikule, bir iç kale veya devlet hazinesi olarak yapılmıştır. Ayrıca 700.000 m^2'lik bir alanı kaplayan Topkapı Sarayı gösterişe kapılmadan her ihtiyacı karşılayan bir yeniliktir.

Fetihten bir yıl önce yapılan Rumeli Hisarı kuzeyden güneye 250 m. boyunda, en geniş yerinde 120 m. enindedir. Üç büyük kule ile yuvarlak, yarım altıgen, yarım beşgen ve dikdörtgen olarak on üç burca dayanır. Kuzeydoğu kolu çok dik olduğundan burç yapılmamış, güneyde iki küçük mahmuz yapılmıştır. Batı kolunun tamamı ve doğu kolunun deniz seviyesindeki kısmına büyük, kuvvetli burçlar konulmuştur.

Deniz tarafında tek kuleli hisâr peçe denizi yalayan top mazgallarını korur. Bunun kapısı ile büyük kapı doğudadır. Kuzey ve batıda yukarı da çekilebilen

demir perdeli birer kapı, güneyin sarp yerinde bir koltuk kapısı vardır. Hisarda fetihden önce harâb olmuş bulunan Kuruçeşme'deki bir manastırın bazı başlık ve sütûnları kullanılmıştır. En kuzeyde bulunan büyük kule Saruca Paşa'nın olup güneyde Zağanospaşa, doğuda Halilpaşa kuleleri vardır. Yol kenarında kalan Zağanospaşa burcu aslında kule değil yalnız üst taraftan kullanılan bir savunma burcudur. Kayalar üzerinde olduğu için büyük görünür. Ortasında örme kalın bir direk vardır. Rumeli Hisarı'nın kuleleri Galata kulesini aşan ölçüleri ile dünyanın en büyük kuleleri arasında yer alır.

Mahmudpaşa Hamamı büyük çifte hamamların zengin bir örneği olup Edirne Tahtakale Hamamı ile başlıyan âbidevî hamamların devamıdır. Kadınlar kısmı yüzyılın başında yıkılarak yerine çarşı yapılmıştır. 16.25 m. çapında kubbesiyle erkekler kısmı bu çeşit yapılar arasında en kıymetli eserlerdendir. Soğukluk kısmına da bir helâ yapılmıştır. Evliya Çelebi'nin uzun boylu medh ettiği Edirne'deki Mahmudpaşa çifte hamamı şimdi yoktur.

Fâtih devrinde iki avlulu hanlar yapılmıştır. Bunlarda, ahır ve mahzenler için bir küçük avlu, dükkânlar ve üstlerinde iş yeri ve odalar bulunan bir büyük avlu vardır. İlk örneği, Bursa'da Orhan Gazi yapısı Emirhan'da görülen bu han tipi Sadrâzam Mahmud Paşa'nın yaptırdığı ve sonra Ayasofya vakfına geçen Kürkçühan ile Fatih devrinde devam eder. Birinci avlusu birçok eklerle gizlenmiş olmakla beraber asıl şeklini korumuştur. Buradaki fevkanî câmi Fâtih devri ricâlinden Hacı Küçük tarafından yaptırılmış olup şimdi ticârethâne olarak kullanılmaktadır. İkinci avlu binâlarla kapatılmıştır, sokağa uymak zorunluğundan üç kolu çarpıktır.

Fâtih devrinde tonozla örtülü Kapalı Çarşı, ona çekirdek olan iki bedesten ile en büyük ticâret merkezi olmuştur. Buradaki Büyük veya Cevâhir Bedesteni ile Sandal Bedesteni'nden başka bir de Galata Bedesteni vardır. 3412 m^2 sâhası olan büyük bedesten sekiz pâye üzerine on beş kubbelidir. 44 mahzen, 56 dükkân ve dolap denilen sekiz küçük dakkâncık vardır. Üç taraftan ikişer sıra direkli yollarla çevrilidir. Tamamen harâb olan doğu taraftaki dördüncü kenar yani Kuyumcular Çarşısı da üç taraftan dükkânlarla çevrili idi. 1896 depreminden sonra üç tarafı çeviren dükkânlar ve giriş yeniden yapılmış, cadde daraltılarak tek bir tonozla örtülmüştür. Büyük Bedesten, Fâtih devrinde 2000 ve önlerine ölçü olmuştur. On iki ayak üzerine yirmi kubbeli Sandal Bedesteninde iç mahzen yoktur. Kubbeleri de daha küçüktür. 2230 m^2'lik alanı vardır. Dört tarafını çeviren dükkânlardan bir kısmı bugün yerinde kalmamıştır.

Bedesten banka gibi bir yer olup her peyke altında döğme demir sandıklarda büyük kıymetler saklanırdı. "Hâce" veya "hâcegî" denilen esnâf mahzenden çıkardığı malları gündüz satışa sunar, sabah namazından sonra açılan bedesten ikindi üzeri kapanırdı. Gece ve gündüz dam üstünde ve içeride üst pencerelerin altındaki yollarda bekçiler dolaşırdı.

700.000 m^2'lik bir alanı kaplıyan Topkapı Sarayı gösterişe kapılmadan her ihtiyâcı karşılayan bir yeniliktir. Sarayburnu Yarımadası'nda araziye en uygun şekilde yerleştirilen bu Fâtih Sarayı'nın bir eşi yoktur. Devlet işleriyle her türlü ihtiyâcı karşılayacak gerekli binâları bir araya toplayan sarayda harem kısmı az bir yer tutar.

Bâb-ı Hümâyûn birinci avlunun ve sarayın tâk kapısıdır. Burada bir ekmek fırını, neccarlar yapıcı teşkilât ve malzemesi, iyi su sakaları gibi hizmet işleri görülürdü. Belirli zamanlar dışında buraya giriş serbestti.

İkinci avlu devlete mahsustur. Kubbealtı vezirleri burada toplanır. İç hazine matbah ve ahırlar buradadır.

Üçüncü avlu enderûna mahsûstur. Enderûn denilen devlet mektebi, pâdişâha hizmet yoluyla devletin şan ve şerefini gözeten enderunlular, Emânât-i Mukaddese hazinesi buradadır. Fâtih Köşkü de sonradan hazine olmuştur.

Dördüncü avlu enderundan sonra pâdişâha mahsûs köşklerin ve Sünnet Odası'nın bulunduğu yer olup, Mukaddes Emanetler dairesi revâkı da buraya açılır. Sünnet Odası altında bodrum katı cihânnümanın yapılabilen kısmıdır.

Beşinci avlu donanmanın uğurlanma ve karşılanma merâsimine mahsûs köşk ve kasırlarla, korular, meyve, sebze bahçeleri ve cirid oyunları sahâsını içine alır. Bir taraftan birinci avlu ile birleşerek diğer üç avluyu kavrar. İkinci avludan dördüncü avluya kadar uzanan Harem'in kuzey sınırı beşinci avludadır.

Şimdi hazine olan Fâtih Köşkü'nün üstâdâne mimârîsî, yuvarlak kemer, iyonik başlıklar gibi unsurlarla daha önce ve daha sonra benzeri görülmeyen tek örnek olmuştur. Kubbeli bölümlerle beraber ahşab tavanlı olanların önünde geniş ve uzun ahşab çatılı bir revâk yuvarlak kemerlerle boydan boya uzanıyor. Evvelce bir hamam, muhteşem bir soğukluk, kat musandıraları, mahfilleri olan kubbeli bir daire olarak düşünülmüş, sonra çatılı kısımlara gerek duyulmuştur; revâklar bunu gösteriyor. Çatılı bir ilâve yapıldıktan sonra beraberce ele alınan çatılı revaklar kubbeler önünde de devam ettirilmiştir. Dokuz metre genişlikte saçaklar yalnız kubbeli bir yer için yapılamazdı. Dîvânhâne denilebilen bu bölümlerde bol bol nişler, ocak, birinde çok güzel bir çıkma şahniş, birinde helâ kısmı vardır. Köşede dört kemerli, ortası havuzlu, Halic'e, Boğaza, Marmara'ya bakan emsalsiz bir hayat revâkı vardır.

Bodrum esasında çatılı kısımların altındadır. Soğukluk kısmının altı doludur. Diğer kubbeli bölümün altında basık ve zemini diğerlerinden daha yüksek dar mahzenler vardır. Ve bunun büyük bodrumla bağlantısı yoktur. Bu farklı durum da iki devre inşaata işaret etmektedir. Binâ pek harâb durumda iken 1940'larda Ayverdi tarafından betonarme tavan ve içi boş kubbelerle mükemmel tâmir edilmiştir. Ahşap olarak yapılması mümkün değildi.

Çinili Köşk büyük, tonozlu, çok katlı bir saraydır. Bodrum kısmının yalnız Gülhâne Parkı tarafı açıktır. Üç taraf toprağa gömülüdür. Bu sebeple üç yandan boş dehlizlerle çevrilerek odalar su ve rutûbete karşı korunmuştur. Köşk, dört eyvanlı Türk plânında Türk zevkine uygun, nev'i şahsına münhasır bir yapıdır. İçinde dört iç eyvan ve bunları birleştiren tek bir kubbe, köşelerde dört, eksende bir olmak üzere beş oda vardır. Giriş yakınında helâ ve saire yer alır. Gerideki iki oda hizmete mahsûs olup birinde bodruma inen merdiven vardır. Öndeki asıl üç oda, değişik çini kaplamalıdır. Orta odanın kubbesi ve köşeliklerinin alçı süslemeleri emsâlsizdir. Mozaik çini kaplanan son binâ olmuştur.

İstanbul dışında İmparatorluğun çeşitli şehirlerinde yine Fâtih devrinde binlerce âbide yapılmıştır. Çanakkale Boğazı'nda Kale-i Sultâniye ve Kilid-i Bahir askerî tahkîmâtı hem mîmârî güzelliği hem de şaşırtıcı fevkalâde müdâfaa kabiliyeti bakımdan eşsizdir.

Kale-i Sultâniye düzlük bir kumsalda dere ağzında 160 x 110 m²'lik bir alanda yapılmış iç kale ile kuleli bir surdan ibârettir. 42 x 30 m. ebadında iç kale çok kuvvetli bir savunma ve taarruz yeridir. Dört köşesinde küçük kuleler, arada üç küçük burç vardır. Kale, özellikle Ahmedek, son devrin toplarına bile karşı koymuştur. Burası görülmemiş bir tertibde kat kat koğuşları ve ateş mazgalları ile zabtı imkânsız bir hisârdır. En üst düzlükten de denize atış yapılabilir. 1915'de 38'lik bir top mermisi ancak köşeden küçük bir parça koparabilmiştir. Osmanlı mîmârları daima başka başka ve yeni askerî şekilleri bulmuşlardır.

Kilid-i Bahir Kalesi 7,5 m. kalın duvarlarla üç dilimli yonca biçiminde 20 m. çapında üç daire halindeki büyük gövdenin ortasına çekirdek olarak bir iç kale ve bunu koruyan köşeleri belirsiz yedigen bir sûrdan ibârettir. Korkunç görünüşlü gövdenin çıplaklığını gidermek için güzel tuğla süslemeler yapılmıştır. Ortadaki üçgen biçimindeki çekirdek tek kapılı ve yedi kat ahşap döşemelidir.

Çanakkale Savaşı'nda ahşap kısımlar yakıldığından bugün en üstüne çıkmak mümkün değildir. Yonca kulelerin dışa bir kapısı ve kendi aralarında ara kapıları vardır. Kânûnî Sultan Süleyman zamanında üçgen plânda bir surla çevrilerek deniz kısmına kesme taştan büyük bir kule eklenmiştir.

Bibliyografya

Aslanapa Oktay: "Fatih Devri Âbideleri" ,*Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I.* 1963 s. 1-20.

Aslanapa Oktay: *Osmanlı Devri Mimarisi,* İstanbul 1985 s. 83-114.

Ayverdi, Ekrem Hakkı: *Fatih Devri Mimari Eserleri,* İstanbul 1953.

Ayverdi, Ekrem Hakkı: *Fatih Devri Mimarisi,* zeyl, İstanbul 1961.

Ayverdi, Ekrem Hakkı: İlk Fatih camii hakkında yeni bir vesika, *Vakıflar Dergisi* VI, 1965 s. 63-69.

Ayverdi, Ekrem Hakkı: *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 755-786 (1453-1481)* III-IV, 2 cild İstanbul, 1973-1974.

Eyice Semavi: "Demirciler ve Fatih Darüşşifası Mescitleri" *Tarih Dergisi* 2, 1950 s. 357-378; 9. 1954 s. 175-186.

Gökman Muzaffer: *Fatih Medreseleri*, İstanbul 1943.

Konyalı İbrahim Hakkı: *Fatih'in Mimarlarından Azadlı Sinan (Sinan-ı Atik) Vakfiyeler Eserleri, Hayatı ve Mezarı,* İstanbul 1953.

Kunter, H.B. - Ülgen A.S.: "Fatih Camii" *Vakıfları Dergisi I.* 1938 s. 91-182.

Önge, Yılmaz: "İstanbul Fatih Külliyesi Çorlu Kapısı" *Önasya* c. 3, sayı 33. Mayıs 1968, s. 12-13.

Öz, Tahsin: "İstanbulda Fatih Tophanesi" *Atatürk Konferansları II* 1964-1968 Ankara 1970 s. 131-138.

Ülgen, Ali Saim: *Fatih Devrinde İstanbul,* Ankara 1939.

Ülgen, Ali Saim: "İnegöl'de İshak Paşa Mimari Manzumesi", *Vakıflar Dergisi IV* 1956 s. 192 a-d.

Ünver, A. Süheyl: *Fatih Darüşşifası 875-1470,* İstanbul 1932.

Ünver, A. Süheyl: "Fatih Külliyesine Ait Diğer Mühim Bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi,* 1938, s. 39-45.

Ünver, A. Süheyl: "Fatih Külliyesinin İlk Vakfiyesine Göre Fatih Darüşşifası" *Türk Tıp Tarihi Arşiv*'e. 5 no. 17, 1940 s. 13-17.

Ünver, A. Süheyl: *Edirne'de Fatih'in Cihannüma Kasrı,* İstanbul 1953.

Ünver, A. Süheyl: "Mahmud Paşa Vakıflar ve Ekleri", *Vakıflar Dergisi IV.,* 1958, s. 65-76.

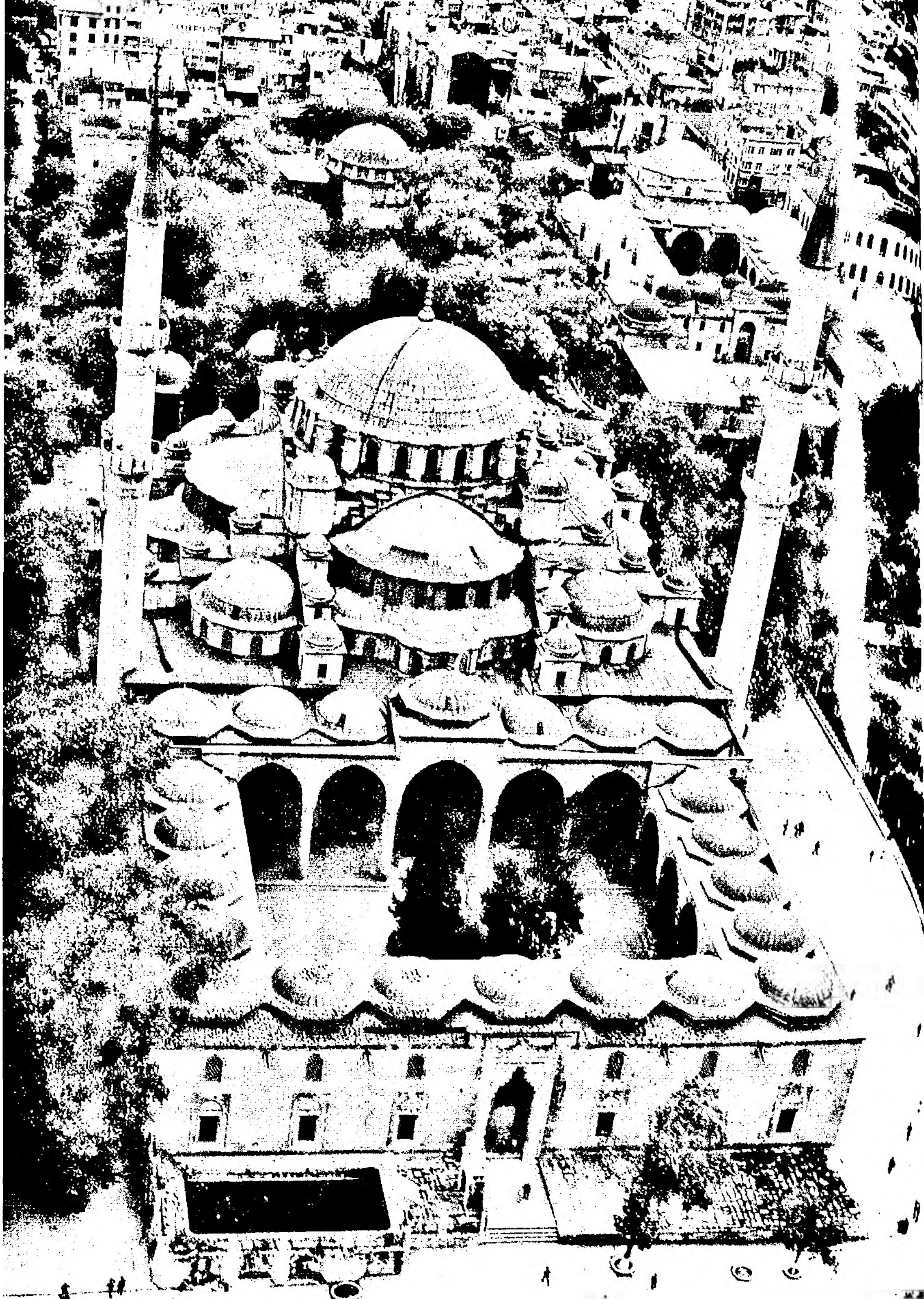

EK
FATİH DEVRİNDE RESİM VE MİNYATÜR

Oktay ASLANAPA

Fatih devrinde minyatür alanındaki iki önemli eser, 860 (1455-56)'da Edirne'de hazırlanan *Dilsûznâme*[1] ile tıp konusunda Amasya'da 1465'de yazılan *Cerrahiye-i İlhaniye*'dir. Dilsûznâme'de sade kompozisyonlu beş minyatür vardır. Nakkâşı, Bedreddin-i Tebrizî'dir. Figürler Timurlu ve Herat çağırını hatırlatır. Sabuncu-zâde Şerefeddin'in *Cerrahiye-i İlhaniyesi*'nde 140 minyatür vardır, Türkçe'dir. Paris Bibliothèque Nationale'deki 160 minyatürlü nüsha 1960'da yayınlanmıştır. Bir kopyası Fatih Ali Emirî Kütüphânesi'nden Süleymaniye'ye getirilmiştir. Tıp Tarihi Enstitüsü'nde 47 minyatürlü diğer bir nüsha vardır. Basit figürlü sahneler en açık şekillerle realist ve öğretici şekilde gösterilmiştir. Aynı elden çıkmış olan minyatürler, kalite bakımından düşüktür.

Fatih Rimini, Napoli ve Venedik'den üç ayrı sanatkâr istemiştir. 1461'de Rimini'den Mateo di Pasti bir tavsiye mektubu ve *de re Militari* adlı kitabı Fatih'e takdim etmek üzere yola çıkar. Vapuru Kandiye'ye geldiğinde yakalanıp casusluk suçuyla hapse atılır. Venedikliler Osmanlılarla yalnız kendileri olsun istiyorlardı. Mateo ertesi yıl Rimini'ye dönmüştür. Fatih'in bir madalyonunu yaptığı söylenirse de 1460'dan sonra yeniden işlenen bu madalyonun aslı bozulmuştur. Başka bir madalyon da yoktur.

Napoli kralı Ferdinand d'Aragon'un gönderdiği Costanza da Ferrara 1478-81 Fatih'in son yıllarında İstanbul'a geldi. Biri tarihsiz diğeri 1478'den iki madalyonu çeşitli kopyeler halinde müzelerdedir. 1485'de Napoli'ye dönmüştür. Hazırladığı 12 cm. çapında madalyon, kürkü ve kavuğu ile Fatih'i profilden gösterir. Arkasında, Fâtih elinde gürz bulunan bir süvâri olarak gösterilmiştir.

Fâtih albümünden 26x22 cm.'lik bir portre de ona mal edilir. Burada Fatih Rönesans üslûbuna uygun olarak resm edilmiştir. Onun diğer bir Fâtih portresi kendisi tarafından çizilip bir Türk nakkâş tarafından zemini altın yaldızlı olarak boyanmıştır. Bunun bir denemesi Topkapı Sarayı'nda, diğeri de belki İtalya'ya götürülerek onlara model olmuştur.

Venedik Doc'u Giovanni Mocenigo'nun gönderdiği saray ressamı Gentile Bellini 1479 Eylülü'nde gelip 1481 yılına kadar kaldığı İstanbul'da tarihsiz ve imzalı bir

madalyon yapmış olup Fâtih'i profilden gösterir. Arkada üç taç vardır (Bizans, Pontus, Karamanlı). Onun Fâtih portresi Barok üslûbunda boyandığı için değiştirilmiş, Londra National Gallery'de, "orijinal değildir" diye depoya kaldırılmıştır.

Bellini'nin yanında çalışan bir Türk nakkâş şehzâde Cem'e mal edilen bir portre yapmıştır. Şimdi Boston'da bunu satın alan Amerikalı Jack Gardner'in kendi adına açtığı müzededir. Bunda XV. asır Osmanlı kumaş ve desen özellikleri bellidir. "Suret-el abd Behzad" imzalı bir kopyesi Washington'da Freer Galeri'dedir. Burada, kırmızı elbise maviye boyanmış yüz hatlarına ve gövdeye dokunulmamıştır.

Venedik'e giden Nakkaş Sinan'ın mezar taşı Bursa'da bulunmuştur. Kendisi Bursalı Ahmed adında bir de talebe yetiştirmiştir. Sinan Bey'in Fâtih portresinde yüz hatlarında Rönesans etkileri bellidir. Bağdaş kurmuş, gül koklarken tasvîr olunan portrede ölçülü renklerle Fâtih'in şahsiyeti iknâ edici şekilde bellidir.

1. Dilsûzname'de çiçekli, ağaçlıklı tepede çıplak Mecnun bülbülü, Leylâ ise gülü temsil etmektedir. İkinci minyatürde güller arasında uçan bülbül bir yüzük getirir, oturan aşık çift bu yüzüğü ellerinde tutuyorlar. Sonuncu minyatürde Nevruz bayramı canlandırılmıştır. Şah Nevruz'un karşısında def çalan ve şarkı söyleyen, sâkilik yapan kimseler vardır. Kıyafetler orijinal, kompozisyon kendine has, minyatürlerde bir üslûp birliği vardır. Şiraz Türkmen üslûbunun uzak akisleri bellidir. Metin farsça ve tâlik olarak yazılmıştır.

FATİH DEVRİ KANUNLAŞTIRMA HAREKETLERİ

Abdülkadir ÖZCAN*

Osmanlı Beyliği, daha kuruluş yıllarından itibaren bir hukuk devleti olmuştur. Daha önceki İslâm devletlerindeki gibi şer'î ve örfî hukukun yürürlükte olduğu bu devlette, "kanun" tabiriyle daha ziyade örfî hukuk kuralları kastedilirdi.

Bilindiği gibi, İslâm şeriatına ters düşmeyen örf her dönemde varlığını korumuştur. Kanunnâme, idare usulüne ve kamunun işlerine dair düzenlenip uygulanmak üzere ilân edilen kanun kitabı demektir. İslâmî Türk devletlerinde XI. yüzyıldan beri kullanılan kanun tabiri, en yaygın ifadesini Osmanlılar'da bulmuştur. İslâm hukukçuları örfe dayalı olan ve bütün müslümanların başı sıfatıyla "emîrü'l-mü'minîn" veya hükümdar adına konulan bu hükümleri şer'î hükümlerden hep ayrı tutmuşlar, böylece İslâm devletlerinde "ahkâm-ı şer'iyye" denilen şer'î hükümler yanında "ahkâm-ı örfiyye" adıyla kanunî hükümler de yer almıştır. Örf ve âdetleri farklı müslüman ve gayrı müslim birçok ülkeyi bünyesine alan Osmanlı Devleti'nde örfî kanunların önemi ve şümulü çok artmıştır.

Osmanlılar'da örfî hukukun uygulanışı Osman Gazi zamanında başlamıştır. Orhan Bey döneminde idarî, askerî ve adlî alanlarda birçok müessesenin temeli atılmış, fakat beyliğin teşkilâtı ve çok uluslu devlet haline gelmesi I. Murad ve Yıldırım Bayezid zamanlarında olmuştur. Ankara Savaşı yenilgisiyle başlayan Fetret Devri'nden sonra Çelebi Mehmed ve II. Murad'ın gayretleriyle tekrar toparlanan devlet gerçek temellerine İstanbul Fatihi II. Mehmed zamanında oturtulmuştur.

Ataları zamanında uygulanan kanunları ilk defa Fatih Sultan Mehmed kitap halinde toplatmış, bu hükümlere ilavelerde bulunmuş ve yeni kanunlar çıkartmıştır. Aşağıda Fatih devri kanunnâmelerinden söz edilecektir.

A- UMUMİ KANUNNAMELER

1. KANUNNAME-İ ÂL-İ OSMAN: Devletin teşkilât ve müesseselerinde yüz-

* Prof. Dr., Mimar Sinan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

yıllarca yürürlükte kalmış ve birkaç defa yayımlanmış bu eserin son zamanlarda tamamının uydurma veya bir kısmının sonradan Fatih'e izafe edildiği yolunda görüşler ileri sürülmüş olmakla birlikte[1] bu iddialar tarafımızdan kuvvetli delillerle çürütülmüş ve kanunnâme daha eski ve düzgün bir nüshasıyla karşılaştırılarak gerçekler gün yüzüne çıkarılmıştır.[2]

Kanunnâme-i Âl-i Osman'ın baş kısmındaki, "bu kanunnâme atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur" ifadesi, eserin kaynakları hakkında açık bilgi vermektedir. Bu ifadeden, Kanunnâme'nin, kuruluşundan beri Osmanlı Devleti'nde yürürlükte olup o zamana kadar tedvin edilmemiş kuralların derlenmesinden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Ancak Kanunnâme'yi Fatih'in ağzından kaleme alan Nişancı Leyszâde Mehmed b. Mustafa'nın, "Kostantaniyye fethi müceyesser oldukta, sâbıkâ ecdâd-ı izâmları zamanında olan kavânîn-i mazbûta deftter olunmayıp, eksik olan yerlerin dahi kendileri re'y-i münîr i velâyet-te'sîrleri ile tekmîl buyurup..." demesinden anlaşıldığı gibi, başta İstanbul'un fethi olmak üzere ülkenin hızla genişlemesiyle devletin aldığı yeni şekilden dolayı, Kanunnâme'nin Fatih tarafından ikmâl edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu teşkilât kanunnâmesi, padişah tarafından çıkarılan emirlerin tamamını içine almadığı gibi, bu hükümlerin ne zaman vaz olunduğu hakkında da herhangi bir açıklık yoktur. Çeşitli vesilelerle değişik zamanlarda çıkartılan ve Dîvân-ı Hümâyun'da kayıtlı bulunan hükümlerin nişancı tarafından tanzimiyle oluşan bu kanun mecmuasının, bunları uygulayacak devlet görevlilerine bir kolaylık sağlama amacını taşıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Reisülküttap Bosnalı Hüseyin Efendi'nin (ö. 1644), Kanunnâme'nin bir nüshasını Dîvân-ı Hümâyun'da gördüğünü belirtmesi bu kanaatimizi kuvvetlendirmektedir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin idarî teşkilâtının mirasçısı olup, kısmen İlhanlı ve Memlükler'in tesirinde kalmış olan Osmanlı Devleti'nin Fatih Sultan Mehmed'e kadar gelen müesseselerinin teşkilâtını da veren *Kanunnâme-i Âl-i Osman*'ın, aynı zamanda bu devletlerin devlet geleneğini yansıttığı da söylenebilir.

Kanunnâme'nin tertip sebebi, dönemin nişancısının önsözünden anlaşıldığı gibi, büyük ve teşkilâtlı bir devlete dönüşen Devlet-i Aliyye'deki yürürlükteki kuralları yazılı hale getirme lüzumudur. Kanunnâme'nin tertip tarihinin ise Fatih'in son veziriâzamı Karamanî Mehmed Paşa zamanı, yani 1477 yılından az sonra olabileceği, ancak bazı ipuçlarından mecmuanın II. Bayezid devrinde cüz'î bir tadilât geçirdiği anlaşılmaktadır.[3]

Tertip edildiği zamana göre oldukça geç tarihlerde istinsah edilmiş nüshaları günümüze ulaşan *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, muhteva bakımından sistemsiz olup, teşkilât ve teşrifat kuralları iç içe girmiş vaziyettedir. Saray hizmetlilerinin de devlet teşkilâtı içinde gösterilmesi, Osmanlı idaresinin mahiyetiyle ilgili bir husus olup, sarayla hükümetin birbirini tamamlaması, yani yüksek dereceli devlet görevlilerini sa-

raydan yetişme devşirmelerin getirilmesiyle, daha açık ifade etmek gerekirse merkeziyetçiliğin o dönemdeki adı olan Kul Sistemi ile izah edilebilir[4].

Fatih'in bu teşkilât ve teşrifât kanunnâmesi üç bölümden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi, devlet ileri gelenlerinin protokoldeki yerlerine, padişaha doğrudan kimlerin arzda bulunabileceğine ve kadıların derecelerine; ikincisi saltanat (devlet) işlerinin düzenine, yani Dîvân ve Hasoda teşkilâtına, sarayda çalışanların bayramlaşma törenlerine; üçüncü bölüm ise suçlar ve cezaları ile makam sahiplerinin gelirlerine ayrılmıştır. Son kısımda ayrıca Osmanlı himayesindeki gayrı müslim devletlerin verecekleri yıllık vergiler ile devlet görevlileri ve hânedan mensuplarına dair elkab örnekleri bulunmaktadır. Kanunnâme'nin önemli özelliklerinden biri de Leyszâde'nin önsözünde, "herkes müstefîd olmak için ıstılâh u ibârâttan feragat olunmuştur" şeklinde ifade ettiği gibi, sade bir üslupla yazılmış olmasıdır. Gerçekten bizzat Fatih'in ağzından kaleme alınan eserin metni oldukça açık olup, XV. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin özelliklerini yansıtmaktadır.

"Evlâd-ı kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar" şeklindeki ifadesinden Fatih'in, kendisinden sonra gelecek padişahların bu kanunu uygulamalarını istediği; ancak devlet ileri gelenlerinin mertebelerine ayrılan ilk bölümün sonundaki, "bu kadar ahvâl-i saltanat nizâm verildi, şimden sonra gelen evlâd-ı kirâmımdan daha ıslâhına sa'y etsinler" ifadesinden, bu hususta katı bir tutum içinde olmadığını, toplattığı ve yaptığı kanunların zamana göre değiştirilebileceğini kabul etmesi onun hukuk anlayışını yansıtmaktadır.

Bu kanunnâmenin üzerinde en çok durulan ve tartışmalar yapılan maddesi şüphesiz, "Her kimseye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl etmek münâsibdir. Ekser-i ulemâ dahi tecvîz etmişdir. Anınla âmil olalar" şeklinde ifade edilenidir.

Saltanatın intikali hususunda kesin bir kaide olmayan Osmanlılar'da tahta cülûs ilk zamanlarda vasiyet ve devlet ileri gelenlerinin bir şehzadede ittifakıyla, zamanla ise nüfuzu artan yeniçerilerin arzusuyla olmuştur. Ancak daha I. Murad'dan itibaren Osmanlı padişahları ya kardeşleriyle ya da oğullarıyla uğraşmak zorunda kalmışlardır. Ezcümle I. Murad, kendisine karşı saltanat davasına kalkışan kardeşleri İbrahim ve Halil ile, Bizans İmparatorunun oğlu Andronikos'la birleşip kendisine isyan eden oğlu Savcı Bey'i devletin ve halkın selâmeti için öldürtmüştür. Babasının Kosova'da bir Sırp tarafından şehid edilmesinden sonra tahta geçen Yıldırım Bayezid, henüz neticesi kesin belli olmamış savaşın sonucunu etkileyebilecek çok kritik bir zamanda çıkabilecek saltanat kavgasını önlemek için vezirlerin ittifakıyla, bir rivayete göre isyan hazırlığı içindeki kardeşi Yakup Çelebi'yi öldürtmek zorunda kalmıştır. Hoca Sadeddin Efendi ile Bosnalı Hüseyin Efendi bu meseleyi anlatırken, "el-fitne eşeddün mine'l-katl", yani fitne öldürmekten daha kötü sonuçlar doğurur (Kur'ân, Bakara, 191) âyetini delil getirmekte ve çıkacak karışıklıklardan bir top-

lumun, bir devletin, hatta İslâm aleminin zarar göreceğini belirtmektedirler. Kuruluş devri karışıklıklarının en büyüğü şüphesiz Ankara Savaşı sonunda Yıldırım'ın Timur'a yenilip ölmesinden sonra çıkmıştır. Osmanlı tarihlerinde Fetret Devri diye geçen ve 1402-1413 yılları arasını kapsayan bu dönemde şehzadeler devleti toparlamak için birbirleriyle kıyasıya çarpışmışlar ve sonunda ülke birliğini Çelebi Mehmed sağlamayı başarmıştır. Kendisini eski Türk töresinden ayrılmakla itham eden Timurlu hükümdarı Şahruh'a bu Osmanlı padişahının verdiği cevap manidardır. Çelebi Mehmed cevabında, atalarının zorlukları tecrübeyle hallettiklerini, iki padişahın bir ülkede barınamayacağını, özellikle etraflarındaki düşmanların daima fırsat kollamakta olduklarını belirtmiştir.[5]

Çelebi Mehmed'in bu sözlerinden, Osmanoğulları'nın artık, *ülüş* sisteminin hakim olduğu Orta-Asya töresinden ayrılarak hakimiyetin bölünmezliği ilkesine dayalı İslâmî geleneği benimsedikleri anlaşılmaktadır. II. Murad da saltanat iddiasına kalkışan amcası Mustafa Çelebi ile küçük kardeşi Mustafa'yı öldürtmek zorunda kalmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra hakimiyet-i mutlaka prensibinden hareketle ülkenin bölünmezliği ilkesini kesin olarak benimseyen II. Mehmed nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesini kanunlaştırmıştır.

Kanunnâme'ye yapılan itirazların başlıca sebebi de bu maddenin varlığından kaynaklanmıştır. İtiraz edenlerin en büyük dayanağı ise başka kanunnâmelerde bu meseleye dair kayıt bulunmaması ve Fatih Kanunnâmesi'nin yakın zamanlara kadar tek nüshasının bilinmesi idi. Halbuki son zamanlarda eserin daha eski ve mutenâ bir nüshasının bulunması, bu konudaki şüpheleri izale etmiştir. Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsü'l-beyân* adlı umumî kanunnâmesinin sonundaki *Fatih Kanunnâmesi* nüshasında bu maddenin olmayışı, XVII. yüzyıl başlarından itibaren saltanatın intikali hususundaki zihniyet değişikliği ve şehzadelerin sancağa gönderilme yerine sarayda bir odaya kapatılmasıyla izah edilebilir.

Kaldı ki, birçok Osmanlı kroniğinde bu maddeyle ilgili ipuçları bulunmaktadır. Kanunnâme'nin toparlanmasında büyük rolü olan Veziriâzam Karamanî Mehmed Paşa aynı zamanda bir Osmanlı tarihi yazarıdır. Yakup Çelebi'nin öldürülmesi meselesini anlatırken, "Doğru düşünenlere gizli olmayacağı gibi Yakup Çelebi adlı kardeşinin yaşamasında büyük kötülükler vardı. Sultan onun vücudunu kaldırttı. Çünkü zarûretler yapılmayacak şeyleri yaptırır. Böylelikle atalardan kalan ülke, bir rakîbin düşmanlığı ve aykırılığı olmaksızın cömert ve yüce sultanın elinde kaldı" sözleri[6] aynı zamanda dönemin büyük ulemasından olan bu veziriâzamın kardeş katli hükmünü benimsemiş ve Kanunnâme'ye koydurmuş olduğunun delilidir. XVI. yüzyılda yaşamış Şeyhülislâm Hoca Sadeddin Efendi ile Kazasker Bostanzâde Yahya Efendi de eserlerinde Fatih'in küçük kardeşi Şehzâde Ahmed'in öldürülmesi hadisesinin "nizâm-ı âlem"

için yapıldığını belirtmeleri, yine bu maddenin Fatih zamanında konulmuş olmasıyla izah edilebilir.[7]

Fatih Sultan Mehmed de bu madde ile Osmanlı cülûs sistemine bir açıklık getirmemiş, bütün diğerlerini katlettirmesinin münasip olacağını belirtmiştir. Çünkü, şehzadelerden birinin hükümdar olmasıyla diğerlerinin rekabeti sona ermemekte, taht üzerindeki veraset hakkı devam etmekte, devlet ileri gelenlerinin bir şehzadeye teveccühü, tahtta oturan meşru hükümdarın bahtını her an değiştirebilmekteydi. Bu da ülkede büyük karışıklıklara sebep olmakta, devleti parçalamakta ve sonuçta halk maddî-manevî zarara uğramakta, düşmanlar ise bundan yararlanmakta idi. Fetret Devri karışıklıkları ile babası II. Murad devrinin olaylarından ders alan Fatih, bu nevi vak'aları kökünden kesmek için saltanatın intikali meselesinde, "Cemiyetin selâmeti için fert feda edilir" prensibine dayanarak Kanunnâme'sine kardeş katli maddesini koydurmuştur. Fatih Sultan Mehmed'i buna zorlayan sebeplerin başında, Kanunnâme'de belirtildiği gibi, nizâm-ı âlemi yani dünya düzenini ve halkın refahını sağlama düşüncesi gelir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti İslham devletlerinin en büyüğü ve en uzun ömürlüsüdür. İslâmın sığınağı, âlemin sığınağı anlamlarına gelen "İslâm-penâh, âlem-penâh" sıfatlarıyla nitelenen Osmanlı padişahları ise nizâm-ı âlemin en büyük garantisiydi. Devletin kurucusu Osman Bey'in, oğlu Orhan Gazi'ye ettiği vasiyette veciz ifadesini bulan i'lâ-yı kelimetullah yani Allah adını yüceltme, İslâm dinini yayma arzusu Orhan'ın şahsında bütün Osmanlı padişahlarına söylenmiş gibidir. Bu kutsal gayenin gerçekleşmesi ise ülkede birlik ve beraberliğin bulunmasına bağlıydı. Halbuki daha kuruluş devrinin taht kavgaları ülke bünyesinde derin yaralar açmış, memleket parçalanmıştı. Devletin ikinci kurucusu kabul edilen, ülkenin selâmeti için "kardeşler arasında akrabalık yoktur" prensibiyle hareket ederek kardeşlik duygularını bir tarafa bırakan ve kardeşlerini bertaraf eden Çelebi Mehmed'in bu faaliyetlerini saltanat hırsıyla izah etmek mümkün değildir. Şayet Osmanlılar ülüş sistemiyle ülkeyi paylaşsalardı, bundan en çok kimlerin yararlanacağını Grekçe yazılmış bir anonim Tarih'in meçhul müellifi açıklık getirmektedir. Bilinmeyen müellif Yıldırım Bayezid'in ölümünden sonraki karışıklık döneminden yeterince yararlanamayan Bizanslılar'ı şiddetle suçlamaktadır.

İstanbul'u fethetmekle İslâm Peygamberi'nin müjdeli övgüsüne mazhar olan II. Mehmed'in tek gayesinin ise Allah'ın rızasını tahsil ve i'lâ-yı kelimetullah olduğunu çağdaşı yerli ve yabancı bütün tarihçiler açıkça belirtmektedirler.[8]

Kanunnâme-i Âl-i Osman, İdris-i Bitlisî, Gelibolulu Mustafa Âlî, Tevkiî Abdurrahman Paşa gibi, Osmanlı Devleti'nin teşkilâtı ve teşrifatıyla ilgili eserler yazan müellifler üzerinde derin tesirler yapmış ve yüzyıllarca yürürlükte kalmış bir eserdir. Büyük Türk hükümdarı Fatih Sultan Mehmed devri kanunlaştırma hareketlerinin güzel bir örneği olan bu kanunnâmenin karşılaştırmalı neşri Abdülkadir Özcan tarafından yapılmış[9] ve ilim âleminin istifadesine sunulmuştur.

2. KANÛN-I PÂDİŞÂHÎ: 1488'de istinsah edilmiş olup bir nüshası günümüze ulaşan bu kanunnâme 95 sayfadır ve dört fasıldan oluşmaktadır. Bilinen tek nüshası Viyana Millî Kütüphanesi'ndedir. Eserin ilk üç faslı ceza hukukuna dairdir. Bunlardan birincisinde zina ve namusa dair işlenen suçlar ve cezalarından; ikinci fasılda kavga, dövüş ve katl suçları ve cezalarından; üçüncü fasılda içki, hırsızlık, yalan ve iftira suçları ve cezalarından bahsedilmekte, dördüncü fasılda ise reâyâdan alınan vergiler, gümrük gelirleri ve timar düzenine dair hükümler bulunmaktadır.

İlk defa Friedrich Kraelitz tarafından 1921'de yayımlanan *Kanun-ı Pâdişâhî* 1943'te Ömer Lütfi Barkan tarafından *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları. I. Kanunlar,* içinde (s. 387-395) ve son olarak da Ahmed Akgündüz tarafından *Osmanlı Kanunnâmeleri* içinde (I, 347 vd.) neşredilmiştir.

3. KANÛN-I KİTÂBET-İ MEMLEKET: Bugünkü ifadesiyle tam bir tapu kanunu olan bu kanunnâme sadece Osmanlı Devleti'nin değil, belki de dünyanın ilk tapu-tahrir (kadastro) kanunudur. Başlıca özelliği, adından da anlaşılacağı üzere ülke topraklarının nasıl yazılacağına dair hükümleri ihtiva etmesidir. Hangi yıl tedvin edildiği belli olmamakla birlikte, eskidenberi uygulanmakta olan kuralların Fatih Sultan Mehmed zamanında bir defter halinde toplandığı anlaşılmaktadır. *Kanun-ı Kitâbet-i Memleket*'in günümüze ikisi Topkapı Sarayı Müzesi, biri İstanbul Üniversitesi, biri de Paris Milli Kütüphanesi'nde olmak üzere dört nüshası ulaşmıştır. Kanunnâmede fethedilen yerlerin nüfusu ile toprakların durumu, muharrir-i memâlik veya ilyazıcı ile defter emini denilen resmî görevliler tarafından defterlere nasıl yazılacağı belirtilmektedir.[11]

4. İHTİSAB KANUNNAMESİ: İhtisab, Osmanlı Devleti'nde kısmen belediye teşkilâtı demektir. Kanunnâmede esnafın alım-satım işlerinde aşırılığa kaçmamaları ve hayvan derilerinin delinmeden yüzülmesinin gereği ifade edildikten sonra, et fiyatlarının narhı verilmektedir. Baş kısmındaki ifadeden muhtesiblere verilmek üzere hazırlandığı anlaşılan bu kanunnâmenin günümüze beş nüshası intikal etmiştir. Bunlardan biri Atıf Efendi Kütüphanesi'nde, ikisi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde, birisi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde ve sonuncusu Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[12]

5. GÜMRÜK KANUNNAMESİ: 1481 yılında düzenlenmiş olan bu kanunnâmede müslümanlardan, zimmîlerden ve harbî kefereden alınacak gümrük vergileri belirtilmiştir. Kanunnâmenin bilinen tek nüshası Paris Milli Kütüphanesi'ndedir. Gümrük Kanunnâmesi Türkçe ve Fransızca olarak yayımlanmıştır.[13]

6. DARPHANE KANUNNAMESİ: Bilinen yegâne nüshası Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunan bu kanunnâmede sikke darbı meselesine açıklık getirilmiştir. Kanunnâmede İstanbul dışında nerelerde darphane bulunacağı ve 100 dirhem gümüşten kaç akçe kesileceği belirtilmektedir.[14]

Fatih Sultan Mehmed devrinde bu şekilde tertip edilmiş kanunnâmelerden başka hususî zümre, iş ve bölgelere ait ferman şeklinde çıkarılmış, *yasaknâme* denilen kanunların varlığı da bilinmektedir. II. Bayezid zamanında derlenen *Kanunnâme-i Sultânî ber-mûceb-i Örf-i Osmânî* adlı kanun mecmuası, çoğu Fatih zamanında verilmiş yasaknâmeleri ihtiva etmektedir.[15]

B- SANCAK KANUNNAMELERİ

Çok geniş bir alana yayılan Osmanlı Devleti birçok eyalete, eyaletler de sancaklara ayrılmıştır. Dolayısıyla dili, dini, örf ve âdetleri birbirinden farklı birçok kavmi bünyesinde barındırmıştır. Osmanlı Devleti gibi idarî ve mâlî mevzularda bölgelere göre hukuk sisteminin uygulandığı ülkeler mozayiğinde genel bir taşra teşkilâtı ve idare kanunu tertiplemek çok zordur. Gerçekten Macaristan'da, Adalar'da, Mısır'da, Azerbaycan'da veya doğu vilâyetlerinde uygulanan usul ve âdetler birbirinden çok farklıdır. Bundan dolayı her yerin farklı kanunları vardır ve bunlar ilgili devlet dairelerinin elindeki defterlerde kayıtlıdır. Bu yüzlerce kanunnâmenin birleştiği yegâne nokta, bir Kanun-ı Esâsî hükmündeki Kur'ân'a ters düşmeme keyfiyetidir. Hususî defter kanunnâmeleri de denilen bu sancak kanunnâmeleri esas olarak tahrir defterlerinin baş kısmında muhafaza edilmiştir. Teşekkül tarzları ise gayet ağır olmuş, özellikle idarî ve mâlî alanlarda herhangi bir sistemin toptan kabullenilmesi, nazarî-dînî bazı esasların uygulamaya konulması gibi bir tedvin hareketi görülmemektedir. Anılan sahada son zamanlara kadar araziye göre hukuk dağınıklığı ve teamüller şeklinde gelişen bir hukuk nizamı anlayışı hakim olmuştur. Buna bağlı olarak da devletin teşekkül ettiği yerlere, ülkelere ait eski örf ve âdetler de şer'-i şerîfe aykırı olmamak kaydıyla Osmanlılar zamanında hazırlanmış kanunnâmelerde yer alabilmiştir.

Akkoyunlu, Dulkadırlı, Mısır, Arap, Acem gibi daha önce de İslâm hukukunun câri olduğu ülkelerdeki kanunlar ise ya hemen aynen benimsenmiş veya "bid'at-ı seyyie" denilen kısımları lağv edilerek kabullenilmiştir. Pek çok ırk ve kavmin yüzyıllarca refah içinde yaşamasının sırrı her halde bu olsa gerektir. Fatih Sultan Mehmed zamanında yapılan fetihlerle devlet çok genişlemiş ve dört eyalete ayrılmıştır. Bunlar Rumeli, Anadolu, Karaman ile Sivas, Tokat ve Amasya'yı içine alan Rum eyaletleridir. Her eyalete birçok sancak bağlıydı. İşte bu sancaklarla ilgili olarak Fatih döneminde pek çok yasaknâme ve kanunnâme hazırlanmış olup[16], bu faaliyetler de Fatih devri kanunlaştırma hareketlerinin taşradaki yankılarıdır.

NOTLAR:

1- Ali Himmet Berki, *İstanbul'un Beşyüzüncü Fetih Yıldönümü Münasebetiyle Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatihi Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı*, İstanbul 1953, s. 142 vd; Konrad Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniells im 15 und 16. Jahrhundert*, München 1967, s. 34 vd.

2- Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 33, s. 7 vd.

3- Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş. Örfî-Sultânî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* (1958), XIII/2, s. 112.

4- Aynı makale, s. 113.

5- Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn*, İstanbul 1274, I, 151.

6- *Osmanlı Sultanları Tarihi* (tercüme: İbrahim Hakkı Konyalı), İstanbul 1949 (Osmanlı Tarihleri serisi içinde), s. 347.

7- Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârîh*, İstanbul 1279, II, 407; Bostanzâde Yahya, *Târih-i Sâf (Duru Tarih)*, İstanbul 1978 s. 63.

8- Âşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman* (neşreden: Âlî Bey), İstanbul 1332, s. 159-160.

9- Abdülkadir Özcan, adı geçen makale; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, İstanbul 1990, s. 317 vd.

10- Friedrich von Kraelitz, *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, Wien 1921, s. 13-48; Barkan, aynı eser, s. 387-395; Akgündüz, aynı eser, s. 347 vd.

11- Akgündüz, aynı eser, s. 368-373.

12- Aynı eser, s. 378-379.

13- Robert Anhegger-Halil İnalcık, *Kanunnâme-i Sultânî ber-Mûceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara 1956, s. 78-79; Akgündüz, aynı eser, s. 381-382.

14- Akgündüz, aynı eser, s. 384.

15- Barkan, "Kanunnâme", *İslâm Ansiklopedisi*.

16- Geniş bilgi için bk. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, I, 389 vd.

FATİH DEVRİ EDEBİYATI

Gönül TEKİN*

Fatih devri edebiyatı hakkında bir değerlendirme yapabilmek için, önce Fatih devrindeki yazın hayatının[1] özelliklerini genel çerçevesi içinde tetkik etmek gerekmektedir. Bu özelliklerin nasıllığı ve bir önceki II. Murad (öl. 1451) devri ile bir sonraki II. Bayezid (öl. 1512) devirlerindeki yazın hayatına kıyasla ne gibi bir ayrıcalığı olduğunu ayrıntılı bir şekilde ortaya koymazsak, Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) devrinin kültür ve edebiyatının özelliklerini göstermemiz mümkün olmaz. Osmanlı edebiyatının her devrinde her türlü yazın mahsûlleri dâima önce saray Osmanlı pâdişahının, sonra yüksek kademeli devlet adamlarının etrafında gelişmiştir. Durum, bu dönem için de böyledir. Yazın dünyasının mihveri her zamanki gibi Osmanlı sultanı, yani II. Mehmed'dir. Kaynaklar, bir yığın övgü ve diğer klişeleşmiş ifâdelerin arasında II. Murad'ın edebiyat, musikî ve diğer güzel sanatlara düşkünlüğünü, II. Bayezid'in sofuluğunu ve dindarlığını, Fatih Sultan Mehmed'in ise ilme ve âlimlere olan saygısını, bağlılığını, onlara verdiği yüksek değeri ayrıcalıklı bir şekilde ısrarla belirtirler. Şimdi bu ayrıcalığı göz önünde bulundurarak Fatih Sultan Mehmed'in zamanında kültür, bilim ve edebiyatın nasıl bir gelişme gösterdiğini genel olarak, sonra da belli başlı manzum ve mensur edebî eserleri ele alarak bu devrin kendine mahsus karakterini ortaya koymaya çalışalım.

Her şeyden önce bu dönemi öteki dönemlerden ayıran en önemli husus, II. Mehmed'in Osmanlı tahtına cülûsuyla birlikte başlayan tarihî ve hemen arkasından onu takip eden sosyal olaylar ve bunlara bağlı olarak meydana gelen değişikliklerdir. Bu değişiklikler, yalnız Osmanlı beyliğini değil, Anadolu'daki bütün diğer Türk beyliklerini, doğu Avrupa krallıklarını ve nihayet en önemlisi Bizans İmparatorluğunu, ona bağlı küçük krallık ve prensliklerin durumunu kökünden etkilemiştir.

Yani II. Mehmed'in İstanbul'u 1453 yılında feth etmesinden sonra, milâttan önceki yüzyıllardan itibâren varlığını devam ettiren ve milâdî 330 yılından beri Doğu Roma imparatorluğunun, yani Bizans imparatorluğunun başkenti olarak, imparator Constantin'in adına izâfeten Constantinople adı ile 1453 yılına kadar varlığını sürdüren bu Asya ve Avrupa arasında yerleşmiş, hem kara hem deniz yollarını kontrol imkânına sâhip dünyanın incisi, her devletin ihtirasını körükleyen İstanbul, Osmanlı devletinin bir şehri hâline gelmiştir. Bu, tabiî ki şehrin sadece bir Osmanlı

* Doç. Dr., Harvard Üniversitesi, A.B.D.

şehri olması değil, yüzyıllarca süren Bizans imparatorluğunun yıkılması, Avrupa ve Yakındoğu ülkeleri için yeni bir çağın başlaması demektir. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u feth ettikten sonra başarısının ne kadar geniş kapsamlı ve anlamlı olduğunu idrâk eder etmez, haklı olarak kendini doğunun ve batının hâkimi, Bizans imparatorluğunun bıraktığı mirâsın tek meşru sâhibi, Osmanlı devletini de imparatorluk olma yolunda bir devlet gibi görmeye başlamıştır. Böylece Fatih Sultan Mehmed'in hayatı boyunca eylemlerini ve düşüncelerini yöneten en önemli iki etken bir araya gelmiş oldu. Bu etkenlerin birisi yukarıda sözü edilen İstanbul'un fethi, ötekisi Fatih Sultan Mehmed'in kendi kişisel yapısı, Fatih Sultan Mehmed'i o yapan özelliği idi. Bu da onun, hayatın hakikatine, dolayısiyle felsefe başta olmak üzere matematik ve diğer müspet bilimlere, insanın geçmişine ve geleceğine dolayısiyle felsefe başta olmak üzere matematik ve diğer müspet bilimlere, insanın geçmişine ve geleceğine dolayısiyle tarihe, coğrafyaya, İslâmî ilimlere duyduğu büyük ilgi idi. Onun genel olarak bilimlere karşı duyduğu kendi kişiliğinin derinliğinden gelen merak ve öğrenme arzusu o kadar kuvvetliydi ki bu isteğin itici gücüyle çeşitli bilim dallarında mütehassıs olmuş bir âlim ve bilgini kendine hoca olarak tayin etmiştir.[2]

Bu hocalarla belli saatlerde gerçekten ciddî bir şekilde çalışırdı. Bu hocalar arasında Molla Gürânî, Molla Hüsrev, Hoca-zâde, Molla Yegan, *Tazarruat* sâhibi Sinan Paşa, devrin en büyük şâiri Ahmet Paşa gibi devrin tanınmış kişileri mevcuttur. Onun bu öğrenme ve müspet bilimlere olan merâkı Osmanlı devletindeki kültür faaliyetlerinin çehresini değiştirmiştir. Zira mantık, fıkıh, kelâm gibi İslâmî ilimler Selçuklulardan beri okutulagelmiştir. Ancak müsbet bilimlerde Fatih'ten önce Hacı Paşa ve Kadızade Rûmî gibi bir kaç kişi yetişmiş olmasına rağmen, bu durum Fatih devrinde tamâmen değişmiş, İslâmî ilimlerle birlikte müsbet bilimlerle tarih, coğrafya da ağırlık kazanmaya başlamıştır.[3]

İşte bu ilgi onu İslâm dünyasında bilgisi ve ilmiyle şöhret kazanmış kişileri kendi sarayında toplamaya itmiştir. Fatih Sultan Mehmed bu âlimleri İstanbul'a getirtebilmek için onlara karşı çok cömert davranmıştır. Meselâ bunlardan bir tanesi ünlü matematik ve astronomi bilgini Alâeddin Ali bin Mehmed Kuşçî (öl. 1474) idi. Bu bilginin Türkistan'dan İstanbul'a gelmesiyle matematik ve astronomi Osmanlı devletinde geçmişe nisbetle büyük bir gelişme göstermiştir. Bizzat Semerkand'da Uluğ Bey (öl. 853/1449) ve Kadızâde'den ders gören Ali Kuşçi, bir ara Kirman'a gitmiş, öğrenimini orada tamamlamış ve bu arada *Hallü'l-Eşkâlü'l-Kamer* risâlesini yazmıştır. Daha sonra Semerkand'a dönen bilgin Kadızâde'nin vefâtı üzerine rasathânenin başına geçmiştir. Bu sırada Uluğ Bey'in ölümünden sonra Ali Kuşçi, Azerbaycan'da Sultan Uzun Hasan'ın yanına gitmiştir. Uzun Hasan, Ali Kuşçi'yi İstanbul'a elçi olarak gönderdiği zaman, Fatih Sultan Mehmed onu yeni pâyitahtında alıkoymak istemiş ve gündelik 200 akçe maaşla Ayasofya medresesine tayin etmiştir. Ali Kuşçu, elçilik görevini tamamlamak üzere tekrar Uzun Hasan'ın yanına

gitmiş, fakat daha sonra bütün âilesini toplayarak İstanbul'a dönmüştür. Fatih Sultan Mehmed onun bu yolculuğunda kendisine günde bin akçe vermiştir.

Fatih Sultan Mehmed'in ilgilendiği âlimlerden biri de Nureddin Abdurrahman bin Nizâmeddin Ahmed bin Şemseddin Muhammed el-Câmî (h. 816-898/1413-1492)'dir. Anlatırlar ki bir gün Fatih Sultan Mehmed'in hazır bulunduğu bir ulema meclisinde vahdet-i vücûd felsefesi üzerine bir anlaşmazlık çıkmış ve zamanın kazaskeri, bu meseleyi ancak Molla Câmî'nin çözebileceğini söylemiştir. Fatih Sultan Mehmed bu söz üzerine, Câmî'ye hediyeler göndererek bu meselenin çözülmesini ondan rica etmiştir. Bu rica üzerine Câmî *Risâle fi'l-Vücûd* adlı eserini yazarak II. Mehmed'e göndermişse de, bu risâle İstanbul'a varmadan Fatih Sultan Mehmed vefat etmiştir. II. Bayezid'in de (886-918/1481-1512) Câmî'ye babasının gösterdiği ilgiyi gösterdiği, ona hediyeler gönderdiği ve kendisini İstanbul'a davet ettiği; hatta ona her yıl bin filori gönderdiği kaynaklarda kayıtlıdır. Nitekim British Library'de bulunan bir mecmuadaki bir mektup bu bilginin doğruluğunu tevsik etmektedir.[5]

Fatih Sultan Mehmed'in müsbet bilimlere ve İslâmî ilimlere duyduğu büyük ilgisi dolayısiyle bilginleri ve âlimleri teşvik ettiği, onlara fevkalâde çok değer verdiği kaynaklarda teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır. Meselâ onun bu özelliğini, Osmanlılarda ilk tezkere yazarı Sehî Bey şöyle anlatır: "Her cins latifeye hâyil ve her nev' hünere mâyil. Husûsâ ehl-i 'ilm tâyifesine bir mertebede rağbet ve bir vechile iltifât iderdi ki bir pâdişâh dahi itmemişdür... Bu sebeb ile her gişi 'ilme tâlib ve ragıb olup okumağa cânlar virürdi...."[6]

Lâtifî de tezkeresinde hemen hemen benzeri bilgileri verir: "Ol 'ahd u 'asırda olan cem'iyyet-i 'ulemâ ve kesret-i fukahâ ve fuzalâ bir pâdişâhun 'asrında dahi vâki' olmuş degüldür... Her kande bir 'âlim-i mütebahhir ve müteferrid varise, eger diyâr-ı Hind'de ve ger vilâyet-i Sind'de hezâr ikrâm ve iltifâtla yolunda bezl-i mal ü menâl idüp, menâsıb-ı 'âliyye ve merâtib-i ma'âliyye birle istimâletler virüp bi'z-zarure her birine vedâ'-ı vatan ve terk-i mesken itdürmiş..."[7]

Fatih Sultan Mehmed, âlim, bilgin ve şâirlerin çok büyük saygısızlıkları, ileride şâir Ahmed Paşa anlatılırken görüleceği gibi, çok büyük uygunsuz hareketleri olmadığı müddetce, onlarla şakalaşmaktan hoşlanmış, hatta onların bazı garip telâkki edilebilecek tavırları ve sözlerini dahi müsamaha ile karşılamıştır. Bunlar arasında Sehî Bey'in tezkiresinde naklettiği onunla bir derviş arasında geçen latifeyi burada anlatmadan geçemeyeceğiz;"... Rivâyet iderler ki bir gün tenhâ sûret değişdürüp giderken bir dervîş bunu bilmiş, yanına varmış, eyitmiş: 'Allâhu Tebâreke ve Te'âlâ üç yüz yigirmi dört bin peygamber yaratdı. Ol peygamberlerün her birinün 'ışkına bana bir akçe vir' dimiş. Sultan Mehemmed dahi görmiş ki istediği çok akçe olur; dervişe eyitmiş: 'Hoş sen ol peygamberlerün her birinün bir bir adın söyle, ben de sana akçe vireyim' didi. Derviş ise bunca peygamberlerün adın kande bilse gerek idi. Beş on peygamberün adın ancak söyleyü bildi. Artuk söylemeğe kâdir olmayup, ol dahi akçe virmekden berî oldı..."[8]

Fatih'in sarayında yakınları arasında bulunan, Georgios Trapezuntios, Kritovoulos, Amirutzes, Benedetto Dei, Gaeta'lı Jacopo, Giovanni Mario Angiolello gibi tarih ve felsefe ile uğraşan İtalyan ve Bizans asıllı âlimler onun batı kültürüne temâyül duymasında büyük rol oynamışlardır.[21] Meselâ 1466'da G. Trapezuntios "Kimse şüphe etmez ki sen Romalıların imparatorusun. İmparatorluk merkezini hukûken elinde tutan kimse imparator ve Roma imparatorluğunun merkezi İstanbul'dur" demektedir.[22]

Fatih bir taraftan tarih, coğrafya, askerlik alanındaki ilimlere karşı büyük bir ilgi ile eğilirken, hatta, büyük imparatorluklar kurmuş İskender, Julius Sezar gibi imparatorların tarihini okuyarak, İmparatorlukların kuvvetli bir kültürel temele dayandığını farketmiştir. İşte bu yüzden Fatih Sultan Mehmed, kültürlü devlet adamları yetiştirecek okullar kurma işine İstanbul'u alır almaz girişmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in iki türlü okul kurduğu görülür. Bunlardan birisi sarayda kurulan Enderun'dur. Daha çok askerlik, idârecilik, tıp ve hastahâne, sanat, musikî, edebiyat gibi konulara yer veren ve dinî mâhiyette olmayan bu okulların Bizans'da tarihi çok gerilere giden dindışı mâhiyetteki sarayla ilgili okullarla ilişkileri olabilir. Medreseler ile patrikhâne mekteplerinin teşkilâtları arasında da bazı benzerlikleri görmek mümkündür.[23]

Fatih Sultan Mehmed eğitim konusunda o kadar hızlı hareket etmiştir ki fetihten hemen sonraki günlerde ilk medrese Ayasofya'da tedrise başlanmış, öğrenciler, Ayasofya'nın yanındaki papaz odalarına yerleştirilmiş, Molla Hüsrev de medresenin baş müderrisi olmuştur. Zeyrek Camii'nde de Molla Zeyrek baş müderris olarak görev almıştır. Böylece hemen fetihten sonra iki medrese kurulmuştur.[24] Daha sonra Fatih Camii'ni ve Semaniye adı verilen *medâris-i semâniyye* ('sekiz medrese')yi yaptırınca, Zeyrek'deki medreseyi Fatih'e taşıttırmıştır. Semâniye'nin hemen arkasında 8 küçük medrese daha "Tetimme" adiyle kurulmuştur. Bunlara bir kütüphâne, camiye yakın iki yerde ise dârüşşifâ ve tâbhâne (misafirhâne) ilâve edilmiş, kütüphâneye de bir hâfız-ı kütüp tayin edilmiştir. Sehî Bey tezkiresinde onun medreselerdeki eğitimle çok yakından ilgilendiğini, medreseye müderrisleri bizatihi kendisinin atadığını, müderrislere karşı çok cömert davrandığını, hatta medresede okuyanların dahi bir listesini bir defterde yanında sakladığını, herhangi bir yerde kadılık veya bir medresede müderrislik boşaldığı zaman, elindeki listelere bizzat tayinleri kendisinin yaptığını söyler.[25] Bu türden benzeri ifâdeler Latifî tezkeresinde de bulunmaktadır. Tezkerelerin verdiği ifâdelerden Fatih Sultan Mehmed'in medreselerdeki müderrisleri ve medrese eğitimi gören gençleri kendi denetimi altına aldığı anlaşılıyor. Dâima mutlakiyetci bir idâreyle memleketi idare etmiş olan Fatih'in, müderrislerin ve medreselerden yetişerek devletin idârî kadrolarında kadılıklarda ve taşradaki medrese hocalık mevkilerini alacak olan medrese mezunlarının tamamen kendi fikrine uygun ve isteğine göre eylem yapacak, onun çıkardığı kanunları, yasakları aynen uygulayacak kim-

seler olmasına büyük titizlik göstermiştir. Bu durumu kanıtlayan bir olay hemen dikkati çekmektedir: Hocası Molla Gürânî, kazasker iken, tayinleri müstakil olarak yapmaya kalkışınca Fatih onu istifaya zorlamıştır.[26]

Fatih'in bu tutumu Fatih devrine damgasını vuran bir tutumdur. Zira Fatih bir taraftan kendi devlet kademelerinde vazife görecek kişilerin kültürlü, bilgili kişiler olmasını diliyor, öte yandan ise bu kişilerin ve dolayısiyle bütün devlet mekanizmasının tek elden, belli kanunlar ve nizamnâmelere göre, belli bir sistemle işlemesini, herkesin bu kanunlara boyun eğmesini istiyordu. Hukuksuz ve kanunsuz bir imparatorluğun olamayacağının farkına varmıştı. Bu yüzden medreselerde bir yandan fıkıh dersleri okutulmuş, fıkıh âlimlerine büyük bir değer verilmiştir. Öte yandan Fatih'in kurduğu devlet için şer'î ahkâm bulunmayan pek çok ticarî ve para konularını ve günlük hayatta karşılaşılan bazı meseleleri kapsayan pek çok problem de örfî kararlarla halledilmekteydi. Fatih Sultan Mehmed şer'î ahkâmın yanı sıra, toprak mülkiyeti, sadece işleyiş tarzı bakımından vakıflar, idâre ve teşkilât hukukuna dâir örfî kanunları hazırlatmayı ön plâna almıştır. Gerçi kendisinden evvel Türk-Moğol yasaları, Türk âdet ve geleneklerine (örf) uyularak özel topluluklar, iş ve özel bölgelere ait ferman şeklinde uygulanmakta olan kanun ve nizamnâmelerin bir kısmı daha Orhan Bey (öl. 1362) zamanından beri dağınık bir şekilde bulunmaktadır. Bunlar daha sonra Fatih ve II. Bayezid devrinden itibâren kanun mecmualarında toplanmışlardır. Yazılacak olan ferman, tevkî, berat ve yasaknâmeler için model olsun diye kâtiplerin eli altında sırf pratik sebeplerle muhafaza edilmişlerdir. Nitekim *Kânun-nâme-i Sultânî ber-Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî* bunlardan biridir.[27]

Bugün Fatih'ten önce örfî kanunların sistemleştirildiğini ve yazıya geçirilip geçirilmediğini ortaya koyacak yazılı bir belge elde yoktur. Berat, nişan, ferman, tevkî biçimlerinde dağınık bir şekilde bulunan örfî hükümler ilk defa Fatih devrinde, onun emriyle, onun isteğiyle ve onun ağzından tedvin edilmiş ve madde madde sıralanmıştır.[28]

Bugün elimizde bulunan bu tip kanunnâmelerden birisi Kanun-ı Pâdişâhî diye bilinen kanunnâmedir.[29] Bu kanunnâmenin ilk üç bölümü ceza kanunları olup, dördüncü bölümü reayâdan alınan vergiler, gümrük vergisi, timar nizamına âit hükümleri, Türklere âit bir kanunu içerir.[30] Fatih'e âit diğer bir kanunnâme de idare ve teşkilât kanunları hakkındadır. Bu kanunnâme, İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in emriyle Nişancı Leysî-zâde Mehmed bin Mustafa tarafından tedvin edilmiştir; üç bölümden oluşmaktadır. 1. bölümde "âyan ve ekâbirin mertebeleri" yani protokol esasları ve idârî teşkilât; 2. bölümde padişahlara mahsus merâsim ve protokol; 3. bölümde devlet memurlarının ünvanları ve bu ünvanlara âit hükümlerin yanı sıra idârî suçları ile ilgili hükümler de alınmıştır.[31]

Fatih, örfî kanunların hazırlanması faaliyetinin yanı sıra şer'î kanunlar ile de il-

gilenmiştir. Fatih'in hocalarından Molla Hüsrev diye bilinen Mehemmed bin Ferâmuz bin Ali (ö. 885), Osmanlı devletinde şer'î ahkâma göre hukukî meseleleri çözmek için, *Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm* adlı Arapça meşhur fıkıh kitabını yazmıştır. Bu çok önemli şer'î hukuk eseri Osmanlı devletinin son zamanlarına kadar kadıların makbul kitabı olarak kullanılmıştır. Eserin 19. yüzyılda yapılmış bir Türkçe tercümesi de 1257/1841 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu eserin daha eski bir Türkçe tercümesine nedense hiç rastlanmamıştır. Belki de böyle bir tercümeye lüzum görülmemiştir. Zira bu eser, medreselerde kadıları yetiştiren bölümlerde müfredat programının temel kitabı olmuş ve kadıların bir çok yerlerini ezbere bildiği bu kitap kadılık mesleğine başladıklarında müracaat ettikleri, her gittikleri memlekete bir nüshasını beraberinde götürdükleri başlıca eser olmuştur. Ders kitabı olarak okunurken ve tatbik edilirken nüshaların kenarlarına zor deyim ve tabirlerin, nâdir kullanılan kelimelerin Türkçe anlamlarının çeşitli kalemlerle yazılmış olması Türkçeye tercüme edilmemesinin diğer bir sebebi olabilir. Bu tip eserlerin incelenmesi, Osmanlı eğitim sisteminin anlaşılmasında önemli ipuçları verebilir.

Görülüyor ki bu tip kanunnâmelerin dîvânda tedvin edilebilmesi için şer'î ahkâmı ve hukuk dilini iyi bilen âlim kimselerin bulunması gerekiyordu. Esasen Karamanî Mehmed Paşa, Molla Sirâceddin, Leysî-zâde gibi Fatih'in nişancılarının çoğunun ilmiye mesleğinden gelmiş olmaları da bu yüzdendir.[32] Fatih'in Arapçayı ve Farsçayı iyi bilen veya bu dillerden birisi ana dili olan âlimleri İstanbul'a ısrarla davet etmesi ve onlara çok cömert davranmasının sebepleri açıktır. Fatih Sultan Mehmed'in medreselerinde İslâmî ilimleri, özellikle daima Arapça yazılmış fıkıh kitaplarını okutacak âlimlere ihtiyacı olduğu gibi, dîvânda hem kanunları tedvin etmekte, hem de resmî bütün devlet yazışmalarını hazırlamakta, siyasî ve hukukî meseleleri çok iyi bilen, çok iyi tahsil görmüş kişilerin bulunması gerekiyordu. Fatih Sultan Mehmed'in resmî yazışmalara ne kadar önem verdiğini gösteren en güzel örnek Sehî Bey tezkeresinde anlatılan, kendisinin nişancısı olup Fatih'ten çok büyük itibar görmüş olan Mevlânâ Vefayî ile Fatih'in ilişkileridir.[33]

Ayrıca Fatih'in nişancısı olan Karamanî Mehmed Paşa'nın Latifî tezkeresinde anlatıldığına göre Fatih'in ağzından Uzun Hasan'a gönderdiği "mektûb-ı mergûb" o kadar mükemmel bir dille kaleme alınmış ki bu mektubu dolayısiyle Karamanî Mehmed Paşa, sadrazamlığa yükselmiştir.[34]

İşte dîvânda ve yukarıda bahsedilen belgeleri hazırlamak için şiddetle ihtiyaç hissedilen yeni bir inşa üslûbu teşekkül etmeye başladı. Başlangıç ve bitirişlerde, yazılan müesseselere ve kişilere hitaplarda belli formüller kullanılan, İstanbul'un fethiyle değişen psikolojiyi aksettirecek biçimde, daha gurur dolu, ihtişamlı sıfatlarla yazılan, Türkçenin anlatmaya kâfi gelmediği bir çok durumlarda, Farsçanın veya Arapçanın resmî yazışma geleneğinden gelen tabir ve formülleri kullanan yeni

bir inşa dili oluştu. Bu dil, sadece kanunları tedvin etmekle kalmayıp, çeşitli yerlere sancakbeylerine, kadılara, timar sâhibi müslim veya gayri müslim beylere gönderilen münferid beratlar, yasaknâmeler, fermanlar ile dış devletlerle girişilen resmî yazışmalarda kullanılan başlıca ifâde aracı oldu. Hatta sadece resmî yazışmalara mahsus kalmayıp, kullanım alanını genişletip şahsî mektuplaşmalarda da kullanılmaya başlandı.

Tabiî ki daha Orhan Bey zamanından itibaren, Yıldırım Bayezid, II. Murad devrilerinde yazı işlerini yöneten yazıcıların bulunduğu bilinmektedir.[35] Orhan Bey zamanında bir iki vesika şeklinde görülen, Yıldırım Bayezid ve II. Murad devirlerinde birdenbire sayıları artan bu Türkçe vesikalar ile Fatih devrindekileri karşılaştıracak olursak birincilerin üslûplarının fevkalâde sâde, henüz yerine oturmamış, kendine mahsus belli bir üslûp, bir söyleyiş biçimi kazanmamış olduklarını görürüz. Bu durumu daha iyi anlatabilmek için bir iki misâl vermek gerekmektedir. Meselâ 749/1348 tarihli ferman mâhiyetindeki Türkçe bir Mülknâme şöyle başlar: "*Orhan bin Osman. Bu mektûbun sebeb-i tahrîri oldurur kim hâl-i sıhhatümde kemâl-i aklum birle gendü memleketümde mutasarrıfiken, zaîmülcüyûş ve'l-asâkir ferzende - dâme izzuhu- Pambucak deresini milklige virdüm... Kütibe fî-evâhir-i mâh-ı rebîyülâhir sene...*"[36]

Bu metnin karşısına Fatih'in İstanbul haslarına âit kanunnâmesinin sûretini koyalım: "*Nişân-ı hümâyûn ve misâl-i meymûn - lâ-zâle nâfızen ilâ yevmi yub'asûne - hükmi oldur ki dârende-i misâl-i şerîf İstanbul hâsların dutan... Dergâh-ı mu'allâma gelüp dergâh-ı 'âlem-penâh ve 'alîcâhumdan kanûnnâme taleb itdügi ecilden işbu hükm-i hümâyûnı virdüm...*"[37]

Bir başka vesika, "*Nişân-ı hümâyûn ve misâl-i meymûn enfazahullahu Te'âlâ hükmi oldur ki...*" şeklinde başlar ve "*...şöyle bileler 'alâmet-i şerîf üzere i'timâd kılalar. Tahrîren...*" şeklinde biter. Bir başka vesika: "*Mefâhirü'l-ümerâ'l-kirâm Rûmili sancakları begleri - dâme 'izzuhun - tevkî'-i refî vâsıl olıcak mâ'lûm ola kim...*" sonu şöyle biter "*...şöyle bilesiz 'alâmet-i şerîf üzere i'timâd kılasız. Tahrîren...*"[38]

Görüldüğü gibi Orhan Bey zamanına âit vesikada hükümdarı ve hitap edilenleri şaşaalı sıfatlarla bezenmiş olarak görmediğimiz gibi, milknâmede formül hâline gelmiş ifâdeler de bulunmaz. Oysa *nişân-ı hümâyûn* "yüce ferman", *misâl-i meymûn* "yüce ferman" *tevkî-i refî* "yüce ferman" *dergâh-ı muallâ* "yüce kapı, saray", *dergâh-ı âlem-penâh* "bütün kâinâtın üzerine dayandığı saray" *âlî câh* "yüksek mevki" gibi hükümdarın huzurunun yüceliğini ve gönderdiği fermanın kutsallığını ve kudretini belirten ifâdelerle başlayan bu vesikalar, "*şöyle bilesiz, alâmet-i şerîf üzere itimâd kılasız*" (Bunu böyle bilin ve şerefli tuğraya itimat edin!) formülüyle bitmektedir. Orhan Beyin mütevâzî ifâdesini bu vesikalarda bulmak imkânsız olduğu gibi başlangıç ve bitişleri belli kalıplar içinde formül hâline gelmiş bir ifâdeye de rastlanmaz.

Bu inşa tarzının kullanım alanı giderek genişlemiş, yalnız resmî vesikaların ifâde aracı olarak kalmamış, şahsî yazışmalarda da kullanılmaya başlanmıştır. Şahsî mektuplarda da ana, baba, kızkardeş, dayı gibi kişilerin yakınlarına, arkadaşlarına veya cemiyette yüksek mevki sâhibi birilerine, uzak bir tanıdığa, tebrik, taziye veya rica tarzında yazılacak mektuplarda belli kalıplaşmış ifâdeler kullanılmaya başlanmıştır. Bu durumun, böyle mektupların yazılabilmesini kolaylaştıracak yolları gösteren eserlerin meydana gelmesine yol açacağı açıktır. Nitekim bu çeşitten yukarıda zikredilen *Menâhicü'l-İnşâ* adlı münşeat eseri yazılmıştır. Gerçi bu eserden önce II. Murad devrinde Ahmed-i Daî'nin inşaya âit *Teressül* adlı bir eser kaleme aldığını biliyoruz. Ancak *Teressül* dört varaktan ibâret olup, eksik bir eserdir.[39]

Ayrıca Selçuklular zamanında resmî ve özel yazışmalar, tamâmen İran resmî ve özel yazışma geleneğinin etkisi altında kaldığı için Anadolu'da XI. yüzyıldan itibâren Farsça inşa geleneğini anlatan eserler meydana getirilmiştir. Ancak bunların hiç biri Türkçe yazılmamıştır.[40]

Teressül'ün büyük bir kısmı eksik olduğuna göre *Menâbicü'l-İnşâ*, Türk edebiyatında inşaya âit elde bulunan en eski Türkçe eserdir.[41] Eserin yazarı Yahya bin Mehmed el-Kâtib hakkında ayrıntılı bilgimiz yoktur; unvânından anlaşıldığına göre herhâlde Osmanlı dîvânında kâtip idi. Yalnız eserin başında "...garip sernâmeleri (yani 'unvanlar') ve terkipleri toplayıp bu eseri ehl-i kalemin istifâdesi için yazdığını belirtmektedir" (s. 13). Bu durumdan dîvândaki kalem ehlinin böyle bir kitabın yardımına ihtiyacı olduğu ve sadece resmî yazışmaları değil, özel yazışmaları da dîvân kâtiplerinin ve dîvân dışındaki 'eli kalem tutan' (=ehl-i kalem) kimselerin bilmesi gerektiği sonucu çıkmaktadır. Eserin ketebe kaydından müstensihin *İbrahim el-Karaviryevî* (Karaferye, Selânik civârında bir kasabanın adıdır) olduğu, eseri 884 Ramazanında (Aralık 1479) istinsah ettiği anlaşılmaktadır. İçerisinde hem resmî hem de şahsî mektup örnekleri bulunan eserdeki onbir belgeden II. Murad veya II. Mehmed tarafından gönderilen resmî belgeler bulunduğu gibi dört tanesi kesin olarak II. Mehmed tarafından gönderilmiştir. Bu belgelerin en eskisi 1444 tarihli olup 1479 yılında olanı da vardır. Şu hâlde *Menâbicü'l-İnşâ*'nın istinsahı, yazıldığı tarihle aynı sıralarda olmuştur, dolayısıyle eser kesinlikle II. Mehmed zamanında hazırlanmıştır.

Eserin içinde bazı Arapça ifâdeler, Kur'andan iktibaslar, Farsça şiirler yer almıştır. Mektup başlıkları Türkçe yani hitaplar ve unvanlar ya tamâmen Farsça terkiplerden, yahut yarı Farsça yarı Türkçe terkiplerden oluşmaktadır. Daha önceki yüzyıllarda benzeri bir inşa kitabı yazılmamış olduğundan Yahya bin Mehmed'in resmî bir yazışma dili kurmaya çalıştığı görülmektedir. Bu eserde XIV ve XV. yüzyılın ilk yarısında da görülen basit, sade Türkçe ifâdeler bulunmakla birlikte, yazarın teknik terimleri kullanmak sûretiyle, süslü, incelmiş resmî bir yazışma dili yaratma yolunda olduğu muhakkaktır. Bu inşa tarzı ancak bir yüzyıl sonra tam bir mükemmeliyet kazanacaktır. XV. yüzyıl Fatih devri, bu resmî yazışma dili

ifâdelerinin henüz Türkçe içinde yerleşmeye başladığı devirdir.

II. Mehmed devrinde ilk defa örfî kanunların tedviniyle başlayan bir hukuk faaliyeti gerçekleşmiş ve bu faaliyet yeni bir yazışma üslûbu ve resmî dîvân dilinin teşekkülüne yansımıştır. Bu devir, imparatorluğun bütün müesseseleriyle kurulup yerine oturduğu bir devir olmuş, bu teşkilât ve idâreye âit faaliyetler, özellikle her olguyu ve olayı yazıya geçirme, her hususu kaydetme faaliyetiyle gerçekleşmiş, kendinden önceki devirlerden daha ileri bir yerleşme, şehirleşme, daha kompleks sosyolojik değişme ve sentez devri olarak bu kayıtlarla Fatih devri, gelecek yüzyıllardaki imparatorluğun siyasî, idarî ve sosyal hayatının ilk nümûnelerini meydana getirmiştir. Bu kuruluşu tamamlayan en büyük faaliyetlerden birisi tahrir defterlerinin sistemli bir şekilde tutulmasıdır. II. Murad devrindeki tek bilinen Arvanid Sancağı'na ('Arnavutluk') âit tahrir defterini bir tarafa bırakacak olursak bütün diğer tahrir defterleri Fatih devrinde sistemli bir şekilde tutulmuştur (859/1455). Şer'iyye Sicilleri de ilk defa 1463 yılından itibâren Bursa başta olmak üzere önemli şehirlerde ilk defa Fatih devrinde tutulmaya başlanmıştır.[42]

Görülüyor ki İstanbul'un fethinden sonra, bir imparatorluk kurmuş olmanın şuuruyla, Osmanlı toplumu her türlü, sosyal, iktisadî ve kültür olgularını kaydetme, yazıya geçirme şuuru kazanmıştır. Tabiî, bu daha önceki Osmanlı padişahlarının devirlerinde hiç bir kayıt yapılmadığı anlamına gelmez. Biz yazılı vesika tutmanın Fatih devrinde her alanda sistematik bir şekilde yapıldığını belirtmek istiyoruz. Nitekim tarih yazma faaliyetinin de yukarıda anlatılan faaliyetlere paralel olarak birdenbire bu devirde canlılık kazandığı görülür. Fatih devrinde müslim veya gayri müslim bir çok kişi tarih yazmıştır. Bunlardan bir tanesi Fatih'in nedîmi Bizans tarihçisi Kritovulos'dur. Kritovulos'un, daha önce de yukarıda zikrettiğimiz *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sânî* (İstanbul 1328) adiyle kaleme aldığı II. Mehmed'in hayatını ve fetihlerini anlatan bu Yunanca eseri daha sonra Karolidi Efendi Türkçeye çevirmiştir. Kritovulos'un bu eseri bugün Topkapı Sarayı II. Mehmed Kütüphânesinde bulunmaktadır.[43] Ayrıca İtalyan Giovanni Maria Angiolello da Fatih'in oğlu şehzâde Mustafa'nın maiyetinde Uzun Hasan ile yapılan savaşlara katılmış, *La breve narrazione de la vita er futti del Signor Ussun Cassano* adlı Uzun Hasan'ın hayatı ve savaşları hakkında bir eser yazmıştır. Aynı kişinin Fatih'in hayatına dâir hem Türkçe, hem İtalyanca bir eser yazdığından ve eserini takdim ettiği zaman padişahtan büyük itibar ve iltifat gördüğünden bahsedilir.[44]

Türkçe yazılmış tarihî eserlere geçmeden bu dönemde yazılmış biri Arapça öteki Farsça olan iki önemli tarih eserinden bahsetmemiz gerekiyor. Bunlardan Farsça olan *Behcetü't-Tevarih* adlı eserdir. Yazarı Şükrullah (1388-1464'den sonra) Osmanlı hizmetine Fetret devrinde İsa Çelebi zamanında girmiştir. Daha sonra II. Murad devrinde, bu padişahın güvenini kazanmış ve onun yakınlarından olmuştur. Hatta II. Murad ona zaman zaman elçilik görevini tevdi etmiştir. Şükrullah musikîyi

çok seven hükümdara musikî hakkında risâle yazmıştır. *Behcetü't-Tevarih* adlı tarihini 1456 yılında yazmaya başlayıp, 73 yaşında iken 1459'da bitirmiştir. Şükrullah'ın bu önemli eserinden başka İsa Çelebi adına yazdığı, Rauf Yekta Bey'in kütüphânesinde bulunan bir musikî risâlesi, *Menhecü'r-Reşad* (yazılışı 1460) adlı Farsça din kitabı, kelâm hakkında olan *Kasîde-i Amâlî* şerhi (1451-1456 arası) ve *Câmiü'd-Daavât* adlı muhtelif durumlarda ve yerlerde okunacak duaları toplayan bir eseri vardır. *Enîsü'l-Ârifîn* adlı bir eseri olduğu Kâtip Çelebi'de kayıtlıysa da, bu eserin nüshası mevcut olmadığından hakkında hiç bir şey bilinmemektedir.

Şükrullah'ın *Behcetü't-Tevarih'i*, umûmî bir tarih olup coğrafya, kozmografya, etnografya alanlarında bilgileri de içermektedir. Ahmedî'nin manzum Osmanlı tarihi dışında hangi kaynaklardan faydalandığını belirtmeyen Şükrullah, eserini önce sadrazam Mahmud Paşa'ya ithaf etmiş, fakat Mahmud Paşa'nın 1467'de sadrazamlıktan azledilmesi üzerine bu ithafı çıkarmış ve eseri yeniden tanzim etmiştir.[45]

Bir diğer tarih eseri de yine Fatih'in sağlığında Karamanî Nişancı Mehmed Paşa tarafından Arapça olarak yazılmış ve Fatih Sultan Mehmed'e sunulmuştur. Eserin adı *Tevârîhü's-Selâtîni'l-Osmâniyye* (Osmanlı Sultanları Tarihi) adını taşımaktadır. Karamanî Mehmed Paşa (öl. 1481) Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin torunlarından Ârif Çelebi'nin oğludur. Konya'da doğmuştur. Medrese tahsilini Konya'da yapmıştır, İstanbul'a geldiği vakit önce dîvân kâtibi olmuş, çalışmasiyle Sadrazam Mahmud Paşa'nın dikkatini çekmiş ve Sadrazam Mahmud Paşa Enverî, tarihçi Şükrullah, Tursun Bey gibi Mehmed Çelebi'yi de himâyesine almıştır. Mehmed Çelebi 1465'de Paşa'nın tavsiyesiyle nişancılığa yükselmiştir. Şiirlerinde Nişanî mahlasını kullanmasının sebebi budur. Mehmed Paşa kademe kademe devlet hizmetinde yükselerek Fatih'e sadrazam olmuştur. Mahmud Paşa'nın sadrazamlığı sırasında kanunnâmeler tedvin edilmeye başlandığı zaman Mahmud Paşa'nın nişancısı olan Mehmed Çelebi, kanunnamelerin yazılmasına bizzat yardım etmiş, kendisi sadrazam olunca da bu kanunnâmeleri tamamlatarak "idâreyi tanzim ve usûl-i teşrîfat-ı devleti tayin" etmiştir. Mehmed Paşa'nın Osmanlı devletine en büyük hizmeti bu kanunları hazırlamak olmuştur.[46] 1481'de Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden bir gün sonra yeniçeriler tarafından şehid edilmiştir.

Nişancı Mehmed'in bu Arapça tarihi, konusunu sadece Osmanlı tarihine hasreden ilk tarihtir. Eserin 1. bölümünde Selçukluların Anadolu'ya gelmesinden ve Osman Gazi'nin âile zincirinden başlayarak Fatih Sultan Mehmed'in tahta geçmesine kadar meydana gelen olaylar anlatılır. 2. bölümünde Fatih devri, İstanbul'un fethi, paşanın bizzat görüp yaşadığı olaylar yer almaktadır. Ancak Mehmed Paşa, eserinin birinci bölümünde hangi kaynak eserlerden faydanalandığını belirtmiyor. İ. Hakkı Konyalı, Mehmed Paşa'nın bu eseri yazarken Ahmedî'nin *Tevarih-i Mulûk-i Âl-i Osman*'ından, Şükrullah'ın *Behcetü't-Tevârîh*'inden ve Enverî'nin *Düsturnâme*'sinden faydalanmış olabileceğini söylüyor.[47]

Fatih'in tahta çıkışı ile 1451-1480 yılları arasındaki olayları kapsayan eserin ikinci bölümü kendi gördüklerine dayandığı için çok önemlidir. Zira Mehmed Paşa, dîvân kâtibi, nişancı ve sadrazam olduğu uzun yıllarda siyasî, askerî, iktisadî alanlarda alınan tedbirleri, önemli kararları ve bunların hakiki sebeplerini çok yakından biliyordu. Bu yüzden yazdığı tarih de olayları en doğru şekilde yansıtan bir tarih olmuştur.[48]

Fatih devrinden önce Ahmedî'nin *İskendernâme*sinin sonundaki manzum *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman* (yazılışı 1410'dan önce) ile II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed devri şâirlerinden Zaifî'nin yazdığı manzum *Gazavat-ı Sultan Murad Han* adlı eserler bulunmaktadır.[49]

Bir de mensur olarak yazılmış *Gazavât-ı Sultân Murâd bin Mehemmed Hân* adlı anonim bir tarih eseri yazılmıştır.[50] Bunlara Fatih devrinden önce XV. yüzyılın ilk yarısında II. Murad zamanında Yazıcızâde Ali'nin Farsça kaynaklardan seçip derleyerek Türkçeye çevirdiği *Selçuknâme* adlı bir eseri ilâve edebiliriz.[51] Bu eserde konu olarak Selçuklular devri anlatılmaktadır. Şu hâlde Fatih devrinden önce telif olarak ikisi manzum ve biri, mensur üç tarih eserinin yanı sıra, bir de üç Farsça kaynağa dayanan bir tercüme-derleme Türkçe tarih kitabı var olmuştur.

Fatih devrinde ise Âşıkpaşazâde, Tursun Bey ve Kıvamî'nin kaleme aldığı Türkçe tarih eseri bulunmaktadır. Ayrıca bir de Enverî, Şehdî, Sebayî adlı şâirlerin yazdığı manzum eserler vardır. Biz burada manzum tarihi mesnevî türünde yazılmış eserler bölümünde incelenmek üzere bir tarafa bırakacak ve Türkçe mensur olarak yazılmış Âşıkpaşazâde'nin ve Tursun Bey'in tarihlerinden, mensur olarak yazılıp içine pek çok şiir serpiştirilmiş olan Kıvamî'nin *Fetihnâme*sinden kısaca bahsedeceğiz.

Derviş Ahmed Âşıkî b. Şeyh Yahya b. Şeyh Süleyman b. Âşık Paşa (803-886/1400-1481 veya 908/1502). Amasya civarında Elvan Çelebi köyünde doğmuş olması muhtemel olan Derviş Ahmed, *Garibnâme* sâhibi Âşık Paşa'nın torunlarından olması dolayısiyle şiirlerinde Âşıkî mahlasını kullanır ve daha çok Âşıkpaşazâde kendi eserinde hayatı hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre hayatının büyük bir kısmı II. Murad ve II. Mehmed devirlerinde geçmiş, onların ordularında çeşitli seferlere katılmıştır.

Tevarih-i Âl-i Osman'ın yazıldığı tarih hakkında bazı fikir ayrılıkları olmuştur. 1914 yılında Müze-i Hümâyun nüshasını esas olarak alıp yayınlayan Âlî Bey bu nüshanın sonundaki kayda dayanarak Âşıkpaşazâde'nin 908/1502 yılına kadar gelen olayları eserinde kaydettiğini söylemiştir. 1929'da eseri, 12 nüshayı karşılaştırarak tekrar yayınlayan Fr. Giese ise bu tarihin 899/1493-94 tarihine kadar geçen olayları ihtiva ettiğini, bundan sonraki olayların ise esere başkaları tarafından ilâve edildiğini söylemiştir. Raif Yelkenci ise Âşıkpaşazâde tarihindeki olayları 883/1478 yılında Fatih Sultan Mehmed'in İşkodra'yı zaptetmesine kadar getirdiğini çok kuvvetli delillerle ileri sürmüştür.[52]

Onun bu fikrini teyid eder durumda olan iki eser bulunmaktadır: *Menâkıbü'l-Ârifîn* ve ondan naklen *Hadikatü'l-Cevâmî'de* Âşıkpaşazâde'nin 22 Muharrem 886/ 23 Mart 1481 tarihinde öldüğü bildirilmektedir.[53]

Yukarıda verilen bilgilerin ışığında eğer Âşıkpaşazâde, eserini 883/1478'de bitirmiş ve daha sonraki yıllara âit bilgiler esere başkaları, muhtemelen müritleri tarafından eklenmişse, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Fatih Sultan Mehmed'in sağlığında yazılmış demektir. Ancak 899/1493-4 veya 908/1502'de yazılmış olsa bile bu eseri yine Fatih devri eserleri arasında saymamızda bir sakınca yoktur. Çünkü Âşıkpaşazâde hayatının büyük bir kısmını II. Murad ve 30 yıllık bir diğer kısmını da Fatih Sultan Mehmed devrinde geçirmiş, bu iki padişahla pek çok sefere katılmış; ancak çok ihtiyar yaşında II. Bayezid'in zamanını idrâk etmiştir. Bu yüzden eserin yazılış tarihi yukarıda ileri sürülen hangi tarih olursa olsun, Âşıkpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı Fatih devri eserleri arasında sayılmalıdır.

Âşıkpaşazâde bu eseri yazarken Osmanlı tarihinin başlangıcından Yıldırım Bayezid devrinin sonuna kadar olan kısmın kaynağını 816/1413 yılında Geyve'de hastalık dolayısiyle kaldığı Orhan Gazi'nin İmamı İshak Fakih'in oğlu Yahşı Fakih'in evinde okuduğu bir kitap olarak gösterir. Çok genç bir yaşta okuduğu bu kitabı kopya edemediği için, aklında kalanlarla yetinmiştir. Bu eseri yazarken 86 yaşında olduğuna göre, gençliğinde okumuş olduğu bu kitabı tam hatırlamasına imkân olmadığından, eserinin bu ilk kısmı oldukça karışıktır ve efsanevî bir havaya sâhiptir. Fakat eserin II. Murad ve II. Mehmed devirlerine âit olan kısımları kendi gördüklerine dayanmakta olduğu için bu eserin, bu iki padişah devri bakımından tarihî değeri büyüktür. Eser sâde ve basit bir halk diliyle yazılmıştır.[54]

Fetihnâme-i Sultan Mehemmed adlı eseri yazan Kıvamî hakkında kaynaklarda hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Bu eseri yayınlayan Babinger, eserin müellifinin kişiliği hakkında çeşitli önerilerde bulunuyorsa da Kıvamî'nin kim olduğu şimdilik kesinlikle bilinmemektedir. Sehî Bey tezkeresinde bir Kıvameddin'den bahsedilmekte ise de bu Kıvamî'nin *Fetihnâme*'nin yazarı olup olmadığı belirtilmemiştir.[55]

Kıvamî hakkında bazı bilgilere onun kendi eserinde rastlamak mümkündür. *Fetihnâme*'de anlatıldığına göre, Kıvamî, Fatih Sultan Mehmed'in sarayında onun musahibi olarak bulunmuş ve onunla çeşitli seferlere iştirâk etmiştir. Ancak diğer musâhipler gibi sultanın hiç bir mükâfatına nâil olamamış, bu yüzden geçim sıkıntısı çekmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden sonra hâlinden II. Bayezid'e şikâyet eden Kıvamî'den Padişah, babası Fatih Sultan Mehmed için bir fetihnâme yazmasını istemiştir. İşte bu eserin yazarı hakkındaki bütün bilgiler bundan ibârettir.

Eser, II. Bayezid devrinde yazılmış olmasına rağmen, daha çok Fatih devrindeki olaylardan bahseder. Eserin 25. bölümü Fatih Sultan Mehmed'e, sondaki üç bö-

lümü II. Bayezid devrine âittir. Mensur olarak yazılmış olan bu eserin içine 108 tane şiir yerleştirilmiştir. Bu şiirlerden bir tanesi II. Mehmed'in medhiyesi; bir diğeri onun ölümü için yazılmış bir mersiyedir. Ayrıca II. Bayezid için yazılmış iki kaside ve devrin sadrazamlarına ve önemli kişilerine yazılmış kasideler de mevcuttur.

Eser, II. Bayezid'in isteğiyle (*Fetihnâme*, s. 75) yazılmış olmasına rağmen, onu Fatih devrine âit bir eser saymak gerekiyor. Zira *Fetihnâme* yazarı hayatının büyük bir kısmını Fatih Sultan Mehmed'in yanında geçirmiştir. Eseri, daha çok onun yaptığı seferlere ve İstanbul'un fethine dâirdir. Kıvamî olgunluk çağını, yani edebî kişiliğini Fatih devrindeki yaşantılarla ve kültürel olaylarla elde ettiği ve sâdece ihtiyarlığı Bayezid devrine rastladığı için, onu Fatih devrinin müelliflerinden saymak gerekiyor. Aynı şekilde Ahmed Paşa da dîvânını Fatih'in ölümünden sonra tertip ettiği ve II. Bayezid'e sunduğu hâlde Fatih devrinin en büyük şâiri olarak bilinmektedir. Aynı düşünce ve sebeplerle Tursun Bey'in (Tûr-i Sînâ Bey) eseri *Tarih-i Ebu'l-Feth*'i de Fatih devri içinde mütalaa etmek gerekmektedir.

Fetihnâme-i Sultan Mehemmed'in tek nüshası Berlin National-Bibliothek Ms. Or. 4 1975'dedir. Bu nüsha II. Bayezid'in kütüphânesinden çıkmıştır. Kıvamî eserin sonunda *Fetihnâme*'yi 895/1488 yılında yazdığını söylemektedir. Eser F. Babinger tarafından yayınlanmıştır.[56]

Tarih-i Ebu'l-Feth'in yazarı Tursun Bey (Tûr-i Sînâ Bey) (1426-1490), 1422'de İznik vâlisi olan Firûz Bey'in torunu, Hamza Bey'in oğludur. Tursun Bey'in âilesi 1380-1480 yılları arasında Osmanlı devletinin siyasî hayatında önemli rol oynamış bir âiledir. Hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan Tursun Bey'in eserinden kendi hayatı hakkında bazı bilgiler edinmek mümkündür. Bu bilgilere göre asıl adı Tûr-i Sînâ olan Tursun Bey, beylerbeyi oğlu olduğundan hemen kendisine Bey unvanı ile birlikte bir timar veya zeâmet verilmiştir. Fakat o daha çok amcası Bursa vâlisi Cübbe Ali'nin yolunu seçmiş, resmî devlet hizmetine girmiş, kademe kademe yükselerek sırasiyle *il yazıcısı, dîvân kâtibi, Anadolu defterdârı, Anadolu defterkethüdâsı* ve nihayet İstanbul'da *dîvân defterdarı* olmuştur.[57]

Böylece Tursun Bey, yazıcılık mesleğinin gerektirdiği şekilde Arapçaya, Farsçaya, edebî Osmanlı dili ve edebiyatına ve dîvândaki resmî inşa dilinin bütün inceliklerine vâkıf bir kimse olarak yetiştirilmiştir. 1452'den itibâren Fatih Sultan Mehmed'in yanında bulunmuş, 1453'de İstanbul'un alınışı sırasında savaşlara iştirâk etmiş; daha sonra Mahmud Paşa'nın sadrazamlığı sırasında ona hizmet etmiş ve onun himâyesinde yaşamıştır. Fatih'in hükümdarlığı sırasında Tursun Bey, orduyla birlikte çeşitli seferlere katılmış; en son olarak 1480'de Rodos ve Otranto seferinde bulunmuştur. Nihayet kırk yıllık bir hizmetten sonra Bursa'ya çekilmiş, 60 yaşını geçkin olduğu hâlde 1488 yıllarında tarihini yazmaya başlamıştır. Ölüm tarihi kesinlikle bilinmemektedir.

Tarih-i Ebu'l-Feth İstanbul'un fethini, Fatih'in diğer seferlerini ve II. Bayezid'in

ilk yıllarını 1488'e kadar anlatan bir eserdir ve II. Bayezid'e sunulmuştur. Halil İnalcık, Tursun Bey tarihinin resmî ya da yarı resmî vesikalara ve resmî mektuplara dayanmaktan çok Tursun Bey'in hâtıralarına dayandığını bildirmektedir. Tursun Bey, doğrudan doğruya şâhit olduğu olayları ve herkes tarafından bilinen gerçekleri anlatmaktadır. Bu yüzden de H. İnalcık'a göre eserde olayların kronolojik sıralanmasında hatalar bulunmakta, ayrıca yazarın şâhit olmadığı bir çok olay da eserde yer almaktadır.[58]

Bu yüzden de bu eser II. Mehmed devrinin tamamını kapsayan bir tarih olmaktan çok uzaktır. Fakat bu eserin önemi, 40 yıl Osmanlı devletinin yüksek resmî makamlarında hizmet etmiş kişilerle yakın ilişkiler kurmuş ve Osmanlı devletinin dîvânında yıllarca çalışarak tecrübe kazanmış bir kişi olarak, Tursun Bey'in bu yılların tarihini birinci elden yazmış olmasıdır.[59] İşte bu nedenlerle Tarih-i Ebu'l-Feth, II. Mehmed devri için çok önemli bir kaynaktır.

Aynı zamanda bir şâir olan Tursun Bey, tarihinin içine bazı şiirler serpiştirmiştir. Bunlar arasında II. Mehmed ve II. Bayezid için yazılmış kasideler vardır (a.e., s. 20).

Tursun Bey tarihindeki üslûp, Kıvamî'nin ve Âşıkpaşazâde'nin üslûbundan çok farklıdır. O, Osmanlı devletinin İstanbul'un fethiyle imparatorluk olmaya doğru büyümesine paralel olarak dîvânda gelişmekte olan ve daha çok Farsça ve Arapça modelleri taklid eden, süslü, ağdalı resmî üslûbuyla eserini yazmıştır. Böyle bir dili, bir tarihî eserde kullanan ilk tarihçi de Tursun Bey'dir. Yine H. İnalcık'a göre, Tursun Bey tarihinin daha sonraki yüzyıllarda okunmaması, tanınmaması eserin bu zor anlaşılır, henüz Türkçenin yapısına ve kelime hazinesine tam oturmamış ifâdelerle dolu, süslü bir üslûpla yazılmış olmasına bağlanabilir.[60]

II. Murad devrinde yazılmış takvimler bulunduğu gibi[61] Fatih devrinde de üç tane takvim yazılmıştır. Bunlardan bir tanesi 856/1452 yılında yazılarak Fatih Sultan Mehmed'e sunulmuştur.[62]

Diğeri 858/1454 yılında Fatih'in cülûsundan üç yıl sonra yazılmıştır. Bu takvimin aslı, transkripsiyonlu metni, isimler indeksiyle birlikte N. Atsız tarafından neşredilmiştir.[63]

Bu iki takvimin dışında Hatayî mahlasıyla şiirler de yazan Müneccimü'l-Ceylânî'nin 885/1480'de yazıp Fatih'e ithaf ettiği *Zâyiçe-i Ebu'l-Feth* adlı Arapça-Farsça bir eseri bulunmaktadır.[64]

Büyük Dariyus'un M.Ö.V. yüzyılda Aramîceyi, Bizans imparatorlarının Latince'yi genel yazışma dili olarak kabul etmesi gibi Fatih Sultan Mehmed de Arapçayı Osmanlı imparatorluğunun ilim alanında genel yazışma dili olarak kabul etmiştir. Gerçi Arapça ilmî eserler yazma ve ilim dili olarak Arapçayı kullanma Selçuklular devrinden beri var olagelmiştir. Ancak Selçuk medreselerinde ilim dilinin Arapça olmasına karşılık, devletin resmî yazışma dili ve medreselerde öğretim dili Farsça idi. Beylikler devrinde ve Osmanlı beyliğinin ilk kuruluşunda Türkçenin

birdenbire önem kazandığı ve Türkçe eserlerinin yazılmaya başlandığı herkesin bildiği bir gerçektir. Öyle ki XIV. ve XV. yüzyılın ilk yarısında sâdece Türkçe eserler telif edilmemiş, Kur'an başta olmak üzere tefsir kitapları, çeşitli ansiklopedik eserler, falnâmeler, rüya tabirleri, astronomi ve tıp kitapları gibi pek çok eser ve *Binbir Gece, el-Ferec Ba'de'ş-şidde* gibi hikâye külliyatları Arapça veya Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. II. Murad devri bu tercüme faaliyetinin en canlı olduğu devirdir. Fakat hemen burada belirtmeliyiz ki başlangıçtan itibâren, Osmanlı devletinin her devrinde Arapça ilim dili olmuş ve her devirde İslâmî ilimlere âit eserler Arapça yazılmakta devam etmiştir. Ancak Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar bu faaliyetin ön plâna geçtiği görülmüyor. Daha çok, daha önceki yüzyıllarda yazılmış ünlü Arapça eserler istinsah edilmiş ve medreselerde okutulmaya devam edilmiştir. Fatih devrinde bu faaliyet başka türlü bir gelişme göstermiş, yalnız geniş çapta Arapça eserlerin istinsah edilmesiyle yetinilmemiş, Fatih'in maiyetindeki âlimler bizzat Arapça eserler yazmışlar ve eserlerini Fatih'e sunmuşlardır. Bu faaliyet Fatih'in cihan-şümul bir imparatorluk kurma idealiyle yakından ilgili olmalıdır. İslâmiyetin mukaddes dili Arapçayı Fatih, kurduğu imparatorluğun genel ilim dili olarak belirlemiş, bunun neticesinde bu faaliyet bu kadar yoğun bir canlılık kazanmıştır. Burada Arapça yazılmış ve Fatih'e sunulmuş belli başlı Arapça eserlerden bazılarını sunmakla yetineceğiz. Ptolemaios'in (Batlamyus) Yunanca *Coğrafya* eserinin, Amirutzes tarafından Arapçaya yapılmış çevirisi bugün Ayasofya kütüphânesinde iki nüsha olarak bulunmaktadır (No. 2610 ve 2596). Bunlardan 2596 numaradaki çevirinin başında bu eserin Fatih Sultan Mehmed'in emriyle Yunancadan Arapçaya çevrildiği belirtilmektedir.[65] Fatih'in Yunanlı nedîmi Kritovulos, "...padişah hazretleri Farsça ve Yunancadan Arapçaya çevrilmiş olan felsefe eserlerini okur" demektedir (a.e., s. 32). Amirutzes'in oğlu Arapçayı öğrendikten sonra İncil'i Arapçaya tercüme etmiştir. Ayrıca 1465 yılında Amirutzes ve oğlu Fatih'in emriyle bir dünya haritası hazırlamışlardır. Bu haritadaki yer isimleri de Arapça ve Rumcadır (a.e., s. 36). Ali Kuşci önce Farsça yazdığı *Risâle fi'l-Hey'e* adlı astronomi hakkındaki eserini *Fethiye* adiyle ve yine Farsça yazdığı *Risale fi'l-Hisâb*'ı *Risâle-i Muhammediyye* adiyle Arapçaya çevirerek Fatih Sultan Mehmed'e sunmuştur.[66]

Bunların dışında Molla Gürânî, *Gâyetü'l-Amânî fî Tefsîri-'l-Kelâmir-Rabbânî* adlı eserini 867'de, Molla Câmî, *Risâle fî'-Vücûd* adlı Arapça tefsirini Fatih Sultan Mehmed için yazmışlardır. Bir Arapça *Sîret 'Antar* (Süleymaniye, Turhan Valide, 238, Viyana, Avusturya Millî Ktp. Cod. A.F. 14/1) ve Arapça *Kitâbü't-Tezkire be-Ahvâli'l-Mevtâ ve'l-Ahvâli'l-Âhire* (Süleymaniye, Fatih 2571) adlı eserler ile Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer Taftazânî'nin *el-Mutavvel ve'l-Muhtasar el-Ma'ânî* (Süleymaniye Şehzâde Mehmed 88) adlı Arapça eseri de Fatih Sultan Mehmed'e ithaf edilmiştir.[67]

Molla Hüsrev başta olmak üzere Sinan Paşa, Hocazâde, Hatipzâde ve diğer bütün Fatih devri âlim ve bilginleri eserlerini Arapça yazmışlardır. Bu eserlerin sayısı burada gösterilemeyecek kadar çoktur.[68]

Arapçanın yanı sıra bu devirde İran dili ve edebiyatının da çok büyük rağbet gördüğü muhakkaktır. Müsbet bilimler ile İslâmî ilimler sahasında Arapçaya verilen önem kültür ve şiir alanında Farsçaya verilmiştir. Fakat Farsçanın çok eski devirlerden beri resmî yazışma dili olması ve güçlü bir şiir dilini Sâmanîler devrinden beri (10. yüzyıl) oluşturmuş olması nedeniyle, Anadolu'da gelişen edebiyat Fatih devrinden çok önce pek tabiî olarak aynı medeniyet dâiresinde bulunan bu güçlü modelleri kendisine örnek alacaktı. İşte bu edebî temâyül Fatih devrinde daha önceki devirlere kıyasla daha da fazlalaşmıştır. Şiirlerde, artık sâdece Farsça ve Arapça kelimeler, deyimler, atasözleri olduğu gibi veya Türkçeye çevrilerek okunmakla iktifâ edilmiyor, Farsça'da şiirsel ifâdeler etrafında gelişen ayrıntılı imajlar, çağrışımlar ve kalıplaşmış imajlar da Türk şiirine girmeye başlıyordu. Böylece dîvân edebiyatının bütün ifâde özellikleri Fatih devrinde Türk şiirine tamâmen yerleşmiştir. Şâirlerin çoğu iki dilli olup hem Farsça hem Türkçe şiir yazmışlardır. Onlara göre en büyük ve önemli edebî eserler, Firdevsî, Nizamî, Selman Savecî, Câmî gibi büyük İran şâirlerinin eserleridir. Türk şâirlerinin ve aydınlarının bir çoğu, Mevlanâ Vefâyî, Mevlanâ Ali Çelebi el-Fenârî, Melihî, La'lî, musikîşinas Nahifî Usta Şems, Nizamî-i Karamanî, Halîlî, Ruşenî, Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi gibi kimseler Sehî Bey'in tezkeresinde belirttiği gibi Acem'e gitmiş, orada Acem kültürü ve edebiyatını öğrenerek geri gelmişlerdir.[69]

Aynı şekilde İran, Azerbaycan ve Horasan'dan da çoğu aslen Türk olan âlim ve şâirler Osmanlı sarayına gelmişler ve büyük hürmet görmüşler, Fatih'in lütuf ve ihsanlarına nâil olmuşlardır. Bu şâirlerden bir tanesi 864/1469'da Fatih'in sarayına gelen şâir Hâmidî'dir.[70]

Sehî Bey'in, Fatih Sultan Mehmed'in İran şiirine verdiği değeri gösteren, aynı zamanda o devirde İran edebiyatı, dili ve kültürüne duyulan hayranlığın derecesini belirten şu ifâdeleri çok anlamlıdır: *"Mevlânâ 'Alî Çelebi el-Fenârî asılda Bursevîdür. Lâkin diyâr-ı 'Acem'de şugl itmiş, sâhib-i fazilet ve ehl-i hikmet kimesnedür. Anatolı ve Rûmiline iki cânibe bile birden kâzı-'asker hizmetin edâ itdükden sonra, merhûm Sultân Mehemmed'e musâhib düşüp esna-i muhabbetde 'Acem fuzalasının kelîmâtın nakl idüp gâh Şâh-nâme-i Firdevsî ebyâtından ceste ceste, ve gâh devrân ı mu'tebere eş'ârından pîrâste okuyup pâdişâhla muhabbet iderdi. Bu tarîkle Sultân Mehemmed'ün kalbinde yir idüp vüzerâ başarmadığı niçe mu'azzam mesâlih başarup pâdişâhun huzurında bir derecede 'izzet ve hürmet ve bir mertebede iltifât ve ragbet bulmuşdı ki bir kazı-'askere dahi müyesser olmamışdur..."*[71]

Herhâlde Fatih Sultan Mehmed Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinin çok etkisinde kalmış olmalı ki şâir Şehdî'den Osmanlı Şehnâmesini Farsça olarak yazmasını istemiştir.[72]

Hatta bu İran dili, şiiri ve kültürüne duyulan aşırı hayranlık, İstanbul'da bazı üzücü, düşündürücü, hatta biraz da gülünç durumlar yaratmıştır. Yine Sehî Bey tez-

keresinde böye bir durumla karşılaşırız (s. 207-208): "...*La'lî vilâyet-i 'Acemde çok siyâhat itmiş, diyâr-ı Ruma geldükde Kalender sûretinde geldi. Merhûm Sultân Mehemmed'ün sohbet-i hâsına musâhib düşüp musâhibet itdi. Ol zamânda tâyife-i a'câma ziyâde ragbet olmagın bu dahi gendüyi 'Acem bildürüp baylî hürmet ve niçe 'izzet buldı. İstanbul'da Yedikule cânibinde Kılıç Baba Tekyesi dimekle meşhûr kilisâyı tekye eyleyüp buna hirüp in'âm-ı sultânî ile iltifâtlar ve ihsân-ı hâkânî birle rağbetler bulup mugrenem düşmiş idi. Sonradan müte'accim olduğu duyulıcak sultân-ı giti-sitân tekyeyi elinden aldı. Cemî' idrârâtın def'idüp şufru'l-yedd kalmış idi.*"

Bu temâyül sâdece şiir ve edebiyat sahasına âit olmayıp, minyatür, tezhip, hat sanatı, kitap ciltleme gibi güzel sanatlarda da görülmüştür. Özellikle Fatih devrinde Memlûk sahasındaki ciltleme üslûbundan uzaklaşılarak, İran tarzında kitap ciltlenmeye başlanmış, hattatların çoğu da Memlûk hâkimiyetindeki memleketlerin ve Mısır'ın yerine daha çok Batı ve Orta İran'dan gelmeğe başlamıştır. Özellikle 1460-1470 yıllarında faaliyet göstermiş hattat ve mücellitlerin çoğunun İranlı olduğu görülmektedir.[73]

Güzel sanatlardaki bu kuvvetli İran etkisini, aslında Fatih'in Uzun Hasan'ı yenmesiyle ve Akkoyunluların idâresindeki sanatçıların Fatih Sultan Mehmed ile beraber İstanbul'a gelmiş olmasiyle ilgisi vardır. Zira J. Ruby bu kuvvetli Türkmen etkisine rağmen Fatih devrinde güzel sanatlar alanında bir gelişme kaydedildiğini, özellikle süsleme sanatında çiçek motiflerinin bu devirde geliştiğini belirtir ve bu gelişmenin Timurî stilinin Osmanlılardaki değişik bir versiyonu olduğunu söyler.[74]

Edebiyat alanında da aynı paralellikte gelişmelerin bulunduğunu burada belirtmeliyiz. Zira, Osmanlıların Fatih devrinde, o kadar hayranlık duyduğu İran edebiyatı ve kültürünü himâye ve teşvik eden kültür merkezi yine bir Türk devleti olan Orta Asya'daki Çağatay devletidir. Çağatay devletinin Herat, Semerkand, Tebriz, Şiraz gibi büyük kültür merkezlerinde Türk şâirleri çoğunlukla iki dilli olup hem Farsça hem Çağatayca şiirler yazdıkları gibi, bu merkezlerde pek çok İranlı şâir, Farsça şiirler yazıyor, dîvânlar tertip ediyorlardı. Hükümdar Şahruh (öl. 1447), Hüseyin Baykara (öl. 1506) ve onun oğlu Bediüzzaman Mirza'nın sarayları şâirler ve diğer sanatçılarla dolup taşmaktaydı. Özellikle Ali Nevaî'nin (öl. 1501) Herat'daki konağı hem İran hem Türk şâirlerinin toplandığı bir edebî mektep mâhiyetindeydi. XV. yüzyılın en büyük İran şâiri Câmî (öl. 898/1492) Alişir Nevaî'nin en yakın dostu olup Herat'da yaşamaktaydı.[75]

İşte bu yüzden Sehî Bey ve Latifî tezkerelerinde ve onlardan sonra yazılanlarda görülen "'*ilm şugl içün 'Aceme gitdi*", "'*Acemden geldi*" gibi ifâdelerin her zaman olmasa bile çoğu zaman Herat ve Semerkand gibi Timurî kültür merkezlerine işâret ettiği gözönünde bulundurulmalıdır. Gerçekten de bu çeşit ifâdelerin hemen ar-

kasından çoğu kez sözkonusu şâirlerin Nevaî ve Câmî ile görüştükleri belirtilir. Alişir Nevaî'nin dîvânında Osmanlı hükümdarlarının kendisine hediyeler gönderdiğini bildiren kısımlar vardır. Esâsen Fatih devrinden itibâren başlayarak XVIII. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı edebiyatında Alişir Nevaî'nin etkisi sürmüş, bir çok Osmanlı şâiri onun şiirlerine nazireler yazmıştır.[76]

Fatih devrinde ve ondan sonraki devirlerde de Firdevsî, Nizamî, Selman Savecî, Kâtibî-i Şirazî gibi şâirlerin yanı sıra, belki onlardan da fazla Osmanlı şâirlerini etkileyen İranlı şâir, hayatının büyük bir kısmını Herat'da geçirmiş olan Câmî'dir. Bütün bu bilgilerin ışığı altında Fatih devrindeki Osmanlı edebiyatında İran etkisine bir kere daha baktığımızda bu etkinin temelindeki nedeni daha açıklıkla görürüz. Yani İran edebiyatı ve kültürü Maveraünnehir ve Horasan'da hüküm süren diğer bir büyük çağdaş Türk devletinin kültürünün ve edebiyatının da mühim bir parçasıdır. İşte bir imparatorluk olma yolunda olan Osmanlı devletinde başta Fatih olmak üzere bütün yüksek kademeli devlet ricâli, ulema ve sanatçılar, siyasî hâkimiyetin yanı sıra, diğer kültür ve edebiyat faaliyetlerinde Timurîlerle boy ölçüşmeğe, hatta Timurîlerin Orta Asya'da yarattıkları medeniyet, kültür ve bilim seviyesini geçmeye çalışmaktadırlar. Bunu bize gösteren bir iki örnek bulunmaktadır. Meselâ şu olay çok dikkat çekicidir: Ali Kuşci bir dar açının dik açıya dönüşmeden, genişleyerek geniş açı ve tekrar daralarak dar açı olduğu problemini ortaya attığı zaman Fatih Sultan Mehmed bu problemi, Ali Kuşçu'ye sormadan çözmelerini kendi ulemasından istemiş; bu görevi Sinan Paşa üzerine almış ve bugün Köprülü Kütüphânesinde (No. 721) bir mecmuada bulunan üç sayfalık Arapça risâlesini yazmıştır. Burada A. Adıvar'ın da belirttiği gibi asıl dikkati çeken husus, Fatih'in kendi yerli ulemasiyle Ali Kuşci arasında bir yarışma hevesine düşmüş olmasıdır (a.e., s. 50).

II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed'in sarayındaki Uygur harfleriyle yazı yazan *bahşı*lerin bulunması da Herat ve Semerkand saraylariyle manevî bağları canlı ve sıcak tutma, onları kendilerine bir kültür hedefi edinme gayretinden ileri gelmektedir. Nitekim Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan'a gâlibiyetini bildiren fetihnâme niteliğindeki bir *yarlık* Orta Asya Türkçesinde hem Uygur harfleriyle hem Arap harfleriyle olmak üzere çifte alfabeyle 1473'de Karahisar'da böyle bir bahşi tarafından yazılmış olmalıdır.[77]

Fatih devrinde sarayda Uygur harflerini öğretme faaliyeti devam etmiş; bu arada şehzâde Bayezid'e Uygur harflerini öğretmek için bir risâle yazılmıştır. Ayrıca 884/1479'da *Atabetü'l-Hakayık*ın bir nüshası İstanbul'da Uygur harfleriyle yazılmıştır.[78]

Şu hâlde Fatih devrinde İran edebiyatı ve kültürüne duyulan bu hayranlığın temelinde Orta Asya'daki bir diğer Türk devletinin haşmetine ve yüceliğine ulaşacak, hatta onu aşacak daha cihanşümûl bir imparatorluk kurma ideali bulunmaktadır.

Bu yüzden de İran edebiyatının ve kültürünün etkisi, Fatih devrinde çok büyük boyutlara ulaşmıştır. Şu hâlde İran edebiyatı ve kültürünün bu kadar etkili olduğu bir devirde, devrin en büyük şâiri Ahmed Paşa'nın İran şiirinin etkisinde kalması pek tabiî idi. Bu yüzden onu tenkit eden Tâcizâde Cafer Çelebi ve Latifî'nin haklı oldukları söylenemez.[79]

Farsça ve Arapçanın bu kadar büyük bir önem kazanması, bu devrede bir takım lügatlerin ve gramer kitaplarının yazılmasına neden olmuştur. Böylece Farsça-Türkçe,Arapça-Türkçe, Arapça-Farsça-Türkçe olarak çeşitli lügatler yazılmış ve bu lügatlerin sonuna veya başına bazı gramer izahları eklenmiştir. Dil öğretimi ve öğreniminde büyük bir ihtiyaca cevap verdikleri muhakkak olan bu lügatlerin sayısı daha önceki dönemlere göre daha fazladır. XV. yüzyılın başlarında Ahmedî (öl. 1413) ve Ahmed-i Daî (öl. 1421'den sonra) birer lügat yazmışlardır. Ahmedî'nin *Mirkat-ı Edeb* adlı lügati Arapça-Farsça manzum bir lügat olup, iki bölümdür. Birinci bölümü lügat kısmıdır; ikinci bölümü Arapça gramer bilgilerini ihtiva eder.[80]

Ahmed-i Daî'nin eserinin adı *Ukûdü'l-Cevâhir*'dir. Manzum Farsça bir lügat olan bu eser *Nukûdü'z-Zevâhir ve Cuhûdu'l-Cevâhir* adlı Reşidüddin Vatvat (öl. 573/1177-78) tarafından yazılmış Arapça-Farsça lügatın çevirisidir. Ahmed-i Dâî'nin lügati 650 beyittir. Arapça kelimelerin Farsça karşılıkları verilmiştir. Bazı nüshalarda satır altlarında kelimelerin Türkçe karşılıkları vardır. Bu eseri Ahmed-i Daî II. Murad'ın hocası iken yazmıştır. Bir de Mahmud bin Edhem tarafından II. Murad için yazılmış olan *Miftahü'l-Lüga* adlı bir eser vardır. Bu eser daha çok Farsçanın gramerini anlatmaktadır.[81]

Görülüyor ki Fatih devrinden önce yazılan lügatler Türkçe olmayıp Arapça-Farsça lügatlerdir. Fatih devrinde bu durum değişmiştir. Bu devirde yazılan lügatler arasında en önemlilerinden biri, daha çok *Lügat-ı Halimî* adiyle bilinen *Bahrü'l-Garâyib* adlı Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını ihtiva eden lügattir. II. Mehmed devrinin kadılarından olan Halimî, Sadrazam Mahmud Paşa (857-878) tarafından himâye edilmiş ve desteklenmiştir. Âşık Çelebi (89) ve Hasan Çelebi (C.I,s. 303) tezkerelerinde hayatı hakkında bilgi bulunan Lütfullah bin Ebi Yusuf el-Halîmî, eserini iki defter üzerine tertip etmiştir. İlk defter Farsî-Türkî lügatler, ikinci defter ise "Sanâyi-i şiiriyyeye ve Kavâid-i Bedîiye"ye âit olup, aruz ve kafiye hakkında bilgiler vermektedir. Yukarıda zikredilen her iki tezkere de Halimî'nin çok iyi bir şâir olduğunu söylerler. Halimî daha sonra *Nisârü'l-Mülûk* adlı Farsça-Türkçe bir lügat daha yazarak II. Bayezid'e sunmuştur.[82]

Fatih devrinde yazılan ikinci lügat *Tercümânü'l-Lüga* adını taşımaktadır. Bu iki ciltlik Arapça-Türkçe lügatin yazarı Pîr Mehemmed b. Yûsuf el-Ankaravî (öl. 866/1461-62) fıkıh ve lügat ilminde mütehassıs olan bir âlimdir. Eserinin 982/1574-75'de istinsah edilmiş bir nüshası Topkapı Sarayı Kütüphânesi Revan 1833'de bulunmaktadır. Diğer bir nüshası İ.Ü. Ktp. TY 1496'dadır. 1176'da istinsah edilmiştir. Bu lügat, Lügat-ı Kara Pîrî diye şöhret kazanmıştır. Bu eser *Multakatü's-Sihâh* adlı

Arapça lügatın Türkçeye çevirisidir.[83]

Meşhur manzum Ferişteoğlu lügatinin yazarı İzzeddin Abdüllatif b. Firişteoğlu'nun ölüm tarihi bazı kaynaklarda 879'dan önce (1474-75) olarak gösterilmektedir.[84]

Fakat Mecdî Efendi, *Şakâyıku'n-Nûmâniyye* zeylinde bu şahsı Yıldırım Bayezid zamanında yaşamış kişiler arasında gösterdiği gibi, böyle bir eserinden bahsetmeyip aynı aileden Abdülmecid b. Abdüllatif b. Melek adlı bir şahsın Kur'an'daki Arapça sözlerin Türkçe karşılıklarını veren bir lügat yazdığını belirtir.[85]

Eğer Firişteoğlu 1475 yılından önce ölmüşse, o zaman, Fatih devrinde yetişen âlimler arasında sayılması gerekir. Bu durumda Firişteoğlu lügatini de bu devrin mahsullerinden biri olarak kabul etmemiz lâzımdır. Bu durumun ve Firişteoğlu'nun adında görülen karışıklıkların ilerideki çalışmalarla çözülmesi gerekmektedir.

Ayrıca Fatih devrinde bazı lügatlar de istinsah edilmiştir. Bunlardan 864/1460 tarihli müzehhep bir *Mukaddimetü'l-Edeb,* Bursa Haraççıoğlu Ktp. 144'de bulunmaktadır.[86]

Aynı şekilde 867/1463'de istinsah edilmiş Arapça-Farsça *Nisâbü's-Sıbyan* adlı lügat ile 857/1453 tarihli olan ve çocuklar için yazılmış bir diğer Arapça-Farsça lügat, Paris Bibl. Nationale'de aynı mecmua içinde bulunmaktadırlar.[87]

Bu çeşitten Fatih devrinde istinsah edilmiş lügatlere, eğer aranırsa pek çok kütüphânede rastlanacağına emin olabiliriz.

İşte yukarıdan beri anlatılan yazın hayatının koşullarınde yetişen Fatih devri şâirlerini, yazarlarını ve onların eserlerini incelemeye başlamadan önce bu devir ile II. Bayezid devrinin edebiyat temsilcilerinin arasına bir sınır koymak gerekmektedir. Zira Fatih devrinde yaşamış olan sanatçıların bir çoğunun ihtiyarlık zamanları II. Bayezid dönemine uzanmaktadır. Ayrıca bu iki dönemi de idrâk edip Türkçe eserlerini II. Bayezid devrinde yazmış olanlar bulunmakta olduğu gibi Fatih'in son yıllarında çok genç olan, asıl gelişmesini II. Bayezid zamanında idrâk eden şâir ve yazarlar da bulunmaktadır. Bu yüzden bu iki hükümdarın zamanındaki edebiyat faaliyetlerini kesin sınırlarla birbirinden ayırmak hem pek kolay değildir; hem de böyle sunî bir ayırım yapmak gerçekte gerekli değildir. Fakat biz bu yazıda sâdece Fatih devrinin şâir ve yazarları üzerinde duracağımız için, sırf pratik alanda kolaylık sağlamak üzere şöyle bir sınır koymayı denedik:

1. Fatih devrinin kültür ve düşünce ortamında edebî kişiliği gelişmiş, hatta bir süre Fatih'le beraber bulunmuş olmasına rağmen Türkçe eserlerini II. Bayezid devrinde yazmış olanlar vardır. Kıvamî, Ahmed Paşa, Tursun Bey gibi. Bu sanatçılar, edebî kişiliklerini Fatih devrinin kültür faaliyetlerine borçlu oldukları için, bu gurup içine girenleri Fatih devri şâirleri ve yazarları olarak kabul etmek gerekiyor.

2. Fatih Sultan Mehmed'in son yıllarında edebiyat dünyasında kendilerini göstermiş olmalarına rağmen, edebî mesleklerinin altın çağını II. Bayezid zamanında idrâk etmiş ve eserlerini II. Bayezid veya onun şehzâdelerine takdim etmiş olanları kesinlikle II. Bayezid devri şâirleri arasında saymak gerekiyor. Necatî Bey, Mihri Hanım, Tâcîzâde Cafer Çelebi gibi.

3. Yukarıdaki izaha ters düşen bazı istisnaî durumlar bulunmaktadır. Fatih devrinde kişiliği teşekkül etmiş ve tıpkı Ahmed Paşa gibi Türkçe eserlerini II. Bayezid devrinde yazmış olup da ilk gurupta bulunması lâzım gelen Sinan Paşa'yı (öl. 1486) II. Bayezid devri yazarları arasına almayı tercih ettik. Zira Sinan Paşa, Fatih devrinde sâdece İslâmî ilimlere vâkıf Arapça yazan bir âlim ve tanınmış bir matematikçi kişiliği ile karşımıza çıkmaktadır. Fatih devrinde onun Ahmed Paşa'da görüldüğü gibi Türk edebiyatı ile hiç bir ilişkisi yoktur. Ancak Fatih'in vefatından sonra İstanbul'a dönüp Türkçe yazmaya başlamış ve eserlerini II. Bayezid'e sunmuştur.[88]

Uzun Firdevsî (öl. 1512'den sonra) Bursa'da kaleme aldığı *Kıssa-nâme-i Süleyman Aleybisselâm* adlı mensur eserini ve 80 ciltlik *Süleyman-nâme*'sinin yedi cüzünü Fatih Sultan Mehmed'in sağlığında yazmıştır.[89]

Ancak Uzun Firdevsî de bir çok eserlerin sâhibi, çok velûd bir yazar olarak Fatih devrinde mesleğinin başındadır. Asıl olgunluk çağını II. Bayezid devrinde idrâk etmiş, eserlerinin çoğunu II. Bayezid devrinde yazmıştır. Bu yüzden Uzun Firdevsî de II. Bayezid devri yazarlarından addedilmelidir.

Yukarıda belirtilen sınırlar içinde Fatih devrindeki edebî atmosferi incelemeye başladığımızda şöyle bir durumla karşı karşıya geliriz; İstanbul yeni alınmıştır (1453). Osmanlı klâsik şiir dilinin esasını teşkil edecek olan İstanbul Türkçesi henüz teşekkül etmiş değildir. Yalnız daha önce de belirtildiği gibi Anadolu'da XIII. yüzyılın ikinci yarısından beri süregelen bir Türkçe edebî dil teşekkül etmiş bulunmaktadır. Bu dil, Ahmed-i Daî, Ahmedî, Şeyhî gibi şâirlerin kaleminde üslûplaşmaya doğru yönelmiş olmasına rağmen, sâde ve oldukça basit, temiz bir Türkçedir. Henüz XV. yy'ın ikinci yarısında Ahmed Paşa'nın şiirlerinde görülen işlek, müzikalite kazanmış, nükteler, ince ve zarif hayâllerle bezenmiş, kolaymış gibi görünen, fakat aslında hiç de kolay ifâde edilemeyen bir üslûba sâhip değildir. Fatih devrindeki şiir dili ise nazım tekniği kusurlarından oldukça kurtulmuş, uzak çağrışımlara dayanan zengin ifâdelerle, gerçekten söylenmesi zor ifâdelerle bezenmiştir. Üstelik F. Köprülü'nün de belirttiği gibi İstanbul'da şâirlerin toplanıp edebî sohbetler yapacağı, birbirini teşvik edeceği, birbiriyle yarışacağı bozahâneler, mesire yerleri veya o devirde bu ihtiyaca cevap veren zâviyeler ve hânkahlar henüz belirmemiştir. Varsa bile sayısı çok azdır. F. Köprülü, Osmanlı devletinin İstanbul dışındaki şehirlerinde yaşayan şâirlerin daha şanslı olduklarını, İstanbul'un alınmasından çok önce birer Osmanlı şehri olarak, Osmanlı kültür ve edebiyat merkezleri hâline gelen Edirne, Bursa, Kastamonu, Manisa, Aydın ve Amasya'daki dev-

rin şâirlerinin daha renkli ve eğlenceli bir hayat sürdüklerini, belli edebî mahfillerde müzikli ve içkili toplantılarda bir araya geldiklerini söyler. Oysa İstanbul yeni fethedildiği için şâirlerin toplandığı hankah, zâviye, mesire-gâh gibi alışılagelmiş toplantı yerlerinin kesinlikle belirmemiş olduğunu belirtir ve o devirde böyle bilinen yerlerden sâdece Sinoplu şâir Safâyî'nin Galata'daki zâviyesinin adını verir.[90]

Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi tezkerelerinde verilen bilgiye göre, Merhum İskender Paşa, Safâyî'ye olan bağlılığının bir işâreti olarak Galata semtinde Atıcılar altında bir zâviye bina ettirip meşîhatını Safâyî'ye vermiştir. O yer, zamanın ekâbir ve eyânı, şuara ve ehl-i irfânının gidip geldiği, sohbet ettiği bir yer hâline gelmiştir.[91]

Sehî Bey ise Safâyî'nin yüz yaşını aşkın bir hayat sürdüğünü, gemicilik ilmini çok iyi bildiğini ve gemicilerin kullandıkları harita ilminin en başta gelen âlimlerinden olduğunu Kemâl Reis ve Kurdoğlu gibi tanınmış kaptanların onu dâima ziyâret ettiklerini, hatta Safâyî'nin, Kemâl Reis'in deniz savaşları hakkında on bin beyitlik bir mesnevî yazdığını söyler ve mezarının Galata yakasında 'tershâneler kurbünde' kendi öldüğü evinde olduğunu bildirir.[92] Latifî ise Safâyî'nin Sultan Bayezid nâmına mürettep ve mükemmel bir dîvânı olduğunu, fakat şiirlerinin sathî ve sâde olduklarını, nihayet onun devrinde Likaî ile karşılıklı şaka mâhiyetinde şiirler söylediğini bildirir.[93]

Galata'da Atıcılar altındaki zâviyesinin hakikaten devrin şâirlerinin ve tanınmış kişilerinin toplandığı bir yer olduğu hakkındaki bilgi Âşık Çelebi'den önceki daha eski iki tezkireci tarafından zikredilmemektedir. Buna göre, bu konunun ihtiyatla ele alınması ve Âşık Çelebi'de anlatılanların, Fatih devri sonrasına rastlayıp rastlamadığının araştırılması gerekmektedir. Fakat Safâyî'nin zâviyesi gerçekten şâirlerin bir toplantı yeri hâline gelmiş olsun veya olmasın, muhakkak ki Fatih devri şâirleri İstanbul'da büyük bir ihtimâlle, Galata meyhânelerinde, Tahtakale'de sayıları az da olsa o zaman mevcut bulunan bozahânelerde ve meyhânelerde bir araya gelmiş, yazdıkları şiirleri birbirlerine okumuş ve böylece İstanbul'da bir edebî hareket başlamış olabilir.

Bunun dışında Fatih devri şâirlerinin dört öbek hâlinde şu merkezlerde kümelendikleri göze çarpmaktadır.

1. Bir gurup şâir Adnî mahlasiyle şiirler yazan Sadrazam Mahmud Paşa'nın (öl. 878/1473)[94] etrâfında ve onun himâyesinde toplanmışlar, ondan büyük teşvikler görmüşlerdir. Mahmud Paşa'nın etrâfında toplananlar arasında devlet kademelerinde yükselmiş önemli kimseler de bulunuyordu. Meselâ bunlardan Fatih Sultan Mehmed'e önce nişancı, sonra sadrazam olan ve Nişanî mahlasiyle şiirler yazan, Fatih kanunnâmelerinin tedvininde büyük hizmetleri geçen Karamanî Mehmed Paşa (öl. 1481), bir musikî risâlesinin, birkaç Arapça dinî eserin ve *Behcetü't-Tevârih* adlı Farsça tarih eserinin sâhibi Şükrulah (öl. 1464'den sonra) *Düstûrnâme* adlı (yazılışı 1464) manzum tarih eserini yazan Enverî, *Tarih-i Ebu'l-Feth*'i kaleme

alan Tursun Bey (öl. 1491'den sonra), şâir Sarıca Kemâl (veya Kemâl-i Zerd, öl. 1491'den sonra), sonradan II, Bayezid'e vezir olan Sâfî mahlaslı Kasım Paşa, Mahmud Paşa'dan himâye ve teşvik görmüşlerdir.[95]

Son olarak Mahmud Paşa'nın hezle mâyil bir şâir olan Hayatî'yi de kendisinde şâirlik istidâdı görüp hizmetine aldığını Sehî Bey söyler (s. 201-202). Hayatî, Sehî Bey'e göre iyi huylu, şiirleri zarif ve hüzünlü bir şâirdir. Zaman zaman Mahmud Paşa, Hayatî'nin hezl ve hicve olan kabiliyetini kullanarak, ona bazı kişiler hakkında mensur veya manzum hicviyeler yazdırmıştır. Hatta Hayatî bunlardan birisini Tursun Bey için yazmış olduğunu, Tursun Bey'in bu hicviyeye çok içerlediğini ve Hayatî'nin idam edilmesinin sebeplerinden birinin de Tursun Bey'in bu güceniklığı olduğunu yine Sehî Bey söyler. Mahmud Paşa'nın himâyesindekilerden biri de *Lügat-i Halîmî* diye meşhur olmuş, *Bahrü'l-Garâyib* adlı lügatin yazarı Halîmî'dir.[96]

2. Diğer bir gurup şâir II. Bayezid'in etrafında, onun Çelebi Sultan olarak bulunduğu Amasya'da toplanmıştır. Bunlar arasında Bayezid'in defterdarı ve Cafer Çelebi'nin babası Tâcî Bey ve Amasyalı Afitabî başta gelir. Afitabî, II. Bayezid'in Amasya'daki dostları arasına girmiş ve mürettep bir dîvân hazırlamıştır. Şiirlerinin, monoton olmayıp canlı ve üslûp bakımından süslü olduğunu Latifî söyler.[97] Yine II. Bayezid'in musahiplerinden olan Amasyalı Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi de Hatemî mahlasiyle şiirler yazmıştır. Şehzâde Bayezid'i içkiye ve afyona alıştırdıklarını duyan Fatih Sultan Mehmed, onun, Hatemî ve Fenârî oğlu Ahmed Paşa ile dostluğunu bozmak için bu ikisinin öldürülmesini emretmişse de Bayezid, Ahmed Paşa'yı Hindistan'a, Müeyyedzâde'yi de İran'a gizlice göndermeyi başarmıştır. Müeyyedzâde orada bütün İslâmî ilimleri tahsil eyleyip II. Bayezid'in hükümdarlığı sırasında tekrar geri döndüğü zaman kazasker olmuştur.[98]

3. Bir üçüncü gurup şâir de Konya'da Şehzâde Cem Sultan'ın (öl. 1495) etrafında toplanmıştır. Bu şâirler arasında bu makalede daha sonra zikredilecek olan Cem'in defterdârı Şahidî (öl. 1478-79'dan sonra)'den başlayarak şu şâirleri zikredebiliriz: Sâdî-i Şirazî, şiir sanatlarını çok iyi bilen bu şâir aynı zamanda Cem Sa'dî'si diye de anılır. II. Bayezid'in tahta geçmesinden sonra Cem Sultan ile birlikte memleketten ayrılıp çeşitli memleketlerde yaşamış, onun vatan hasretini beraberce paylaşmıştır. Bir süre sonra kıyafet değiştirerek İstanbul'a gelen Sadî, Sehî Bey'in ifâdesinden anlaşıldığına göre Cem Sultan'dan İstanbul'daki bazı kimselere hitâben yazılmış mektuplar taşıyordu. Fakat, İstanbul'da kim olduğu anlaşılmış, yakalanmış ve öldürülmüştür. Şiirlerinde yaşadığı acı hayatın izlerine rastlanır. Sehî Bey onun şu beytini verir:

Ruhların şevki n'ola sînemde eylerse vatan
Bu cibândur vakt olur külhanda sultanlar yatur

Latifî ise onun bir başka şiirinin matla'ını vererek, Sadî'nin vatan hasretini ve çektiği ıstırapları nasıl dile getirdiğini anlatmaya çalışır:[99]

Câm-ı Cem nûş eyle ey Cem bu firengistândur
Her kulun başına yazılan gelür devrândur

Kandî-i Sirozî, Sehî'ye göre Cem Sultan'ın sevdiği muhasiplerindendi. Diyar-ı gurbete onunla beraber gitmiş ve orada ölmüştür. Sehî Bey şiirlerinin çok güzel olduğunu bildirmesine rağmen, Latifî şiirlerinin o kadar şöhret kazanmadığını, ama fena şiirler olmadıklarını ve Sadî-i Sirozî ile birbirlerine karşılıklı şiir söylediklerini bildirir.[100]

Haydar Çelebi de Cem Sultan'ın maiyetindeki şâirlerdendir. Cem Sultan'ın defterdarı olan Seferihisarlı Haydar Çelebi, onunla birlikte Firengistana gitmiş, Cem'in ölümünden sonra onun evraklarını (=muhallefâtın ve metrûkâtın) ve ölüm haberini getirmiştir. Haydar Çelebi hakkında Latifî tezkeresinde hem garip hem hüzünlü bir hikâye vardır: Haydar Çelebi, Firengistandan gelirken Cem'in beyaz renkli konuşan bir papağanını da beraber getirmiş; bu kuşu mâtem elbisesi giydirir gibi siyaha boyayıp ona "el-hükmü li'llâh pâyende bâd pâdişâh" sözlerini öğreterek, II. Bayezid'e sunmuştur. Bu sözleri duyan II. Bayezid, çok memnun kalmış, Haydar Çelebi'yi haps olduğu Germiyan kalesinden çıkarmış ve kendisine bir zeamet vermiştir.[101]

Bu şâirlere Cem Sultan'ın hocası Türabî, Cem Sultan'ın musahiplerinden olup onunla deniz aşırı gitmiş olan Sehâyî ve La'lî'yi ilâve edebiliriz. Latifî, La'lî'nin çok iyi bir şâir olduğunu, bir çok şiirlerini sohbet sırasında, kendisine gelen ilhamla yazdığını söyler.[102]

4. Yukarıda anlatılan şâir ve yazar guruplarının en büyük ve en kalabalığı, muhakkak ki Fatih Sultan Mehmed'in etrafında toplanmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in himâye ve teşvik ettiği şâirlerin sayısı hakkında burada bir fikir verebilmek için bazılarının adlarını verelim: Adnî mahlasıyla şiirler yazan Mahmud Paşa, Nişanî mahlasıyla şiir yazan Karamanî Mehmed Paşa, Ahmed Paşa, Melihî, Cemâlî, Aşkî, Azerî, Ulvî, Farsça manzum *Şehnâme-i Âl-i Osman* yazan Şehdî, Mehdî, Fenayî, Kudsî, Kutbî, mâhir bir musikîşinas olan Nahifî (Usta Şems), Şemsî-i defterdar Vefayî, Edirneli Sebayî, Sinoplu Safayî, Molla Fenarî oğlu Ali Çelebi, İzârî, Mevlanâ Lutfî-i Tokadî, Nizamî-i Karamanî, inşada usta olduğu için Fatih Sultan Mehmed'in çok takdir ettiği Vefâyî ve Zeyneb Hanım bu şâirlerin belli başlılarıdır.[103]

Fakat Fatih Sultan Mehmed'in etrafında toplanmış bu şâirleri yakından incelemeye başlayınca bugün bizleri düşündüren bir durumla karşılaşırız. Kaynaklarda verilen bilgilere göre, Fatih Sultan Mehmed'in sarayında otuz kadar şâir bulunmaktadır. Hatta Fatih belli bir geliri ve devlet kademelerinde bir işi olmayan şâirlere gündelik bağlamıştır. Bu şekilde şâirlere belli maaş bağlama geleneğinin Fatih Sultan Mehmed ile başladığını bildiren tezkereler, bu şâirlerden bazılarının çok kötü şâirler olduklarında birleşirler. Şiir zevkinin oldukça değişmiş olduğu devirlerde kaleme alınan Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi tezkerelerinin yanı sıra Fatih devrine daha yakın olan Sehî Bey ve Latifî zamanında bile bazı şâirlerin, onların

tezkerelerinde ikinci dereceden şâir sayıldıkları dikkati çekmektedir. Bunlardan bir tanesi olan Safaî'nin şiirlerinin sathî ve sâde olduğunu Latifî'nin belirttiğini daha önce görmüştük. Bu şekilde tezkerelerde kötü şâir olduğu hakkında görüş birliğine varılmış bir şâir de Aşkî'dir.[104]

Latifî Aşkî'den şöyle bahseder: *"Eş'ârı nazm-ı sâde ve kelâmı kelâm-ı mevzûn makûlesidür. Tasarruf ve icâde cendün kudreti ve şi'rinün aslâ halâveti yokdur. Ammâ bu hâlile ol zamân yine rütbet-i refi'ası ve pâdişâhdan yevmî yüz akçe vazîfesi varmış."*[105]

Daha sonra Latifî, bazı şâirlerin bu haksızlığa içerlediklerini ve zamanın şâirlerinden Fenayî'nin bu hususta bir beyit yazdığını söyler:

'Aşkî yüz yir Sa'dî otuz bu Fenâyi'nün dahi
Heftede yidi güni var tonlık ve tîmârda

Bir diğer şâir de kötü şâirlerin talihlerinin iyi olduğuna Aşkî'yi misâl göstermiştir:

'Aşkiyâ tâli'üne 'aşk olsun
Gerçi nazmun kötü sitâren eyi[106]

Bu beyti Hasan Çelebi de aynen tezkeresine almıştır.[107] Âşıkî Çelebi de hemen hemen aynı ifâdeleri daha belirgin bir keskinlikle tekrarlar: *"Aşkî Sultân Mehemmed mâdihlerindendür. Şi'rle şi'ârı ve şöhret-i eş'ârı yokdur. İrâda ve istişhâda kâbil bir beyti dahi yokdur. Ammâ 'aceb bu ki yevmî yüz akçe şâ'ir 'ulûfesin mutasarrıf imiş. Sehî Beg ve Monlâ Latifî'ye iktidâen irâd olındı."*[108]

Fakat Sehî Bey, tezkeresinde Aşkî'den bahsederken *"Pâdişâhun mülâzemeti ile müşerref olup musâhib düşmiş, fâzıl, kavâ'id-i eş'ârı güzel tabt itmiş, tarz-ı gazeli hûb ve üslûb-ı nazmı mahbûb bilürdi"* demektedir. Bu sözlerden Sehî Bey'in Aşkî'yi bilhassa gazel tarzındaki şiirleri iyi, nazmının üslûbu güzel bir şâir addettiği anlaşılır. Ancak şu ifâdesi Aşkî'nin artık rağbetten düştüğünü belirtmektedir: *"Ol zamânda ziyâde rağbeti var idi."* Demek ki Sehî Bey'in tezkeresini yazdığı sırada artık Aşkî'ye fazla rağbet edilmiyordu. Oysa Fatih devrinin şâirlerinden Ahmed Paşa ve Melihî hâlâ etkilerini sürdürmekteydiler.[109] Bu durumda Latifî'nin sözlerinin haklı yönleri olduğu anlaşılıyor.

Aynı şekilde Aşkî'nin *Heft Peyker* çevirisi hakkında bir tanıtma yazısı yazan G. Kut[110] *Heft Peyker*'in üslûbuna bakarak, Aşkî'nin hiç de tezkereler de söylendiği kadar kötü bir şâir olmadığını belirtir. Bu durumda gazel ve kasidelerinin yanı sıra Nizamî'nin aynı adlı eserini Türkçeye çevirmiş olan Aşkî'nin daha çok iyi bir mesnevî şâiri olduğu söylenebilir.

Ancak yukarıda zikredilen tezkerelerdeki bilgilerin ışığı altında meseleye bir bütün olarak baktığımız zaman, şöyle bir neticeye varabiliriz: Latifî'nin sözleri hem

kendisinin Aşkî hakkındaki düşüncelerini belirtmesi, hem de Aşkî'nin çağdaşı olan şâirlerin onun hakkındaki görüşlerini göstermesi bakımından önemlidir. Latifî, özellikle Aşkî hakkındaki sözlerini sona erdirirken, ayrıca Fatih devrinde sanat ve kültürün değerlendirilmesi hakkında çok önemli bir bilgi daha verir: *"Mâ takaddümden baht u devlet kemâl ve ma'rifete göre olmaz imiş ve kadr ü 'izzet bulanlar istihkâk ve liyâkate göre bulmaz imiş."*[111] Yukarıda anlatılan bu durumun hiç bir zaafa tahammül etmeyen hem kişilerde, hem de sanat dâhil her alanda tam bir mükemmellik ve disiplin arayan hükümdarın mizacının sertliği ile ilgili olup olmadığı hemen akla geliyor. Nitekim kadı, kazaasker ve diğer memuriyetlere atamalarda da aynı tavrı takınan Fatih Sultan Mehmed, hocası Molla Gürânî'yi bile kazaskerlikten, biraz kendi başına buyruk hareket ettiği için azletmiş olduğu gibi Ahmed Paşa'nın, Fatih Sultan Mehmed'in gözünden düşmesine sebep de, böyle bir ahlâkî zaaftır. Zira Fatih, şâir Ahmed Paşa'nın kendi nedimlerinden bir tanesine temâyülü olduğunu öğrenince onu önce ölümle cezalandırmak istemiştir. Sonra Ahmed Paşa'nın "kerem redifli" kasidesini sunması üzerine yumuşamış; fakat onu İstanbul'dan ve saray çevresinden uzaklaştırmıştır.[112] Aynı şekilde Fatih'in hocası Sinan Paşa da muhtemelen serbest düşünceli bir kişi olması yüzünden, aşırı tutucu bir âlimin etkisiyle hükümdarın gözünden düşmüştür. Önce hapsedilmiş, sonra İstanbul'daki ulemânın araya girmesiyle Sivrihisar kadılığı ve müderrisliğine tayin edilmiştir. Hatta bu sürgüne giderken yolda İznik'ten gönderilen bir tabip Sinan Paşa'yı padişahın emriyle tekrar haspettirmiş, o zamanın tedâvi usûlüne göre günde elli değnek vurdurmuştur. Bu durumu haber alan Molla Hüsameddin bir mektup yazarak Fatih'ten bu işkenceyi durdurmasını istemiştir. Sinan Paşa Fatih'in ölümüne kadar Sivrihasar'da kalmıştır.[113] Şâir Melihî de yukarıda anlatılanlara benzer bir kaderle hükümdarın gözünden düşmüştür. Bu defa bu düşüşe sebep, Melihî'nin içkiye duyduğu büyük zaafdır. Melihî de tıpkı ötekiler gibi saraydan ve Fatih'in çevresinden uzaklaştırılmıştır. Bu adı geçen kişiler Fatih devrinin en kâbiliyetli ve gerçek sanatkâr ruhuna sâhip kişilerdir. Tolerans kabul etmeyen bir mizacı olan ve kendisine kayıtsız şartsız bir bağlılık isteyen Fatih, belki bu yüzden kişilikleri kuvvetli Ahmed Paşa, Sinan Paşa gibi kimselerin yerine sarayında ikinci derecedeki şâirleri toplamayı tercih etmiştir. Fatih'in kafasındaki insan imajının tam tersine, sanatçılar lâübâli-meşrep olur; bağımsız olmayı sever. Bir din âliminin veya müsbet bilim adamının dakik titizliği, sorumluluklarını yerine getirme endişesi, muntazam hayat tarzı, sıkı çalışma temposu bir sanatçının temel özellikleri arasında bulunmayabilir. İşte Fatih'in nazarında bir zaaf olarak görülen vasıflarından ötürü Ahmed Paşa, divânını II. Bayezid'e sunduğu gibi, Sinan Paşa da sanatkârâne üslûpla yazılmış Türkçe manzum eserlerinin tamamını II. Bayezid devrinde kaleme almıştır.

Yukarıda anlatılan sebep dışında, Fatih'in sarayına ikinci derecede şâirlerin dolmasının başka sebepleri olabilir. Fatih imparatorluk kuran her büyük hükümdar

gibi dikkatini, ilgisini pek çok alana dağıtmak zorunda kalmıştır. İstanbul'un ve diğer memleketlerin fethiyle birlikte ortaya çıkan iskân meselesinden, imparatorluğun eğitim ve hukuk problemlerine kadar bir yığın faaliyet onun ilgisini ve dikkatini gerektiriyordu. Özellikle bir hukuk devletinin temellerini atma yolunda gelişen her çeşit faaliyet arasında memleketin ihtiyacı olan reisülküttap, nişancı, kazaskerleri ve kadıları yetiştirecek âlimlere, medreselere, kütüphânelere büyük ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaç ister istemez onu daha çok İslâmî ilimlerle, özellikle fıkıh ve İslâm felsefesi ile uğraşan âlimlerle ilgilenmeye, onların en iyilerini ve en büyüklerini dâima yanında tutmaya çalışmaya onu zorluyordu. Bunun yanı sıra tebasının ve ordusunun içinde yüksek kademede pek çok gayri müslimin bulunması ve bunların farklı kültürlerinden gelen pek çok idârî, yönetim ve yaşam tarzına âit durumların, İslâm kesimindekiyle mezcedilmesi veya hiç olmazsa bu iki farklı kesimin yan yana varlıklarını sürdürebilmelerini sağlamak gibi büyük problemlerle karşı karşıyaydı.[114] İşte Fatih, mensup olduğu kültür ve medeniyet dâiresinin en iyi temsilcilerine ihtiyacı olduğundan bu âlimlere pek çok imtiyaz vermiş bulunuyordu. Bu yüzden Fatih devrinde ulemâ nüfûzu çok kuvvetliydi.[115] Fakat Fatih bu kuvvetli ve nüfuzlu gurubu aynı zamanda kendisine bağımlı kılmak da istiyordu. Zira ilk defa 'şer'î hukuk' karşısında örfî kanunların sistematik bir şekilde tedvin edilmeye başlandığı bu devirde Fatih ulemâ sınıfını gücendirmek istemediği gibi, onların kendisini desteklemesine de ihtiyâcı vardı.[116] Bu yüzden onları gücendirmek pek doğru bir tavır olmayacaktı. Bu neden, Sinan Paşa'nın ölümden kurtulmasına sebep olmuştur.

Görüldüğü gibi Fatih edebiyatın yanı sıra çok daha hayatî önemi olan meselelere bütün dikkatini vermiştir. İşte bu yüzden bu devir edebiyatının büyük temsilcilerinin peşinden koşacak, titiz bir seçim yapacak zamanı yoktu. O, geleneğe uyarak, babasından miras aldığı şekilde edebiyat adamlarıyla yeteri kadar ilgilenmiş, onları da unutmamış, korumuş ve himâye etmiştir. Yukarıda anlatılan sebeplerden ötürü titiz bir seçici olmamasını katiyyen edebiyat ve şiirden anlamadığı şeklinde yorumlayamayız. Kendisi iyi bir şâir olan Fatih kendi şartları içinde bu alanda elinden geleni yapmaya gayret etmiştir.

Yukarıda anlatılan kültürel ve sosyal gelişmelerle beslenerek kendine mahsus özellikleriyle ilk klâsik hüviyetini kazanmış olan bu devir eski Türk edebiyatının en büyük şâiri muhakkak ki Ahmed Paşa'dır (öl. 1496-97). Babası Veliyüddin b. İlyas, II. Murad'ın kazaskerlerindendir; Edirne'de doğmuştur. İlmiye sınıfına mensup olan Ahmed Paşa 1451'de Bursa kadısı olmuş, daha sonra Fatih Sultan Mehmed'in tahta geçmesinden sonra, hükümdarın dikkatini çekmiş, onun hocası ve musâhibi olmuştur. Kısa sürede vezirlik pâyesine yükselmiş ve en yakın musâhibi olarak daima Fatih'in yanında bulunmuştur. Onların bu sıkı ilişkileri sırasında Ahmed Paşa kendi hocası şâir Melihî'yi Fatih Sultan Mehmed'e takdim etmiş ve Melihî'nin de hükümdarın yakınları arasına girmesini sağlamıştır. Fakat bir süre sonra Fatih Sultan Mehmed'in bir nedimine (veya bir iç oğ-

larına) duyduğu aşırı ilgi neticesinde Ahmed Paşa, Fatih'in gazabını üzerine çekmiştir. Sehî Bey padişahın bu durumdan iyice emin olmak için genç nedimin zülfünü külâhı içinde saklayarak, meclisde hizmet etmesini istediğini ve Ahmed Paşa'nın genci zülüfsüz görünce, zülfünü kestiğini zannederek, hemen o anda şu beyti söylediğini bildirir:

Zülfin gidermiş ol sanem kâfirliğin komaz henüz
Kesmiş velî zünnârını dahi müsülmân olmamış

Böylece Fatih Sultan Mehmed dedikodunun doğru olduğunu anlamış ve Ahmed Paşa'nın öldürülmesini emretmiştir. Sehî Bey, hocalık hakkına ve Ahmed Paşa'nın ilmine saygı göstererek onu öldürmekten vazgeçtiğini söyler.[117] Oysa Âşık Çelebi Ahmed Paşa ile saraydaki iç oğlanının ilişkilerini değişik bir şekilde nakletttikten sonra, Ahmed Paşa'nın Yedikule kapıcılar odasında hapsedildiği sırada Fatih'e "kerem" redifli ünlü kasidesini sunarak cezadan kurtulduğunu, 30 akçe ile Bursa'da Orhan vakfına, daha sonra Muradiye medresesine mütevellî olduğunu bildirir. Ahmed Paşa Fatih'in sağlığında ayrıca Sultanönü, Tire ve Ankara sancak beyliklerine atanmıştır.[118] II. Bayezid'in tahta cülûsundan sonra Bursa'ya sancak beyi olmuş ve ölümüne kadar (1496-97) Bursa'da yaşamıştır.

Zamanının Şuarâ-yı Rûm'u olarak adlandırılan Ahmed Paşa'nın Bursa'daki evi edebî toplantı yeri hâline gelmiş, bir çok şâir onun evinde toplanmış; birbirlerine şiirlerini okumuşlardır... Bunlar arasında Harîrî, Resmî, Mîrî, Çağşırcı Şeyhî gibi şâirleri sayabiliriz. Ahmed Paşa'nın ünü daha sağlığında Osmanlı sınırlarını aşmıştır. F. Köprülü, Riyazî tezkiresinden naklen şu bilgiyi verir: "Bir gün Hüseyin Baykara'nın meclisinde Herat'ın şuarâsı ve ulemâsının öteki memleketlerdekilere olan üstünlüğü anlatılır. Molla Camî, bu söz üzerine Rûm'un şâirlerinin de çok iyi şâirler olduğunu söyler. Tam o sırada İstanbul'dan gelen biri meclise girer. Ona "şuarâ-yı Rum'un nev-peydâ eş'ârından" yanında neler var diye sorarlar. Gelen şahıs da Ahmed Paşa'nın bir gazelini mecliste okur. Bu gazeli duyan Molla Camî hem sözlerinin doğruluğunu ispat etmenin sevinci hem de gazelin kendisinde yarattığı coşkunlukla ayağa kalkıp rakseder. O gazelin matla' beyti şudur:[119]

Çin-i zülfün miske benzetdüm hatâsın bilmedüm
Gey perişân söyledüm bu yüz karasın bilmedüm

Bu da gösteriyor ki Nevaî'nin şöhreti, nasıl Osmanlı ülkesine gelmişse, Ahmed Paşa'nın da şöhreti Herat'a ve Timurî sarayına ulaşmıştır. Âşık Çelebi'ye göre[120] II. Bayezid, Ahmed Paşa'ya Nevaî'nin 33 tane gazelini göndererek, bunlara birer nazire yazmasını istemiş; Ahmed Paşa da onun bu isteğini yerine getirmiştir. Fakat Ahmed Paşa dîvânında Nevaî'ye, Çağatayca yazılmış bir nazireye rastlanılmamaktadır. Osman Sertkaya'ya göre Ahmed Paşa'nın Nevaî'ye Osmanlı Türkçesiyle söylediği bir naziresi de yoktur. Ahmed Paşa dîvânı ile A.Ş. Nevaî'nin dîvânlarını tedkik ederek bu meseleye yeniden açıklık getirmek gerekir.[121]

Ahmed Paşa, zamanındaki ve kendi zamanından sonraki şâirlere, hatta XVI. yüzyılın Bakî, Zatî, Lâmiî, Ahî gibi büyük şâirlerine etki etmiş bir şâirdir. Avnî mahlasıyla şiirler yazan Fatih Sultan Mehmed'in şiirlerindeki söyleyiş biçimlerinde redif ve kafiyetlerinde de Ahmed Paşa'nın etkileri görüldüğü gibi Cem Sultan'a, Fatih devrinin önemli şâirlerinden sayılan Karamanlı Nizamî'ye, Cem Sadîsine ve diğer Fatih devri şâirlerine model olmuştur. II. Bayezid devrinin en büyük şâiri Necatî'den başlamak üzere Mihrî Hanım ve diğerleri tarafından üstad kabul edilmiştir. Hatta Âşık Çelebi, Necatî'nin Ahmed Paşa'yı çok beğendiğini belirtmek için şöyle bir hikâye nakleder: Asıl adı İsa olan Necatî'ye, Ahmed Paşa'yı nasıl bulduğunu sorduklarında şu mısra ile cevap vermiştir:

Ölüsi Ahmed'ün yigdür dirisinden Mesihânun[122]

Daha çok gazel ve kaside şâiri olan Ahmed Paşa eski Türk edebiyatının (dîvân edebiyatı) gelişmesinde Şeyhî ile Necatî Bey arasındaki çizgide bulunur. Onun şiirlerinde imajlar, çağrışımlar, edebî sanatlar, söz oyunları, çoğu kez okuyucunun farkına varmadığı bir tabiîlikle şiirin içinde yer alırlar. Onun böyle zengin, aynı zamanda âhenkli şiirsel bir ifâdeye sâhip olan şiirinde fazla mikdarda Farsça ve Arapça kelimeler bulunmakta ve şiirinin çatısı İran şiiri geleneğine yakından bağlı görülmektedir. Onun şiirindeki bu özellik, Latifî (öl. 1582), Tâcizâde Cafer Çelebi (öl. 1515), Uzun Firdevsî (öl. 1512'den sonra) tarafından şiddetli tenkit edilmiştir. Hatta Latifî onun Fars şiirinden tercüme yaptığını, Farsî şiire Türkî libas giydirdiğini söyler.[123] Fakat Ahmed Paşa'nın içinde yaşadığı Fatih devrini göz önüne alacak olursak, onun şiirlerinde görülen bu Fars edebiyatı etkisi ve hayranlığını devrinin yarattığı bir sonuç, âdeta bir zaruret olarak yorumlayabiliriz. Ahmed Paşa şiirleriyle devrinin temâyülüne bir ayna olmuştur.

Ahmed Paşa'nın Fatih'e yazdığı iki tane 'kerem' redifli kasidesi, ayrıca, 'güneş' ve 'misk' redifli kasideleri, Cem Sultan'a yazdığı 'benefşe' ve 'âb' redifli kasideleri şöhret kazanmıştır. Dîvânının içinde az sayıda Arapça, Farsça şiirler, Emir Sultan'a, Şeyh Vefâ'ya ve Şeyh Tâceddin'e medhiyeler vardır. Ayrıca dîvânında 28 tane manzum tarih bulunmaktadır. Bu tarihler hem edebî hem de tarihî kıyamete sâhip şiirlerdir.[124] Ayrıca dîvânındaki "Vay gönül vay bu gönül vay gönül eyvah gönül" nakaratlı murabba'ı Melihî'nin şiirine bir nazîre olmakla beraber çok beğenilmiş ve bu şiire pek çok nazire söylenmiştir. Sehî Bey, onun bir de bir Leylâ ve Mecnun mesnevîsi yazdığını bildiriyorsa da, bugün elde mevcut bir nüshası yoktur. Esâsen Sehî By de kendi zamanında bile bu eserin pek bulunmayan bir eser olduğunu bildirmektedir.

Ali Nihad Tarlan tarafından 15 nüshasının karşılaştırılmasıyla Ahmed Paşa dîvânının tenkidli bir neşri yapılmıştır.

Harun Tolasa, Ahmed Paşa'nın dîvânını tahlil etmiş, bu dîvânın edebî diğerini ortaya koymuş; böylece sadece eski Türk edebiyatının klâsik şeklini aldığı Fatih

devrinde yazılan bu eserin yapısı ortaya konulmamış fakat XVIII. yüzyıla kadar yaratılmış olan eski Türk edebiyatı şiirinin üslûp yapısının ve hayal dünyasının ilk anahtarı da araştırıcıların eline verilmiştir.[126]

Fatih devrinin, kaside ve gazel vâdisinde tanınmış bir diğer şâiri de Melihî'dir. Latifî'ye göre Tokatlı, Âşık Çelebi'ye göre Sinoplu veya Kastamonulu, Hasan Çelebi, Riyâzî ve Âlî'ye göre Tokatlı olan Melihî, kaynakların çoğunda Tokatlı gösterildiği için, M. Ergin, onu Tokatlı olarak kabul eder. Anadolu'da tahsilini tamamladıktan sonra İran'a gitmiş, Horasan'da Camî ile ders arkadaşı olmuştur. Anadolu'da öğrendiklerini Horasan'da iyice geliştirerek Arapça ve Farsçayı çok iyi öğrenmiş, İslâmî ilimlere olan vukufunu fazlalaştırmıştır. Tezkirelerin söylediğine göre Aydınlı Ruşenî Ömer Dede ile gençlik arkadaşı olup Horasan'a beraber gitmişler; orada Camî ile ders arkadaşı ve dost olmuşlardır. İstanbul'un fethinden hemen sonra İstanbul'a gelen Melihî, Ahmed Paşa'nın hocası olmuş, onun vâsıtasiyle Fatih'e takdim edilmiştir. Böylece Melihî, Fatih Sultan Mehmed'in musâhibi olma şerefine ulaşmıştır. Ancak çok fazla içtiğini gören Fatih, ona içki içmeyi yasak etmiş, hatta huzurunda bir daha içki içmeyeceğine dâir yemin ettirmiştir. Melihî, ettiği yemin yüzünden bir süre boza ve afyonla oyalanmış ve nihayet sabredemeyecek hâle gelince şarabı kendine ihtikan ettirmek[128] zorunda kalmıştır.

Hükümdar yasağına rağmen, onu yine Tahtakale'de kendinden geçmiş bir hâlde sarhoş görenler saraya durumu bildirmişler; Fatih Sultan Mehmed, Melihî'yi sorguya çektiğinde, onun bu içki iptilâsının bir hastalık derecesine ulaştığını anlayarak onu affetmişse de, kendisini saraydan uzaklaştırmıştır. Gençlik arkadaşı Ruşenî, Bakû'da Seyyid Yahya'nın manevî terbiyesini alıp şeyh olduktan sonra, eski dostu Melihî'ye bir çok kere haber gönderip, onu yanına davet etmişse de Ruşenî'nin tasavvufî aşk yoluyla manevî kurtuluşa çağrısını kabul etmediği gibi, yine eski arkadaşı Molla Camî'nin halâ âlim ve fâzıl olarak tanıdığı Melihî'ye okuması için gönderdiği tasavvufa âit risâleyi okumayı dahi reddetmiştir. Kendisini sâdece şaraba verecek bütün kurtuluş kapılarını kapamıştır. Tezkereler onun daima sarhoş bir hâlde dolaştığını ve devamlı şu beyti tekrarladığını söylerler:

Âferinler şarâb-ı gül-renge
La'net olsun bozaya vü benge

II. Bayezid devrinin başlarında ölen Melihî'nin mürettep bir dîvânı yoktur. Şiirlerinin bazıları Eğridirli Hacı Kemâl'in *Câmiü'n-Nezâir*'inde, Edirneli Nazmî'nin *Mecmuatü'n-Nezâir*'inde, iki şiiri de İstanbul Üniversitesi Ktp. TY 1547 numaralı *Câmiü'n-Nezâir*'de, tezkere ve diğer kaynaklarda bulunmaktadır. M. Ergin, kaynaklardan derlediği ve Hammamî-zâde İhsan'ın basılmış notlarından topladığı 18 tane gazelini yayınlamıştır.[128] Bu şiirlerden anlaşıldığına göre Melihî gerçekten iyi bir şâirdir. Şiirlerini samimî ve sade bir Türkçe ile yazmıştır. Kalender, darbeder, şâir mizaçlı, zekî ve nüktedan olan Melihî'nin şiirlerinin konusu aşk ve âşık olduğu

güzellerdir. Sadece kendi duygularını, yaşadıklarını dile getirmek için şiirlerini yazmış görünür. Buna rağmen Ahmed Paşa'nınkilere nazaran çok sade ve samimî olan bu şiirler okuyanlar üzerinde büyük etki yapmıştır. Bu yüzden Melihî'nin şiirleri çok tanzîr edilmiştir. Ahmed Paşa'nın Melihî'nin tesiri altında kaldığı ve onun şiirlerine nazîreler yazdığı görülüyor. Özellikle Melihî'nin "Gönül ey vây gönül vây gönül ey vây gönül" nakaratlı murabba'ına, Ahmed Paşa nazîre olarak meşhur murabba'ını yazmıştır. Melihî'nin murabba'ı şöyle başlar:

Seni bend itdi çün ol zülf-i semen-sây gönül
Kılmadun dahi halâs olmak için rây gönül
İtdi sevdâ seni 'âlemlere rüsvây gönül
Gönül ey vây gönül vây gönül ey vây gönül
Ahmed Paşa'nın murabba'ının ilk dörtlüğü şöyledir:
Gül yüzinde göreli zülf-i semen-sây gönül
Kuru sevdâda yeter bî-ser ü bi pây gönül
Dimedüm mi sana dolaşma ana bây gönül
Vây gönül vây bu gönül vây gönül ey vây gönül

Bu iki murabba arasındaki benzerlik açıktır. Melihî de Ahmed Paşa'nın etkisinde kalmış, o da Ahmed Paşa'nın şiirlerine nazîreler yazmıştır. Melihî'nin şiirlerini sadece Ahmed Paşa tanzir etmemiş, zamanında ve daha sonraki yüzyıllarda Kebirî, Cem, Vasfî, Meâlî, Zâtî, Muhibbî, Sarrafî, Fehmî, Gedaî, Kemâl gibi pek çok dîvân şâiri onun şiirlerine nazîre yazmışlardır.[130]

Fatih devrinin kaside, gazel ve mesnevî vâdisinde eser veren diğer bir şâiri Cemâlî'dir. Şeyhî'nin yeğeni olan Cemâlî'nin nereli olduğu hakkında çok değişik bilgiler bulunmaktadır. 1994'de Cemâlî dîvânının tenkitli metnini yayınlayan Çetin Derdiyok, Cemâlî'nin Karamanlı olduğunu, dayısı Şeyhî'nin yanında Kütahya'da yetiştiğini bildirmektedir.[131] Onun doğum tarihi hakkında yine kaynaklarda birbirine uymayan bilgiler vardır. F. Timurtaş ve Ç. Derdiyok, yaptıkları dikkatli araştırmalardan sonra, Cemâlî'nin 1408-1409 yılları arasında doğduğu neticesine varmışlardır.[132] Asıl adı Bayezid'dir, Cemâlî, Sehî Bey'in tezkeresinde, şâir Şeyhoğlu ile karıştırılarak, Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şirin* mesnevîsini birâder-zâdesi Şeyhoğlu'nun bitirip beyaza çektiği belirtilmiştir. Ancak Şeyhoğlu 1414'ten önce ölmüş olduğuna göre, 1428'de ölen Şeyhî'nin eserini tamamlamış olmasına imkân yoktur. Bu yanlışlık, diğer kaynaklarda da değişik şekillerde tekrar edilmiştir. Aslında Cemâlî'nin dedesinin şeyh olması, onun Şeyhoğlu ile karıştırılmasına sebep olmuştur. Çünkü *Hüsrev ü Şirin*'e yazdığı zeylin başlığında, Cemâlî, dedesinin adını "Şeyh Ahmed-i Tercümânü'l-Akşehrî" olarak yazmıştır. İşte bu yüzden Cemâlî'ye Şeyh-zâde denmiştir.[133] Şeyh-zâde kelimesi ise Farsça olup, Türkçe karşılığı Şeyhoğlu'dur. Böylece *Hüsrev ü Şirin*'e Cemâlî'nin yaptığı zeylin başında geçen yukarıdaki ifâde dolayısiyle Cemâlî, Şeyhoğlu ile aynı şahıs zannedilmiştir.[134] Bugün kesinlikle Cemâlî'nin adının Bayezid

olduğu, II. Murad ve Fatih devirlerinde yaşadığı, Şeyhî'nin kızkardeşinin oğlu olup onun vefâtında eksik kalan *Hüsrev ü Şirin*'e bir zeyl yazarak bu eseri tamamladığı bilinmektedir. Adı geçen zeyl, Cemâlî'nin ilk manzum eseridir. Daha sonra 850/1446'da Cemâlî *Gülşen-i 'Uşşâk* adlı ikinci manzum eserini yazmıştır. Fetihden sonra İstanbul'a gelmiş, divânını da 1478-81 yılları arasında yazmıştır. Dîvânında İstanbul'un fetih tarihini veren bir kıt'a, Fatih Sultan Mehmed'e kasideler ve İstanbul'un fethiyle ilgili şiirler, bir de Sadrazam Mahmud Paşa olması muhtemel olan bir vezire övgüler bulunmaktadır. Fakat Bursa'da bazı binalarda Cemâlî'nin eliyle yazılmış kitâbelerin bulunması, onun 1465-1466 yıllarında Bursa'da yaşamış olduğunu göstermektedir.[135] Cemâlî'nin dîvânının sonunda bulunan bir mesnevîden 1478'de Fatih'in son Arnavutluk seferine yorgun, isteksiz ve yaşlı bir kişi olarak katıldığı anlaşılmaktadır. 1478'den sonra Cemâlî'nin hayatı hakkında hiç bir bilgi yoktur. Fakat dîvânında sadece Fatih Sultan Mehmed ile ilgili şiirlerin bulunması, Fatih'in ölümü için bir mersiye yazmış olması ve II. Bayezid adına yazılmış bir kasideye rastlanmaması Cemâlî'nin dîvânını 1478 ile 1481 yıllarında tamamladığını ve FAtih devrinin son yıllarında ölmüş olabileceğini düşündürmektedir.[136] Cemâlî'nin başlıca eserleri şunlardır:

1. Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şirin*'ine yazdığı bir zeyl.

2. *Hümâ ve Hümâyûn* (veya *Gülşen-i Uşşâk*). Bu mesnevîyi Cemâlî II. Murad adına 1446 yılında yazmıştır. Eser Arap hükümdarlarından Huşeng'in oğlu Hümâ ile Çin fağfurunun kızı Hümâyûn arasında geçen bir aşk mâcerasını anlatır. 4800 veya 4870 beyit civarında olan bu mesnevînin üç nüshası bulunmaktadır. Bunlardan birisi 953/1546 istinsah tarihli olup İstanbul Üniversitesi Ktp. Yıldız Kitapları, No. 630'da, bir diğeri 957/1551-1552 istinsahlı olup yine İstanbul Üniversitesi Ktp. TY 5680'de, üçüncü nüshası ise Berlin'de Devlet Ktp.de bulunmaktadır.

3. *Miftâhü'l-Ferec*, 860/1456'da Fatih Sultan Mehmed'e sunulmuş olan bu eser dinî-tasavvufî konuları işleyen bir mesnevîdir. İçinde tasavvufî hikâyeler, âyet ve hadisleri açıklayan parçalar bulunmaktadır. Bu eserin dört nüshasının mevcut olduğu bilinmektedir. Bunlardan birisi İstanbul Üniversitesi Ktp. Ty 2331'de, bir diğeri Üsküdar, Hacı Selim Ağa Ktp. Kemankeş yazmaları, No. 447'de, üçüncüsü, Berlin Devlet Ktp.'de, dördüncüsü ise yine Üsküdar'da Hacı Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdayî yazmaları arasındadır. Bu sonuncusunun mikrofilmi, Millî Kütüphânede MFA (A) 143 numarada bulunmaktadır.[137]

4. *Resâ'il* veya *Risâle-i Acîbe* adlı bu eser de Fatih Sultan Mehmed'e sunulmuştur. Eser ender rastlanan ilginç sanatları anlatmaktadır. F. Köprülü bu eserin adını "er-Risâletü'l-Acîbe fî's-Sanayî ve'l-Bedâyî" şeklinde vermektedir.[138] Bu eserin bir yazma nüshası Cambridge kütüphânesinde, İslâm yazmaları arasındadır.[139] F. Timurtaş, 1965'de İngiltere'de bulunduğu sırada Cambridge kütüphânesinde bu eseri incelemiş, eserin İslâm yazmaları arasında L-I. 3-28 numarada bulunduğunu ve *Risâle-i Acîbe* adını taşıdığını bildirmiştir.[140] Cemâlî *Miftâhü'l-Ferec* mu-

kaddimesinde *Resâ'il*'den bahseder. Bu eserde iki beyitten alınan harflerle yeni bir beyit kurma, Arapça ve Türkçe kelimelerden Farsça kelimeler çıkarmak ve benzeri ilginç, az görülen muamma tarzında sanatlardan bahsettiğini bildirir.[141] Bu eserin oldukça güç ve dikkatle okunması gereken bir eser olduğunu Cemâlî de anlamış olmalı ki, eserinde müstensihin bu mesnevîyi aynen istinsah etmesini, zira yapacağı küçük bir değişikliğin eserde büyük hatalar yaratacağını bildirmektedir.

5. Cemâlî'nin yine edebî sanatlarla ilgili bir risâlesi daha vardır. Bu risâleden, yine *Miftâhü'l-Ferec*'in mukaddemesinde bahsetmektedir. Bu mukaddimedeki izahdan anlaşıldığına göre bu defa Cemâlî, şiirlerdeki anlamla ilgili sanatlar üzerinde durmaktadır. Ne yazık ki bu ikinci risâlenin nüshalarına kütüphânelerde rastlanmamaktadır.[142]

6. 1478'deki Arnavutluk seferini ve Arnavutluk'u anlatan *Der-Beyân-ı Meşakkat-ı Sefer ü Zarûret ve Mülâzemet* adlı 73 beyitlik bir mesnevîdir. Bu ilginç eser, Cemâlî'nin dîvânının sonunda bulunmaktadır. Bu eser Kayahan Erimer tarafından "Gün Işığına Çıkan Değerli bir Eser" adlı makalede tanıtılmıştır.[143] Eser sadece Arnavutluk seferi hakkında değil, Arnavutluk'un coğrafî konumu ve Arnavutluk'da yaşayan insanlar hakkında bilgi vermesi bakımından da seyahat eseri mâhiyetinde, ilginç bir eserdir.[144]

7. İsmail H. Uzunçarşılı, Cemâlî'nin *Yusuf u Züleyha* adlı bir mesnevîsinden bahsederse de bu eserin varlığı henüz gün ışığına çıkarılmamıştır. Ancak Ç. Derdiyok, 1989 yılında Süleymaniye Ktp. Fatih 4131/3 numarada kayıtlı bir mecmuada böyle bir eserin Cemâlî adına kayıtlı olduğunu gördüğünü bildiriyor.[145]

8. Cemâlî Dîvânı. Cemâlî'nin edebî kişiliğini ve şâirliğini en iyi şekilde sergileyen eseri, onun dîvânıdır. Cemâlî Dîvânı ilk defa Kayahan Erimer tarafından bulunmuş ve ilim âlemine tanıtılmıştır.[146] Dîvânın bütün yaprakları altın çerçeveli, başlıkları altın yaldızlı ve müzehheptir. Fatih Sultan Mehmed'in adı her yerde altın yaldızla yazılmıştır. Fatih dönemi nesihiyle yazılmış olan eserin, III. Murad kütüphânesine âit olduğu eserdeki başta ve sonda bulunan mühürlerden anlaşılmaktadır. Cemâlî'nin dîvânı tam mürettep bir dîvân sayılmasına rağmen, tertibinde bazı düzensizlikler göze çarpmaktadır.[147] Dîvândaki on iki kasideden biri münâcat, diğeri nât, sekizi Fatih Sultan Mehmed'e âittir. Son iki kasideden ilkinde devrin paşalarından biri övülmektedir. Adı verilmeyep paşa, Ç. Derdiyok'a göre Mahmud Paşa olabilir. İkinci kasidenin ise Ç. Derdiyok'un verdiği örneklerde de görüldüğü gibi Mahmud Paşa hakkında olması büyük bir ihtimâl dâhilindedir. Çetin Derdiyok, Harvard Üniversitesinde yayınlanmakta olan bir seride Cemâlî Dîvânını, transkripsiyonlu metnini ve dîvânın tıpkıbasımını geniş bir inceleme yazısiyle birlikte yayınlamıştır.[148]

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılıyor ki Cemâlî, söz ve mânâ sanatlarını, zekâ oyunlarını şiirlerinde çok kullanmış, bu yüzden bazen anlaşılması güç, muğlâk şi-

irler yazmıştır. İfâdesi ve üslûbu fevkalâde süslü ve söz oyunlarıyla dolu olan Cemâlî'nin şiirlerinde akıcılık, kafiye, aliterasyon ve tekrarlarla temin edilmiştir. Usta bir şâir olmasına rağmen, zekâ ve kelime oyunlarına fazla önem vermesi onun çok okunmasına mâni olmuştur. Nitekim Latifî şöyle demektedir: "Gâyetde rengin eş'ârı, muhayyel güftârı vardur. Tarz-ı magzı zamânumuzda makbûl ve matbu' olan üslûb-ı mergûb üzere vâki' olmışdur. 'Aceb budur ki nazm-ı pâk ve şi'r-i sûz-nâkle şöhret bulamamışdur. Mahall-i iştihâr iken mazhar-ı ızhâr itmemegin dîvânı 'unvân bulup ma'lûm ve meşhûr olmamışdır.[149]

Fatih devrinin kaside ve gazel şâirlerinden birisi de Karamanlı Nizâmî'dir. Nizamî Karaman beyliğinde, Konya şehrinde 839-844/1435-1440 yıları arasında doğmuş olabilir. Babası Konya'nın tanınmış müderrislerinden ve vâizlerinden Molla Veliyüddin'dir. Nizamî ilk öğrenimini babasından almıştır. Büyük bir ihtimâlle Arapçayı da babasından öğrenmiştir. Nizamî'nin medrese tahsili görüp görmediği bilinmiyor. Bilinen bir şey varsa, öğrenimini ilerletmek için genç yaşta, babası tarafından İran'a gönderilmiş olmasıdır. Fakat kaynaklarda diyar-ı Acem şeklinde genel bir adla geçen bu yerden, Nizamî'nin kesin olarak hangi şehre gittiği bilinmiyor. Yine Sehî Bey'in verdiği bilgiye göre, öğrenimini tamamladıktan ve bu arada Farsçayı, Arapçayı, şiir ve edebiyat bilgisini geliştirdikten sonra Konya'ya dönmüş ve ölünceye kadar bu şehirde yaşamıştır.[150] Sehî Bey, Nizamî'nin sanatını çok över ve "Sanâyi'-i eş'ârda ve bedâyi'-i güftârda bî-mânend haylî hasse me'ânîye mâlik pür-derd kimesnedür. 'Arabî, Pârsî ve Türkî dilde sözleri ve garrâ bî-bedel gazeliyyâtı var" der.[151]

Nizamî'nin İran'dan Konya'ya döndüğü kesindir. Zira dîvânında Karaman beyi İbrahim Bey'e (öl. 868/1464) bir kasidesi bulunmaktadır. İbrahim Bey'in ölümünden sonra Karaman beyi olan Pîr Ahmed Bey'e kasideler sunmuş ve şâirliğinin en parlak dönemini bu beyin zamanında yaşamıştır. Pîr Ahmed Bey'e iki tane cülûs kasidesi ve başka kasideler de sunan şâirin adı geçen bey tarafından teşvik ve himâye gördüğü bu kasidelerden anlaşılmaktadır. Fatih Sultan Mehmed 872/1467'de Karaman beyliğine son verdiği zaman ve hemen akabinde bu beylikte çıkan karışıklık ve huzursuzluk yıllarında, Nizamî'nin nasıl bir hayat yaşadığı bilinmiyorsa da Pîr Ahmed Bey'in kardeşi Kasım Bey'e sunduğu bir kasideden oldukça zor ve sıkıntılı şartlar içinde yaşadığı görülmektedir.[152]

İşte bu karışık yıllarda Nizamî, Fatih'in sadrazamı Mahmud Paşa ile tanışmış ve ondan yardım görmüştür. Kaynaklarda, özellikle Latifî tezkeresinde verilen bilgiye göre, Sadrazam Mahmud Paşa Nizamî'yi Fatih'e övmüş, hatta onun Ahmed Paşa'dan daha iyi bir şâir olduğunu söylemiştir: "Merhûm Mahmûd Pâşâ Sultân Mehemmed'e hûb tabi'at-ı nizâmiyyesi ve şi'rden fazla nice ma'rifet-i zâ'idesi vardur diyü ta'rîf idüp, cihet-i şi'rde Ahmed Pâşâ'dan tercih itdükde Sultân Mehemmed tâbe serâhu mezkûrı görmek merâm idinüp südde-i se'âdete da'vet idicek..."[153] H. İpekten'in de

belirttiği gibi böyle bir takdim, Ahmed Paşa'nın gözden düştüğü yıldan sonra yapılmış olmalıdır. Nizamî, İstanbul'a davet edilmesi üzerine hazırlığını yapmış, hatta Fatih'e takdim etmek üzere Ahmed Paşa üslûbunda ve ona üstünlüğünü isbat etmek için Ahmed Paşa'nın "güneş, la'l ve kasr" redifli kasidelerine ve bazı gazellerine nazîreler yazmış; öyle yola çıkmıştır. Bu nazîrelerden bugün "güneş" ve "la'l" kasidelerine yazılan nazîreler henüz ele geçmemiştir. Bugün için elde Fatih Sultan Mehmed için yazılmış "nergis" kasidesi mevcuttur. Ancak H. İpekten bu şiirde, padişahın şâiri İstanbul'a davet ettiğine dâir bir ifâde bulunmadığını söyler.[154] Nizamî İstanbul yolunda ölmüştür. Onun İstanbul yolunda nerede öldüğü belli değildir. Bu İstanbul seyahatı ve Nizamî'nin yolda öldüğüne dâir verilen bilgi, Sehî Bey'in tezkeresi hâriç bütün kaynaklarda verilmiştir. Nizamî'nin ölüm tarihi de kesin olarak belli değildir. H. İpekten onun 1469'dan sonra ve 1473'den önceki bir yılda öldüğünü söyler.[155]

Genç yaşta ölen Nizamî çok güzel bir genç idi. Bu kısa hayatı içinde pek çok sevgilisi olmuştur. Bu sevgililerden birine yazdığı müstehcen bir hicviyenin onun ölümüne sebep olduğu söylenir. Zira bu sevgilinin çok ünlü bir şeyh olan babası, Nizamî'nin hicviyesini sebep olmuştur. Nizamî dîvânında hiç çekinmeden sevgililerinden bahseder ve onların adlarını açıkça yazar. Kaynakların yanı sıra dîvânındaki bu ifâdeler de onun zevk ve safâ düşkünü bir kimse olduğunu göstermektedir.

Kaynaklarda Nizamî'nin ondört veya onsekiz yaşında öldüğü söylenirse de, H. İpekten, aşağıdaki beyitlere dayanarak, onun daha sonraki bir yaşta, meselâ otuz, otuzbeş yaşlarında öldüğünü ileri sürmüştür:

Şems-i 'ömr oldı Nizâmî ufûk-ı mevte karîb
Âh kim irmedi firkat şebine rûz henüz

ve

Zülfünün zencirini bend it bana didüm didi
Sakalun agardı miskin dahi uslanmaz mısın[156]

Nizamî'nin bilinen tek eseri dîvânıdır. Bu dîvânda Farsça gazel ve rübailer varsa da Türkçe şiirlerinin sayısı fazladır. Nizamî'nin dîvânı mürettep bir dîvândır. Yani dîvânı, kasideler, gazeller, murabba, muhammes, kıt'a, rübai ve müfredlerden meydana gelmiştir. Dîvânında bulunan on kasideden ilki bir nâttır. Diğerleri Karaman beyi İbrahim Bey ve onun oğulları Pîr Ahmed Bey ve kardeşi Kasım Bey için yazılmıştır. Fatih Sultan Mehmed için "nergis" redifli bir kasidesi vardır. Gene bu sultan için yazıldığı söylenen "kasr kasidesi" ise Pîr Mehmed Bey için yazılmıştır. Nizamî'nin dîvânı dışında en çok şiirlerinin toplandığı şiir mecmuası Hacı Kemâl'in mecmuasıdır.

Nizamî'nin şâirliği gazellerinde görülür. Gerçek bir gazel şâiri olan Nizamî'nin gazelleri çok okunup beğenilmiş ve tezkerelerde onun şiirdeki ustalığı çok övül-

müştür. Gazellerinin sayısı 124'tür. Konu bakımından pek düşündürücü olmayan bu gazeller edebî sanatlarla ve söz oyunlarıyla ustaca süslenmiştir. Bu yüzden Nizamî'nin şiirleri, biçim ve söyleyişindeki mükemmelik bakımından XV. yüzyılın en düzgün örnekleridir. Nizamî aynı zamanda bir nazîre şâiridir. Ahmedî, Şeyhî, Ahmed Paşa ve Atâyî'nin şiirlerini tanzir etmiş, özellikle Ahmed Paşa'yı şiirde kendisine üstad kabul etmiştir. Bu nazîreciliğine rağmen, Nizamî taklitci bir şâir değildir. Şiirlerine kendi kişiliğinin damgasını vurmuş ve tanzir ettiği şâirlerin şiirlerinden daha güzel şiirler yazmayı başarmıştır.[157] Bu yüzden onun da şiirlerine pek çok nazîreler yazılmıştır. Nizamî, özellikle XVI. yüzyılda çok beğenilen bir şâir olmuştur. Nizamî'nin en çok beğenilen gazellerinden şu matlaı bir fikir olmak üzere verebiliriz:

Sabâ zülfün kohusından mu'attar kıldı âfâkı
Cemâlün nüsbasın gördi yile virdi gül evrâkı

Bu gazele Nihanî, Refikî, Zatî, Necâtî, Şem'î ve Nazmî nazîre yazmışlardır.[158]

Ey dil görürsen ol boyı serv-i revânunı
Su gibi ayağına revân it revânunı

Bu gazele Râgıp Paşa bir nazîre yazmıştır.[159]

Nizamî'nin dîvânının on nüsha üzerinden karşılaştırmalı metni H. İpekten tarafından yayınlanmıştır.[160]

Fatih devrinin önemli şâirlerinden birisi de Avnî mahlasıyla şiirler yazan Fatih Sultan Mehmed'in kendisidir. Sehî Bey, onun için "...vâfir eş'ârı var. Sözleri merdâne ve gazeliyyâtı 'âşıkâne, vâdî-i a'lâda cevelân ider, bülend-pervâz ve üslûb-ı gazelde mümtâz, nazmı bî-bedel ve eş'ârı mesel-âmizdür" demekte; Âşık Çelebi ise onun dîvânının halk içinde meşhur olduğunu ve bir çok şiirlerinin ezbere bilindiğini söyler. Bu iki ifâde Fatih'in özellikle gazelde usta bir şâir olduğunu, halk arasında güzel gazelleriyle şöhret kazandığını göstermektedir.[161]

Zamanımızda Fatih Sultan Mehmed'in şâir olarak yeteneğini ilk defa değerlendiren araştırıcı F. Köprülü'dür.[162] "Fatih Devrinde Edebiyat" adlı makalesinde F. Köprülü, Fatih'in dîvân şiirinin mutavassıt şâirleri arasında müstesna bir yeri olduğunu belirtmiştir. Ali Emirî bu görüşü şiddetle tenkit etmiş ve F. Köprülü'yü yeren bir dizi yazıyı kendi neşrettiği *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nda yayınlamıştır.[163] Kemal Edip Ünsel ise Fatih'in şâirlik yeteneği hakkında F. Köprülü'nün vardığı hükmü, tenkitli neşrini hazırladığı *Fatih Dîvânı*'nın önsözünde kabul etmekte ve büyük bir hükümdarın ve devlet adamının mutlaka büyük şâir olması gerekmediğini, Fatih'in büyük bir şâir olmamasının, büyük bir devlet adamı olmasında hiç bir eksiklik yaratmadığını belirtmiştir.[164] Fatih'in bir şâir olarak edebî kişiliği hakkındaki makalesinde A. Karahan, onun şiirlerini iç ve dış yapısı ve konusu bakımından incelemiş; Fatih'in iyi bir dîvân şâiri olduğu sonucuna varmıştır.

Onun hayal ufkunun geniş, çağrışımlarının zengin, buluşlarının ince olduğunu belirtmiş ve bazı beyitlerini örnek olarak vermiştir. Gerçekten bu beyitlerde Fatih'in kendisine mahsus bir söyleyiş tarzı, ince buluşları ve benzetmeleri vardır:

Gül yüzün şevkile kim dolmışdurur hûnîn gönül
Bir akar sudur kim üstinde revândur beg-i gül

ve

Şâhid-i gül bâgda çün geydi gül-gûn pîreben
Tügmeler takındı ana zînet içün gonceden[165]

Gerçekten Fatih'in şâir olarak kişiliğini incelediğimiz zanan, onun iyi bir dîvan şâiri olduğunu görürüz. Fatih Sultan Mehmed şiirlerinde söylemek istediklerini fazla muğlak bir hâle getirmeden, açık ve saydam ifâdelerle dile getirir. Kullandığı edebî sanatlar ve üslûbu bakımından iki üstadı olduğu görülmektedir. Bunlardan biri Şeyhî, diğeri Ahmed Paşa'dır. Dîvânındaki asıl çarpıcı yön, Fatih'in bir hükümdar olduğunu unutmadığı bu şiirlerinde, aynı zamanda duyguları, sevinçleri, üzüntüleri olan bir kişi olarak da kendi kendisinin bilincinde olmasıdır. Meselâ Fuzuli'yi hatırlatan şu beytinde görüldüğü gibi:

'Işk içinde kimi yâr idem kime hâlüm diyem
Düşmen oldılar senünçün dostum 'âlem bana[166]

Hükümdarlığı zaman zaman bir nükte veya bir hatırlatma olarak şiirlerinde zikredilir veya ima edilir. Meselâ:

'Avniyâ kılma gümân kim sana rahm olan nigâr
Sen Sitanbûl şâhısın ol Kalata şâhıdur

...

Virseler mülk-i cihânun tâc u taht-ı devletin
'Avnî kûyun terkin itmez başına sultân olup[167]

Fatih, zamanının bazı görüş ve telâkkilerini nükteli, tezatlı ve kinâyeli söyleyişlerle verir. Meselâ aşağıdaki misâlde devrin kadın ve erkek telâkkilerini çok nükteli bir şekilde işlemiştir:

'Avniyâ Zâl-i zemânun mehrine aldanma kim
Kim zenânun cevrini çekmek gelür merdâna güç[168]

Mecâz-ı mürsel sanatının hâkim olduğu şu beyit onun güzel buluşlarından birini göstermektedir:

Alnun kamerine yüzün ayına müşâbih
Bunca göz ile görmedi bu çarh-ı mu'allâ[169]

Aşağıdaki beyit ise zamanına âit bir kanunî uygulamayı yine nükteli bir üslûpla dile getirmektedir:

Gice yol üzre yatup mest nakdi aldurdun
Ne kaldı 'Avnî elünde k'ola behâ-yi şerab[170]

Mest nakdı aldurmak iki türlü okunabilir:

1. Şair 'mest' yani sârhoş olarak yol üstünde yatıp kalmış ve parasını çaldırmıştır ve şarap içecek parası kalmamıştır.

2. *Mest nakdi al(dur-)* 'sarhoşluk için para cezası ver*(dir)* mek' anlamında olabilir ki Fatih'in koyduğu bu para cezası devrin kanunnâmeleri incelenecek olursa bulunabilir.

Görülüyor ki Fatih'in şiirlerinde titiz, otoriter hükümdar kişiliğinden farklı bir insanla karşılaşıyoruz. Bu insan zekî, insan zaafına ve ıstırabına âşina, nüktedan, insana yakın, okuyucusu ile diyalog kurabilen bir insandır.

Fatih'in dîvânının bir yazması Millet Ktp. Ali Emiri, No. 395'dedir. Ayrıca Ali Emiri bu yazmayı kendi eliyle iki defa istinsah etmiştir. Bu nüshalar da yine Ali Emiri No. 530 ve 531'de bulunmaktadır. Şiirlerinin büyük bir kısmını içine alan bir mecmua da Upsala, Kırallık Üniversite Ktp.'ndedir. Bu kütüphânedeki şiirler ile Atâ Tarihindeki, Latifî, Sehî Bey ve Hasan Çelebi tezkerelerindeki şiirler bir araya getirilerek 1904 yılında Berlin'de George Jacob tarafından neşredilmiştir. Bu neşir Fatih'in şiirlerinin metnini, sözlük ve izahları ihtiva etmektedir. Sonra Millet Ktp. Ali Emiri yazamalarındaki Fatih dîvânı 1944 yılında Saffet Sıdkı Bilmen tarafından *Fatih Dîvânı* (İstanbul 1944) adıyla neşredilmiştir. 1946 yılında aynı yazma, K. E. Ünsel tarafından G. Jacob metniyle karşılaştırılarak düzeltmeleri de ihtiva eden notlar, sözlük ve dîvânın tıpkıbasımı ve transkripsiyonlu metni ile birlikte neşredilmiştir.[171] Bu dîvânda 65 tam gazeli, 3 eksik gazeli, bir muhammes terci'-i bendiyle, bir kıt'ası ve yine Fatih'in bir mısraı ve bu mısra'a devrin önemli kişilerinin ve şâirlerinin nazîreleri bulunmaktadır.[172] 1959'da Ahmed Aymutlu, Fatih dîvânını, tıpkıbasım, transkripsiyonlu metin, lügat ve notlarla tekrar neşretmiştir.[173]

Fatih devrinin şâirlerinden birisi de Fatih Sultan Mehmed'in oğlu, II. Bayezid'in küçük kardeşi Cem Sultan'dır (864/1459-900/1495). Edirne'de doğmuştur. İlk öğrenimine sarayda başlamıştır. 1469'da Kastamonu sancak beyliğine atanmıştır. Fatih 1473'de Uzun Hasan ile savaşmak üzere yola çıktığında Cem'i Edirne'de nâip bırakmıştır. Cem Fatih'in ordusunun yenildiğine dâir gelen yanlış bir haber üzerine padişahlık davasına kalkışmıştır. Fatih Otlukbeli savaşından başarıyla geri döndüğünde, Cem'in etrâfında bulunanları, onu kışkırtmak suçuyla idam ettirmiş, bu olaydan bir yıl sonra şehzâde Mustafa ölünce onun yerine Cem'i Karaman vâlisi tayin etmiştir. Bütün bu vâliliklere yanında kuvvetli bir öğretim kadrosu ile giden Cem, devrinin ideal bir şehzâdesi olarak her alanda mükem-

meliyete ulaşmıştır. İyi ata biner, iyi silah kullanır, edebiyat ve sanattan anlar, çeşitli ilimlere âşina, iyi Arapça ve Farsça bilirdi. Meselâ Sehî Bey onu şöyle anlatır: "Şecâ'atde ve sehâvetde bî-mânend, zeber-dest, hüner-mend ol saldugı gürzi gendü zamânında kimse salmamışdur. Bi'l-fi'il mahrûse-i İstanbul'da iskele kapusında gürzi aşılmış turur. Sâhib-ma'rifet, ehl-i fazîlet, şu'arâ tâyifesine ziyâde ragbet ve iltifât iderdi ve bu tâyifeden yanında çok kimesne olurdı. Her birin haddinden ziyâde ri'âyetler idüp şefkat ve merhamet gösterürdi. Eş'âr u inâ'ya kâdir ve gendüsi bî-bedel şâ'ir, eş'ârı hayâl-engîz ve gazeliyyâtı emsâl-âmîz ve 'ale't-tertîb dîvânı var. Ve mesnevîye tetebbu' idüp *Hurşid u Ferahşâd* adlu bir kitâb dimişdür. Gâyet güzel itmiş. İçinde çok hassa ma'ânî var. Nazmı selîs ve üslûbı nefis kitâbdur..."[174]

Çevresinde iyi bir şâir gurubu toplanmıştı. Bu şâirlere Cem şâirleri denilmiştir. Bu şâirlerin bazıları, Fatih'in ölümü, II. Bayezid'in tahta çıkmasından sonra, Cem ile birlikte Avrupa'ya kaçmıştır. II. Bayezid ile aralarındaki saltanat kavgası ve Cem'in acıklı hayatı hem doğu hem batı dünyasını etkilemiş, özellikle batı edebiyatında 'Zizimi' adıyla çeşitli eserlere konu olmuştur. Cem'in ölümünün hastalık veya zehirlenme yoluyla olduğuna dâir iki türlü rivâyet vardır. Âşık Paşazâde, Hoca Sâdeddin ve Belîğ dışındaki tarihçiler Cem'in zehirlenerek öldürüldüğünü söylerler. Cem'in cenâzesi Mudanya yoluyla Bursa'ya getirilmiş ve ağabeyi şehzâde Mustafa'nın yanına gömülmüştür.[175]

Şiirlerinde daha çok Ahmed Paşa'nın etkisinde kalmış olan Cem Sultan, hem kaside, hem gazel hem de mesnevî şâirdir. Cem'in bilhassa memleketinden uzakta bulunduğu zaman yazdığı şiirlerde vatan hasreti çektiği görülür. Bu şiirlerde Cem, samimî, hüzünlü ve tamâmen yaşadıklarını ifâde etmekte olduğu için oldukça dokunaklıdır. Meselâ Latifî'nin verdiği şu şiir gibi:

Taşlarla döğünüp yörür âb-ı revânı gör
Rahmeyledi bu hâle kevn ü mekânı gör
Taglar başında ebr-i felek aglayup gezer
Yanınca ra'dun itdügi âh u figânı gör
Çâk eyledi yakasını derdile subh-gâh
Çarhun şafak yirine ya dökdügi kanı gör[176]

"Câm-ı Cem nûş eyle iy Cem bu Firengistândur" mısraıyla başlayan şiirin Cem'e âit olduğu hususunda münakaşalar vardır. Faik Reşat bu şiirin sadece iki beytinin Sadî'ye âit olduğunu söyler ve F. İz ve G. Kut da bu kasidenin son iki beytinin Cem tarafından yazılmadığı kanaatindedirler. Kasidenin geri kalanını Cem'in kabul etmişler ve örnek olarak eserlerine almışlardır.[177] Cem'in 'kerem' redifli II. Bayezid'e affedilmek için yazıp gönderdiği kasidesi ise Ahmed Paşa'nın aynı redifli kasidesinden mülhemdir. Ancak Cem, bilindiği gibi ağabeyi II. Bayezid'den umduğunu bulamamıştır.

Eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Türkçe dîvânı. Bu dîvân İ.H. Ertaylan tarafından 2 cilt hâlinde basılmıştır. Avrupa ve Türkiye kütüphânelerinde Cem dîvânının nüshalarına rastlamak mümkündür.[178]

2. Farsça dîvânı. Bir nüshası yukarıda zikredilen Türkçe dîvânının Bursa'da İl-Halk Ktp.'deki nüshasının başında bulunmaktadır.

3. *Cemşîd ü Hurşîd*. Cem Sultan, Selmân-ı Savecî'nin (öl. 778/1376) aynı adlı eserinden Türkçeye çevirdiği bu mesnevîsini babası Fatih Sultan Mehmed'e sunmuştur. Bu mesnevînin iki nüshası mevcuttur. Birisi Kütahya Vahit Paşa Ktp. No. 1666'da, ikincisi İlâhiyat Fakültesi Ktp. No. 18464'dedir.[179]

4. *Fâl-i Reyhân-ı Sultan Cem*. Cem Sultan'ın İstanbul Üniversitesi Ktp. TY 5547 ve TY 5474'deki Türkçe dîvânının iki nüshasında bulunan kırk sekiz beyitlik bir eserdir. Ancak bu eserin Cem Sultan'a âit olduğu şüphelidir. Bu şiirin tıpkıbasımı *Fal-nâme* ile birlikte yayınlanmıştır.[180]

Fatih devrinin dikkati çeken diğer bir şâiri Sarıca Kemâl'dir. Edebiyatımızda devirleri birbirine yakın iki tane Kemâl adlı şâir yaşamıştır. Bunlardan *Selâtin-nâme* adlı manzum bir tarih yazan Kemâl, Sultan Bayezid devri şâirleri arasında mütalaa edilmelidir. Zira bu şâir 1490 yılında yazdığı *Selâtin-nâme*'yi Sultan Bayezid'e ithaf etmiştir. Fatih devrinin şâirleri arasında saymamız gereken Sarıca Kemâl veya Kemâl-i Zerd (öl. 894/1483'den sonra) ise Fatih'in sadrazamı Mahmud Paşa'nın koruduğu ve teşvik ettiği şâirlerdendir. Saruhan vilâyetinin Bergama kasabasındandır. Latifî onu iyi bir şâir olarak över. Mahmud Paşa'nın hocası ve musâhibi olduğunu söyler. Oysa Sehî ve Âşık Çelebi, onu Mahmud Paşa'nın oğlanlarının hocası, paşanın da musâhibi olarak gösterirler.[181] Sehî Bey, Mahmud Paşa'nın ölümünden sonra Kemâl-i Zerd'in Edirne civarında Hasköy adlı bir nâhiyeye çekildiğini ve ziraatla uğraştığını söyler. Âşık Çelebi ise Mahmud Paşa'nın ölümünden sonra Paşa'nın Hasköy'de yaptırdığı medresede ölünceye kadar müderris olarak çalıştığını bildirir. Sehî Bey ile Âşık Çelebi'nin ifâdeleri birbirini tamamlamakta olduğundan, Sarıca Kemâl'in, Mahmud Paşa'nın ölümünden sonra Hasköy'e çekilip hem ziraatla meşgul olduğunu, hem de Paşa'nın yaptırdığı medresede müdderris olduğunu düşünebiliriz. Sarıca Kemâl bir çok şiirinde Mahmud Paşa'ya olan sevgisini ve bağlılığını ifâde etmiştir. Onu ölümünden sonra da şiirlerinde sık sık anmıştır. Dîvânında onun ölümüne yazdığı bir mersiyesi bulunmaktadır.

Sarıca Kemâl, Fazlullah b. Abdullah tarafından hicrî VII. yüzyılda yazılan *Târihü'l-Mu'cem fî Âsâr-ı Mülûkü'l-'Acem* adlı eseri çok ağdalı bir dille *Belâgat-nâme* adıyla Türkçeye çevirmiştir. Sarıca Kemâl'in dîvânçesi ise John R. Walsh tarafından yayınlanmıştır.[182] Bu neşir, Sarıca Kemâl'in dîvânının iki nüshası (Manchester, Rylands Library, s. 62; İstanbul Üniversitesi Ktp. TY 752) karşılaştırılarak ha-

zırlanmıştır. Dîvânında 146 gazel, 1 murabba ve bir manzum mektup bulunmaktadır. R. Anhegger, Sarıca Kemâl'in kimliği ve eserleri hakkındaki araştırmasında Sarıca Kemâl'in, Selâtinnâme sâhibi Kemâl'den başka bir şâir olduğunu ortaya koymuştur.[183]

Fatih devrinin kaside ve gazel şâirleri arasında sayacağımız diğer bir şâiri de, dîvânını Fatih Sultan Mehmed'e sunduğu söylenen Amasyalı Zeyneb Hanım'dır (öl. 878/1474). Ancak, Zeyneb Hanım'ın dîvânı henüz ele geçmemiştir. sadece Şeyhî'nin "Aç alnûn (y)üzini cihanun münevver it" mısraı ile başlayan gazeline söylediği nazîresi tezkerelerde şiirlerine örnek olarak verilmiştir. Bu nazîrenin ilk beyti şöyledir:

Keşf it nikâbını yiri gögi münevver it
Bu 'âlem-i 'anâsırı firdevs-i enver it

Latifî de bu şiire "İy hûr meclisi yine firdevs-i enver it" mısraı ile başlayan bir gazeli nazîre olarak yazmıştır.[184]

Fatih devrinde şâirler bir taraftan kaside ve gazel ve diğer şiir türlerinde yazdıkları şiirlerini dîvân hâlinde tertiplerlerken, diğer taraftan bir gurup şâir de mesnevî türünde eser yazmıştır. Fatih devrinde yazılmış mesnevî türündeki eserleri başlıca üç gurupta toplayabiliriz:

a. Lâ-dinî konuları konu edinen mesnevîler.

b. Tarihî olayları anlatan mesnevîler.

c. Dinî-tasavvufî-ahlâkî konuları işleyen mesnevîler.

Fakat mesnevî türünün gerçekten gelişmesi ve canlılık kazanması II. Bayezid devrinde gerçekleşecektir. Zira II. Bayezid devrinde tek tek yazılmış mesnevîlerin yanı sıra Nizamî'nin (öl. 1140-1204 arası) hamsesini örnek alarak Hamdullah Hamdî'nin (öl. 1503), Ahmed Rıdvan'ın (öl. 1538-39), İznikli Celîlî'nin (1487-1569) birer hamse yazmış olduğu kesinlikle bilinmektedir.[185]

Ayrıca tezkirelerde, II. Bayezid devrinde hamse yazdıkları belirtilen, fakat bugün elde eserleri mevcut olmayan şâirler de vardır. Bunlardan Karıştıranlı Süleyman Bey oğlu Bihişti Sinan'ın, ***Vâmık u Azrâ, Yusuf u Züleyhâ, Hüsn ü Nigâr, Süheyl ü Nevbahâr*** ve ***Leylâ vü Mecnun*** mesnevîlerini içine alan bir hamsesi olduğu söylenmektedir. II. Bayezid devri şâirlerinden hamse sâhibi diğer bir şâir de Hayatî'dir.[186] Oysa Fatih devrinde hamse meydana getirilmemiş, yalnızca bir tek konuyu işleyen mesnevîler yazılmıştır. Daha önce bahsedilen Cem Sultan'ın, Selman-i Savecî'nin (öl. 883/1478-79) aynı adlı eserinden tercüme ettiği *Cemşîd ü Hurşîd* mesnevîsi ile Cemalî'nin *Miftâhü'l-Ferec* adlı dinî tasavvufî konulu mesnevîsinin yanı sıra, Aşkî-i Kadimî de *Heft Peyker* adlı eserini Nizamî'nin aynı adlı eserinden Türkçeye çevirmiştir. Aşkî Mehmed Efendi'nin Fatih'ten teşvik ve himâye gör-

düğünü fakat Latifî, Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi'nin tezkerelerinde, onun iyi bir şâir olmadığını söylediklerini, yalnız Sehî Bey'in onu tenkit etmediğini daha önce söz konusu etmiştik. Aşkî hakkında tezkereler dışındaki kaynaklarda da bilgiler vardır. *Hadikatü'l-Cevâmî*'de adının Mehmed olduğu, Balat Paşa Hamamı sokağında ibâdete açık bir mescidi bulunduğu, Aşkî'nin bu mescidin mihrabı önünde gömülü olduğu belirtilmiştir. Ayrıca 1483 yılına âit Mevlânâ Mehmed b. Mustafa imzası ile bir vakfiyesi de vardır.[187]

Aşkî'nin Nizamî'den Türkçeye çevirdiği *Heft Peyker* adlı mesnevîsinin bilinen tek nüshası British Library'dedir (Or. 7079). Mesnevînin başında "Kitâb-ı Heft-Peyker ve Kasr-ı Nu'mân Hâvernâk li-'Aşkî Efendi" yazılıdır. Aşkî eserini padişahın işâretiyle 1456-57 yılında yazdığını belirttiğine göre, bu mesnevî kesinlikle Fatih Sultan Mehmed zamanında yazılmıştır ve ona ithaf edilmiştir.[188] Aşkî Mehmed Efendi ve mesnevîsi hakkında geniş bilgi veren G. Kut, tezkerelerin ona haksızlık ettiklerini, çünkü *Heft Peyker* mesnevîsinde vezne ve edebî sanatlara özen gösterildiğini, bu eserin dil ve ifâde bakımından kuruluktan uzak, renkli ve canlı bir dile sâhip olduğunu belirtir. Biz burada G. Kut'un *Heft Peyker* mesnevîsi hakkında söylediklerine katılıyor ve Aşkî'nin belki de tezkerelerde gazel ve kaside şâiri olarak tenkide uğradığını, mesnevî sahasında bu tenkitlerin geçerli olmayacağını düşünüyoruz. Ancak bu konunun Aşkî'nin bütün şiirleri dikkatle incelendikten sonra açıklık kazanacağını belirtelim.

Latifî, Fatih devrinde Kudsî Çelebi'nin de bir *Heft Peyker* mesnevîsi yazdığını bildirir: "Kudsî kudemâdan, Sultân Mehemmed mâdihlerindendür. Bahr-ı hafîfde *Heft Peyker*'i vardur" (s. 273) der ve bu eserden üç beyti örnek olarak verir. Ancak bu eserin, henüz hiç bir nüshası gün ışığına çıkmamıştır. Bir de hem II. Murad, hem de Fatih devri şâirlerinden olan Şah Ali Ulvî'nin bir *Heft Peyker* çevirisi olduğundan Latifî söz ederse de Sehî Bey, Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi tezkerelerinde böyle bir bilgiya rastlanmadığı gibi, bu eserin de bir nüshası mevcut değildir.[189] Gibb, bu *Heft Peyker* çevirisinin Ulvî'ye değil de Aşkî'ye âit olabileceğini söylemektedir.[190]

İlk *Leylâ ve Mecnun* mesnevîsi, Fatih devrinde, Cem şâirlerinden Şahidî tarafından yazılmıştır. Şahidî (öl. 1478 79'dan sonra) *Gülşen-i Uşşâk* adını de verdiği *Leylâ vü Mecnun* mesnevîsine İstanbul'da başlamış. Konya'da Cem Sultan'ın vâli olduğu sırada 1478-79'da tamamlayarak Cem Sultan'a sunmuştur. Bu mesnevî, Cem Sultan'ın *Cemşîd u Hurşîd* mesnevîsiyle aynı yılda tamamlanmıştır. Şahidî'nin mesnevîsi Türk edebiyatında yazılan ilk *Leylâ vü Mecnun* olduğu gibi, hacim bakımından da en hacimli olanıdır. 6446 beyitlik olan bu mesnevînin iki nüshası bilinmektedir. Bunlardan biri Paris Bibliothèque Nationale'de (AF Turc 383), diğeri ise Süleymaniye Ktp. Esad Ef. No. 2875'dedir. Hâtimetü'l-kitâb bölümünde şâir eserine hem *Gülşen-i Uşşâk* hem de *Mecnûn u Leylî* adını verdiğini belirtir. Sebeb-i nazm-ı kitâb kısmında ise bu eseri yazarken Nizamî (öl. 1140-1204 arası) ve Emir Hüsrev Dihlevî'nin (öl. 1325) yolunu izlediğini bildirir.

Lâ-dinî konuları işleyen mesnevîlerden sayılmamasına rağmen, Halîlî'nin (öl. 1485) 1471 yılında kaleme aldığı *Fürkat-nâme*'sini de bu guruba dâhil etmemizde bir sakınca yoktur. Zira eserin mesajında tasavvufî bir anlam bulunmamasına ve konu Halîlî'nin başından geçen bir sergüzeşt olmasına rağmen, bu hikâye kendi bütünlüğü içinde bir aşk hikâyesidir ve bu eserin bir edebî gaye ile yazıldığı muhakkaktır. Eserde şâir hikâyeyi anlatırken mektup gönderme motifinden faydalanmaktadır. Orta Asya'da yazılmış bazı eserlerde XIV. ve XV. yüzyıllarda böyle bir teknikten faydalanılmıştır. İran'da tahsilini tamamlayarak, Fatih devrinin başlarında vilâyet-i Rûm'a geldiği bilinen Halîlî, herhâlde İran ve Çağatay edebiyatlarında 'aşk mektupları' tarzında yazılmış Harezmî'nin *Muhabbetnâme*, Hocendî'nin *Letâfetnâme* ve Seyyid Ahmed Mîrza'nın *Taaşşuknâme* adlı eserlerinden haberdardı. Birbirince nazîre olan bu üç Çağatayca eser, aslında İran edebiyatındaki bu tarz mesnevîleri izlemektedir. Hepsi de mefâîlün-mefâîlün-feûlün vezniyle yazılmışlardır. Hikâyelerin konusu âşık ve maşûğun birbirlerine yazdığı mektuplarla gelişir. İşte âşığın mektuplarına maşûğun cevapları şeklinde yazılmış olan bu eserler ile Halîlî'nin *Fürkatnâme*'si arasında en azından konu ve şekil benzerliği bulunmaktadır. Bu yüzden Halîlî'nin bu eserini bu açıdan incelemek gerekiyor.[192]

Aslen Diyarbakırlı olan Halîlî, genç yaşta İran'a gitmiş, orada tahsilini tamamladıktan sonra, daha iyi ilim yapabilmek için Anadolu'ya dönmüş ve bir arkadaşıyla beraber o zamanlar çok kuvvetli bir ilim ve kültür merkezi olan İznik'te yerleşmiştir. İznik'te bir gence âşık olmuş, ıstırabını hafifletmek için *Fürkat-nâme*'yi yazmıştır. Halîlî bir süre 870/1465-66 civarında İstanbul'a gitmiş; bir yıl sonra tekrar İznik'e dönmüştür. 880/1475-76'da kendisine verilen tekkeninin şeyhi olmuş ve 890/1485'de İznik'de vefat etmiştir.

Halîlî'nin çeşitli şiir mecmualarında şiirlerine rastlanır. Özellikle 918/1512'de derlenmiş Eğridirli Hacı Kemâl'in *Câmi'ün-Nezâir*'inde (İstanbul Bayezid Ktp. Genel No. 5782) alfabe sırasına göre tertip edilmiş 38 tane şiiri bulunmaktadır. *Câmi'ül-Meanî* adlı diğer bir şiir mecmuasında (yazılış 940/1553, Nuruosmaniye Ktp. No. 4904) bulunan 33 şiiri M. Ergin tarafından yayınlanmıştır.[193]

Gençlik yıllarında Nesimî'den (öl. 821/1418) ve daha sonraları da Ahmed Paşa'dan etkilenmiş olan şâirin mecmualardaki şiirlerinden daha çok tasavvufî-dinî şiirler yazdığı görülüyor. Şimdiye kadar dîvânı ele geçmemişse de, Halîlî'nin dîvân sâhibi olduğu *Fürkat-nâme*'deki şu beyitten anlaşılmaktadır:

Rah-ı 'ışkında Halîlî ne belâ çekdügini
Nazar itsen bilesin defter-i dîvânumuza[194]

Ayrıca G. Kut, Eğridirli Hacı Kemâl'in *Câmi'ün-Nezâir*'i, şâirlerin dîvânlarından şiirler seçmek yoluyla tertiplemiş olduğunu, bu yüzden Halîlî'nin şiirlerini de muhtemelen dîvânından seçtiğini söylemektedir.[195]

Fürkat-nâme'nin bilinen beş nüshası vardır. Bunlardan biri, G. Kut-Turgut Kut'un özel kütüphânesindedir. Diğeri Millet Kütüphânesinde (Ali Emiri, Manzum Eserler, No. 1063); üçüncüsü Paris Bibliothèque Nationale'de (AF Turc No. 286); dördüncüsü Ankara, Türk Dil Kurumu'nda (Yazmalar No. 263); beşincisi İstanbul Üniversitesi Kütüphânesindedir (TY No. 3770).[196]

Fatih devrinde, yazarı bilinmeyen bir *Varaka ve Gülşah* mesnevîsinin 1458'de yazıldığı ve bu eserin Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphânesinde bulunduğu bildiriliyorsa da[197] bu eser XIV. yüzyılda yaşamış Yusuf-ı Meddahî'nin *Varaka ve Gülşah* adlı eseri olup adı geçen kütüphânede M. Ozak I, 800 numaralı bir mecmua içindedir.

Ayrıca, Uzun Firdevsî, Serezli Sadî'nin bir *Süleyman-nâme* yazdığını, kendisinin aynı adlı mesnevîsinde bildirmekteyse de bu mesnevînin de henüz bir nüshası ele geçmemiştir.[198]

Fatih devrinde mesnevî türünde yazılan en önemli tarihî eser, Enverî'nin *Düstûrnâme*'sidir. Enverî'nin hayatı hakkında kaynaklarda hiç bir bilgiye rastlanmamaktadır. *Düstûr-nâme*'den onun Arapçayı, Farsçayı öğrenmiş, bazı tarihleri okumuş olduğu anlaşılıyor. Enverî Fatih ve Mahmud Paşa ile seferlere iştirak etmiştir. Özellikle Fatih'le beraber Eflâk seferinde bulunmuş, Midilli'nin fethine şâhit olmuştur. 866/1462'deki Bosna seferine ve Yayça savaşına katılmıştır.

Eseri *Düstûr-nâme*'yi 22 baba ayırmıştır. 1-17 bap arasında tevârih-i evliya ve mülûku anlatmıştır. 18. bap tamamen Aydınoğullarının tarihine ayrılmıştır. Burada Enverî, Aydınoğulları hakkında çok kıymetli tarihî bilgiler vermektedir 18-20. baplar Osmanlı tarihinden bahseder. Eserin 21. babı tamamen Mahmud Paşa'nın gazâlarına ve menâkıbına ayrılmıştır. 22. babda yine Mahmud Paşa'yı medhettikten sonra, ondan bir köyü çiftlik olarak ihsan etmesini diler ve *Düstûr-nâme*'yi 869/1464'de tamamladığını bildirerek eserini bitirir. Mahmud Paşa'ya ithaf edilmiş olan bu eser Mükrimin Halil Yınanç tarafından 1928'de yayınlanmıştır. Bu eserin tek bilinen nüshası Paris Bibliothèque Nationale'dedir (AF Turc No. 250).[199]

Fatih devrinde, Sinoplu Safayî'nin Kemâl Reis'in gazâlarını anlatan on bin beyitlik mesnevîsi olduğunu Sehî Bey şöyle anlatır (s. 206): "...Kemâl Reis deryâ yüzinde itdügi gazâları nazm idüp, on bin beyt mikdârı mesnevî üslûbında yazup kitâb itmişdür". Çok uzun ömürlü olan Safayî Fatih ve II. Bayezid devirlerini idrâk etmiş bir şâirdir. Daha önce, Fatih devrindeki edebî hayatın genel görünümü anlatılırken Safayî'nin Galata'da Atıcılar'da bulunan zâviyesinin devrin şâir, âlim ve ediplerinin, hatta tanınmış âyân ve ekâbirinin ve özellikle denizcilerin toplantı yeri hâline geldiğinden bahsedilmişti. Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi tezkerelerinde Safayî'den bahsettikleri hâlde Sehî Bey'in bahsettiği mesnevîsini zikretmemektedirler.[200] Esâsen Safayî'nin yukarıda adı geçen eseri henüz ele geç-

memiştir. Aynı şekilde yine Sehî Bey'in haber verdiği şâir Sabayî'nin Koca Davud Paşa'nın Bosna sancağında mutasarrıf iken, o memleketlerde yaptığı gazaları anlatan onbeş bin beyitlik bir mesnevîsi de henüz ele geçirilmiş değildir.[201] Mevlânâ Şehdî de, Fatih Sultan Mehmed'in isteği üzerine Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinin vezninde Farsça bir *Tevarih-i Âl-i Osman* yazmaya başlamıştır. Sehî, Şehdî'nin on bin beyit yazdıktan sonra, eserini tamamlayamadan vefat ettiğini söyler ve Şehdî'nin *Şehnâme*'sinden bir kaç beyti örnek olarak verir. Bu eser de henüz gün ışığına çıkmış değildir.[202]

Fatih devrinde dinî ve tasavvufî ve dinî-didaktik konuları işleyen mesnevîlerden daha sonra zikredilecek olan Kemâl Ümmî'nin (öl. 1475) *Kırk Armağan* ve Rûşenî'nin (öl. 892/1486) *Âsâr-ı Işk* mesnevîlerine ilâve olarak Fatih devrinde yazılmış dinî-tasavvufî mesnevîlerin başlıcaları şunlardır: Muhiddin ve Dolu mahlaslarını kullanmış olan Eğridirli Şeyh Mahmud Dede Sultan'ın (1426-1495) *Hızır-nâme* (yazılışı 1475-76) adlı eseri. Dervişlikle ilgili olan bu eserde, sadece ilahî aşkı kişisel yaşantı olarak yaşamazlar, bu aşkla dolu olarak bu dünyaya ve insanlara yönelen, kurtarıcılar, ilâhî kahramanlar olurlar. Bu eserde Hacı Bektaş Velî hakkında şiirler yer almıştır. Bu şiirlerde Hacı Bektaş Velî Osmanlı ordusunun önünde ilâhî bir kahraman olarak yürümektedir. Ayrıca bu eserde Sarı Saltuk, Yunus, Ahmed Bedevî, Mahmud Hayranî, Fatima Bacı gibi daha sonra Hacı Bektaş Velî velâyet-nâmesine ve silsile-nâmelere giren kimselerden de söz edilmiştir. F. Köprülü, *Hızır-nâme*'ye dayanarak Bektaşiliğin XVI. yüzyılda değil XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren teşekkül ettiğini ileri sürmektedir.[203]

Fatih devrinin tanınmış âlimlerinden olan Afyonkarahisarlı Şeyh Abdurrahim Karahisarî'nin de (öl. 900/1494-5) tasavvufa âit oldukça hacimli *Vahdet-nâme* adlı bir mesnevîsi vardır.[204] Mısır'dan gelerek Afyon'a yerleşen zengin bir âileye mensup olan Karahisarî 840/1436 yıllarında Beypazarı'nda, 847/1453 yılında yine Akşemseddin ile İstanbul'un fethinde beraber olmuş olabilir. Fakat Akşemseddin ile Fatih Sultan Mehmed'in arası açıldıktan sonra Karahisar'a dönmüştür. Onun 862/1457'de İznik'te, 863/1458'de Göynük'de olduğu biliniyor. 888/1483'de Karahisar'da vakfiyesini düzenlettirdiğine ve 900/1494'de Karahisar'a gelen Şahidî onun o sırada sağ olmadığını bildirdiğine göre 1483'den sonraki ve 1494'den önceki yıllardan birisinde ölmüş olmalıdır. Mesnevî tarzında olan *Vahdet-nâme*'si 865/1460'da aruzun remel bahriyle (fâilâtün-fâilâtün-fâilün) yazılmış 4250 beyitlik bir mesnevîdir. Tasavvufî bir eser olan *Vahdet-nâme*'de vahdet-i vücud telâkkisini işleyen hikâyeler yer almakta, bunlar arasında özellikle Lokman ve Hallâc-ı Mansur'un asılması hikâyesi dikkati çekmektedir. *Vahdet-nâme*'de Âşık Paşa'nın, sufî İran şâirlerinin etkileri görülmektedir. V. M. Kocatürk, *Vahdet-nâme*'nin bir nüshasının Afyon'da olduğunu bildirmekte, F. İz ve G. Kut, İstanbul'da bulunan bazı yazmalarının yerlerini gös-

termektedirler: Süleymaniye Ktp. Düğümlü Baba 384, Mihrimah 281, Yazma Bağışlar 834; Nuruosmaniye 3665; İstanbul Üniversitesi Ktp. TY 397, 808, 6375, 1359, 9564.[205]

Vahdet-nâme dışında Karahisarî'nin Türkçe olarak kaleme aldığı diğer önemli eseri *Münyetü'l-Ebrar ve Gunyeti'l-Ahyâr* adını taşımaktadır. İstanbul'un fethi sırasında yazılmış olan bu eser mensur olup 1 mukaddime, 2 kısım ve bir hâtimeden ibarettir. Her kısım da kendi içinde on baba ayrılmıştır. 1. kısımda Hak yoluna sülûk edenler, 2. kısımda Halvetî tarikatinin âdâbı anlatılır. Eserin nüshalarına kütüphânelerde rastlanır. Nüshalarından birisi İstanbul Üniversitesi Ktp. TY 3602'de, 857 tarihinde istinsah edilmiş olan bir diğeri ise Süleymaniye Ktp. Serez 1496'da bulunmaktadır.[206]

Karahisarî'nin bir de *Kaside-i Bürde* tercümesi vardır. Bunun bir nüshası İ.H. Ertaylan tarafından 1960 yılında yayınlanmıştır. Bu yayındaki çeviri 160 beyittir. Karahisarî'nin Arapça olarak kaleme aldığı *Risâle fî Eşrâfi's-Sâ'at* adlı bir eseri vardır. Abdurrahim Karahisarî bu eseri İznik'te 862/1457 yılında yazmıştır. Bu eser kıyamet alâmetlerinden bahseden dinî bir eserdir. Tek nüshası Süleymaniye Ktp. Fatih 5347'deki yazmanın 117b-123a varakları arasında bulunmaktadır.[207]

Dinî-tasavvufî alanda yazılmış bu mesnevîlere daha önce zikredilmiş olan Cemalî'nin Fatih Sultan Mehmed'e sunduğu *Miftâhü'l-Ferec*'ini ekleyebiliriz.

Her ne kadar Fatih tarafından bolu sancağına sancak beyi olarak tayin edilmiş olan İsfendiyar oğullarından Kastamonu beyi Kızıl Ahmed için yazılmışsa da Halvetî tarikati şeyhlerinden Mudurnulu Davud-ı Halvetî'nin *Gülşen-i Tevhid*'i de Fatih devri edebî mahsullerinden sayılır. Bu eser, Kızıl Ahmed'in Davud-ı Halvetî'den devâirü'l-hams hakkında bilgi istemesi üzerine yazılmıştır. Şâir, eserinde tasavvuftaki sülûk dâirelerinden yedisini *(ed-devâirü's-seb')* yani 'seyr ü sülûk'un yedi mertebesini anlatmaktadır. Her tavır (mertebe) ruhunu temizlemekte olan sâlikin ulaşacağı makama işâret eder.

Bu eserin bir nüshası Mevlânâ Müzesi İhtisas kütüphânesinde No. 5695'de bulunmaktadır.[208]

Akşemseddin'in halifelerinden İbrahim Tennurî (öl. 887/1482)[209] Akşemseddin'in işâretiyle *Gülzâr-ı Ma'nevî* adlı tasavvufî mesnevîsini yazmıştır. Bu eserden ayrı olarak *Gülzâr-ı Niyâz* adlı içinde çeşitli hikâyeleri ihtiva eden bir mesnevîsi daha vardır. Bu eserin bir nüshası Süleymaniye Hacı Mahmud 3791'de bulunmaktadır. *Gülzâr-ı Manevî* adlı mesnevîsinin 1276'da istinsah edilmiş çok yeni bir yazması İ.Ü. Ktp. TY 2283'dedir.[210] Şeyh İbrahim Tennurî'nin mahlası Âşık olduğuna göre[211] Âşık mahlaslı ve Şeyh İbrahim Kutbülmille adlı bir şâirin 857/1453 tarihli *Dîvân-ı Gülzâr* adlı eseri büyük bir ihtimâlle İbrahim Tennurî'nin *Gülzâr-ı Ma'nevî* adlı eserinin bir nüshası olmalıdır.[212] 857'de yazılan *Dîvân-ı Gülzâr* eğer

İbrahim Tennurî'ye âit değilse, Fatih devrinin başlarında eserini yazmış bu adda bir mesnevî şâirinin daha yaşamış olduğunu düşünebiliriz. Bu da araştırılması gereken bir konudur.

Gülşen-i Saruhanî de Fatih devrinde yetişen bir mesnevî şâiridir. Gülşen-i Saruhanî'nin *Râz-nâme* adlı bir mesnevîsi Millet Kitp. A.E. No. 55'de bulunmaktadır.[213] Latifî, Gülşen i Saruhanî'nin yedi bölüm üzerine düzenlediği manzûm makâlâtı ve tasavvufa müte'allik kelîmâtı' olduğunu söyler ve bu mesnevîden bir parça örnek verir.[214] Yukarıda adı geçen *Râz-nâme*'nin Gülşen-i Saruhanî'nin yazdığı ikinci bir mesnevî mi yoksa onun *Makâlât*'ı mı olduğunun araştırılması gerekmektedir. Ayrıca M. Ergin, Nuruosmaniye Ktp.'nde 4904'de kayıtlı olan ve 940(1533)'de tertip edilmiş *Câmi'ül-Meânî* adlı mecmuada 68ᵇ ile 73ᵃ varakları arasında *Makâlât-ı Hazret-i Gülşenî*'nin bulunduğunu, 73ᵃ-79ᵇ arasında da yine Gülşenî'nin 250 kadar rübaîsinin yer aldığını söylemektedir.[215] Buradaki *Makâlât*'a âit kısımlar *Raz-nâme* ile karşılaştırılırsa, bu iki eserin aynı olup olmadığı anlaşılabilir.

Bu devirde yazılmış mevlidler de dinî mesnevîler arasında sayılmalıdır. Kerîmî'nin 863/1458'de kaleme aldığı *İrşâd* adlı mevlidi, 873/1468 tarihli Ahmed mevlidi, 883/1478 tarihli Hocaoğlu mevlidi, yine 883'de yazılmış Sinanoğlu mevlidleri bu devrin belli başlı mevlidleridir.[216]

Ahmedî adlı, kimliği bilinmeyen bir şâir 884/1479'da Attar'ın *Esrar-nâme* adlı eserini mesnevî tarzında tercüme etmiştir. Bu tercüme mesnevî hakkında İbrahim Kutluk geniş bilgi vermektedir.[217] Yazılış tarihi 884/1479 olduğuna göre bu mesnevî de Fatih devrinde yazılmış bir mesnevîdir.

Derviş Hayalî'nin (veya Çelebizâde Mevlânâ Derviş Mehemmed Efendi) 853/1449 yılında yazdığı tasavvufî ve ahlâka âit *Ravza-i Envâr* adlı mesnevîsi de Fatih devrinde yazılan mesnevîler arasında sayılabilir. Zira bu eser de Fatih'in tahta çıkmasından iki yıl önce tamamlanmıştır. Eserin bilinen bir nüshası Süleymaniye Fatih 2633'dedir.[218] Harekeli bir nesihle yazılmış bu eserde şâirin adı çeşitli yerlerde geçmektedir (7ᵇ, 14ᵃ vb.). Eserin adı 13b'de *Ravza-i Envâr* olarak verilmiştir.

Son olarak Fatih devrinde yazılan dinî mesnevîlere 1481 yılında Mehmed b. Sinaneddin tarafından yazılmış dinî bir mesnevî olan *Delîlü'l-İbâd* adlı eseri ilâve edebiliriz.[219]

Fatih devrinde, dinî-tasavvufî sahada şiirler yazan şâirlerin bulunduğunu görüyoruz. Bu dinî-tasavvufî edebiyat, daha Osmanlı devletinin kuruluş devrinden itibâren halkın dinî yaşayışında çok büyük rol oynamış, ortodoks ve batınî tarikatlar tarafından geliştirilmiştir. Özellikle heterodoks tarikatlar Osmanlı devletinde çeşitli takiplere uğramasına rağmen halk arasında yayılmakta devam etmiştir. Hatta Fatih Sultan Mehmed'in hükümdarlığının ilk yıllarında Hurufî şâirlerin ve şeyhlerin

Fatih'in sarayına kadar nüfuz ettikleri görülür. Fakat Fatih kadar geniş fikirli olmayan devrin ulemasının şiddetle karşı koyması sonucunda bu mezhebe olan temâyülünü gören Vezir-i azam Mahmud Paşa, Edirne Müftüsü ve müderrisi Fahreddin Acemî'ye durumu anlatmış, bu müftü Hurufilerle yaptığı bir tartışmadan sonra camide Hurufî mezhebine inananlar aleyhinde bir vaaz vermiş ve hemen bu vaaz akabinde bütün Hurufîleri toplatarak halka onları yaktırmıştır.[220] Abartılmış olsa bile bu hikâyelerden Fatih zamanında heterodoks mezheplerin hoş karşılanmadıkları neticesine varılabilir. Fakat bütün bu karşı koymalara rağmen sünnî görüşlü tarikatlerle birlikte bâtınî tarikatler de daha Osmanlı devletinin başlangıcından itibaren yayılmakta devam etmişlerdir. Böylece her bir tarikat kendi âdâp ve erkânını, tasavvufî öğretilerini öğretmek, ayrıca tarikat şeyhlerinin kutsallığını ortaya koymak için menâkıp-nâmeler ve velâyet-nâmeler yazmışlardır. Çoğu kere tasavvufî mesleklerini yaymak için de propaganda aracı olarak şiire baş vurmuşlardır. Böylece halkın şiire olan düşkünlüğünden istifade eden şeyhler, tekkelerde bir çeşit edebiyat faaliyeti yaratmışlardır. Giderek tarikat âyinlerinde şiir ve musikî daha önemli bir yer tutmuştur. İşte bu şekilde teşekkül eden tasavvufî edebiyatın edebî eserlerinde Yunus Emre'nin büyük etkisi olmuştur. Mevlevî ve Nakşibendî tekkeleri hâriç Anadolu'daki bütün tekkelerdeki dinî âyinlerde onun ilahîleri musiki eşliğinde okunmuş, bu ilahîler sebebiyle Yunus bütün halkın tanıdığı, şiirlerini ezbere bildiği bir şâir olmuş; hatta halk arasında 'lisânü'l-gayb' telakkî edilmiştir. İşte ondan sonraki bütün mutasavvıf şâirler de hem halkın sevdiği tarzda şiirler yazmak hem de neredeyse kutsal bir an'ane hâline gelmiş olan Yunus tarzına riâyet etmiş olmak için onu takliden şiirler yazmışlardır. Böylece Yunus tarzı adını verdiğimiz şiir tarzı o kadar kuvvetli bir an'ane hâline gelmiştir ki artık bu tarzı bırakmak tekke şâirleri için imkânsızlaşmıştır. XV. yüzyılda Hacı Bayram-ı Velî (öl. 1429-30) gibi meşhur bir şeyh, Yunus tarzında şiir yazdıktan sonra[221] artık Yunus tarzında şiir yazmak hem sünnî hem bâtınî tarikatler içinde yaygınlaştığı gibi, lâ-dinî konuları işleyen saz şâirleri, âşıklar arasında da Yunus izinde yürüyen şâirler belirmeye başlamıştır. Ayrıca bu etkiye daha sonra Mevlânâ ve *Garib-nâme* sâhibi Âşık Paşa'nın etkisi de katılarak tekke şiirinin mâhiyeti belirlenmiştir.

Biz burada konumuzun sınırları içinde kalmak zorunluluğunu duyarak sadece Fatih devrinde tasavvufî şiirler yazan belli başlı şâirlerden bahsedeceğiz.

XV. yüzyılda Fatih devrinde eserlerini yazmış olan en önemli tekke şâirlerinden birisi Kâdiriyye tarikatının Eşrefiyye kolunu kuran Eşrefoğlu 'Abdullah-ı Rumî'dir. İbn-i Eşref veya Eşref-zâde diye de adlandırılır (754-875/1353-1469).[222]

Bursa'da medrese tahsili yaparken ilim yolunu terk ederek tasavvuf yoluna girmiş, Emir Sultan tarafından Hacı Bayram Velî'ye gönderilmiş, onbir yıl Hacı Bayram Velî'nin yanında kalmıştır. Onbir yıl sonra şeyhinin işâretiyle Abdülkadir el-Gîlânî torunlarından Hama'daki Hüseyin el-Hamavî'ye intisap etmiş, ondan hilâfet alarak

Kâdiriyye tarikatini Anadolu'da yaymaya memur edilmiştir. Dergâhını kendi memleketi olan İznik'te kuran Eşrefoğlu o civarda ve Bursa'da tarikatini yaymış, daha sonra İstanbul'da da zâviye kurmuştur. Eşrefiyye tarikati Emir Sultan'ın tarikati ile Bayramiye ve Kâdiriyye tarikatlarının mezcedilmesinden meydana gelmiştir. Bugün İstanbul ve Anadolu kütüphânelerinde 50 kadar yazması bulunan dîvânındaki şiirlerde Yunus Emre'nin ve Âşık Paşa'nın tesirleri görülmektedir. Aruzla yazılmış şiirleri tıpkı Âşık Paşa'nınkiler gibi kusurludur. Hece vezniyle ve yarım kafiyelerle yazılmış şiirleri çok daha başarılıdır. Eşrefoğlu, Yunus gibi serbest 'devriyeler' yazmış, aşk ve irfanın öneminden, bir şeyhe bağlılık gerektiğinden bahsetmiştir. Eşrefoğlu dîvânı eski harflerle 1286/1870 ve 1301/1885'de, yeni harflerle de 1944 ve 1967'de, bir de son olarak Tercüman'ın 1001 Temel Eser serisinde yayınlanmıştır.

Eşrefoğlu'nun asıl şöhretini temin eden eseri, dinî-ahlâkî bir eser olan *Müzekki'n-Nüfus*'dur. Mensur olan bu eser 1269'da İstanbul'da taşbasması ile basılmıştır. Yeni harflerle Aslan Yayınları arasında 1971'de tekrar yayınlanmıştır.[223] Eşrefoğlu Rumî üzerinde W.C. Hickman, Harvard Üniversitesi'nde bir doktora tezi hazırladığı gibi merhum M. Akalın da *Müzekki'n-Nüfus* üzerinde bir doktora çalışması yapmıştır.[224]

Fatih devrinin önemli bir tekke şâiri de Ümmî Kemâl'dir (öl. 1475). Ümmî Kemâl hakkında kaynaklarda hem çok az hem de birbiriyle uyuşmaz bilgiler bulunmaktadır. W. C. Hickman, onun tarihî şahsiyeti hakkında bilgi veren kaynakları inceledikten sonra, bu şâir hakkında en iyi bilgiyi onun kendi eserlerinden çıkarabileceğimiz neticesine varmıştır.[225]

Ümmî Kemâl aslen Karamanlıdır. Asıl adı İsmail'dir, mahlası Ümmî Kemâl'dir. Fakat bazı şiirlerinde Kemâl Ümmî şeklini kullanmaktadır. Mahlasında Ümmî kelimesi bulunmasına rağmen, o da Yunus gibi devrindeki İslâmî ilimlere, menkıbelere ve tasavvufî görüşe vâkıftır. Şiirlerinden anlaşıldığına göre uzun bir ömür yaşamıştır. Erdebil'deki Safevî tarikatının şeyhi, Şeyh Safiyüddin'in torunu Hoca Ali'ye intisap etmiştir. Hoca Ali için biri medhiye, diğeri mersiye olmak üzere iki kaside yazmıştır. Ümmî Kemâl, mersiyede Hoca Ali'nin 832/1429'da öldüğünü bildirir. Yine Ümmî Kemâl'in şiirlerinden onun Anadolu'da Ekmekçi veya Somuncu Baba diye bilinen ve Hoca Ali'nin yetiştirdiği şeyhlerden olan Şeyh Hamid İbn-i Musâ ile ilişkisi olduğu anlaşılır. Bu şeyh aynı zamanda Hacı Bayram Velî'nin de mürşididir. Ümmî Kemâl, Şeyh Hamid için de bir mersiye yazmıştır. Büyük bir ihtimâlle Ümmî Kemâl, Şeyh Hamid tarafından Erdebil'e, Hoca Ali'ye gönderilmiştir. Ümmî Kemâl Hoca Ali'ye intisap etmiş olmasına rağmen, dîvânında hiç bir Alevî-Şiî temâyül görülmemektedir. Bunun sebebi bu tarikatin ortodoks yani sünnî-sufî görüşten, şiî görüşe Hoca Ali'nin torunu Şeyh Haydar zamanında geçmiş olmasıdır.

Şiirlerinde aşk da'vîsi kılan şâir, insanın kendi nefsi ile mücâdelesinin en büyük gaza olduğunu söylemektedir. Ayrıca Yunus ve Eşrefoğlu'nun şiirlerinde görüldüğü

gibi Kemâl Ümmî de bazı şiirlerini zikirden aldığı ilhamla yazmıştır. Bu zikir formülü hâlindeki ifâdelerin şâirin ilhâmında başlangıç noktasını teşkil ettiğini görüyoruz. Dîvânındaki 160 şiirden 20'ye yakın şiiri zikri esas alarak yazılmıştır. Ümmî Kemâl ayrıca şiirlerinde dünyanın fâniliğinden, Tanrı sevgisinden bahsettiği gibi Melâmeti temellerine uyarak kendini kötüleyen, tenkit eden şiirler de yazmış; ayrıca tekke hayatı hakkında realist şiirler meydana getirmiştir.

Klâsik edebiyatın gazel, kaside ve mesnevî gibi nazım şekillerini kullanmasına ve aruz vezniyle yazmış olmasına rağmen, şiirlerinde çok sade bir Türkçe kullanmıştır. Türk halk şiirinin geleneğine uyarak şiirlerinde cinaslı kafiyeye yer vermiştir. Şiirlerinde konuşma dilinden ve günlük hayattan gelen kelimeler, deyimler, ata sözleri sayıca çok fazladır. Sonuç olarak Ümmî Kemâl'in sadece bir propaganda şâiri olmayıp vecid ve heyecanla dolu panteist şiirler yazan, Fatih devrinin kuvvetli bir tekke şâiri olduğunu söyleyebiliriz. Onun şiirleri sadece Anadolu'ya münhasır kalmamış, Kırım yoluyla Kazan Türkleri arasında yayılmış, oradan da Başkırtlara ve Özbeklere geçerek bu Türklerin oturduğu sahalarda da tanınmıştır. Türkçe dîvânının bir nüshası İstanbul Üniversitesi Ktp. TY 584'dedir.

Kemâl Ümmî'nin *Kırk Armağan* adlı bir eseri daha vardır. Dinî konuları ve bilgileri ele alan bu eser kırk bölüme ayrılmıştır. Mesnevî türünde yazılmış olan eserde münker, nekir, mizan, sırat köprüsü, Mâlik-i cehennem; Rıdvan, Cebrail, Peygamber ve Allah gibi bahisler bulunmaktadır.[226]

Fatih devrinde yaşamış olan bir diğer tekke şâiri de Şeyh Ömer Rûşenî'dir (öl. 892/1486). Aslen Aydınlıdır. Medrese tahsilini Bursa'da yapmıştır. Bursa'da iken şâir Melihî ile tanışmıştır. Sehî Bey bu ikisinin gençlik maceralarının halk arasında meşhur olduğunu söyler. Daha sonra Rûşenî Bakû'ya giderek Halvetî şeyhi Şeyh Seyyid Yahya hizmetine girmiştir. Orada uzun müddet bu şeyhin terbiyeti altında riyâzete girip tasavvuf ehli arasına karışmış ve nihayet Tebriz'de 'sâhib-i hânkâh' (=tekke sâhibi) olmuş ve etrafına pek çok mürid toplamıştır. Sehî Bey'e göre 500 kadar 'sâhib-seccâde' halîfesi vardır. Bunlardan bir tanesi de daha sonra Mısır'a gidip orada Gülşenî tarikatını kuran Şeyh İbrahim Gülşenî'dir. Düzenli bir medrese tahsili görmüş olan Rûşenî'nin şiirleri tasavvufî olup halk arasında çok meşhur olmuştur.[227]

Mevlânâ ve Nesimî'den de esinlenen Rûşenî daha çok Âşık Paşa tarzını devam ettirmiştir. Rûşenî'nin dîvân dışındaki daha çok mesnevî tarzında yazılmış şiirleri *Âsâr-ı Işk* adı altında toplanmıştır. Bu eser eski harflerle basılmıştır. Dinî, ahlâkî ve tasavvufî bir eserdir. İçinde öğütler veren hikâyeler ve latîfeler bulunmaktadır. Bu eserde Rûşenî sanat gâyesi gütmemiş, daha çok halk dilinin özelliklerine yer vermiştir. Ayrıca bu eserde yer alan hikâyelerde realist tasvirler ve hayattan alınma tipler bulunmaktadır. Bu yüzden şiirleri hem bu hayat, hem de tasavvufî-dinî hayat bakımından zengindir. Dîvânında gazel ve kasidelerinin yanı sıra bir hayli rübaî,

kıt'a ve tuyugları bulunmaktadır. Dîvânındaki şiirlerinin bir kısmı didaktik-tasavvufî bir kısmı ise âşıkâne şiirlerdir.[228]

Fatih devrinde Türkçe telif veya tercüme mensur eserlerin hepsini bir makaleye sığdırmak imkânı yoktur. Esasen eski Türk edebiyatında yazılmış mensur eserler üzerinde şimdiye kadar pek az çalışılmıştır. İlk defa şiir dışında eski Türk edebiyatında nesirle yazılmış eserlerin önemi üzerinde ısrarla duran F. İz'den sonra bazı çalışmalar görülmeye başlanmışsa da bu çalışmalar yeterli değildir. Değil eski Türk edebiyatındaki mensur eserler, Fatih devrinde yazılmış mensur eserler bile başlı başına ayrı bir çalışma gerektirmektedir. Biz burada bu makalenin bize verdiği imkân içerisinde bu konu üzerinde duracağız. Fatih devrinde düz yazı dilinde bazı gelişmelerin meydana geldiğinden daha evvel bahsetmiştik. İşte bir taraftan Arapça, Farsça kelimelere yer vermekle birlikte, herkesin anlayabileceği bir ifâdeyle, mümkün olduğu kadar sade, saydam bir dille yazılmış eserlerin yanı sıra, Fatih devrinde teşekkül etmiş olan ağdalı, zor anlaşılır, henüz Türkçenin cümle yapısına tam oturmamış ifâdelerle yazılmış, münşiyâne olarak adlandırılabilecek, dîvân kâtiplerinin kaleminden çıkma bir Türkçe ile yazılmış eserler de görülür. Ancak bu eserler Fatih devrinde parmakla sayılacak kadar az olup bir kaç esere mahsus kalmıştır. Bu dilin daha sonraki yüzyıllarda geliştiğini, kendine mahsus bir ifâde şekli kazandığını, Türkçenin içine sağlam bir şekilde yerleştiğini görürüz. Daha önce de zikrettiğimiz Fatih devrinde bu üslûpla yazılmış eserleri burada yeniden hatırlatmak için sadece adlarını verelim. Bunların ilki Tursun Bey'in *Tarih-i Ebu'l-Feth* adlı İstanbul'un alınışını ve Fatih devrini anlatan eseridir. İkincisi yine Fatih devrindeki resmî ve şahsî yazışmaların yollarını ve formüllerini öğreten *Menâhicü'l-İnşâ* adlı eser olup, üçüncüsü *Tarihü'l-Mu'cem fî Âsâr-ı Mulûkü'l-Acem* adlı eserin, Sarıca Kemâl tarafından *Belûgat-nâme* adıyla yapılmış tercümesidir. Sinan Paşa'nın sanakârâne süslü üslûpla yazılmış eserleri ise II. Bayezid devrini beklemektedir.

Herkesin anladığı sade bir dille yazılmış Türkçe telif veya tercüme mensur eserleri konularına göre ayırdığımızda, bu eserlerin; 1) Dinî-tasavvufî ve dinî-ahlâkî-didaktik eserler; 2) Dinî-efsanevî eserler ve hikâyeler; 3) Tarihî eserler; 4) Coğrafyaya âit fakat daha çok ansiklopedik bilgileri içeren eserler; 5) Tıbba âit eserler olduklarını görürüz.

Dinî-tasavvufî konularda eser yazmış veya tercüme etmiş yazarlardan biri Ahmed-i Bican'dır (öl. 1465'den sonra). Ahmed-i Bican XIV. yüzyılın sonlarında Melheme türündeki *Şemsiye* adlı eserin yazarı Yazıcı Ali'nin oğlu ve meşhur *Muhammediye*'yi (yazılışı 1449) kaleme alan Yazıcıoğlu Mehmed'in küçük kardeşidir. Gelibolulu olan Ahmed-i Bican'ın hayatı hakkında pek az bilgi vardır. Bütün bildiklerimiz, ağabeyi gibi Hacı Bayram Velî'nin (öl. 1429-30) kurduğu Bayramiyye tarikatinin Celvetiyye koluna mensup olduğunu ve çilehânede çok çile çektiği için çok zayıfladığından "bî-cân" lakabiyle anıldığıdır.[229]

Kaynaklarda ve araştırmalarda ölüm tarihi hakkında değişik bilgiler mevcuttur. Fakat *Müntehâ* adlı eserini 870/1465 yılında tamamladığına göre, bu tarihten sonraki bir zamanda ölmüş olmalıdır. Ahmed-i Bican'ın en çok tanınan ve okunan eserlerinden birisi *Acâibü'l-Mahlûkat* adlı eserinden Türkçeye yapılmış bir çeviridir. Ch. Rieu, bu eseri Hacı Bayram Velî için tercüme ettiğini bildirir.[230] Eser, o devrin kâinat ve dünya anlayışını ve yapısını anlatan bir eserdir. Bu yüzden içinde gökler, sâbit ve gezegen yıldızlar, burçlar hakkında astronomiyi ilgilendiren bilgiler, dağlar, göller, denizler, nehirler, şehirler, bitkiler ve hayvanlar gibi dünyanın bütünüyle ilgili gerçekler ve bunların yanı sıra dünyada var oldukları o zaman için kabul edilen efsanevî varlıklar anlatılır. Bu anlatılanlar hem coğrafyanın, hem astronominin zaman zaman tarihin ve efsanenin sınırları içine girdiği için bu eseri ansiklopedik bir eser olarak tanımlayabiliriz. Esâsen Kazvinî'nin bu eseri eski Türk edebiyatında çok beğenilmiş, bir çok kereler Türkçeye çevrilmiştir. Ahmed-i Bican'dan önce bu eseri çok daha geniş bir şekilde Ali bin Abdurrahman tercüme etmiştir.[231] Ahmed-i Bican'dan sonra bu eseri tercüme edenlerin arasında en çok bilineni Surûrî'dir (öl. 969/1561-2). Aslında Ahmed-i Bican'ın bu eseri tam bir tercüme olmayıp eserde bazı kısaltmalar yapılmıştır. Bu eser, dil bakımından dikkate değer bir eserdir. *Acâyibü'l-Mahlûkat*'ın yazma nüshalarına Türkiye içindeki ve dışındaki yazma kütüphânelerinde sık sık rastlanır.[232]

Ahmed-i Bican'ın ikinci eseri *Dürr-i Meknun* adını taşır. Kozmoğrafyaya âit bir eserdir. 18 baba ayrılmıştır: 1) 8 kat gök, arş, cennet, cehennem, güneş, ay, yıldızlar; 2) Yedi kat yer ve onun acayip varlıkları; 3) Yeryüzü; 4) İklimler; 5) Dağlar; 6) Denizler ve adalar; 7) Şehirler ve yeryüzünün bölümleri; 8) Camiler; 9) Hz. Süleyman'ın tahtı; 10) Belkıs'ın Süleyman'ı ziyareti; 11) Hayatın sonlu oluşu; 12) Allah'ın gazabıyla yok olmuş yerler; 13) Otlar ve meyvalar; 14) Heykeller ve kabartmalar, çeşitli putlar; 15. Simurg ve anka; 16) Cifr muammaları; 17) Âhiret günü; 18 Dualar.[233] Bu eserin ne zaman yazıldığı belli değildir, fakat *Acâyibü'l-Mahlûkat*'dan mülhem ve çeşitli kaynaklardan faydalanarak topladığı bilgilerle Ahmed-i Bican'ın telif ettiği bir eserdir.[234]

Ahmed-i Bican'ın diğer eseri *Envârü'l-Âşıkîn* adını taşımaktadır. A. Bican eserin sebeb-i telif kısmında Hacı Bayram Velî'nin müridi olan kardeşi Yazıcıoğlu Mehmed'in rızâsiyle onun *Megâribü'z-Zaman* adlı Arapça eserini Türkler de okusun diye Türkçeye tercüme ettiğini söyler. *Envârü'l-Âşıkîn* Gelibolu'da II. Mehmed'in tahta çıktığı yıl olan 855'de yazılmıştır. 5 bölümden meydana gelen bu eser halkın anlaması için sade bir dille yazılmıştır. Çeşitli dinî konuları anlatan bu eser çok okunmuş, bu yüzden defalarca basılmıştır. İstanbul'da iki kere (1261/1845 ve 1275/1858), Kazan'da 1276/1861'de, Bulak'da 1300/1883'de, tekrar İstanbul'da 1291'de basılmış olanlar dışında başka baskıları da bulunmaktadır.[235]

Ahmed-i Bican'ın dördüncü eseri *Müntehâ*'dır. Mukaddimede Ahmed-i Bican

eserini Fatih devrinde, ağabeyi Yazıcıoğlu Mehmed'in teşvikiyle yazdığını söyler. Eserinin başında Fatih Sultan Mehmed'i över ve "... Sultân-ı cihân, Şehinşâh-ı keyvân, cihângîr-i zamân, pâdişâh-i devrân Sultân Mehemmed bin Murâd Hân yir yüzinde bir dahi nazîri yokdur ve tevârihde dahi kimse nişân virmiş değildür ve 'âlem âhirine degin buncılayın pâdişah gelmeyiserdür..." der. Daha sonra sebeb-i telif bölümünde Gelibolu'da bu eseri nasıl yazdığını anlatır ve kitabının adını 4b'de *Müntehâ* diye adlandırdığını belirtir.[236] Eser 30 fasıldır. İbn Arabî'nin *Fusûsü'l-Hikem* adlı eserine Yazıcıoğlu Mehmed'in yaptığı şerhin, serbest tercümesidir. İçinde Hz. Muhammed'in Miracı, Cihâr-yâr-ı Güzîn, Hasan ve Hüseyin'in vefatları da anlatılmıştır.[237]

Fatih devrinde, Yakındoğuda çok sevilmiş ve daima okunmuş hikâye koleksiyonlarından biri olan *El-Ferec Ba'de'ş-şidde* Molla Lütfî tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.[238] Lutfullah b. Hasan el-Tokadî (Molla Lütfî, öl. 900/1494-5), Fatih Sultan Mehmed'in sarayındaki kütüphânesinde bir süre hafız-ı kütüplük görevinde bulunmuştur. Kendisi Sinan Paşa'nın talebesidir. Matematik, astronomi ve İslâmî ilimlerde geniş bilgisi vardır. Molla Lütfî, hocası Sinan Paşa Fatih'in gözünden düşünce onunla birlikte Sivrihisar'a gitmiş, Fatih'in ölümünden sonra Sinan Paşa ile beraber İstanbul'a dönmüş, çeşitli medreselerde görev yapmıştır. Mizacen şakayı, latîfeyi çok seven, lâubâli bir meşrebe sâhip olan Molla Lütfî'nin Fatih Sultan Mehmed ile karşılıklı şakalaşmaları bütün kaynaklarda söz konusu olmuştur.[239] Ne yazık ki yine bu mizacının yüzünden ona kızanların baskısiyle 1494 yılında idam edilmiştir. Onun bu şekilde haksız yere öldürülmesi ulemâ ve halk arasında büyük üzüntüye sebep olmuştur. Molla Lütfî'nin mezarı Eyüp civarında Yavedut iskelesi yanında Defterdar Mahmud Çelebi mescidi yakınındadır.[240]

Molla Lütfî'nin eserlerinin çoğu Arapça yazılmıştır. Bunlar arasında *Makale fî Usûl Şücâ* adlı eseri tamâmen mizahî bir eser olup Usûl Şüca adlı bir müderrisle alay etmektedir. Diğer önemli eseri, *Mevzûâtü'l-Ulûm* adını taşıyan İslâmî ilimler hakkında ansiklopedik bir eserdir. Bu eserin bir nüshası İstanbul Üniversitesi Ktp. TY 151'de bulunmaktadır.[241] Onun matematiğe âit çok önemli diğer bir eseri ise *Tez'ifü'l-Mezbah* adlı bir risâle olup, çizgilerin ve karelerin kendileriyle çarpımından ve küpün ikileştirilmesinden (yani küpün sekiz defa büyütülmesinden) bahsetmektedir. Bu Arapça risâleyi yazarken Molla Lütfî'nin Bizanslı bilginlerin, İzmirli Theon'un, Plutorkhos'un İstanbul'da bulunan eserlerinden faydalandığını A. Adıvar bildiriyor. Bu eserin Fransızca çevirisi A. Adıvar tarafından yapılmış, metin ve çevirisi İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü tarafından Paris'te yayınlanmıştır. Eserin başında Henry Corbin'in yazdığı bir giriş vardır.[242] Bu eserin İ.Ü. Ktp. AY 1458 ve Süleymaniye, Esad Ef. 3596'da bulunan iki nüshası *Fatih Kataloğu*'nda verilmiştir (bk. s. 57). Fakat bizi burada asıl ilgilendiren eseri, Ebû Bekir b. Abdullah'ın (öl. 581) *El-Ferec Ba'de'ş-şidde* adlı hikâye koleksiyonunun Türkçeye çevirisidir.[243]

Dinî-efsanevî alanda bu devirde *Saltuk-nâme* adlı önemli bir eser Ebu'l-Hayr Rumî tarafından derleme yoluyla kaleme alınmıştır. Son zamanlarda pek çok nüshası gün yüzüne çıkarılmış olan bu eser, yine son zamanlarda belki de üzerinde en fazla araştırma yapılmış mensur eserlerden biridir.

Saltuk-nâme XIII. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyıla kadar devam eden ve İslâm dini uğruna gaza yaparak İslâmiyeti yaymaya çalışan kahramanların efsanevî maceralarını anlatan, *Ebu Müslim, Hamza-nâme, Battal-nâme, Danişmend-nâme* ve benzeri eserlerin sonuncusudur. XV. yüzyıldan sonra değişen tarihî ve sosyal şartlar sonucunda eski Türk edebiyatında bu tarzda yazılan dinî-efsanevî eserlerin yerine, halkın bu çeşitten okuma ihtiyacını karşılayacak başka eserler meydana gelmeye başlamıştır. Bu eserler edebiyatımızda iki kolda gelişmiştir. Bir taraftan menakıp-nâmeler ve velâyet-nâmeler dinî hayatta, nefis mücadelesinde kazanılan en büyük zaferi, büyük şeyhlerin kerâmetleri ile dile getirirken, bir taraftan da hükümdarın ve savaşlarda kahramanlıkları ile tanınmış paşaların, vezirlerin gazalarını, kahramanlıklarını anlatan şehnâmelerin, fetihnâmelerin, gazavatnâmelerin yazılması faaliyeti büyük canlılık göstermiştir. Böylece hem dinî hem de dünyevî gazaları ile şöhret kazanan daha eski yüzyılların kahramanları Battal'ın, Saltuk'un hikâyelerinin yerine, dinî-efsanevî alanda XV. yüzyıldan sonra bu eserler geçmiştir. Fakat Türk edebiyatının malı olan *Ebu Müslim, Battal-nâme, Saltuk-nâme,* Türk halkı arasında XVIII. yüzyıla kadar okunmakta devam etmiştir.

Saltuk-nâme'nin derleyicisi Ebu'l-Hayr Rumî, Topkapı Sarayı Ktp. H. 1612'de kayıtlı bulunan *Saltuk-nâme*'nin üç cildik tam nüshasının sonunda kendisi hakkında biraz bilgi verir ve bu eseri niçin yazdığını anlatır.[244] Buradaki bilgiye göre, Fatih, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'la savaşmak üzere İstanbul'dan ayrılırken (878/1473) Cem Sultan'ı Edirne'de görevlendirmiştir. Cem, o bölgede çok yaygın olarak ağızdan ağıza dolaşan Sarı Saltuk menkıbeleriyle çok ilgilenmiş ve bu menkıbeleri toplayarak bir araya getirmesini Ebu'l-Hayr Rumî'den istemiştir. Bu istek üzerine, yazar o civarda seyahat ederek, duyduğu bütün menkıbeleri tam yedi yılda toplamış ve *Saltuk-nâme* adını verdiği bir derleme eser meydana getirmiştir. Eserin bugün elde bulunan üç nüshasının dışında[245] Bosna-Hersek'te Sarayevo'da Gazi Hüsrev Beğ kütüphânesinde 72 sahifelik bir *Saltuknâme* parçası bulunduğu Grace Smith tarafından bildirilmişse de Şükrü H. Akalın, bu adda bir eserin adı geçen kütüphânede bulunmadığını öğrenmiştir.[246] Fakat Şinasi Tekin'e Amerika'da, Saraybosna'dan (Sarayeva) gelen bir âile ellerinde bir *Saltuk-nâme* nüshasının filimleri olduğunu, aslının ise Sarayeva'daki kütüphânede bulunduğunu bildirmişler ve ellerindeki filmi yayınlamak istemişlerdir. Kendilerine verilen cevapta nüshanın hemen yayınlanabileceği bildirildiği halde bir cevap alınamamış ve bu âile ile olan irtibat kopmuş, yayın projesi de suya düşmüştür. Bu durumda Grace Smith'in gördüğü nüshanın zikredilen âilenin tasarrufundaki filimlerle ilgisi olabilir.

Bugün eldeki mevcut nüshaların içinde en tam ve en kapsamlı olan ve 1591'de istinsah edilmiş olan Topkapı Hazine 1612'deki nüshanın tıpkıbasımı, F. İz'in bir önsözü ve Gönül A. Tekin'in hazırladığı ayrıntılı bir dizin ile birlikte Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları adlı seride 7 cilt hâlinde 1974-1984 yılları arasında yayınlanmıştır.[247]

Saltuk-nâme, XIII. yüzyılın derviş gazisi Sarı Saltuk'un Türkmen gaziler ile birlikte Anadolu ve Rumeli'de İslâm dinini yaymak üzere yaptığı savaşları anlatan dinî-efsanevî bir eserdir. Sarı Saltuk'un 638/1240'daki halk ayaklanmasının kahramanı Türkmen Baba İshak'ın taraftarlarından biri olduğu düşünülmektedir. Fakat eserde tarihî kişiliğinden çok efsanevî karakteriyle okuyucuyu büyüleyen Sarı Saltuk, kökenleri çok gerilere uzanan bazı mitolojik kahramanların etrafında toplanan hikâye ve motifleri şahsında toplamıştır. Zira onun kişiliğinde müşahede edilen bir özellik, ölümsüzlük, onu ölümsüzlük kazanmış (Circis peygamber yani St. George ve Hızır gibi) mitolojik kişiler zincirine bağlamaktadır. Saltuk'un başından geçenler onu bir taraftan böyle mitolojik hikâyelere bağlarken, öte yandan Yakındoğu'nun *Binbir Gece, El-Ferec Ba'de'ş-şidde* gibi tanınmış koleksiyonlarındaki masal ve hikâye motifleri konuları da değişik hikâyeler meydana getirmek üzere onun etrafında yeni baştan örülmüşlerdir. İşte bu yüzden edebiyat ve Yakındoğu mitolojisi araştırmaları için zengin bir kaynak olan bu eser, ayrıca F. İz'in de belirttiği gibi, ihtiva ettiği malzemesinin yapısı icâbı antropoloji, folklor, din bilginleri ve filologlar için paha biçilmez bir malzemeye sahiptir.[248] *Saltuk-nâme*'nin dili sâde nesrin en güzel örneklerindendir. Anlatım bakımından kolay anlaşılır olup XV. yüzyıl Anadolu'sunun saf Türkçesi ile yazılmıştır. Eserde yer yer klişeleşmiş bazı Farsça tabirler bulunmaktaysa da bu ifâdelerin hepsi, o yüzyıl Anadolu halkının kolayca anlayacağı tabirler ve deyimlerdir. Ayrıca eserde belli durumlarda belli ifâdelerin aynı şekilde tekrarıyla söylenmiş ilgi çekici bir üslûp bütünlüğü bulunmaktadır.

Fatih devrinde tıp alanında yazılmış en önemli eserler, Şerefeddin Ali b. el-Hâc İlyas (öl. 873/1468) tarafından kaleme alınmıştır. Şerefeddin Ali Amasya Dârüşşifasının baş hekimliğini yapmış bir kişidir. Onun eserlerinden *Cerrâhnâme-i İlhânî* en tanınmış olanıdır. Adnan Adıvar, *Cerrâhnâme-i İlhânî*'nin telif olmayıp Ebu'l Kâsım Zehravî'nin (öl. 1013) *Kitâbü'l-Tasrîf li-men Aceze ani'l-Te'lîf* adlı eserinden tercüme edildiğini tesbit etmiştir. Yalnız bu esere cerrahî âletler ve hastaların çeşitli pozisyonlarını gösteren resimler ilâve edilmiştir. Bu eserin biri Paris Millî Ktp.'de ve diğeri *Cerâhiye-i Hâniyye* adıyla Millet Ktp. Ali Emiri Müze kısmında (No. 70'de) bulunmaktadır. Millet Kütüphânesindeki, 398 sahifelik resimli bir nüshadır. Bu nüshadan eserin 870/1465'de kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Yazar eserinde Fatih Sultan Mehmed devrinde yükselmek ve padişahın gözüne girmek için ilmî eserler yazmanın gerekli olduğunu bildirmektedir.[249]

Sabuncuoğlu'nun kaleme aldığı ikinci eserin adı *Mücerrebnâme*'dir. Sabuncuoğlu bu eseri, bazı hekim dostlarının isteği üzerine, kendi tecrübelerinden yararlanarak telif etmiştir. Bu eserin en iyi nüshası Ayasofya 3720'dedir. Ayrıca Süleymaniye Fatih 3619'de, İ.Ü. Ktp. TY 7071'de de nüshaları mevcuttur (*Fatih Kataloğu*, s. 63-64).

871/1466'da Sabuncuzâde Şerefeddin'in Muhyiddin Melekî adlı bir talebesi Hacı Paşa'nın *Teslih* adlı eserini, kolay ezberleyebilmek için nazma çekmiştir.[250]

Türkçeye tercüme edilen diğer bir eser de *Müfredât-ı İbn Baytar*'dır. Eser Halimî-i Amasyavî tarafından tercüme edilmiştir. Bu eserin de nüshası Süleymaniye Esad Ef. 2494'dedir (*Fatih Kataloğu*, s. 64). Halimî-i Amasyavî bir de 862'de *Absenü'l-Merguh* adlı Farsça bir eser yazarak Fatih'e ithaf etmiştir. Bir nüshası Süleymaniye Fatih 3679'dadır (*Fatih Kataloğu*, s. 64).

Mehemmed bin Akşemseddin'in de (öl. 863/1457-1458) tıbba âit iki risâlesi olduğundan bahsedilmektedir. Bunlardan bir tanesi *Tıb Risâlesi* adıyla Nuruosmaniye Ktp. 2979/3489'da bulunmaktadır (*Fatih Kataloğu*, s. 63). Diğer eserinin *Madetü'l-Hayat* adını taşıdığı söylenmekte ise de A. Adıvar bu iki eserin aynı eser olup aslında adının *Mâ-i Kibrit-i Şerîf* olduğunu, çünkü Akşemseddin'in kendi bulduğu bu *Mâ-i Şerîf'e Maddetü'l-Hayat* adını verdiğini söylemektedir. Eserin *Risâle-i Tıbb* adıyla anılmasının bu adda bir başka tıp risâlesi ile aynı mecmuada bulunmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir. *Mâ-i Kibrit-i Şerîf*in bir nüshası da Millet Ktp. AE. No. 238'dedir.[251] Bu eserin Topkapı Hazine 552'de bir nüshası daha olduğu K. Eraslan tarafından bildirilmektedir.[252]

Son olarak Fatih devrinde din, tasavvuf, ahlâk, felsefe ve tarih alanında yazılmış bazı eserlerin listesini vermekle yetineceğiz. Bu eserlerin üzerinde şimdiye kadar ya çok az çalışılmış ya da kendilerinden hiç bahsedilmemiştir. Burada bir listesini vereceğimiz bu eserler muhakkak ki Fatih devrinde yazılan veya tercüme edilen mensur eserlerin tamamı değildir. Bu listeye ileride yenilerinin ekleneceği muhakkaktır.

1. Cemâl Halvetî (öl. 899/21493-4) tasavvuf âdâbını anlatan *Âdâbu't-Tâlibîn* adlı bir eser yazmıştır. Bu eserin bir nüshası Vatican Turco 336'da bulunmaktadır.

2. Alâeddin bin Hüseyin el-Amâsî'nin (öl. 875) ahlâk ve âdâptan bahseden *Tarîku'l-Edeb* adlı Türkçe mensur bir eseri vardır. Bu eserin bir nüshası İ.Ü. Ktp. TY 2725'de bulunmaktadır (*Fatih Kataloğu*, s. 55). Diğer bir nüshası *Tâcü'l-Edeb* adıyla Millet Ktp. Ali Emiri 89'da bulunmaktadır. Ancak bu iki eserin aynı eser olup olmadığı araştırılması gereken bir konudur. Aynı yazarın aruz ve belâgata âit Türkçe bir eseri daha vardır. *Derbeyân-ı Arûz* adlı bu eser Milli Ktp., Hekimoğlu 643/3'de bulunmaktadır (*Fatih Kataloğu*, s. 21).

3. *Dürerü'l-Hükkâm fî Şerhi'l-Ahkâm* adlı meşhur fıkıh kitabının yazarı Molla Hüsrev, Mehemmed b. Ferâmurz (öl. 885), Muhammed b. Hasan Nâsireddin

Tusî'nin (öl. 672) ahlâkî bir eseri olan *Esâsü'l-İktibâs*'ını Türkçeye tercüme etmiştir. Eserin bir nüshası İ.Ü. AY 13'de bulunmaktadır (*Fatih Kataloğu*, s. 20).

4. Abdülmecid b. Nasûh b. İsrâil (öl. 887) Türkçe bir Yâsin Tefsiri yazmıştır. Adı *Tezkîrü'n-Nâsîn fî Tefsîr Yâsin*. Bir nüshası İ.Ü. Ktp. TY 558'dedir (*Fatih Kataloğu*, s. 31). Aynı yazar F. Attâr'ın *Pendnâme*'sini *Tercüme-i Pendnâme-i Attâr* adıyla tercüme etmiştir. Bir nüshası İ.-Ü. Ktp. TY 4009'dadır (*Fatih Kataloğu*, s. 56).

5. Hacı Ahmed b. Seydî el-Bigavî 863/1458 yılında Şihabeddin Ömer b. Muhammed el-Suhreverdî'nin (öl. 632) *Avârifü'l-Maârif* adlı tasavvufî eserini Türkçeye tercüme etmiştir. Bu tercümenin en eski nüshası British Library, Or. 1140'da kayıtlıdır.[253] Bir diğer nüshası da Üsküdar Selim Ağa 486'da bulunmaktadır.

6. Bigavî'nin bir de Rüknü'l-İslâm Sedîdeddin Muhammed bin Ebû Bekir İmamzâde eş-Şargî'den (öl. 573/1177) tercüme ettiği *Şir'atü'l-İslâm* adlı dinî-ahlakî bir eseri daha vardır. Eser, tercümenin yapıldığı XV. yüzyıl ortalarından itibâren çok sevilmiş ve çok okunmuştur. Bir nüshası kendi özel kütüphânemizde bulunan bu esere hemen her yazma kütüphânesinde rastlanmaktadır.

7. Akşemseddin'e (öl. 864/1459) veya ondan sonra şeyh Hamza Baba'ya âit olduğu söylenen *Makâmât-ı Evliya* adlı eser de Fatih devri Türkçe mensur eserlerindendir. Bu eserin bir nüshası İstanbul Üniversitesi Ktp. 816'da, diğeri Nuruosmaniye Ktp. 2229'da bulunmaktadır.

8. Akşemseddin'in Arapça yazdığı *Risâletü'n-Nûriyye* adlı tasavvufa âit risâlesini, daha o devirde kardeşi Hacı Ali Türkçeye tercüme etmiştir. Bu tercüme A. İhsan Yurd tarafından aslıyla birlikte neşredilmiştir.[255]

9. İ.Ü. Ktp. TY 4015'de bulunan bir *Kimyâü's-Sa'âde* tercümesinin Akşemseddin tarafından yapıldığı bildirilmekteyse[256] de, bu tercümenin hakikaten Akşemseddin hakkında geniş bir araştırma yapmış olan A.İ. Yurd ve *TDAY-Belleten* 1984'deki makalesinde K. Eraslan böyle bir eserin varlığından hiç bahsetmezler. Akşemseddin'in tasavvufa âit Türkçe bir risâlesi olduğunu S. Nüzhet Ergun'dan naklen K. Eraslan bildirmekte, ancak İ.Ü. Ktp. Hâlis Ef. yazmaları arasında olduğu bildirilen bu eseri göremediğini belirtmektedir.[257] Bu eser, *Makâmât-ı Evliyâ*'nın bir başka nüshası olabileceği gibi yukarıda zikredilen *Kimyâü's-Sa'âde* de olabilir. Belki de bu iki eserden tamâmen başka bir risâledir. Bu durumun araştırılması gerekmektedir.

10. Fatih devrine âit diğer bir eser de Molla İlahî'nin *Makâlât-ı Molla İlahî* diye bilinen eseridir. Bu eser Mevlânâ Debbâgzâde Abdurrahman Efendi'nin tavsiyesiyle *Kenzü'l-Esrâr*'dan tercüme edilmiştir. Eser ilm-i tevhid'e yani tasavvufa âit bir eserdir. Bir nüshası Bursa'da İl-Halk Ktp. Tasavvuf 665'de; diğer iki nüshasından biri, Süleymaniye, Fatih İbrahim Ef. kitapları arasında 867 nolu risale mecmuasında, diğeri ise 868'deki risale mecmuasının içindedir.[258]

11. Fatih devrinde tercüme edilmiş tarihî eserlerden biri de *Tarih-i Ayasofya* adını taşımaktadır. İbn-i Müneccim, Yusuf b. Musa el-Balıkesirî (öl. 884'ten sonra/1478) tarafından tercüme edilmiş olan bu eserin bir nüshası İ.Ü. Ktp. TY 2545'dedir (*Fatih Kataloğu*, s. 28).

12. *Târih-i Câmi-i Ayasofya* adlı diğer bir tarihî eser tercümesi Mahmud bin Ahmed Şemseddin Karamanî tarafından kaleme alınmıştır. Bir nüshası İ.Ü. Ktp. TY 259'dadır (*Fatih Kataloğu*, s. 29).

13. Hüseyin b. Sultan Ahmed'in 881/1476'da kaleme aldığı *Târih-i Taberî* tercümesinin bir nüshası Üsküdar, Selim Ağa, No. 766'da bulunmaktadır (*Fatih Kataloğu*, s. 29).

Sonuç olarak Fatih devri edebiyatının en belirgin özelliklerini kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Başlangıcında İran edebiyatını kendisine model alan Anadolu'daki eski Türk edebiyatı XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibâren XIV. yüzyıl ve XV. yüzyılın ilk yarısına kadar bu yönde epey mesafe kat etmiştir. Türk edebiyatının nazım tekniği, aslen Arap edebiyatından gelmekle beraber, İran edebiyatının da kullandığı aruz ve kafiye sistemi, Türk edebiyatında daha önce kullanılan millî vezin sisteminin ve kafiye biçiminin yerini tuttuğu gibi edebî türlerde de İran edebiyatının ve Arap edebiyatının müşterek edebî türleri hâline gelmiş olan kasîde, gazel, mesnevî, kıt'a, murabba, terci-i bend ve terkib-i bendler vs. gibi türleri eski Türk edebiyatının da malı olmuş ve Fatih devrine kadar Türk edebiyatında şiir, biçim ve şekil bakımından olduğu gibi edebî türler bakımından da İran edebiyatı geleneği tarzında gelişmiş, hatta yerine oturmuş durumdadır. XV. yüzyılın ikinci yarısında, Fatih devrinde daha da artan İran edebiyatının etkisiyle bunlara ilâve olarak, şiir dilinde değişiklikler ve bazı gelişmeler görülmüştür. O zamana kadar, yerel ifâdeler, halk diline yakın, kolay anlaşılır bir üslûp, daha çok kullanılan Türkçe kelimeler yerine, şiirsel söyleyiş biçimleri iyice kalıplaşmaya, sistematik bir ifâde biçimine doğru gitmeye başlamış ve XVIII. yüzyıla kadar devam edecek Osmanlı edebiyatının kalıplaşmış üslûbundaki söyleyiş biçimlerinin, imaj sisteminin, kelimeler arasındaki ilişkilerden doğan biçimsel söz oyunlarının temeli böylece bu devrede atılmıştır.

Nesirde ise sağlam bir Türkçeyle yazılmış mensur eserler, daha önceki yüzyılların bir uzantısı olarak XV. yüzyılda yazılmaya devam etmiştir. Böylece bu eserlerin dili, çoğu halk diline yakın, kolay anlaşılır, çoğunlukla Türkçe asıllı kelimelere yer veren, hatta zaman zaman daha eski arkaik Türkçe kelimeler kullanan, içerisine zaman zaman, hadislerden parçalar ve Kur'an'dan âyetler serpiştirilen bir dildir. Bu dilin içerisinde görülen Arapça, Farsça kelimeler ya teknik kelimeler ya da İslâm dininin müşterek kültür kelimeleridir. Ancak Fatih devrinde bu dilin yanı sıra Fatih Sultan Mehmed'in dîvânında teşekkül edip kullanım sahasını aynı zamanda genişleterek edebî eserlerde de tatbik edilen yeni bir ifâde

tarzı daha teşekkül etmiştir. Bu ifâde tarzı daha önceki yüzyıllardaki üslûptan farklı olup başka bir ifâde biçimi yaratma endişesinden doğmuştur. Böyle süslü bir üslûp yaratmak, okunduğunda yücelik, güzellik, ihtişam duyguları yaratacak biçimleri dile kazandırmak gayretiyle başlamıştır. Bu tip ifâdeler resmî yazışmaların ifâdelerinde görüldüğü gibi Tursun Bey'in *Tarih-i Ebu'l-Feth* adlı tarihinde, Sarıca Kemâl'in tercüme ettiği *Belâgatnâme* adlı eserinde görülebilir. Ancak bu tarz nesir diliyle eser vermek, daha önce de belirtildiği gibi, henüz Fatih devrinde yaygın değildir. Gelecek yüzyılları beklemektedir.

NOTLAR

1. Fatih devrindeki yazın hayatı sadece Türkçeye hasredilmemiştir. Osmanlı devletinin bütün devrelerinde olduğu gibi bu devrede de Türkçenin yanı sıra, belki ondan daha fazla olarak Arapça ve Farsça eserler yazılmıştır. Ancak bu eserler, ne İran ne de Arap dünyasının malıdır. Bu eserleri Türkler yaratmışlardır. Bu eserler Türk ve Osmanlı devletinin kültürünün bir parçasıdırlar. Nasıl ki şimdi İngilizce veya diğer dillerde Türkiye'de Türklerin yarattığı eserler yine bizim kültürümüzün bir parçası ise, Osmanlı devletinde de bu duruma aynı gözle bakmak, kültürleri değerlendirirken iki yönlü bir ölçü sistemi kullanmamak gerekmektedir. Ancak benim şahsî kanaatim, ne Osmanlı devletindeki ne de bugünkü adı geçen temâyüllerin olmamasının daha iyi olduğudur. Fakat gerçek olanı da yadsıyamayız. Bu devirde de o zamanda da olup bitenlere, kendi gözlüklerimizle bakmaya hakkımız yoktur.
2. H. İnalcık, "Mehmed II", İA, s. 534.
3. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, (Remzi Kitabevi, İstanbul 1982) s. 31.
4. A. Adıvar, a.e., s. 47-48; A. Kuşçi hakkında daha fazla bilgi için bk. Süheyl Ünver, *Türk Pozitif İlimler Tarihinden Bir Bahis, Ali Kuşçu, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1948; ayrıca bk. Latifî, *Tezkire-i Latifi*, s. 62.
5. Bu bilgiler için bk. H. Ritter, "Ayasofya Kütüphânesinde Tefsîr İlmine âit Arapça Yazmalar," *TM*, C. VII-VIII, Cüz 2, s. 1-93, s. 65; C. Rieu, *Catalogues of the Turkish Manuscripts in The British Museum* (London 1888), Or. 61, s. 80-81
6. *Heşt Bihişt*, Sehî Beg Tezkiresi, İnceleme, Tenkidli Metin, (Dizin: Günay Kut, Sources of Oriental Languages and Literatures, C.V. Harvard University 1978), s. 96-97.
7. Latifî, *Tezkire-i Latifî* (İkdam Matbaası, Dersaadet 1314), s. 61-62.
8. Sehî Bey, *Heşt Bihişt*, s. 97-98.
9. Bu şakalaşmalar hakkında A. Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserinde (s. 58-60) çok geniş bilgi bulunduğu için burada tekrarlanmamıştır.
10. Fatih Sultan Mehmed'in bildiği diller ve münakaşası için bk. A. Adıvar, a. e., s. 31-33; İ. H. Ertaylan, *Fatih ve Fütuhâtı*, (İstanbul 1953), s. 189.
11. H. İnalcık, İA, s. 513-514.
12. Bk. İ.H. Ertaylan, a.e., s. 218-222; A. Adıvar, ae., s. 41; H. İnalcık, a.g.m., İA, s. 531-532
13. Şinasi Tekin, *Menâhicü'l-İnşâ*, Sources of Oriental Languages and Literatures, C. 2, Roxbury 1971. Zikredilen kayıt Paris nüshasındadır; var. 31a-b. Ş. Tekin bu mühim eserin yeni bir neşrini hazırlamaktadır.
14. Bu son nüshadan alınan bir nüsha *Akaid-i Hıristiyâniyye* adıyla *Mecmua-i Ebüzziya*'da (1329, cüz 98) basılmıştır. Bu Türkçe tercüme üzerine İstanbul'lu Jonathan Markel adlı bir genç Londra Üniversitesinde doktora çalışması yapmaktadır; bu konuda daha fazla bilgi için bk. A. Adıvar, a.e., s. 41-42.
15. Bk. A. Adıvar, a.e., s. 42.
16. Bk. J. Raby, "Cyriacus of Ancona and Mehmed II," *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, C. 43, (London 1980), s. 242. J. Raby, "East and West in Mehmed the Conqueror's Library," *Bulletin du Bibliophile*, (Paris 1987), s. 310: Her ne kadar J. Raby, bu son makalesinde Avrupa ile olan yazışmaların hepsinin Yunanca olduğunu söylüyorsa da bu tarihî gerçeklere uygun değildir. Çünkü yazışmaların çoğu Türkçedir, ama yazışmaların tercüme edilmiş olması da tabiîdir.
17. J. Raby, "East and West in Mehmed...", s. 299.

18. A. Adıvar, a.e., s. 32-33; Topkapı Sarayı II. Mehmed kütüphânesinde tek nüshası bulunan bu eser, S. Karl Müller tarafından transkripsiyonlu metni hazırlanarak neşredilmiştir. Eser, Fransızca, Macarca ve Türkçe olarak neşredilmiştir. Bk. C.T. Riggs. "Life of Mehmed II. The Conqueror, by Kritavoulos," Türkiye No. 2; Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sânî*, terc. Karolidi Efendi, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* ilâvelerinden, 1329.

19. Bk. A. Adıvar, a.e., s. 35.

20. Bk. J. Raby, *East and West*, s. 307-310.

21. Bk. A. Adıvar, a.e, s. 38-39.

22. H. İnalcık, a.e., s. 513.

23. Fatih Sultan Mehmed'in ilhâmını bu okullardan almış olmasının münakaşası bu makalenin çerçevesi içinde olamayacağından burada kısaca değinmekle yetindim. Üniversite, tabhâne, kütüphâne ve hastahânenin bir arada olması bakımından Selçuklular zamanındaki medreseler de dâhil Osmanlı medreselerinin yapısı ve çalışması ile Bizans yüksek okullarının yapısı arasındaki benzerlik dikkati çekiyor. Bk. A. Adıvar, "Bizans'da Yüksek Mektepler," *Tarih Dergisi*, (Eylül 1953), s. 38, 48-50.

24. A. Adıvar, a.e., s. 47, not 10.

25. Bk. Günay Kut, a. e., s. 96.

26. Bk. H. İnalcık, a. e., s. 512.

27. Bk. R. Anhegger ve H. İnalcık, TTK Ankara 1956; diğer kanunnâme mecmuaları için bk. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, (İstanbul 1990), s. 93.

28. Bu tedvin tarzının tahlili için bk. H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu," *Belleten*, C. XXIII (Ankara 1959) s. 575-610.

29. F. Kraelitz tarafından *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* (Viyana 1921) adiyle neşretmiştir. Ayrıca daha sonra Ömer Lütfi Barkan'ın *Kanunlar* adlı kitabında (s. 387-395) neşredilmiş, daha sonra A. Akgündüz, bu kanunnâme dâhil Fatih devrine ait bütün kanunnâmeleri neşretmiştir (a.e., s. 346-366). Bu kanunnâmenin bilinen tek nüshası 893 tarihli olup Viyana Kıraliyet Kütüphânesinde A.F. 555 ile kayıtlıdır.

30. Bk. "Kanun-nâme," İA, s. 189; diğer kanunnâmeler (Tahrir defterleri vb.) için bk. A. Akgündüz, a. e., s. 88 ve bu eserin ikinci bölümü

31. Bk. "Kanun-nâme," İA, s. 196. Bu kanunun üç nüshası mevcuttur: İlki Viyan Kıraliyet kütüphânesindeki 1029 tarihinde istinsah edilmiş nüshadır. Bu nüsha M. Ârif tarafından *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*nda (İstanbul 1330) neşredilmiştir (ikinci ve üçüncü nüshası ve daha fazla bilgi için bk. A. Akgündüz, a. e., s. 90, 311-313). Bu kanunnâme metni ve tıpkıbasım A. Akgündüz tarafından neşredilmiştir. (a.g.e., s. 317-345). Bu kanunnâme Karamanî Nişancı Mehmed Paşanın sadrazamlığı zamanında, 882/1477'den sonra hazırlanmıştır.

32. Bk. A. Akgündüz, ae., s. 308.

33. Bk. G. Kut, a.g.e., s. 319, B. Appendices.

34. Bk. Latifî, *Tezkire*, s. 334-335.

35. Bk. H. İnalcık, "Reisülküttap", İA, s. 672; Ş. Tekin, "Türk Dünyasında *Gazâ ve Cihâd* Kavramları Üzerine Düşünceler (Başlangıçdan Osmanlıların Fetret Devrine Kadar)," İştikakçının Köşesi, (*Tarih ve Toplum*, sayı 110, 1993), s. 74.

36. Şinasi Tekin, a.g.m., s. 76.

37. R. Anhegger ve H. İnalcık, a.e., s. 51-52.

38. Bk. R. Anhegger, H. İnalcık, a.g.e.

39. Bk. İ.H. Ertaylan, *Ahmed-i Daî, Hayatı ve Eserleri* (İstanbul 1952), s. 157-160, tıpkıbasımı s. 325-328; Gönül Tekin, *Ahmed-i Dâ'î, Çengnâme*, Harvard Üniversitesi, Cambridge, 1992.

40. Bu eserlerin bazıları neşredilmiştir. Bunlar hakkında bilgi ve bibliyografya için bk. H. İnalcık, "Reisülküttap," İA; Ş. Tekin, *Menâhicü'l-İnşâ*, Roxbury, Ma. 1971, s. 9-11.

41. Bu eserin İzzet Koyunoğlu Kütüphânesinde ve Paris Bibliotheque Nationale'de (Suppl. Turc No. 660) olmak üzere iki nüshası vardır. Bunlardan Paris nüshası 884 tarihinde istinsah edilmiştir.

42. Bk. H. İnalcık, "Bursa Şeriye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları," *Belleten*, sayı 44 (Ekim 1947), TTK, s. 693-695 vd.

43. Bk. A. Adıvar, a.e., s. 32, 34.

44. Bk. A. Adıvar, a.e., s. 33, 39.

45. Eserin Nuruosmaniye Kütüphânesindeki nüshası ilk tertibe göre yapılmış olup 12 bölümdür. Öteki nüshalar ise 13 bölüm ihtiva etmektedirler. N. Atsız 13 bölümlü nüshalardaki 10. bölümün meshur hakîmler hakkında olduğunu, Nuruosmaniye kütüphânesindeki nüshada bu bölümün bulunmadığını bildirir. Eserin elde mevcut nüshaları hakkındaki bilgi için bk. N. Atsız, *Behcetü't-tevârîh*, Osmanlı Tarihleri I (Türkiye Yayınevi), s. 41-42. Bu eser Mustafa Farsî adlı bir şâir tarafından 1530'larda Türkçeye çevrilmiştir. Adı *Mahbûbu Kulûbü'l-Ârifîn*'dir. Bu çevirinin nüshaları için bk. N. Atsız, a. e., s. 42. Eserin Osmanlılar hakkındaki bölümü iki defa yayınlanmıştır. Bunlardan ilki Theodor Seif tarafından *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* (s. 2, 1925, s. 63-128)'de Viyana ve Münih kütüphânelerindeki nüshalara dayanılarak Farsça metin ve Almanca tercümesi beraberce yayınlanmıştır. İkinci yayın N. Atsız tarafından 1939 yılında hazırlanmıştır. N. Atsız, başlangıcını, eski Türklere ve Osmanlılara âit bölümlerini Türkçeye çevirmiş ve esere bazı notlar ekleyerek *Tokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi* adını vermiştir. 1949'da yine N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri* I adlı eserde bir önceki yayının yanlışlarını düzelterek *Behcetü't-Tevarih*'i tekrar yayınlamıştır (s. 46-75).

46. Bk. Karamanlı Nisancı Mehmed Paşa, "Osmanlı Sultanları Tarihi," *Osmanlı Tarihleri I*, Türkçeye çeviren: İbrahim Hakkı Konyalı (Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949), s. 321 vd. Nişancılığı sırasında 1475'de İstanbul'da Kumkapı'da yaptırdığı cami, Nişanca Camii diye anılmıştır. Bugün o semte Nişanca mahallesi denilmektedir.

47. Bk. İbrahim Hakkı Konyalı, a.e., s. 323.

48. Bu eser Türkçeye M.H. Yınanç tarafından çevrilmiş; *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda "Millî Tarihimize Dâir Bir Eski Vesika" adı ile iki bölüm olarak basılmıştır (İstanbul 1340; sayı 79, s. 86-93 ve sayı 80, s. 142-152). İkinci kez İbrahim Hakkı Konyalı tarafından Türkçeye çevrilmiş ve *Osmanlı Tarihleri I* (s. 321-369) adlı eserde yayınlanmıştır. Bu eserin nüshaları ve Mehmed Paşa hakkında daha fazla bilgi için bk. İbrahim Hakkı Konyalı, a.g.e., s. 323-342.

49. V.M. Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 225., Bir nüshası Afyon Kütüphânesindedir. N. Sami Banarlı, Dâsitân-ı Tevârih-i Âl-i Osman ve Cemşîd ve Hurşîd Mesnevîsi, *Türkiyat Mecmuası*, C.VI (İstanbul 1939); N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri I*, s. 3-5.

50. Bk. Tıpkıbasım, yeni harfli metin, notlar ve bir lügatçe ile yayınlanmıştır. H. İnalcık ve Mevlûd Oğuz, TTK, Ankara 1978. Bu anonim eser 1443-1444 yılları arasındaki İzladi ve Varna savaşları için önemli bir kaynaktır. Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tedkikler ve Vesikalar I* (Ankara TTK 1954) adlı önemli araştırmasında bu eseri kullanmış ve bir bölümünü yayınlamıştır (27a37b).

51. Kaynaklar: 1. Efsanevî dönemler, Türk ve Moğol kabîleleri için Reşideddin'in *Câmiü't-Tevarih*'i; 2. Selçukluların ilk dönemleri için Râvendî'nin *Râhatü's-Sudûr*'u; ve nihayet 3. Anadolu Selçukluları için İbni Bibi'nin *Avâmirü'l-Alâiyye*'si.

52. Bk. *Vakit Gazetesi*, 18-19-20 Mayıs 1945.

53. Bk. N. Atsız, *Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî'nin Hayatı ve Eserleri, Osmanlı Tarihleri I*, (İstanbul 1949), s. 82; F. Iz ve G. Kut, a. e., *Büyük Türk Klâsikleri II*, s. 308-309.

54. *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın yurt içi ve yurt dışında 14 nüshası bulunmaktadır. Nüshalar hk. bilgi

için bk. N. Atsız, a.e., s. 83-84. Eser üç defa yayınlanmıştır. Önce Âlî Bey 1914'te bugün Arkeoloji Müzesi Kütüphânesinde (eski Müze-i Hümâyun) bulunan eksik ve yanlışlarla dolu bir nüshayı esas alarak ve bu nüshayı Vatikan nüshası ile karşılaştırarak yayınlamıştır. İkinci yayın 1929'da Fr. Giese tarafından Leipzig'de yapılmıştır. Üçüncü defa N. Atsız sâdece üç nüshayı karşılaştırarak eserin tam bir metnini yayınlamıştır. N. Atsız, a.e., s. 79-318; bibliyografya için ayrıca bk. F. İz, G. Kut, a.e., *Büyük Türk Klâsikleri*, s. 309.

55. Bk Sehî Bey, a.e., s. 208.

56. Kıvamî ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Kıvamî, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*, (hazırlayan F. Babinger, Maarif Basımevi, İstanbul 1955), giriş: s. I-VIII.

57. Bk. H. İnalcık ve R. Murphey, hazırlayanlar, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, Minneapolis-Chicago 1978, s. 11-12.

58. Bk. H. İnalcık, R. Murphey, a.e., s. 19.

59. Daha fazla bilgi için bk. a.e., a.y.

60. Eser Türkiye'de 1977'de Mertol Tulum tarafından yayınlanmıştır: Tursun Bey, *Târih-i Ebu'l-Feth*, hazırlayan Mertol Tulum, İstanbul 1977. Bir de 1978 yılında İngilizce özeti, tıpkıbasımı ve bir girişle tekrar yayınlanmıştır: H. İnalcık ve R. Murphey, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, Minneapolis-Chicago 1978. Eser ve yazarı hakkında bibliyografya için ayrıca bk. F. İz, G. Kut, a.e., *Büyük Türk Klâsikleri*, s. 334.

61. Bk. N. Atsız, "Hicrî 858 yılına âit Takvim," *Selçuklu Araştırmalar Dergisi IV*, (Ankara 1975), s. 224.

62. Bk. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi IV*, (1975), s. 223-283.

64. Bk. Süleymaniye Esad Ef. No. 1997. Ancak, *İstanbul Kütüphânelerinde Fatih'in Hususî Kütüphânesine ve Fatih Çağı Müelliflerine dâir Eserler (29 Mayıs 1953 (= Fatih Kataloğu)* adlı eserde, s. 71'de bu eserin adı *Tâi-i Mevlid-i Ebi'l-Feth Sultân Muhammed* olarak geçmekte ve Türkçe olduğu söylenmektedir. Halbuki I.H. Ertaylan'ın *Fatih ve Fütuhatı* adlı eserinde (s. 187-188) bu eser Arapça ve Farsçadır. Ayrıca bu eserin *Tâli-i Velâdet-i Mehemmed Han* adiyle Türkçe bir nüshasının Bayezit 4619 numarada bulunduğu yine *Fatih Kataloğu*'nda belirtilmektedir (s. 72). Bu karışık durumun açığa çıkarılması gerekmektedir.

Ayrıca Fatih devrinin tanınmış şeyhlerinden olan Şeyh Vefa'ya (öl. 896/1490) atfedilen bir takvim daha vardır. Bir nüshası British Library'de bulunan bu takvimi 1676'da G. Hieron *Ruznâme* adiyle neşretmiştir. (Bk. Ch. Rieu, Harl. 5457, II s. 122-123).

Şeyh Vefâ II. Mehmed devrinde yaşamış ve II. Bayezid devrinde 896'da ölmüştür. Asıl adı Mustafa b. Ahmed es-Sadrî el-Konevî'dir. Lakabı Müslihiddin'dir. Konya'da doğmuştur. Manevî rebberleri Şeyh Muslihiddin Halife ve Şeyh Abdullah Abdurrahman Kudsî'dir (öl. 856/1452). Şeyh Vefa ilm-i nücum ve musikîde çok bilgili idi. Ayrıca fıkıh ilmine tam mânasiyle vâkıftı. Şiir ve inşada büyük kâbiliyeti vardı. Mecdî Efendi *Hadâiku'ş-Şakâik*'de Şeyh Vefa hakkında geniş bilgi vermesine rağmen, Ch. Rieu'nün sözünü ettiği takvimden hiç söz etmemiş olması dikkat çekicidir. Bk. Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâiku'ş-Şakâik*, (İstanbul 1989), s. 351-354.

Adı geçen bu eserin ona âit olup olmadığı yeniden araştırılmalıdır.

65. Bk. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 34-36.

66. Bk. A. Adıvar, a.e., s. 48-49.

67. Bk. J. Ruby, *East and West in Mehmed the Conqueror's Library*, s. 315-317.

68. Bu eserler hakkında bir fikir edinebilmek için *İstanbul Kütüphanelerinde Fatih Çağı Müelliflerine Âit Eserler* (İstanbul Üniversitesi Yayınlar, No. 549. 29 Mayıs 1953) adlı *Fatih Kataloğu*'na bakmak yeterlidir.

69. Bk. Sehî Bey, G. Kut neşri, s. 125, 171, 193, 194, 204, 207, 319, 322-323.

70. Daha fazla bilgi için bk. F. Köprülü *Türk Edebiyatı Tarihi* (2. baskı, Ötüken, İstanbul 1980), s. 375; İsmail Ünver, "Hâmidî'nin Türkçe Şiirleri," *Türkoloji Dergisi,* C. VI, sayı 1 (Ankara 1974), s. 197-233.

71. Bk. Sehî Bey, G. Kut neşri, s. 322-323. App. II.

72. Bk. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul 1980), s. 374; Sehî Bey, s. 196 197; İran edebiyatının kuvvetli etkisi hk. bk. F. Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları,* (Ankara TTK, 1966), s. 200-201.

73. Bk. J. Raby, a.e., s. 312-314.

74. Bk. a.e., s. 313.

75. Bk. Browne, *A Histroy of Persian Poetry,* (Cambridge 1956), C. II, s. 394-396; F. Köprülü, "Çağatay Edebiyatı," İA, s. 288-290; a. mlf., *Edebiyat Araştırmaları,* s. 201.

76. Bk. F. Köprülü, a.e., s. 376; Osman Sertkaya, "Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri", *TDED,* C XVIII (İstanbul, 1 Ağustos 1970), s. 133-138.

77. Bk. R. R. Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı," *TM,* C.VI (İstanbul 1936-1939), s. 285-322.

78. Osmanlı divanında Uygur harflerini kullanan bahşişler ve bununla ilgili diğer meseler için bk. R. Rahmeti Arat, "Uygur Alfabesi," Muallim Cevdet, *Hayatı, Eserleri ve Kütübhanesi* (İstanbul, Bozkurt Matbaası (1937) s. 665-690; R. Rahmeti Arat, *Atabetü'l Hakayık,* (İstanbul 1951), s. 20 vd. ve sondaki tıpkıbasımlar.

79. Bk. Latifî, *Tezkire,* s. 77.

80. Bk Ali Alparslan, "Ahmedî'nin yeni bulunan bir eseri 'Mirkat-ı Edeb'," *TDED,* C.X (1963) s. 35-41; N. Çetin, *Tarih Dergisi,* C-.II, sayı 3-4.

81. Bk. Muharrem Ergin, "Bursa Kitaplıklarındaki Türkçe Yazmalar Arasında," *TDED,* C.IV (1950) sayı 1-2, s. 119-120; F. İz, G. Kut, "XV. yüzyılda Nazım," *Büyük Türk Klâsikleri,* s. 110.

82. Nüshalar için bk. Ch. Rieu, II. Or. 3378, s. 137-138. Bir nüshası da İ.Ü. Ktp. TY 1404.

83. Bk. F.E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi Türkçe Yazmalar Kataloğu,* (İstanbul 1961), s. 7 8, No. 2001, 2002, 2003, 2004'de olmak üzere dört nüshası vardır. Pîr Mehemmed'in bir de Ayasofya Kütüphânesinde (No. 4697, 214 sahife). 1472'de istinsah edilmiş *Sıhahü'l-Acemî fî'l-Lüga* adlı Farsça-Arapça-Türkçe bir lügatı daha bulunmaktadır. Ancak bu eserin Pîr Mehemmed'e âidiyetini araştırmak gerekmektedir.

84. Bk. F. E. Karatay, C. II, 2005, s. 9; Blochet, A.F. 231, s. 94; Ch. Rieu, Harl. 5466, s. 136.

85. Mecdî Efendi, *Şakâyık-ı Nu'mâniyye ve Zeyilleri,* (neşreden A. Özcan, İstanbul 1989) s. 67; ayrıca bk. V.M. Kocatürk, *Eski Türk Edebiyatı,* s. 138.

86. M. Ergin, a.g.m., s. 123.

87. Bk. E. Blochet. Suppl. T. No. 678, s. 30.

88. Bk. H. Mazıoğlu, "Tazarruat," *Necati Lugal Armağanı* (Ankara TTK 1968), s. 447 vd.; F. İz ve G. Kut, a.e.g., s. 270-271.

89. Topkapı Hazine 1231; F. İz ve G. Kut, a.e., s. 292-293.

90. F. Köprülü, "Fatih Devrindeki Edebî Hayat," *Yeni Mecmua* (30 Mayıs 1918, s. 391.

91. Bk. Aşık Çelebi, *Meşâirü'ş-Şuara or Tezkere of 'Âşık Çelebi,* (by G.M. Meredith-Owens, London 1971), s. 219b; Hasan Çelebi, *Tezkire,* C.I. a. 566.

92. Bk. Sehî Bey, s. 205-207.

93. Bk. Latifî, *Tezkere,* s. 226; ayrıca bk. F. Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları,* (2. bs. Ankara 1966) s. 205.

94. Divanı ve münşeâtının bir nüshası, İ.Ü. Ktp. 1962'dedir.

95. Sehî Bey, s. 117, 118; Latifî, 218, 284; Âşık Çelebi 35a, 104a.

96. Bk. Âşık Çelebi, s. 89a; Hasan Çelebi, C.I. s. 303. Ayrıca bu kısımda adı geçen tarihçiler için bk. daha önceki bölüm.

97. Hasan Çelebi, C.I, s. 235; Latifî, s. 93-94, 108.

98. Bk. Sehî Bey, s. 125-126; Hasan Çelebi, C.I, s. 318-319, 325.

99. Sehî Bey, s. 198-199; Âşık Çelebi, 155b-156a; Latifî 188-189. Bu şiiri Latifî tahmis edip tezkeresine yazmıştır. Bu şiirin tamamı Cem Sultan'a atfedilmektedir. Bk. bu makalede Cem Sultan.

100. Bk. Sehî Bey, 247; Latifî, s. 274-275.

101. Bk. Latifî, s. 140; ayrıca bk. Sehî Bey, s. 246; Hasan Çelebi, C.I, s. 313.

102. Bk. Latifî, s. 303, ayrıca bu şâirler için bk. Sehî Bey, s. 245-247.

103. Bu şâirler Sehî Bey tezkeresinden alınmıştır, s. 188-189, 184-197, 203-205.

104. Bk. Aşkî hakkında bilgi için bk. Günay Kut (Alpay), "Aşkî ve Heft Peyker Çevirisi," *TDAY-Belleten* 1972 (Ankara 1973), s. 153-172.

105. Bk. Latifî, *Tezkire* (Dersaadet 1314), s. 243-244.

106. Bk. Latifî, a.g.e., s. 243-244.

107. Hasan Çelebi, a.e., C.II, s. 235.

108. Âşık Çelebi, *Tezkire*, s. 176a.

109. Bk. Sehî Bey, a.e., s. 198.

110. Bk. "Aşkî ve Heft Peyker Çevirisi," *TDAYB* 1972 (Ankara 1973), s. 127-151.

111. Bk. Latifî, *Tezkire*, s. 244.

112. Bk. Bu makalede, Ahmed Paşa.

113. Sinan Paşa, *Tezkiretü'l-Evliya* (hazırlayan: Emine Gürsoy-Naskali, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No. 617, Ankara 1987), s. 2 vd.; F. İz ve G. Kut, a.e., *Büyük Türk Klâsikleri*, s. 270.

114. Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I* (TTK, Ankara 1954), s. 137-184.

115. Nitekim 1465 yılında yazılan *Cerrah-nâme* adlı tıp eserinin önsözünde "Fatih Sultan Mehmed'e devrinde yükselmek ve padişahın gözüne girmek için ilmî eserler yazmak lâzım olduğu" şeklindeki Sabuncuzâde'nin sözleri bunu teyit etmektedir, bk. A. Adıvar, a.e., s. 51.

116. H. İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu I," *Belleten* (1959 Ankara), sayı 89-92, s. 575; ulemânın nüfuzu hakkında da ayrıca bk. Mertol Tulum, Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth* (İstanbul 1977).

117. Sehî Bey *Tezkire*, s. 173.

118. Âşık Çelebi, a.e.g., s. 35b-36b.

119. F. Köprülü, İA., s. 190; F. Köprülü, "Fatih Devrinde Edebî Hayat," *Yeni Mecmua* (1918), s. 390.

120. Bk. a.e., s. 36b-37a.

121. B. Osman Sertkaya, "Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri," *TDED*, XVIII (1970), s. 133-138.

122. Bk. Âşık Çelebi, a.e., s. 36b.

123. Bk. Latifî, a.e., s. 77.

124. Bk. M. Kemal Özergin, "Ahmed Paşa'nın Tarih Manzumeleri," *TDED*, C.X (Eylül 1963), s. 161-184.

125. Ali Nihad Tarlan, *Ahmed Paşa Divanı*, İstanbul 1966.

126. Bk. H. Tolasa, *Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973; ayrıca bk. F. Köprülü, "Ahmed Paşa," İA. s. 187-191; F. İz, G. Kut, "XV. Yüzyıl Türk Edebiyatına Toplu Bakış," *Büyük Türk Klâsikleri*, s. 193-194.

127. M. Ergin, "Melihi." *TDED*, C. II sayı 1-2, (1947, s. 59-78), s. 61.

128. (Şarabı) altan şırınga ile kalın barsağa akıtmak.'

129. Bk. M. Ergin, a.e., *TDED*, s. 70-78.

130. Bibliyografya için bk. M. Ergin, "Melihî," *TDED*, C. II, sayı 1-2 (1947), s. 59-78; Sehî Bey, a.e., 188-190; Latîfî, *Tezkire*, s. 314-318; Âşık Çelebi, a.e., s. 127ab; F İz ve G. Kut, a.e., s. 106-107.

131. Bk. Ç. Derdiyok, *Cemâlî, Hayatı, Eserleri ve Divânı*, (Turkish Sources XXI, Harvard University 1994), s. 4.

132. F. Timurtaş, "Fatih Devri Şâirlerinden Cemalî ve Eserleri," *TDED*, C.IV, sayı 3 (İstanbul 1951), s. 53; Ç. Derdiyok, a.e., a.y.

133. Âli Mustafâ b. Ahmed, *Künhü'l-Ahbâr*, C.IV, İstanbul 1277, s. 193-194.

134. A.e., s.194.

135. Bk. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (Ötüken Yayınları, İstanbul 1980), s. 366

136. Daha fazla bilgi için bk. Ç. Derdiyok, a.e., s. 8-11.

137. Nüshalar ve bu eserler hk. daha fazla bilgi için bk. Ç. Derdiyok, a.e., s. 21-22.

138. Bk. F. Köprülü, *Edebiyat Tarihi*, s. 365.

139. Bk. Browne, Cambridge, İslâm yazmaları, No. 6900, s. 87; ayrıca bk. Ç. Derdiyok, a.e., s. 22.

140. F. Timurtaş, *Şeyhî ve Hüsrev ü Şîrîn'i* (İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1980), s. 165.

141. Bk. Ç. Derdiyok, a.e., s. 22-23.

142. Bk. Ç. Derdiyok, a.e., s. 24-25.

143. *TDAY-Belleten*, 1973-74.

144. Daha fazla bilgi için bk. Ç. Derdiyok, a.e., s. 25-26.

145. Bu önemli hususun açıklık kazanabilmesi için dikkatli bir araştırma yapmak gerekiyor. Şu anda İstanbul'da bulunmayışım, böyle bir araştırmayı bizatihi yapmamı engellemektedir. Meslektaşlarımın bu durumla ilgileneceklerini umarım.

146. Bk. Kayhan Erimer, "Gün Işığına Çıkan Değerli Bir Eser," *TDAY Belleten* 1973-74 (TDK Ankara 1974), s. 265-282.

147. Daha fazla bilgi için bk. Ç. Derdiyok, a.e., s. 30-31 vd.

148. Cemâlî, *Hayatı, Eserleri ve Dîvân*, Turkish Sources XXI, Harvard University 1994, 170 s.

149. Bk. Latîfî, a.e., s. 121.

150. Sehî, *Heşt Bihişt*, s. 194.

151. A.e., s. 195.

152. Fazla bilgi için bk. Haluk İpekten. *Karamanlı Nizâmî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı* (Ankara 1974), s. 17-18.

153. Bk. Latîfî, s. 338.

154. A.e., s. 19.

155. A.e., s. 21.

156. Bk. H. İpekten, a.e., s. 22-23.

157. H. İpekten, a.e., s. 25-42.

158. H. İpekten, a.e., s. 37.

159. Bk. a.e.g. s. 42.

160. Halûk İpekten, *Karamanlı Nizâmî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara 1974.

161. Sehî Bey, a.e., s. 98; Âşık Çelebi, a.e., s. 21a

162. Bk. F. Köprülü, "Fatih Devrinde Edebiyat," *Yeni Mecmua* (İstanbul 1918) sayı 46, s. 389-391; *İkdam Gazetesi* (İstanbul 3 Haziran 1332/16. VI. 1916), sayı 6949.

163. Sayı IV, 1918 ve sayı VIII, 1918.

164. *Fâtih'in Şiirleri*, (hazırlayan: K.E. Ünsel, TTK Ankara 1946), s. 17.

165. Bk. A. Karahan, "Fatih, Şâir 'Avnî," (*TDED*, C. VI (1954), s. 1-39), s. 29.

166. Bk. E.K. Ünsel, s. 85.

167. E.K. Ünsel, s. 36, 41.

168. K.E. Ünsel, s. 37.

169. E.K. Ünsel, s. 34.

170. K.E. Ünsel, s. 37.

171. Kemâl E. Ünsel, *Fatih'in Şiirleri*, TTK, Ankara 1946.

172. Bk. K.E. Ünsel, a.e., s. 8-9.

173. *Fatih ve Şiirleri*, İstanbul 1959: yukarıdaki bibliyografyaya ilâve olarak ayrıca bk. F. İz ve G. Kut, "XV. yüzyıl Türk Edebiyatına Toplu Bakış," *Büyük Türk Klâsikleri*, (2. cilt, İstanbul 1985), s. 164 vd.

174. Bk. Sehî Bey, a.e., s. 100-101.

175. Bütün bu bilgiler için F. İz, G. Kut, a.e., s. 181-182; Latifi, a.e., s. 64; Hasan Çelebi, C. II, s. 112-113.

176. Latifî, s. 65.

177. A.e., s. 182-183.

178. *Cem Sultan*, İstanbul 1951. Bu Bursa İl-Halk Ktp. Haraççıoğlu E.6 numarada kayıtlı nüshadandır.

179. Bu mesnevî için bk. M. Okur, Türk *Dili Dergisi*, C. VII, s. 612.

180. İ. H. Ertaylan, *Fâlnâme*, İstanbul 1951.

181. Sehî Bey, s. 217; Latifî, s. 284, Âşık Çelebi, 104a.

182. J. R. Walsh, "The Divançe-i Kemâl-i Zerd (Sarıca Kemâl)." *Journal of Turkish Studies III* (Harvard Üniversitesi 1979), s. 403-442.

183. Bk. R. Anhegger, "Selâtinname Müellifi Kemâl," *TDED*, IV, sayı 4 (İstanbul 1952), s. 447-470; R. Anhegger, "Weiteres zu Kemâl-i Zerd," *Journal of Turkish Studies VI* (Harvard Üniversitesi 1982) s. 15-43; ayrıca bk. F. İz ve G. Kut, a.e., s. 176-177.

184. Latifî, *Tezkire*, s. 198. Zeyneb Hanım'ın yukarıda matlaı verilen şiirinin tamamı Âşık Çelebi tezkeresinde bulunmaktadır, s. 83b.

185. Bk. İsmail Ünver, "Ahmed-i Rıdvan," *Belleten*, CL, sayı 196 (Nisan 1989), s. 73-125; H. Ayan, "Celîlî'nin Melek-nâmesi," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi II* (İzmir 1938), s. 5-14; İ. Ünver, "Ahmed Rıdvan'ın İskender-nâmesindeki Osmanlı Tarihi (Nusret-nâme-i Osmanî) Bölümü," *Türkoloji Dergisi*, C. VII (Ankara 1979), s. 351-409; A. Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I (TTK Ankara 1973), s. 128-146. Hamse için bk. s. 110-111.

186. A. S. Levend, Hayatî'nin dört mesnevisinin kendi kütüphânesinde olduğunu, beşinci mesnevî olarak şâirin bir *Leylâ ve Mecnun* mesnevisi de yazmış olacağını bildiriyorsa da (*Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 110-111), İ. Ünver, *Belleten* CL. sayı 196'daki makalesinde Hayatî'nin diye bilinen mesnevîlerin Ahmed Rıdvan'a âit olduğunu açıkça ortaya koymuştur.

187. G. Kut, "Aşkî ve Heft Peyker Çevirisi," *TDAY-Beleten* 1972 (Ankara 1973), s. 128-129, not 16 ve 17.

188. Bu konudaki münakaşalar için bk. G. Kut, a.g.m., s. 130-132.

189. Latîfî, *Tezkire*, s. 247; Sehî Bey, *Heşt Bihişt*, s. 195-196; Hasan Çelebi ve Âşık Çelebi'nin sözünü ettiği Ulvî mahlaslı kişiler ise burada kastedilen Şah Ali Ulvî değildir. Fakat A.S. Levend bu konuda başka bir bilgi veriyor: "Divan Edebiyatında Hikâyeler," *TDAY-Belleten* 1967 (Ankara 1968), s. 106, not 169.

190. Bk. E.J.W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, C. II (Londra 1902) s. XVIII ve 377; ayrıca bk. G. Kut. "Aşkî ve Heft Peyker Çevirisi," s. 128.

191. Bibliyografya ve şâir hakkında bilgi için bk. F. İz, G. Kut, a.e., *Büyük Türk Klâsikleri*, s. 168-169. Ayrıca bk. Latîfî, *Tezkire*, s. 200-201; H. Tolasa. "15. Yüzyıl Türk Edebiyatı Anadolu Sahası Mesnevîleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi I* (İzmir 1982), s. 8

192. Bk. F. Köprülü, "Çağatay Edebiyatı," İA, s. 280, 293.

193. M. Ergin, "Cami-ül Meânî'deki Türkçe Şiirler," *TDED*, C. III, sayı 3-4 (31 Mart 1949), s. 539-569.

194. Bk. G. Kut, "Furkat-nâme," *TDAY-Belleten* 1977 (Ankara 1978, s. 333-353), s. 334.

195. Bk. a.e., s. 334.

196. Halîlî ve *Fürkat-nâmesi*'nin nüshaları hakkında daha fazla bilgi için bk. G. Kut, a.e., s. 334-353.

197. H. Tolasa, "15. Yüzyıl Türk Edebiyatı Anadolu Sahası Mesnevîleri", s. 9.

198. A.S. Levend, "Divan Edebiyatında Hikâyeler," *TDAY-Belleten* 1967 (Ankara 1968) s. 96, not 9 ve bundan naklen H. Tolasa, a.g.m. s. 6.

199. Yukarıdaki bilgiler için bk. *Düsturnâme-i Enverî*, (Evkaf Matbaası, İstanbul 1928), s. 3-4, 23 vd.; Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 227-228.

200. Âşık Çelebi, *Meşâirü'ş-Şuara*, 219b; Hasan Çelebi, *Tezkire-i Şuara*, C.I, s. 566.

201. Sehî Bey, s. 206-207; Sabayî. Latîfî ve Hasan Çelebi'de bulunmakla birlikte, onun yukarıdaki eserinden ikisi de bahsetmezler. Latîfî, 219-220; Hasan Çelebi, C. I, s. 554.

202. Sehî Bey, s. 196-197; Âşık Çelebi, Şehdî'nin *Şehnâme*'sinden 4 bin beyitlik bir kısmı yazdığını söyler, s. 253a- 252b. Hasan Çelebi de aynı bilgiyi verir, C.I, s. 528.

203. Vasfi Mahir Kocatürk, a.e., s. 284-289. V. M. Kocatürk bu eserin bir nüshasının Isparta Halil Hamid Paşa kütüphânesinde olduğunu bildiriyor. Bir diğer nüshası F. Köprülü'nün şahsî kütüphânesindedir, bk. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 94, 224 ve not 11; V.M. Kocatürk. *Tekke Şiiri Antolojisi*, s. 121-129.

204. F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 292; V.M. Kocatürk, a.e., s. 289; F. İz ve G. Kut, a.e., 172-177.

205. A.e., s. 172-173; V. M. Kocatürk, a.y.

206. Bk. *Fatih Kataloğu*, s. 47, 54.

207. Bu son bilgiler için bk. F. İz ve G. Kut, a.e., s. 172-173.

208. Daha fazla bilgi için bk. Necati Elgin, "Davud-ı Halveti'nin 'Gülşen-i Tevhîd'," TDED, C. XIII (31 Aralık 1964), İstanbul 1965, s. 91-93 vd.

209. Hakkında bilgi için bk. Ali İhsan Yurd, *Fatih'in Hocası Akşemseddin. Hayatı ve Eserleri*, (Fatih Yayınevi 1972), s. CI-CV; F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1966, s. 292.

210. Bk. *Fatih Kataloğu*, s. 50.

211. V. M. Kocatürk, *Edebiyatı Tarihi*, s. 290.

212. Ankara, Cebeci Semt Ktp. No. 1254.

213. Bk. *Fatih Kataloğu*, s. 27.

214. *Tezkire*, s. 283-284.

215. M. Ergin, "Câmi-ül-Meânî'deki Türkçe Şiirler", *TDED*, C.IV. sayı 3-4 (31 Mart 1949), s. 542.

216. H. Mazıoğlu, "Türk Edebiyatında Mevlid Yazan Şâirler," *Türkoloji Dergisi*, C. VI, sayı 1 (Ankara 1974), s. 31-32-62.

217. Bk. İ. Kutluk, "Kültür ve Dil Tarihimizin Yeni bir Vesikası," *TDED*, C. II (31 Aralık 1947), sayı 1-2, s. 125-135.

218. Bk. *Fatih Kataloğu*, s. 54.

219. Eserin bir nüshası İ.Ü. Ktp. TY 179'da kayıtlı olup 350 sahifedir.

220. *Şakayık Tercümesi*, C.I, s. 82; A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 40.

221. Bk. A. Gölpınarlı, *Hacı Bayram Velî*, Ankara 1960; Bayramiye tarikati için bk. A. Gölpınarlı, "Bayramiye," İA, C. II, s. 422.

222. Kasım Kufralı, "Eşrefiye," İA, s. 396-397; *Eşrefoğlu Divanı*, (Tercüman 1001 Temel Eser 4), s. 9-32; F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 295, not 11; W.C. Hickman, *Eşrefoğlu Rumî: Fifteenth Century Anatolian Mystic Poet*, Harvard University, PhD Thesis, 1972; ayrıca Bibliyografya için bk. *Eşrefoğlu Divanı*, 1001 Temel Eser, 4, Tercüman, s. 59-61.

223. Bu eserin yazma nüshaları hemen her yazma kütüphânesinde bulunmaktadır. Tesbit edebildiklerim şunlar: Konya Asar-i Atika Ktp. No. 5452, 5471; Sül. Auf Ef. 1505'de; İstanbul Üniversitesi Ktp. TY 5677 ve TY 6300 (sonuncusunun istinsahı oldukça yeni: 1216); Topkapı Sarayı Ktp. III. Ahmed 1610 (Katalog sıra No. 148); Ankara Il-Halk Ktp. F6/52; Vat. Turco 128, 193 ve 206; Süleymaniye Esad Ef. 2590; Paris Bibliothèque Nationale, Suppl Turc. 35 (istinsahı 995) ve No. 529 (istinsahı 975). İstinsah tarihi belli olanlar ve görebildiklerim içinde en eski olanı kendi özel kütüphânemizdeki büyük boy nüsha olup 962 tarihlidir.

224. Ayrıca bk. F. İz ve G. Kut, a.e., s. 262-263 vd.

225. Bk. W.C. Hickman, "Who Was Ummî Kemâl?," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, C. 4-5 (1976-1977); ayrıca bk. V. M. Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (Ankara 1970), s. 282-283. Ayrıca İsmail Ünver, Ümmî Kemâl divânının tenkitli bir metnini hazırlamıştır. Bu çalışma henüz basılmamıştır; F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul 1980), s. 361; Ali Vâhit, "Kemâl Ümmî Hakkında," *Halkbilgisi Haberleri*, 3 (1934), s. 212-215. Eserlerinin yazma nüshaları için bk. *Türkce Yazma Divanlar Kataloğu* (İstanbul 1947), s. 28-31; Vatican Turco. No. 206. *Menâkıb-ı Kemâl Ümmî*, Millet Ktp. Ali Emiri, manzum 1323.

226. Daha fazla bilgi için bk. V.M. Kocatürk, a.e., s. 282-283.

227. Sehî Bey, s. 191-193; V. M. Kocatürk, a.e., 284; V.M. Kocatürk, *Tekke Şiiri Antolojisi*, (Ankara 1955), s. 119-129. Dîvânının, kendisi hayatta iken 889'da istinsah edilmiş bir nüshası İ.Ü. Ktp. TY 797'dedir. Aynı kütüphânede eserin iki nüshası daha bulunmaktadır (TY 795 ve 624). Bu eserin sonunda Rûşenî'nin hayatı ile ilgili bilgi verilmiştir. Süleymaniye Hacı Mahmud Ef. 3748'de bir külliyatı mevcuttur. Divan ve Külliyatının diğer nüshaları için bk. *Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu*, 3.34.

228. A. Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, s. 215; Ümmî Kemâl ve Rûşenî'nin bazı şiirleri *Câmiü'l-Meânî* adlı şiir mecmuasında bulunmaktadır. Bk. M. Ergin, "Câmi-ül Meânî'deki Türkçe Şiirler," *TDED*, C. III, sayı 3-4 (31 Mart 1949), s. 539-569.

229. A. İhsan Yurd, *Fatih'in Hocası Akşemseddin. Hayatı ve Eserleri*, (İstanbul 1972), s. XLI; V.M. Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 220-222; F. İz ve G. Kut, a.e., *Büyük Türk Klâsikleri*, s. 264-265.

230. Charles Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum* (London 1888), s. 106.

231. İ.Ü. Ktp. TY 524, bk. Günay Kut, "Acaibü'l-Mahlukât'ın Türkçe Çevirileri Üzerine", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi,* 23-28 Eylül 1985. Tebliğler II. Türk Edebiyatı C.I (İstanbul, 1985), 183-193.

232. Bu nüshalardan bazıları şunlardır: 1) Vatican, Turco 269 (69 varak, istinsahı 1653); 2) Borg. Turco 27 (40 varak, istinsahı 1613); 3) Murad Molla, Saliha Hatun No. 115 (63 sahife); 4) Upsala No. CCCXVIII (Tornberg, s. 218) ve No. CCCXX, CCCXIX; 5) British Museum (Library), Sloane 4088 (C. Rieu, s. 106); 6. Bibliothèque Nationale Paris A.F. Turc 161 (76 varak); 7. Tercüman Gazetesi Ktp. Türkçe Yazmalar, Y-127/8. Bk. Günay Kut, *Tercüman Gazetesi Kütüphânesi, Türkçce Yazmalar Kataloğu I,* (İstanbul 1989), s. 369. (Bu koleksiyon şimdi Süleymaniye Kütüphânesindedir). Burada ayrıca bu eserin nüshalarının bulunduğu kütüphâneler verilmiştir. Bütün istinsah tarihi belli olanlar içerisinde kendi özel kütüphânemizdeki 973 istinsah tarihli nüsha en eskilerinden biridir.

233. Bibliyografya ve diğer nüshalar için Ch. Rieu, a.e., s. 106.

234. Nüshalarından bazıları şunlardır: 1) Paris, Suppl. Turc 206, 214, 900; A.F. Turc 160; 2) British Library, Add 7895 (114 varak); 3) Topkapı, H. 426, 427; K. 916; R. 1656; 4) Berlin No. 178-180; 5) W. Pertsch. s. 198-199-200; ve aynı yerde No. 179, 180, 181; 6) İstanbul Üniversitesi Ktp. TY 5874; 7) Vatican Turco 305; 8) Vienna II, s. 518-520; 9) Gotha No. 8; 10) Dresden No. 269; 11) Leipzig No. 1041; 11) A. Gölpınarlı, *Mevlânâ Müzesi* III (1972), s. 449-450.

235. Bk. F. İz ve G. Kut. a.e., s. 264. Bk. F. İz, *ETENe.* s. 92 vd.; Kut, *Tercüman Gazetesi Ktp. Türkçe Yazmalar Kataloğu I,* s. 85, No. 103. *Envârü'l-Âşıkîn*'in bazı nüshaları: Viyana 1684 (G. Flügel III, s. 124-125); Paris, A.F. Turc 20, 49; Paris Suppl. Turc 485 (eksik); Vatican Turco 16-127; Borg. Turco 76; Upsala, No. CCCCLXXVII (Tornberg, s. 301); British Library, Add 7874 (Ch. Rieu, s. 17-18); Topkapı, Koğuşlar 1012; Selim Ağa Ktp. TY 467.

236. Bk. M. Ergin, "Bursa Kitaplıklarında Türkçe Yazmalar Arasında," *TDED,* C. IV (30 Kasım 1950) sayı 1-2, s. 107-132, s. 110; F. İz ve G. Kut, bu eserin yazılış tarihinin 857/1453 olduğunu, fakat bazı nüshalarda 870/1465 tarihinin verildiğini bildirmekte ve bu yüzden eserin 1456'de tekrar gözden geçirildiği kanaatine varmaktadırlar.

237. Eserin pek çok yazma nüshası vardır. Bunlardan bazıları: Bursa, Müze Ktp. E 74/235; Topkapı, Emanet H. No. 1251; İstanbul Üniversitesi Ktp. Hâlis Ef. No. 3324. Ayrıca bk. G. Kut, *Tercüman Gazetesi Kütüphânesi Türkçe Yazmalar Kataloğu I.* s. 84, No. 102.

238. Bk. *Fatih Kataloğu,* s. 53.

239. Ayrıca bk. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* s. 49-50, 58-59, 60.

240. Molla Lütfî'nin hayatı ve eserleri için bk. M. Şerefeddin Yaltkaya, "Molla Lutfî", *Tarih Semineri Dergisi* (28 Birinci teşrin 1928); A. Adıvar, a.e., s. 58-61.

241. *Fatih Kataloğu,* s. 65.

242. Bk. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* s. 58-61.

243. Bu eserin bir nüshası İ.Ü. Ktp. TY 284'de (*Fatih Kataloğu,* s. 53), ikinci bir nüshası: Murat Molla, Hamidiye Ktp. defterinde 1173 numaradadır. Burada *El-Ferec Ba'de'ş şidde* Tokatlı Lütfî'nin tercümesi olarak gösterilmektedir. (*Fatih Kataloğu,* s. 72). Ancak Ş. Yaltkaya eserde mütercim adı olarak hiç bir isim zikredilmediğini söyler (bk. a.e., s. 51, not 2; s. 52). Belki de bu iki nüsha aynı nüshadır. Hamidiye Ktp. defterinden. kataloglanırken 284 numarayla gösterilmiştir. Araştırılması gerekmektedir.

244. F. İz, *Saltuk-Nâme,* Part 7, s. 1233-1234.

245. 1. Topkapı, Hazine 1612, 618 yaprak, 3 cilttir; 2. Millî Ktp, Yazma eserler, B. 64, 283 yaprak olup *Saltuk-nâme*'nin ikinci cildidir; 3. Bor'da Halil Nuri Bey Ktp. No. 17292, 499 yaprak olup eserin 2. ve 3. ciltlerini ihtiva eder. Bunlardan ilki tıpkıbasım hâlinde, diğer ikisi ise mikrofiş şeklinde F. İz tarafından Harvard Üniversitesinde yayınlanmıştır; bibliyografya için aşağıya bakınız.

246. Ş.H. Akalın, "Saltuk-nâme'nin Yeni Bulunan Nüshaları ve Bazı Düşünceler," *Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı*, 26/2 (1988), s. 231.

247. Bu eser hakkında yapılmış araştırmalar hakkında bk. Şükrü H. Akalın, "Saltuk-nâme'nin Yeni Bulunan Nüshaları ve Bazı Düşünceler," *Türk Kültürü Araştırmaları Yıllığı*, XXVI/2 (1988) s. 229-234; F. İz ve G. Kut, "XV. Yüzyıl Türk Edebiyatına Toplu Bakış," (*Büyük Türk Klâsikleri*, 2. Cilt, Ötüken Söğüt, İstanbul 1985, s. 105-418 vd. Bu kitabın 277 ve 278'inci sahifelerinde eserin nüshaları ve üzerinde yapılan incelemeler hakkında geniş bilgi vardır. Ayrıca bk. F. -E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmalar Kataloğu II* (İstanbul 1961) s. 294, sıra No. 2799, Hazine 1612.

Ann Arbor'daki Michigan Üniversitesinde Rosamarie Verga adında bir hanım *Saltuk-nâme*'nin tamamı üzerinde bir doktora tezi hazırlamaktadır.

248. Bk. F. İz, *Saltuk-nâme*, Part I: folios 2a-50ab, Önsöz, s. 1-2.

249. Bk. A. Adıvar, a.e., s. 51. *Fatih Kataloğu'na* göre, Millet Ktp. AE yazamaları arasında bulunan bu yazmanın 70 numarada değil 79/353'de olduğu kayıtlıdır, bk. s. 63; ayrıca bk. E. Blochet, C. II, Suppl. Turc 693, s. 34.

250. Bk. *Nazmü't-Tesbîl*, Ankara Genel Ktp. I. 6/22; bu bilgi için bk. A. Adıvar s. 53. Bu eser manzum olmasına rağmen bir tıp eseri olduğu ve aslı nesirle yazıldığı için burada zikredilmiştir.

251. Bk. A. Adıvar, a.e., s. 50-51.

252. Bk. "Akşemseddin'in Dinî-Tasavvufî Şiirleri," s. 14, not 19. Fakat A. Adıvar bu eserin dilinin yeniliğine bakarak Akşemseddin'e âit olmasını şüpheyle karşılamaktadır.

253. Ch. Rieu, a.e., s. 17 vd; *Fatih Kataloğu*, s. 53.

254. Bilgi için bk. K. Eraslan, "Akşemseddin'in dinî-tasavvufî şiirleri," *TDAY-Belleten* 1984 (Ankara 1987), s. 13, not 15, 16; Metin neşri için bk. A. İhsan Yurd, *Fatih'in Hocası Akşemseddin, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1972; *Fatih Kataloğu*, s. 47.

255. Bk. A.İ. Yurd, a.g.e., 'Akşemseddin'in Eserleri' bölümü.

256. *Fatih Kataloğu*, s. 46.

257. K. Eraslan, "Akşemseddin'in dinî-tasavvufî şiirleri," s. 14, not 19, 20.

258. Bk. M. Ergin, *TDED*, C. IV, sayı 1-2, (30 Kasım 1950), s. 127.

SEÇME BİBLİYOGRAFYA

Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982.

A.F. turc, bk. Blochet, E.

Ahmed-i Dâ'î, *Çengnâme*, yayınlayan Gönül A. Tekin, Sources of Oriental Languages and Literatures, C. 16 Harvard University 1992.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1990.

Anhegger, R. ve İnalcık, Halil, *Kanunnâme-i Sultanî ber-Muceb-i Örf-i Osmanî*, Ankara 1956.

Arat, Reşit Rahmeti, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı," *Türkiyat Mecmuası*, C. VI, İstanbul 1936-1939, s. 285-322.

Atsız, Nihal, *Osmanlı Tarihleri*, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1949.

Âşık Çelebi, *Meşâirü'ş-Şuara or Tezkere of 'Âşık Çelebi*, hazırlayan G.M. Meredith-Owens (London 1971).

Ayan, H., "Celîlî'nin Mehek-nâmesi," *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi II*, (İzmir 1983), s. 5-14.

Blochet, Edgard, *Catalogue des manuscrits turcs*, Bibliothèque Nationale, Paris 1932-1933 (Paris, Suppl, turc; A.F. turc)

Derdiyok, İ. Çetin, *Cemâlî, Hayatı, Eserleri ve Dîvânı*, Turkish Sources XXI, Harvard University 1994.

Ertaylan, İ.H., *Fatih ve Fütuhatı*, İstanbul 1953.

Fatih Kataloğu = İstanbul Kütüphânelerinde Fatih'in Hususî Kütüphânesine ve Fatih Çağı Müelliflerine âit Eserler, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 549, 29 Mayıs 1953, 80 s.

Gürsoy-Naskali, Emine, (hazırlayan) Sinan Paşa, *Tezkiretü'l-Evliya*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 617 (Ankara 1987).

Hasan Çelebi, Kınalı-zâde, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, (hazırlayan) İ. Kutluk, 2 cilt, (TTK, Ankara 1978, 1981).

Heşt Bihişt, Sehî Beg Tezkiresi, İnceleme, Tenkidli Metin, Dizin: Günay Kut, Sources of Oriental Languages and Literatures, C.V. Harvard University 1978 (Sehî Bey).

İnalcık, Halil, "Mehmed II," İA.

—, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu," *Belleten* C. XXIII, Ankara 1959, s. 575-610.

—, "Reisülküttap," İA.

—, "Bursa Şeriye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları," *Belleten*, sayı 44, Ekim 1947.

—, *Fatih Devri Üzerinde Tedkikler ve Vesikalar I*, TTK Ankara 1954.

—, R. Murphey, *The History of Mehmed the Conqueror*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis-Chicago 1978.

İpekten, Halûk, *Karamanlı Nizamî, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1974.

İz, Fahir, Günay Kut, "XV. Yüzyıl Divan Nazmı ve Nesri," *Büyük Türk Klâsikleri*, Ötüken-Söğüt Neşriyatı, İstanbul 1985.

Karahan, A., "Fatih, Şâir 'Avnî," *TDED*, C. VI (1954), s. 1-39.

Karatay, Edhem Fehmi, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961 (Topkapı).

Kıvamî, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*, hazırlayan F. Babinger, Maarif Basımevi İstanbul 1955.

Kocatürk, Vasfi Mâhir, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1971.

Köprülü, F., "Fatih Devrinde Edebî Hayat," *Yeni Mecmua* (30 Mayıs 1918).

—, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara 1966.

—, *Edebiyat Araştırmaları*, TTK Ankara 1966.

Kut, Günay, bk. F. İz; *Heşt Bihişt*.

—, *Tercüman Gazetesi Kütüphânesi Türkçe Yazmalar Kataloğu I*, İstanbul 1989.

Latifî, *Tezkire-i Şuarâ*, İkdam Matbaası, Dersaadet 1314 (Latifî)

Levend, A.S., *Türk Edebiyatı Tarihi*, I.C., TTK, Ankara 1973.

Mazıoğlu, Hasibe, "Türk Edebiyatında Mevlid Yazan Şâirler," *Türkoloji Dergisi*, C. VI, sayı 1 (Ankara 1974), s. 31-32, 62.

Mecdî, Mehmed Efendi, *Şakaik-i Nu'maniyye ve Zeyilleri*, Neşre hazırlayan Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

Pertsch, W., *Verzeichnis der türkischen Handschriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1889.

Rieu, Charles, *Catalogues of the Turkish Manuscripts in the British Muesum* (London 1888)

Rossi, E. *Elenco dei manoscritti turchi della Biblioteca Vaticana*, Citta del Vaticano 1953 (Vatican turco).

Sehî Bey. bk. *Heşt Bihişt*.

Suppl, turc, bk. Blochet, E.

Tulum, Mertol, Tursun Bey, *Târîh-i Ebu'l-Feth*, İstanbul 1977.

Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 1980.

Ünsel, Kemal Edip, *Fâtih'in Şiirleri*, Ankara 1946.

Ünver, İsmail, "Ahmed-i Rıdvan," *Belleten*, CL, sayı 196 Nisan 1989), s. 73-125.

—, "Ahmed Rıdvan'ın İskender-nâme'sindeki Osmanlı Tarihi *(Nusret-nâme-i Osmanî)* Bölümü," *Türkoloji Dergisi*, C. VIII (Ankara 1979), s. 351-409.

—, "Hamidî'nin Türkçe Şiirleri," *Türkoloji Dergisi*, C. VI, sayı 1 (Ankara 1974), s. 197-233.

Ünver, Süheyl, *Türk Pozitif İlimler Tarihinden Bir Bahis, Ali Kuşçu, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1948.

Walsh, J.R., "Divançe-i Kemâl-i Zerd," *Journal of Turkish Studies III* (Harvard University 1979), s. 403-442.

Yahyâ bin Mehmed el-Kâtib, *Menâhicü'l-İnşâ'*, yayınlayan: Şinasi Tekin, Sources of Oriental Languages and Literatures, Roxbury 1971 *(Menâhicü'l-İnşâ)*.

FATİH SULTAN MEHMED DEVRİ İLİM HAYATI VE SAHN-I SEMÂN MEDRESELERİ

Cahid BALTACI*

Fatih Sultan Mehmed, Sultan II. Murad'ın İsfendiyaroğlu'nun kızı Alîme Hatice Sultan'dan doğma oğludur. 26 Receb 835/1432'de Edirne'de doğan II. Mehmed, şehzâdeliğinde iyi bir eğitim görmüş ve sultanlık için yetiştirilmiştir. Çocukluğunda Bursa'da Molla Yegân ve Molla Gürani'nin ona hocalık yaptıkları bilinmektedir. Manisa valiliği sırasında Molla Hüsrev'in onun hocaları sırasına girdiği, padişahlığında da Mevlana Hatip-zâde, Mevlânâ Hayreddin, Mevlânâ Sirâceddin Mehmed, Mevlânâ Abdulkadir Hâmidî, Mevlânâ Sinaneddin Yusuf (Hoca Paşa), Mevlânâ Ali Kuşçu, Mevlânâ Hoca-zâde gibi ulema ve şeyh Akşemseddin ve şeyh Akbıyık gibi meşayih onun hocası olmuşlardır.

Bunlardan başka Fatih Sultan Mehmed devrinin paşalarının bir çoğu da ulemadandı. Mahmud Paşa, Karamanî Mehmed Paşa bunlardandı.

Bütün bu mükemmel çevre içinde yetişen Sultan Fatih, devrinin medreselerinde okutulan aklî, naklî ve tecrübî ilimleri öğrendiği gibi iyi derecede Arapça ve Farsça, bir miktar da Latince ve Rumca öğrenmişti.

Meşhur astronomi ve matematik âlimi Ali Kuşçu'yu, her menziline 1000 akçe ödeyerek Semerkand'dan İstanbul'a davet eden Sultan Mehmed, Ayasofya Medresesi'ni ona vererek yevmi 200 akçe tayin etmiş ve Vezîr-i azam Sinan Paşa'ya Ali Kuşçu'dan riyaziye ve hey'et öğrenmesini rica etmişti. O da Molla Lütfi'yi Ali Kuşçu'ya göndermiş ve böylece hem Hoca Paşa hem de Sultan Fatih riyaziye ve hey'et bilgilerini geliştirmişlerdir.

İçinde yaşadığı muhit sebebiyle Fatih Sultan Mehmed'in *Sıhah-ı Cevherî*'yi ezbere bildiği, *Fatih Kanunnamesi* diye bilinen kanunnamenin hazırlanmasında müessir olduğu, Kastantiniyye'nin fethi planlarının ve şehrin surlarını yıkan topların dökümünde önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bundan dolayı Fatih Sultan Mehmed'in iyi bir devlet adamı ve iyi bir asker olduğu kadar bir ilim adamı olduğunu da söylemek gerekir.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Osmanlı Devleti, altıyüz yıllık hayatında çok vasıflı devlet adamları yetiştirmiştir. Fatih Sultan Mehmed, bunlar arasında ön sırayı alan sultanlardandır. Onun devri, idarî, askerî, iktisadî ve kültürel bakımlardan titizlikle incelenmesi gereken bir dönemdir.

Bu devrin kültürel veçhesi içinde yer alan ilim hayatına baktığımızda Osmanlı'nın yükselişini başlatan bir yapıya sahip olduğunu görürüz. Genç yaşta devletin başına geçen Sultan, babasının kendisine bıraktığı güçlü bir devlet, seçkin ulema ve meşayihle Kostantiniyye'nin fethine hazırdı. Ancak bunu da yeterli görmeyen Fatih Mehmed, bir taraftan fetih için donanımların güçlendirilmesi, Boğazkesen Hisarı'nın inşaası ve Edirne'de surları delecek topların dökülmesiyle bizzat meşgul olurken Bursa ve Edirne başta olmak üzere Osmanlı ülkesinin camiler, tekkeler, medreseler ve kervansaraylarla tezyînini planlamıştı. Osmanlı ülkesini bir câzibe muhiti haline getirmek suretiyle de bu ülke dışındaki ulemayı ülkeye çekmek gayreti içindeydi.

Gerçekten de Fatih devrinde Bursa'daki kesif kültür müesseselerine yenilerinin ilave edildiği görülmektedir. Acem Reis Mescidi, Ahmed Bey Mescidi, Ahmed Dâi Mescidi, Altı Parmak Mescidi, Azeb Bey Mescidi, Bahadır Ağa Mescidi, Başçı İbrahim Câmii, Beşikciler Mescidi, Çakır Ağa Mescidi, Davud Paşa Mescidi, Defterdar Sinan Bey Mescidi, Duhter-i Şerif Mescidi, Düsturhan Câmii, Elvan Bey Mescidi, Fenârî Ahmed Câmii, Hacı Baba Mescidi, Hacılar Mescidi, Hacı Hamza Mescidi, Hacı Sevinç Mescidi, Hacı Seyfeddin Mescidi, Hatice Hâtûn Mescidi, Hamza Bey Câmii, Hoca Taşkın Mescidi, Hoşkadem Mescidi, İlâhi Ahmed Efendi Mescidi, Kara Abdurrezzak Mescidi, Kara Kadı Mescidi, Kaygan Câmii, Kefen Süzen Mescidi, Mahmud Paşa Mescidi, Meydancık Mescidi, Molla Yegan Mescidi, Satı Fakıyh Mescidi, Sevindik Mescidi, Sitti Hatun Mescidi, Tekye Mescidi, Tomrukönü Mescidi, Tuzpazarı Câmii, Veled-i Enbiya Mescidi, Veled-i Habîb Mescidi, Veled-i Harif Mescidi, Veli Şemsüddin Mescidi, Yeni Bezzaz Mescidi, Zağferanlık Mescidi, Başçı İbrahim Zaviyesi, Çakır Ağa Zaviyesi, Düsturhan Zaviyesi, Fenârî Ahmed Paşa Zaviyesi, Kara Kadı Zaviyesi, Akbıyık Zaviyesi, Kırdeci Zaviyesi, Acem Reis Mektebi, Başçı İbrahim Mektebi, Bıyık Mahmud Mektebi, Çakır Mektebi, Demirci Mektebi, Efdal-zâde Mektebi, Fatıma Hatun Mektebi, Hatice Hanım Mektebi, Karışdıran Süleyman Bey Mektebi, Kaygan Mektebi, Mahmud Bey Mektebi, Sarrafiyye Mektebi, Sitti Hatun Mektebi, Ahmed Paşa Medresesi, Aşağı Eyne Bey Medresesi, Başçı İbrahim Medresesi, Bıyık Mahmud Medresesi, Çendik Medresesi, Hamza Bey Medresesi, Karışdıran Süleyman Bey Medresesi, Kasım Paşa Medresesi, Kaygan Medresesi, Köseler Medresesi, Molla Hüsrev Medresesi, Molla Yegan Medresesi, Sarrafiyye Medresesi, Süleyman Paşa Medresesi, Lütfullah Çelebi Daru'l-hadisi, Bâli Bey Hanı, Doğan Gözü Hanı, Eski Yeni Han, Fidan Han, Karacabey Hanı, Molla Hüsrev Hanı, Al Boyacılar Hamamı, Başçı İbrahim Hamamı, Davud Paşa Hamamı, Çakır Ağa Hamamı, Haydarhane Hamamı, İbrahim Paşa Hamamı, Kadı Hamamı, Pınarbaşı Hamamı, Servinaz Hamamı, Tahta Kale Hamamı bunlardandır.

Edirne'de ise Alemdar Câmii, Ali Kuşçu Camii, Attar Hacı Halil Mescidi, Ayşe Kadın Camii, Berkak Ağa Mescidi, Bülbül Hatun Mescidi, Çakır Ağa Mescidi, Daye Hatun Mescidi, Eski Câmi, Emir Şah Mescidi, Fatma Hatun Câmii, Gülbahar Câmii, Hacı Âlemüddin Câmii, Hacı İlyas Mescidi, Hacı Kemalüddin Mescidi, Hamza b. Gâzi Mescidi, Haznedar Sinan Bey Mescidi, Hoca Hayrüddin Mescidi, Hoca Ömer Mescidi, İbrahim Paşa Câmii, İbrahim Kara Bulut Ağa Mescidi, Kasım Paşa Câmii, Kilise Câmii, Mahmud Ağa Mescidi, Mes'ud Halife Câmii, Molla Fahreddin Acemi Mescidi, Mustafa Efendi Mescidi, Selçuk Hâtun Mescidi, Sittî Hatun Câmii, Taşlık Câmii, Teftin Ağa Mescidi, Veled-i Veliyüddin Mescidi, Zağnos Paşa Camii, Zen-i Firûz Câmii, Zen-i İbrahim Mescidi, Hoca Rüstem Mektebi, İbrahim Paşa Mektebi, Kasım Bey Mektebi, Voynuk Şuca Mektebi, Ali Kuşçu Medresesi, Hacı Âlemüddin Medresesi, Hacı Kemalüddin İsmail Bey Medresesi, Hüsamiye Medresesi, İbrahim Paşa Medresesi, İbrahim Paşa (Çandarlı) Medresesi, Molla Fahreddin-i Acemî Medresesi, Peykler Medresesi, Taşlık Medresesi, Hacı Hüseyin Zaviyesi, Şeyh Ramazan Zaviyesi; İbrahim Paşa İmareti, Kasım Paşa İmareti, Dâye Hatun Kervansarayı, Halil Paşa (Çandarlı) Hanı, Tarakcılar Hanı, Hundî Hatun Hamamı, İbrahim Paşa (Çandarlı) Hamamı, Kasım Paşa Hamamı, Kilimli Hamamı, Mahmud Paşa Hamamı, Rum Mehmed Paşa Hamamı, Zen-i İbrahim Hamamı Fatih devri kültür varlıklarının bir kısmıdır.

Bunlardan başka Afyon Karahisar'da Gedik Ahmed Paşa Camii ve Medresesi, Akşehir'de Kemerli Mescid, Alaşehir'de Şeyh Sinan Câmii, Amasra'da Fatih Câmii, Kilise Mescidi, Amasya'da Hacı Hamza Bey Mescidi, Hızır Paşa Câmii, Hoca Süleyman Çelebi Mescidi, Pirincci Sinan Mescidi ve Mektebi, Alaca Yahya Medresesi, Hızır Paşa Medresesi, Hüsamiye Medresesi, Ali Çelebi Dâru'l-kurrası, Hüsameddin Temennaî Mektebi, Ehlî Hatun Tekyesi, Yavedûd Tekkesi, Hüsameddin Temannaî Çeşmesi, Hızır Paşa Hamamı, Ankara'da Mahmud Paşa Çarşı ve Bedesteni, Taş Han, Tahta Kale Hamamı; Atina'da Fatih Câmii, Babaeski'de Fatih Câmii, Bademiye'de Rumî Mehmed Paşa Câmii, Balıkesir'de Alaca Mescidi, Kaya Bey Mescidi, Oruç Gazi Mescidi, Zağnos Paşa Câmii, Zağnos Paşa Hamamı, Zağnos Paşa İmareti, Mehmed Bey Mektebi, Ballı Badra'da Fatih Câmii, Bar'da Fatih Câmii, Biga'da Kurşunlu Câmii, Bolayır'da Derviş Beyazid Hamamı, Çanakkale'de Fatih Câmii, Kale Mescidi, Ishak Paşa Hamamı, Çardak'ta Yakub Bey Câmii, Yakub Bey Medresesi, Yakub Bey Mektebi, Yakub Bey Hanı, Çorlu'da Fatih Câmii, Voynuk Şuca Câmii ve Mektebi, Daye Hatun Hamamı, Enez'de Fatih Câmii, Esenkaya/Suşehri'nde Fatih Câmii, Ezdin/Lamya'da Fatih Câmii, Filibe'de İbn Kasım Câmii, İbn Rüstem Câmii, Gabela/Hersek'te Fatih Câmii, Gelibolu'da Has Ahmed Bey Mescidi (iki adet), Hünkar Camii, Mesih Paşa Camii, Has Ahmed Kervansarayı, Has Ahmed Bey Çifte Hamamı, Geyve'de Sinan Bey Zaviyesi, Sinan Bey Hanı, Göynük'te Şeyh Akşemseddin Türbesi, Güvercinlik (Semendire)'de Mahmud Paşa Hamamı, Gülek'te Fatih Camii, Gündüs (Korent)/Atina'da Fatih Câmii, Güzelkebir/Su Şehri'nde Fatih Câmii, Ha-

kala/Amasya'da Hacı Bey-zâde Kasım Bey Medresesi, Hasköy'de Kasım Paşa Câmii, Mahmud Paşa Câmii, Mahmud Paşa Medresesi, Mahmud Paşa Mektebi, Mahmud Paşa Hamamı, Hayrabolu'da Ayşe Hatun Hamamı, Hersek'te Hersek-zâde Ahmed Paşa Câmii, Hersek-zâde Ahmed Paşa Medresesi, Hersek-zâde Ahmed Paşa Mektebi, Hersek-zâde Ahmed Paşa İmareti, Hersek-zâde Ahmed Paşa Hanları, Hersek-zâde Ahmed Paşa Hamamı, İlyas Bey/Bursa Yenişehir'de İlyas Bey Câmii, İnegöl'de İshak Paşa Câmii, İshak Paşa Medresesi, İshak Paşa İmareti, İshak Paşa Hanı; İpek (Pec)'de Fatih Câmii, İskenderiye (İşkodra) Arnavutluk'ta Fatih Câmii.

Fatih Sultan Mehmed devrindeki İstanbul kültür eserleri de şunlardır: Şehzadebaşı Eski odalar'da Acemi oğlanlar Mescidi, Yemi iskelesi'nde Acemioğlu Mescidi, Topkapı Sarayı'nda Ağalar Mescidi, Cerrahpaşa'da Ahmed Kethüda Mescidi, Ahırkapı'da Akbıyık Mescidi, Hırka-i Şerif'te Akseki Mescidi, Akşemseddin Mescidi, Laleli'de Alem Bey Mescidi, Koca Mustafa Paşa'da Ali Fakîh Mescidi, Fatih'te Altı Poğaca Mescidi, Anadolu Hisarı Mescidi, Cağaloğlu Türbe karşısında Asmalı Mescid, Ayasofya Câmii, Edirnekapı'da Avcı Bey Mescidi, Fatih'te Baba Hasan Alemi Mescidi, Fatih'te Baklalı Kemalüddin Mescidi, Bâlâ Süleyman Ağa Mescidi, Şehzadebaşı'nda Balaban Ağa Mescidi, Eyyüb'de Balçık Tekyesi Mescidi, Fındıkzâdede Başçı Mahmud Mescidi, Topkapı'da Bayezid Ağa Câmii, Çarşamba'da Beyceğiz Mescidi, Galata'da Bereket-zâde Mescidi, Ahırkapı'da Can Kurtaran Mescidi, Kapalıçarşı'da Çakır Ağa Mescidi, Aksaray'da Çakırağa Mescidi (iki adet), Edirnekapı Tokmaktepe'de Çayır Başı Mescidi, Marpuçularda Çelebioğlu Alaûddin Mescidi, Cerrahpaşa'da Davud Paşa Câmii, Çakmakçılar Yokuşu'nda Dâye Hatun Câmii, Demirkapı'da Dâye Hatun Mescidi, Sultan Selim'de Debbağ Yunus Mescidi, Fatih'te Demirciler Mescidi, Bayezid'de Divâne Ali Bey Mescidi, Kasımpaşa'da Divanhane Mescidi, Üsküdar Toygar Tepe'de Durbali Mescidi, Fatih'te Saraçhane Başı'nda Dülger-zâde Câmii, Fatih'te Nişanca'da Efdalzade Mescidi, Beşiktaş Akaratler'de Ekmekci Başı Mescidi, Demirkapı'da Elvan-zâde Camii, Unkapanı'nda Elvan-zâde Mescidi, Bayezid'de Emin Bey Câmii, Zeyrek'te Eski İmaret Câmii, Eyyub Sultan Câmii, Fatih Câmii, Kazlıçeşme'de Fatih Câmii, Harem'de Fatih Câmii, Rumeli Hisarı'nda Fatih Câmii, Fındıkzâde'de Fenârî Câmii, Edirnekapı dışında Fethi Çelebi Mescidi, Aksaray'da Guraba Hüseyin Ağa Mescidi, Eminönü'nde Gümrük Önü Mescidi, Sultan Ahmed'te Gün Görmez Mescidi, Cerrahpaşa'da Hacı Bayram Kaftanî Mescidi, Tahta Kale'de Hacı Halil Attar Mescidi, Unkapanı'nda Hacı Halil - Attar Mescidi, Balat'ta Hacı İsa Mescidi, Edirnekapı'da Hacı Muhyiddin Mescidi, Unkapanı'nda Hacı Kadın Mescidi, Kantarcılar'da Haç Timurtaş Mescidi, Şehremini'de Hacı Timar Mescidi, Hasköy'de Handan Ağa Câmii, Unkapanı'nda Haracı Kara Mehmed Mescidi, Şehremini'de Harbî Divan Yolu'nda Hoca Ferhat Mescidi, Süleymaniye'de Hoca Hamza Mescidi, Fatih Camii yakınında Hoca Hayrüddin Mescidi, Çarşıkapı'da Hoca Piri Mescidi, Cağaloğlu Çatalçeşme'de Hoca Rüstem Mescidi, Zeyrek'te Hoca Teberrük Mescidi, Sirkeci'de Hoca Üveys Mescidi,

Fatih Hırka-i Şerif'te Hoca Üveys Mescidi, Şehzadebaşı'nda Hoşkadem Mescidi, Sirkeci'de Postahane arkasında Hubyar Mescidi, Cerrahpaşa'da Hâbyar Mescidi, Unkapanı'nda İbn-i Meddes Mescidi, Ayasofya'da İshak Paşa Câmii, Vezneciler'de Kalenderhane Câmii, Sirkeci'de Kara Kadı Mescidi, Karaköy'de Karaköy Mescidi, Haydar'da Kasab Demirhan Mescidi, Samatya'da Kasab İlyas Mescidi, Edirnekapı Çukur Bostan'da Kasım Ağa Mescidi, Eyyub'da Kasım Çavuş Mescidi, Fethiye'de Katip Muslihiddin Mescidi, Kumkapı'da Kazancı Mescidi, Aksaray Sofalar'da Kazancı Sa'dî Mescidi, Laleli Câmii yakınında Kemal Paşa Mescidi, Haseki'de Kayci Hatun Mescidi, Aksaray'da Kız Ahmed Efendi Mescidi, Horhor'da Kızıl Minare Mescidi, Fatih'te Kıztaşı Mescidi, Sirkeci'de Yalı Köşkü Caddesi'nde Kireç İskelesi Mescidi, Fatih Câmii yakınında Haliç caddesinde Kirmasti Mescidi, Çarşamba'da Kovacı Dede Mescidi, Çapa Çukurbostan'da Koruk Mahmud Mescidi, Fatih Çarşamba'da Kumrulu Mescid, Mahmud Paşa Yokuşu'nda Küçük Hacı Mescidi, Mahmud Paşa Yokuşu'nda Kürkçü Hanı Mescidi, Mahmud Paşa Câmii, Topkapı'da Manastır Mescidi, Fatih'te At Pazarı'nda Manisalı Mehmed Paşa Câmii, Edirnekapı dışında Mehmet Bey Mescidi, Mercan'da Mercan Ağa Câmii, Vefa'da Mimar Ağa Mescidi, Saraçhane Başı Horhor Sokağı'nda Mimar Ayas Mescidi, Koska Çukur Çeşme'de Mimar Kemaloğlu Mehmet Mescidi, Samatya Caddesinde Mirza Baba Mescidi, Balat Eğrikapı'da Molla Aşkî Mescidi, Cağaloğlu'nda Molla Fenârî Mescidi, Çemberlitaş'ta Molla Fenari Mescidi, Vefa'da Molla Gürani Câmii, Fındıkzâde'de Molla Güranî Câmii, Galata'da Molla Güranî Mescidi, Eminönü Rıza Paşa yokuşunda Molla Güranî Mescidi, Vefa'da Molla Hüsrev Mescidi, Sofalar'da Molla Hüsrev Mescidi, Cibali'de Molla Hüsrev Mescidi, Laleli'de Molla Kestel Câmii, Karagümrük'te Muhtesib İskender Mescidi, Saraçhane Başı'nda Muhtesib Karagöz Mescidi, Âşık Paşa'da Muhyiddin Kocevi Mescidi, Aksaray'da Has Murad Paşa Câmii, Sultan Ahmet'te Nakılbend Mescidi, Bab-ı Ali'de Vilayet bitişiğinde Nallı Mescid, Haseki'de Nevbahar Mescidi, Kumkapı'da Nişancı Câmii, Millet Caddesi üzerinde Nûri Dede Mescidi, Okmeydanı'nda Okmeydanı Mescidi, Aksaray'da Oruç Gazi Mescidi, Fatih'te Pirinççi Sinan Mescidi, Beşiktaş'ta Rum Ali Mescidi, Üsküdar'da Rum Mehmed Paşa Câmii, Süleymaniye'de Saman Viran Mescidi, Eminönü Rıza Paşa Yokuşu'nda Saman Viran Mescidi, Samatya'da Sancaktar Mescidi, Saraçhane'de Saraçhane Mescidi, Vefa'da Sarı Bayezid Mescidi, Unkapanı Kantarcılar'da Sarı Demir Mescidi, Fatih'te Akdeniz ve Sarıgüzel Caddesi üzerinde Sarı Görez Mescidi, Kasım Paşa'da Aynalı Çeşme'de Sarı Lutfi Mescidi, Haseki'de Sarı Musa Mescidi, Fatih'te Kara Deniz Caddesi'nde Sarı Nasah Mescidi, Ma'cuncu civarında Sarı Nasuh Mescidi, Unkapanı'da Sekban Başı İbrahim Mescidi, Bayezid'de Sekban Başı Yakub Ağa Mescidi, Aksaray'da Selçuk Sultan Câmii, Cağaloğlu'nda Servili Mescid, Simkeşhane'de Simkeşhane Mescidi, Fatih'te Ali Sinan Çelebi Mescidi, Eyyub Sultan'da Sinaneddin Yusuf Paşa Zaviyesi Mescidi, Topkapı'da Sûfiler Mescidi, Fatih Hacılar'da Softa Sinan Mescidi, Eyyub Sultan'da Sofiler Mescidi, Şehremini'de Şehremini Câmii, Galata'da Şehsuvar Mescidi, Nuruosmaniye'de Şeref Ağa Mescidi,

Tahta Kale'de Şeyh Davud Mescidi, Fatih'te Otlukçu Yokuşu'nda Şeyh Mahmud Resmî Mescidi, Bahçekapı'da Şeyh Mehmed Geylânî Mescidi, Çırçır'da Şeyh Süleyman Mescidi, Vefa'da Şeyh Vefa Câmii, Kasım Paşa'da Tahta Kadı Mescidi, Tahta Kale'de Tahta Kale Mescidi, Balat'ta Tahta Minare Mescidi, Silivri Kapı'da Tarsus Mescidi, Yemiş İskelesi'nde Tekneciler Mescidi, Ayvansaray'da Toklu Dede Mescidi, Çemberlitaş'ta Uzun Şüca Mescidi, Sultan Ahmet'te Uzun Şüca Mescidi, Topkapı Macuncu'da Uzun Yusuf Mescidi, Unkapanı'nda Üç Mıhraplı Câmii, Eyyub Sultan'da Ülice Baba Mescidi, Yerebatan'da Üskübî Mescidi, Unkapanı'nda Üsküblü Mescidi, Unkapanı Atlama Taşı'nda Voynuk Şücâüddin Mescidi, Fatih'te Yarhisar Mescidi, Eğrikapı'da Yatağan Mescidi, Uzunçarşı Yokuşu'nda Yavaşça Şahin Mescidi, Ayvansaray'da Ya Vedud Mescidi, Unkapanı'nda Yavuz Er Sinan Câmii, Yedi Kule'de Yedikule Câmii, Ayasofya'da Yeni Han Mescidi, Unkapanı'nda Yüzerioğlu Mescidi, Bayezid'de Zarbhâne Mescidi, Tahta Kale'de Zenburcu Mescidi, Zeyrek Câmii.

Fatih Sultan Mehmed devrindeki medreseler de şunlardır: Ayasofya Câmii bahçesinde Ayasofya Medresesi, Davud Paşa Câmii yanında Davud Paşa Medresesi, Fatih Malta Çarşısı içinde Efdal-zâde Medresesi, Fatih'te Eski İmaret Medresesi, Unkapanı'nda Hacı Kadın Medresesi, Vezneciler'de Kalenderhane Medresesi, Fatih'te Kirmasti Medresesi, Çarşamba'da Kovacı Dede Medresesi, Cağaloğlu'nda Mahmud Paşa Medresesi, Vefa'da Molla Gürani Medresesi, Aksaray'da Murad Paşa Medresesi, Üskadar'da Rum Mehmed Paşa Medresesi, Unkapanı'nda Üç Mihraplı Medresesi, Vefa'da Zeynî Mehmed Efendi Medresesi, Zeyrek'te Zeyrek Medresesi, Kasım Paşa'da Tahta Kadı Medresesi, Eyyub Sultan Medresesi.

Fatih devri İstanbul sıbyan mektepleri ise şunlardır: Çarşamba'da Beyceğiz Mektebi, Davud Paşa Mektebi, Fatih Câmii yanında Fatih Mektebi, Süleymaniye'de Hoca Hamza Mektebi, Çarşıkapı'da Hoca Piri Mektebi, Ayasofya'da İshak Paşa Mektebi, Haydar'da Kasap İlyas Mektebi, Haliç Caddesi'nde Kirmasti Mektebi, Fatih Kumrulu Mescidi yanında Mimar Sinan-ı Atik Mektebi, Mahmud Paşa Câmii yanında Mahmud Paşa Mektebi, Mercan'da Mercan Ağa Mektebi, Saraçhane'de Mimar Ayas Mektebi, Vefa'da Molla Gürani Mektebi, Sofular'da Pir Mehmed Mektebi, Unkapanı'nda Üç Mihraplı Mektebi, Unkapanı'nda Voynuk Şuca Mektebi.

Fatih Sultan Mehmed devrinde İstanbul'da Fatih Kadı Çeşme'de Yarhisar Zaviyesi, Kumrulu Mescid yanında Mimar Sinan-ı Atik Zaviyesi ve Aksaray'da Yakub Ağa Zaviyelerinin varlığı bilinmektedir.

Fatih Sultan Mehmed devrinin tek Darüşşifası, Fatih Câmii yanında iken sonradan yıkılarak yerine apartmanlar yapılmış olan 70 kubbeli Fatih Darüşşifasıdır.

Fatih Sultan Mehmed devrindeki İstanbul dışındaki kültür eserleri de şunlardır: Üsküp Iştib'te Fâtih Câmii, İznik'te Eşrefoğlu Câmii, Halili Zaviyesi, İzvornik'te Fatih Câmii, Kalkandelen'de Kebir Mehmed Bey Mescidi ve Zaviyesi, Karacabey'de İsa

Bey Câmii ve Zaviyesi, Kayseri'de Fatih Câmii, Kemal Paşa (Nif)'de Hamza Bey Medresesi, Keşan'da Hersek-zâde Ahmed Paşa Câmii ve Mektebi, Kırk Kavak'ta Turhan Bey Mescidi, Medresesi ve Zaviyesi, Koyulhisar'da Fatih Câmii, Köstendil'de Haracı Mehmed Medresesi, Küçük Çekmece'de Fatih Câmii, Enebolu Küre'de Ulu Câmii (Hoca Şemsüddin Câmii), Kütahya'da İshak Paşa Zaviyesi, Livadya'da Gazi Ömer Bey Câmii, Lofça'da Fatih Câmii, Malkara'da Fatma Hatun Mescidi, Tarhan Bey Câmii, Tarkan Bey Medresesi, Manisa'da Çaşnigîr Câmii, Filibe Markova'da İsfendiyaroğlu İsmail Bey Câmii, Atina Mizestre'de Fatih Câmii, Fethiye Câmii; Midilli-'de Fatih Câmii, Yugoslavya Mileşeva'da Fatih Câmii, Hoca Kirmasti Mektebi, Mut'ta Fatih Câmii, Çatalca Nakkaş'ta Baba Nakkaş Câmii, Narda'da Fatih Câmii, Nove'de Fatih Câmii, Pardonye'de Fatih Câmii, Pazarcık'ta Kara Mustafa Paşa Câmii ve Mektebi, Piriştine'de Fatih Câmii, Pirlepe'de Fatih Câmii, Pirzenik'te Fatih Câmii, Prizren'de Fatih Câmii, Podgoriçe'de Fatih Câmii, Hersek Polgay'da Fatih Câmii, Sofya Rademir'de Fatih Câmii, Saray Bosna'da Ebu'l-Fetih Câmii, Hünkar Câmii, Gerdânî Hacı Hüseyin Mescidi, Yahya Paşa Mescidi, İsa Bey Zaviyesi, Ankara Sarayköy'de İsfendiyaroğlu Kasım Bey Zaviyesi, Semendire'de Fatih Câmii, Keşan Seyyidî Kavağı'nda Derviş Bayezid Zaviyesi, Silifke'de Cezerî Kasım Paşa Câmii, Saruca Paşa Câmii, Silivri'de Fatih Câmii, Çakır Ağa Zaviyesi, Sofya'da Fatih Câmii, Mahmud Paşa Câmii, Şarkî Karahisar'da Fatih Câmii, Tırnova'da Fatih Câmii, Tire'de Rum Mehmed Paşa Câmii, Tokat'da Hacı Turhan Mescidi, Trabzon'da Ebu'l-Fetih (Orta Hisar) Câmii, Fatih Medresesi, Fatih Daru'l-kurrası, Fatih Mektebi, Keşan Turhan Bey Köyü'nde Turhan Bey Mescidi, İzmir Isla Âbad Köyü'nde Karagöz Bey Zaviyesi, Umur Bey'de Umur Bey Zaviyesi, Uziçe'de Fatih Câmii, Yugoslavya Ülgün'de Fatih Câmii, Ürgüb'te Fatih Câmii, Üsküb'de Ayşe Hatun Mescidi, Bahri Mescidi, Emir Hoca Mescidi, İsa Bey Camii, İsa Bey Medresesi, Mehmed Bey Câmii, Selanik Vodine'de Fatih Câmii, Yenice Vardar'da Evrenosoğlu Ahmed Bey Câmii, Yeni Pazar'da Fethiye Câmii, Gazi İsa Bey Câmii, Bursa Yenişehir'de Bali Bey Câmii, Karaca Paşa Zaviyesi, Yoncalu'da Davud Paşa Cuma Mescidi; Zile'de Hacı İsmail Mescidi.

Fatih Sultan Mehmed devri kültür yapıları şüphesiz bunlardan ibaret değildir. Biz bunların bir kısmını saydık. Sadece bunların bile harita üzerine dökülmesi ile Fatih devrinde ülkemizin kültür varlıklarıyla âdeta dantela gibi örüldüğünü göstermektedir. Bunlara bakarak Fatih Sultan Mehmed'in Anadolu ve Balkanlara yerleşen Osmanlı Devleti'nin kültür varlıklarıyla sağlam kazıklarının çakılmış olduğunu söyleyebiliriz. Böylece devletin asıl kurucusunun da Fatih Sultan Mehmed olduğunu söylemenin de isabetli bir tesbit olduğunu ifade etmemiz gerekir.

Bu farklı kültür müesseleri, daha önceki dönemlerdeki kurulanlarla birlikte ülkede Yeniçağ'a uygun bir ilim anlayışı meydana getirmiştir. Bu anlayış, aklî, naklî ve tabiî ilimlerin birbiriyle çatışma ve uyum içinde gelişmelerini sağlamıştır. Bunun neticesi olarak Şeyh Akşemseddin gibi bir tekke Şeyhinin tıb sahasında *Kitâbu't-Tıb*

adlı eserini telif ettiği ve "cümle marazın sûret-i nev'iyyesi hasebiyle nebat ve hayvanlarda olduğu gibi asılları ve tohumları vardır. Ot tohumu ve ot kökü gibi... ve babadan anadan irs ile intikal eden marazlardan bazı ki nikris ve cüzam ve bunlar gâhice yedi yıldan sonra yine zuhur eder. Me'kûl ve meşruptan hâsıl olan marazların tohuncu tez bitüb büyür" demek sûretiyle daha o asırda mikrobu tarif ettiği ve bazı hastalıkların irsiyetle geçtiğini ortaya koyduğu bilinmektedir. Kezâ İstanbul'un ilk kadısı olan Hızır Bey'in oğlu *Tazarruât* sahibi Yusuf Sinan Paşa da Şer'î ilimlerde yetişmiş bir âlim olmasına rağmen Ali Kuşçu'nun İstanbul'a gelerek Ayasofya Medresesi'nde derse başlamasından sonra talebesi Molla Lütfi'yi ona gündüzleri ona göndermek ve geceleri de Ali Kuşçu'dan öğrendiği bilgileri kendisi öğrenmek sûretiyle devrin ileri gelen matematikçilerinden biri hâline geldiği ve Çağminî'nin astronomi risalesine şerh yazdığı malumdur.

Yine Sahn-ı Seman müderrislerinden Muslihiddin Kastalanî'nin de şerî ilimler dışında tıbla da ilgilendiğini, Sinan Paşa'nın evindeki bir sohbet sırasında Molla Lütfi'nin "bir zamanlar vücudumdan ter yerine kan gelirdi" demesi üzerine orada bulunanların gülüşmelerine karşılık Kastalanî'nin böyle bir hastalığı İbn Sinâ'nın *Kanun*unda okuduğunu söylemesinden anlamaktayız.

Ayrıca Fatih'in davetiyle İstanbul'a gelen Ali Kuşçu'yu Üsküdar'da karşılayan Fıkıh ve Kelâm ulemasının Sarayburnu'na kadar Kuşçu'yla med-cezir olayını münakaşa ettiklerini bilmekteyiz.

Fatih devrinin meşhur ilim adamlarından Hoca-zâde de matematikçi ve astronom Esirüddin Mufaddal b. Ömer Ebherî'nin (ölm. 1265) fizik üzerine yazdığı *Hidayetü'l-Hisme*'sine Molla-zâde Ahmed b. Muhammedü'l Harzayyabî'nin yazdığı şerhe bir çıkma yazdığı ve bu çıkmasında eski fiziğin, tabii cisimlerdeki hareket, dinginlik ve eğilim gibi özelliklerini açıkladıktan, nokta ve çizgi üzerine bazı bilgiler verdikten sonra, ışık ışınlarını ve gökkuşağını ve başka gök olaylarını anlatması da bu devrin ulemasının her ilimden dem vurabilecek bir kapasitede (Doctores Universales) olduklarını göstermektedir. Fatih Mehmed'in bu âlimi, böylece şer'î ilimler yanında fizikle de meşgul olmasından başka Sultan'ın emriyle filozof İbn Rüşd'ün *Tehâfütü'l-Tehâfüt* adlı, Gâzâlî'nin *Tehafütü'l-Felasife*'sine yazdığı reddiyesine karşı *Tehâfüt* adıyla başka bir eser yazmak sûretiyle felsefedeki maharetini de ortaya koymuştu.

Fatih Sultan Mehmed devri ilim anlayışının bütün ilimlere açık olması neticesinde bütün ilim dallarında gözle görülür gelişmelerin olduğuna şahid olmaktayız. Tıp sahasında bu devrin Osmanlı Türklerinin en parlak devri olduğu bilinmektedir. Fatih Sultan Mehmed, Hekim Kutbuddîn Ahmedî'nin riyasesinde, Hekim Şükrullah, Muhammed-i Şirvanî, Hoca Ataullah-ı Acemî, Ya'kub Hekim, Hekim Lârî-i Acemî, Hekim Arab ve Altuncazade'den müteşekkil bir tıp şurası toplamıştı.

Diğer taraftan Fatih Sultan Mehmed'in devrin büyük matematik ve astronomi âlimi Ali Kuşcu'yu, her menziline 1000 akçe ödeyerek Semerkant'tan İstanbul'a daveti ve yevmi 200 akçe ile Ayasofya Medresesi'ne tayini devrin ilim anlayışını ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Fatih'le birlikte Uzun Hasan'a karşı Otluk Beli Savaşı'na iştirak eden bu ilim adamı, sefer sırasında hey'ete aid bir eser yazıp adına da *Fethiye* diyecektir. Matematiğe âid eserine de *Muhammediye* adını vermişti.

Matematik bilmeyenin kadı olmayacağı anlayışının yaygın olduğu bu devirde ilim hayatı gerçekten mümtaz şahsiyetlerle doludur. Fıkıh'ta *Dürer* ve *Gurer* adlı eserlerin sahibi ve Fatih'in tâbiriyle asrın Ebû Hanifesi Molla Hüsrev, Fatih'in baş hocalarından Molla Güranî bunların önde gelenleridir.

Osmanlı medreseleri arasında en önemli medreseler Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreseleridir. Fatih Sultan Mehmed 857/1453'te İstanbul'u fethederek Hz. Peygamber'in övdüğü komutan olma şerefini kazandığı gibi Sahn-ı Seman medreselerini fethetmekle (açmakla) de başka bir övgüye layık olmuştur. Filhakika Fatih Sultan Mehmed fethi müteakib hemen İstanbul'da tedrisata başlansın diye Ayasofya, Senserj ve Bahâs (Küçük Ayasofya), Pantokrator (Zeyrek), Hora Manastırı (Ka'riye), Altı Mermer Meryemi, Pantopopt (Eski İmaret), Sen Teodor (Vefa Camîi) ve Hriston kilisesi (İsa Kapısı Mescidi)ni câmi ve medreseye çevirmişti. Böylece sekiz kilise, sekiz câmi ve medrese haline gelmişti.

Fetihten on sene sonra 867/1462-63'te şehrin en hakim yerlerinden olan Havariyyun Kilisesi harabeleri üzerine külliyenin temeli atılmış ve sekiz senede 875/1470-71'de manzume tamamlanmıştır. Külliye câmi, Tetimme Medreseleri, Semaniye medreseleri, darüşşifa, imaret, hamamlar, kütüphaneler, dâruttalim, muvakkithane, tâbhane ve bahçeden meydana gelmekteydi.

Fatih Medreselerine Sahn-ı Seman Medreseleri denilmesinin sebebi, medreselerin yapıldığı mevkiin şehrin ortası olmasındandır. Yani şehrin ortasındaki Sekiz Medrese demektir. Bunlardan Haliç tarafında olanlara Karadeniz Ciheti Medreseleri, Marmara tarafında olanlarına da Akdeniz Ciheti Medreseleri denir. Her iki tarafta da başta ve sonda olanlar tek, ortadakiler çifttir. Kıble tarafından başlamak üzere birinci medreseleri Başkurşunlu, bitişiğindekilere çifte Başkurşunlu, bunlara bitişik olanlara çifte Ayak Kurşunlu ve sondaki tek medreselere de Ayak Kurşunlu Medreseleri denir. Her medresede bir dershane ve ondokuz oda bulunmaktadır. Bunların 15'i talebeler için, ikisi muid için ve ikisi de hizmetliler içindir. Buna göre Sahn-ı Seman Medreselerinde yatılı 120 talebe bulunmaktaydı.

Sahn-ı Semanın arkasında bulunan ve Semâniyeye hazırlık sınıflarından oluşan Tetimme Medreseleri ise Akdeniz cihetindekiler, ûla (1), sâni (2), salis (3) ve rabi (4); Karadeniz cihetindekiler ise hamise (5), sadısa (6), usabia (7) ve sâmine (8) olmak üzere sekiz medreseden oluşmaktaydı. Bu medreselerde de başlarında 10,

ortalarında 9 oda olmak üzere 76 oda bulunmaktaydı. Ali ve Hammer'e göre her Tetimme'de 8 talebe hücresi ve her hücrede 3 talebe bulunmaktaydı ki cem'an 192 öğrenci eder.

Sahn-ı Seman Medreselerinin kubbeli binalar olmalarına karşılık, Tetimme Medreseleri düz çatılı binalardı. Bugün Semaniyeler ayakta olmalarına karşılık Tetimmelerin Akdeniz cihetindekiler 1928'de Fevzi Paşa Caddesi açılırken yıkılmış, Karadeniz cihetindekiler de kısmen ayaktadır.

Osmanlı'da medrese hayatı ilk medresenin Orhan Gazi tarafından İznik'te açılmasıyla başlar ve Bursa ve Edirne'de açılan medreselerle devam eder. Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri medrese geleneğini sürdüren bu ilk devir Osmanlı medreselerinin Yıldırım Bayezid devrinde kısmi bir teşkilata kavuşmuş olduğunu Âlî'nin verdiği bilgiden (*Künhu'l-Ahbar*, Es'ad Ef., Nr. 2162 118[b]) öğrenmekteyiz. Ancak Osmanlı medreselerinde asıl teşkilatlanma Fatih Sultan Mehmed tarafından gerçekleştirilmiştir. Filhakika Sultan Fatih, 875/1471'de Sahn-ı Seman Medreseleri'ni inşa edince Molla Hüsrev, Ali Kuşçu, Mahmud Paşa ve Karamânî Mehmed Paşa'dan oluşan bir Maarif Şurasında Osmanlı medrese teşkilatının esasını bir kanun şeklinde hazırlatır ve kendi tasvibinden geçtikten sonra uygulamaya konulur.

Bu teşkilatta Osmanlı medreseleri:

1- Haşiye-i Tecrid Medreseleri (20'li Medreseler)

2- Miftah Medreseleri (30'lu Medreseler)

3- Kırklı Medreseler

4- Haric Medreseleri

5- Dahil Medreseleri

6- Sahn-ı Seman Medreseleri

7- Altmışlı Medreseler

olmak üzere 7 dereceye ayrılmıştır. Fatih Kanunnamesi'nde: "İbtida yeni mülazim 20 akçe medreseye, ondan 25, ondan 20, ondan 25, ondan 40, ondan 45, ondan 50 akçeye vasıl olur. 50 akçe Müderris cümle ağaların üstüne oturur. Sahn'a vardıktan sonra 500 akçe kadı olur. Andan kadıasker olur." (*TOEM* İlavesi, s. 20 vd) denilmektedir. Âli de: "Ebu'l-feth gâzi... zaman-ı saadetlerinde... Medaris i Semaniye'nin edna payelerine 25 akçe ile Haşiye-i Tecrid Medresesi denilir... Bu üslûbla bir sene mikdarı hareke idüb bedâatını ilan ettikten sonra Miftah Medreselerine ve 40 Medreselerine, badehû Haric ve Dahil ve Sahn'a varub" demektedir. (*Künhu-'l-Ahbar*, Üni. Kütp. 5959, 86ab). Yine Âli Efendi: "Medâris-i âliyeden gayrı Ayasofya Câmiine mülasıka bir medrese dahi vaz olunub 60 akçe ile bir fâdıl-ı fâyıke verildi" (*Künhu'l-Ahbar*, 86a) der.

Bu medreseler arasında şüphesiz ki en önemlisi, Sahn-ı Semân Medreseleridir. Fatih Sultan Mehmed, bu medreseleri kurduktan sonra onları yaşatmak için de Vakıf tesis ederek büyük akârât tayin etti. Bugün, bu akârat ihtiva eden vakfiyenin bilinen on ayrı sûreti bulunmaktadır. Bunlar;

1- Topkapı Sarayı Hazine Kütüphânesi nr. 1835. Arapça olup Fatih Tuğrasını taşıyan tek vakfiyedir. 1935'te Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından neşredildi.

2- Topkapı Sarayı Arşivi nr. 7744. II. Bayezid'in emri ile 901/1495'te asıl nüshadan istinsah edilmiştir. Türk-İslham Eserleri Müze'sindeki T. 2182'de kayıtlı vakfiyenin aynıdır. Bu da 1935'te birinci vakfiye ile birlikte neşredildi.

3- Türk-İslâm Eserleri Müzesi. T. 2182. 209/1495 tarihli ve 209 sahifedir. Arapça olan vakfiye, Topkapı Sarayı'ndaki nr. 7744'le aynıdır.

4- Türk İslâm Eserleri Müzesi, nr. 2202. 33, 85 boyunda ve 0.38 eninde reyhanî kırması ile yazılmış olup tomar halindedir. Baş tarafı eksiktir.

5- Topkapı Sarayı Hazine Kütüphânesi, nr. 16/1141. Arapça olup 149 sahifedir. 901 tarihli ve aynı kütüphânedeki 7744'te kayıtlı vakfiye ile aynıdır.

6- Vakıflar Umum Müdürlüğü Arşivi, 28. Anadolu Vakfiye Defteri s. 27-51. Türkçe suret olup, Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından 1938'de Eyyub Vakfiyesi ile birlikte neşredilmiştir.

7- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Fatih Devri Vesikaları, nr. 108. Türk-İslham Eserlerindeki tomar'ın bir kısmıdır. Arapça olup, Fatih Sultan Mehmed'in kütüphânesine vakfettiği kitapları hâvî liste Dr. Süheyl Ünver tarafından neşredildi.

8- Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivi nüshası. II. Bayezid'in 901/1495'te tanzim ettirdiği vakfiyenin bir sûreti olup Arapça ve 66 metre boyunda tomar hâlindedir.

9- Tapu ve Kadastro Arşivi Defterde *"hudut-nâme"* olarak kaydedilen vakfiye 55 varaktır.

10- Topkapı Müzesi Arşivi, nr. 3882. Türkçe olup Dr. Süheyl Ünver tarafından 1938'de neşredilmiştir.

Fatih Sultan Mehmed Vakfiyesinde İstanbul'daki bütün hayrat yer almış ve bunlara yapılan akârat sayılmıştır. Bunları özetlersek karşımıza şu akârât çıkar:

Araziler.

1- Tevabii ve levahıkı ile Silivri Kalesi,

2- Tekfu Dağı'na tâbî Benatos,

3- Rodos,

4- Çorlu'da Ereğli,

5- Kırk Kilise'de İskoblos,
6- Kara Hamza,
7- Seviler,
8- Hemşehrî,
9- Malkoçlu,
10- Padra,
11- Eriklice,
12- Bektaşlı,
13- Kara Kuşlu,
14- Koyun Kâfiri,
15- Vize'ye tabi Kariye,
16- Kurtcağız Viranı Arazisi,
17- Ispatıla,
18- Kara Yahya
19- Karbağa Reis
20- Aşağı Çetikci,
21- Sucuk Dere,
22- Kavaklı Dere
23- Gönç Çiftliği Karyeleri,
24- Vize'de Fekele,
25- Çorlu'da Hıristiyan Mahallesi,
26- Çeribaşı Çiftliği,
27- Candu,
28- Çorlu'ya tabi Serakine,
29- Papaslık,
30- Vize'ye bağlı Has Boğa,
31- Kırk Kilise'de Korice,
32- Dölye,
33- Yund Oğlanı,
34 Hızırcı,
35- Vize'ye tâbi Örenlu,
36- Kapanos,
37- Vize'de Çıknihori,
38- Hayrabolu'da Prafça,
39- Pınar Hisar'da Çeltiklik arkı,
40- Burgaz'da ark.

Çarşılar:

1- Mahmut Paşa imaretine yakın 128 sandıktan mürekkeb bezzaziye, 2- Bezzaziyeye bitişik 849 dükkan bulunan bitpazarı çarşısı, 3- 268 dükkan ile 32 hücreden mürekkeb Fatih Câmii yakınında Sultan Pazarı, 4- Mahmud Paşa ve dük-

kanları çarşısı (Sandal Bedestanı), 5- Can alıcı Kilisesi Mahallesinde 110 dükkanlık saraçlar çarşısı, 6- Daye Hatun Mahallesi'nde Mahmud Paşa Hamamı yakınında altlı üstlü 98 hücreli Bey Kervansarayı ve ona tabi 42 dükkan, 7- Eski Saray civarında altlı üstlü 31 hücreyi hâvi Bodrum Kervansarayı, ona bitişik 14 dükkan ve 9 hâricî hücre, 8- Tahta Kale'de 11 mahzen ve 16 üst hücreyi hâvi Yemiş kapanı ve ona bitişik 16 dükkan, 9- Tahta Kale'de iskeleye yakın hamam, 10- Alaca Hamamı, 11- Yahudiler Hamamı, 12- Sinan Paşa Hamamı, 13- Sırt Hamamı, 14- Kadıasker Hamamı, 15- Azebler Hamamı, 16- Balat Kapısı Hamamı, 17- Çavuş Başı Hamamı, 18- Kule Hamamı, 19- Fatih Câmii yakınında hamam, 20- Galata'da Süleyman Nühhas Mahallesi'nde Tophane Kapısı Hamamı, 22- Galata'da Câmi Mahallesi'nde hamam, 23- Saraçhane Başı'nda 35 beylik dükkanları, 24- 32 Salhane dükkanı ile beraber 2329 dükkan, 25- 835 ev, 26- 154 menzil, 27- 223 hücre, 28- 158 mahzen, 29- 4 kilise binası, 30-40 bozahane, 31- 3 boyahane, 32- 52 değirmen.

Vakfiyede medrese müderrislerine yevmi 50 akçe verilmesi şart kılınmış ve ilk müderrisler ismen zikredilmiştir. Buna göre sekiz medresedeki sekiz müderris şunlardır:

1- Molla Yegan-zâde Ali Çelebi,
2- Ahî Çelebi,
3- Kadı-zâde Kıvamüddin,
4- Molla Arab,
5- Abdurrahman Çelebi,
6- Sinan Kırmasti,
7- Molla Lütfi,
8- İzâri Çelebi.

Yine Vakfiye'ye göre Daruşşifada şu tabibler bulunmaktadır:

1- Hacı, yevmî 30 dirhem,
2- Muhyiddin yevmî 30 dirhem,
3- Ahî yevmî 15 dirhem,
4- Emir Seydi Ali, 13 dirhem,
5- Hüsam, 7 dirhem,
6- Ishak (Hıristiyan), 5 dirhem,
7- Mevlana Üveys, 8 dirhem,
8- Ivrana (Hıristiyan), 8 dirhem,
9- Sadruddin Aktan, 15 dirhem,
10- Bertoma (Yahudi), 3 dirhem.

Sahn-ı Seman Medreseleri'nde okutulan derselere gelince bunlar, kanunname, hatt ı hümayun ve terâcim-i ahvâl'den tesbit edebildiklerimize göre şunlardır:

1- Tefsir: Keşşaf ve Beyzavî
2- Hadis: Buharî, Mesabih, Meşarık.
3- Fıkıh: Hidaye,
4- Usûl-i Fıkıh: Telvih.

Sarf, nahv, belagat, mantık, matematik, astronomi ve kalem gibi dersler daha aşağı medreselerde okutulduğu için Sahn-ı Seman seviyesinde zikredilen yüksek ilimler okutulmuştur.

Sahn-ı Seman'ın hazırlık sınıfı olan Tetimme Medreseleri'nde de mantıktan *Şerh-i Şemsiye* ve Sahn'a hazırlık mahiyetindeki diğer ilim eserleri okuturlardı.

Osmanlı medreselerinde okutulan ilimler ve kitaplar konusunda müderrislerin büyük yetkileri bulunduğu, devlet veya vâkıflarca tesbit edilen ilim ve eserler dışında müderrislerin lüzumlu gördükleri ilim ve kitapları okuttukları bilinmektedir. Binaenaleyh Sahn-ı Semân Medreselerinde de okunan ilim ve eserlerin sadece bunlardan ibaret bulunmadığını unutmamak gerekir.

Tedris usülüne gelince, o devir medreselerinde takib edilen *cedel* usûlünün Sahn-ı Seman'da da takib edildiği bilinmektedir. Yani aktif bir metodla derse hazırlanmış öğrencinin ortaya koyduğu ders, bütün talebelerin iştirakiyle münakaşaya açılır ve neticede müderrisin de katkısıyla ders işlenirdi.

Bibliyografya

1- Kanunname, Âşir Efendi Ktp. nr. 1004.

2- Kavanin-i Örfiye-i Osmaniye, Ünv., Ktp. nr. 3239.

3- *Kavânin-i Âl-i Osman (Fatih Kanunnamesi)* İst. 1330.

4- Kavânin-i Örfiye-i Osmanî, Es'ad Efendi Ktp. Nr. 2362.

5- *Fatih Mehmed II. Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı Ank. 1938.

6- *Fatih Külliyesine Aid Diğer Mühim Bir Vakfiye*, Ank. 1938.

7- *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İst. 1970.

8- Âlî Mustafa, *Künhu'l-Ahbar*, İst. Ünv. Ktp. TY. 5959; Es'ad Ef. Ktp. nr. 2162.

9- Hasan Bey-zâde, *Tarih*, Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi, nr. 1434.

10- Katip Çelebi, *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ehakk*, İst. 1306.

11- Tarih-i Silsile-i Ulemâ, Esad Efendi Ktp. nr. 2142.

12- Mecdî, *Hadaiku'ş-Şakâyık*, İst. 1261.

13- Nevî-zâde Atâî, *Hadâiku'l-Hakâyık fi Tekmileti'ş-Şakâyık*, İst. 1268.

14- Adıvar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İst. 1970.

15- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri (III)*, İst. 1973.

16- ————————, *Fatih Devri (IV)* İst. 1974.

17- Ergin Osman, *Fatih İmareti Vakfiyesi*, İst. 1945.

18- Ünver, Süheyl, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İst. 1946.

19- ————, *Ali Kuşçu, Hayatı ve Eserleri*, İst. 1948.

20- Yaltkaya, Şerafettin, *Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler*, İst. 1940.

21- Muzaffer Gökman, *İstanbul'un Zaptının 500 üncü Yıldönümüne Yakın Fatih Külliyesi*, İst. 1943.

22- Baltacı Cahid, *XV-XVI, Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İst. 1976.

FATİH DEVRİ İLMÎ HAYATI İÇİNDE TIP EĞİTİMİ VE TABABET

Aykut KAZANCIGİL*

Fatih ile başlayan atılım dönemi ile Osmanlı yüzyılı sayılabilecek olan XVI. yüzyıldaki bilimsel gelişmeler belirli bir sıra takip etmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan (1299) Fatih'in tahta çıkmasına (1451) kadar geçen bir buçuk yüzyıllık sürede, müspet ilimler sahasında Osmanlı Türkleri arasında bilimsel açıdan belirli gelişmeler olmuş; matematik ve astronomide Kadızade-i Rumî ve tıpta Hacı Paşa vd... anılmaya değer eserler bırakmışlardır. Bununla birlikte özellikle Fatih'in tahta çıkmasıyla beraber Osmanlı Türklerinde müspet ilimlerin ve ilmî düşünüşün geliştiğine şahit olmaya başlıyoruz.

Fatih'in hayatı, kişiliği ve icraatı üzerinde gerek Türkiye'de gerek dış ülkelerde pek çok yayın mevcuttur. Bunlara özellikle 1953'den sonra yenileri ilave edilmiştir. Son yıllardaki yabancı yayınlara bir örnek olarak F. Babinger'in *Mehmet der Eroberer und seine Zeit* (München 1953) isimli kitabı zikredilebilir. Adı geçen eser, bugüne kadar kaynaklarının yayınlanmamış olmasına ve bazen yazarının tarafsız olmamasına rağmen dikkati çekecek bir değerlendirmedir. Fatih'in kişiliğini ortaya koyabilmek için başka bir imkân da kendisi ile aynı zamanda yaşayanların fikirleridir. Bu açıdan A. Pertusi'nin İstanbul'un fethi üzerinde çağdaşlarının görüşleri ve bu olayın dünyadaki yankılarını inceleyen büyük eseri önemlidir (*La Caduta di Constantinopoli,* 2 cilt, Milano, 1976). Bu kitap için ayrıntılı bir tanıtma yazısı ve yeni kaynakların ilavesi ile yapılan bir eleştiri için Bkz. M.H. Şakiroğlu: *Belleten* Cilt XLV/2, sayı 178 (1981), s. 139-154. Türkçe yayınlar için Bkz. İ. Binark, N. Parmaksızoğlu: *İstanbul, Fatih, Fetih ve Fatih Devri Hakkında Yazılmış Kitaplar Bibliyografyası,* İstanbul 1977. *İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Fatih" maddesinde, İnalcık, konuyu bir bütün olarak değerlendirdikten ve belli başlı kaynakları gözden geçirdikten sonra (H. İnalcık Mehmet II, IA, Cilt 7 (1957) s. 506-535), Fatih'in kişiliği hakkındaki görüşünü açıklamıştır.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi.

Fatih devlet kurmaktaki iradesi, sağlam inancı yanında büyük bir kültür destekçisi, yani bir Ortaçağ kavramıyla "mesen"dir. Bu devrin ilmî faaliyetlerinin bir özetini yapmaya başlamadan önce, Fatih'in ilme karşı gösterdiği ilgi ve himayeyi arasöz olarak söylemeyi lüzumlu sayıyoruz. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*'de uzun bir bölüm olarak, Fatih'in kişiliğini ve merakını eklektik bir açıdan ele almıştır. Kanaatimizce bu Batı tarihçilerinin de çok yaptıkları gibi yanlış bir değerlendirmenin ürünüdür. Burada herşeyden önce önemli olan husus, Fatih'in İstanbul'da Bizans kültüründen arta kalan olarak ne bulduğudur.

Bizansta kültür hayatı ve yüksek mektepler üzerine çeşitli incelemeler yapılmıştır (Bkz. Adnan Adıvar: İstanbul'un Fethi Sırasında Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti, *Tarih Dergisi* Cilt VI (1954) s. 1-14). Konumuzla daha yakın ilişkileri açısından tıp ve matematik konusunda da bazı araştırmalar vardır (Bkz. Hamit Dilgan: *Bizans'ın Matematik Kültürü,* İstanbul 1963; Semavi Eyice: Bizans Devrinde İstanbul'da Tababet, *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası,* Cilt 21 (1958) s. 657-681). Genel anlamda Bizans bilim dünyasını, karşılaştırma yöntemi ile bilim tarihi açısından inceleyen Tekeli'nin araştırması, gerek kapsadığı dönem, gerekse kaynak değerlendirmesi bakımından önemlidir (Bkz. S. Tekeli: *Modern Bilimin Doğuşuna Bizans'ın Etkisi,* Ankara 1975).

Fatih'in ilme olan hizmetlerine tanıklık eden anıtlardan en önemlisi, hiç şüphesiz, camiinin etrafında yaptırdığı medreselerdir. Bu medrese o dönemde adet olduğu gibi sağlam bir vakfiye ile süreklilik sağlamıştır. *Fatih Vakfiyesi* adıyle, Tahsin Öz tarafından yayınlanan vakfiyenin 14. sayfasında camiin etrafında Medaris-i Semaniye adıyle 8 medrese ve her medresenin arkasında da daha küçük ve "tetimme" denilen başka sekiz medrese yapılmış olduğu yazılıdır. Camiin batı tarafında bütün medreseler müderrisleriyle öğrencilerinin faydalanmasına mahsus olmak üzere, bir kütüphane ve yine camiye yakın iki güzel yerin birinde bir darüşşifa inşa edilmiştir; burada baştan ayağa kadar bütün hastalıkların tedavisini ve ilaçların verilmesini Fatih emrediyordu.

Darüşşifaya ait satırlarda "cüz'iyat ve külliyatı ve tıbbın ilmî ve pratik (amelî) kısımlarını bilen, kavrayışlı, belirtilerden sonuç çıkarabilen, hastalıkların nedenlerini kestirebilen ve bulabilen, onları tedavi edebilen, çok esirgeyici ve merhametli, tecrübesi çok" bir hekimin günde 20 dirhem maaşla ve bir de cerrahlık sanatını bilen bir cerrahın günde 5 dirhemle tayini şart kılınmış olması gösteriyor ki, ilk zamanda müderrislere daha az maaş tahsis edilmiş ve darüşşifaya yalnız bir hekim tayin olunmuştur. Yine Arapça vakfiyeye göre, darüşşifa için ilmî ve pratik alanlarda hâzık ve becerikli, ferâgat sahibi iki hekim, bir kehâl (göz hekimi), bir cerrah (operatör), eczacı, hademe ve kapıcı tayin ve hekimlerin, her gün iki defa hastaları ziyaret etmesi şart kılınmıştır. Vakfiyede hastalara verilecek yiyeceklere harcanacak paranın miktarı, kısacası her şey göz önüne alındığı gibi, darüşşifaya ait olan bölümün sonunda ahçının hastalara yarar her türlü yemekler (peklik verici, ekşi ve

tatlı) pişirmeyi bilmesi ve hasta hizmetçilerinin hastalarla güzel güzel konuşup onlara iyi muamele eder insanlardan olması şartları eklenmiştir. Yazık ki, bu vakfiyelerde medreselerde okutulan derslerin adları verilmemekte, fakat darüşşifada tıp öğrenimi yapanların tatbikat yaptıkları anlaşılmaktadır.

Cami'ye yakın güzel yerlerin birinde darüşşifa yapılacağı belirtildiği gibi, ikincisinde gurbetten gelen ulemanın ve yolcuların barınması ve beslenmesi için bir tâbhâne (misafirhane) kurulduğu söylenmektedir. Vakfiyede Medâris-i Semâniyenin her biri için aklî ve şer'î ilimlerde başarılı birer müderris, günde 50 dirhem=250 gümüş kuruşla tayin edilmiş ve bu müderrisler, tatil günleri dışında, her gün öğrencilerin eğitim ve öğretimiyle görevlendirilmişti. Bundan başka, her müderrisin yanına, ilk bilgileri öğrencilere okutup müzakere edebilecek bir *mu'îd*, yani asistan, günde 5 dirhem=50 gümüş kuruş ücretle tayin edilmiş ve her medreseye ancak günde 2 dirhem maaşlı 15 öğrenci alınması şart koşulmuştur. Tetimme medreselerinde her hücreye (odaya) harcamalar için ayda 15 dirhem para bağlanmıştır.

Bu vakfiyede dikkate değer taraf, kütüphanenin hâfız-ı kütübüne verilmiş olan görevin açık seçik belirtilmiş olmasıdır ki, o vakitler kitaba karşı olan saygı ve kıskançlığı gösterir. Kitaplar, "yararlı ve kitapların adlarını bilen" hâfız-ı kütüb tarafından müderrislerle öğrencilere nöbetleşe olarak ödünç verilecek ve maiyetinde bulunan bir katip de bütün kitapların adlarını bir deftere kaydettikten sonra, onları muhafaza ve hatta bir kitabın yapraklarından birinin kaybolmamasına dikkat eyleyecektir. Vakfın nâzırı yahut kâimmakâmı her üç ayda bir kere teftiş etmeye mecbur tutulacaktır. (Ünver, Süheyl: "Fatih Külliyesine Aid Diğer Mühim Bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: I, s. 39-45, 1938; Ünver, Süheyl: "Fatih Külliyesinin İlk Vakfiyesine göre Fatih Darüşşifası", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, C. 5, No. 17, s. 17, 1940).

Fatih medresesinde öğretimin Fatih zamanında Sadrazam Mahmud Paşa ve Ali Kuşçu taraflarından düzenlendiği, önce tetimme medreselerinde ilk dersler okunduktan sonra asıl Medâris-i Semâniye'ye geçildiği ve müderrislerin bir medreseden daha büyük bir medreseye nakil için, padişah huzurunda bir çeşit müsabaka imtihanı geçirdikleri anlatılmaktadır. Bu medreselerde ayrıca matematik, astronomi ve tıp okutulduğu *İlmiye Sâlnamesi*'nde belirtilmektedir.

Fetihten hemen sonraki günlerde, ilk medrese eğitimi Ayasofya'da başlamış ve camiin yanındaki papaz odaları boşaltılarak talebeye tahsis edilmiştir. Ayasofya Baş Müderrisliğine Molla Hüsrev tayin edildiği gibi, İstanbul'un ilk kadısı ve Ayasofya'yı cami olarak tescil eden Hızır Çelebi ilk müderrisler arasındadır; daha sonra Ali Kuşçu da Ayasofya'da müderris olmuştur. Molla Zeyrek de Zeyrek Camii'nde müderris olarak derslere başlamıştır. İşte İstanbul'daki ilk iki medrese bunlardır. Fatih Medreselerinin yapımı bitince, Zeyrek'teki talebe oraya taşınmış, Ayasofya'da ise

eğitime aynı şekilde devam edilmiştir. Ayasofya-i Kebir Medresesi, mazbut Selâtin medreselerin kıdem ve ehemmiyetçe başında gelir. Ayasofya'daki bu ilk medrese, caminin kuzey tarafına doğru inşa edilmiş, buna daha sonra II. Bayezid bir kat ilave ederek evkafını kendi tesisine bağlamıştır. Bina daha sonraki yıllarda, özellikle II. Mahmud zamanında tamir görmüştür (S. Ünver: *Fethin 511'inci Yıldönümü Konferansları*, İstanbul 1964, s. 19-20). Bu medrese son yıllara kadar mevcuttu; 1869'da yapılan bir sayımda Ayasofya medresesinin İstanbul'un en kalabalık kuruluşlarından biri olduğu görülmektedir (Bkz. M.S. Kütükoğlu: 1869'da Faal İstanbul Medreseleri, *İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, Cilt VII-VIII (1976-1977) s. 286 ve s. 301). Burası 1924 yılına kadar Darü'l-Hilafe medresesi olarak kullanılmış, 1934 yılında Ayasofya müze olurken anlaşılmaz bir nedenle içindeki onbinlerce defter atılmış ve garaipten olarak modernleşme gerekçesiyle yıktırılmıştır (resmi için Bkz. S. Ünver, *Ali Kuşçu*, İstanbul 1948).

Fatih Medresesindeki eğitim programları için yeni araştırmalarla bilgi edinilmektedir (Bkz. H. Atay: Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameler, *Vakıflar Dergisi*, Cilt 13 (1981) s. 171-235; ayrıca belirtilen kaynaklarda bu konuda bilgiler mevcuttur). Fatih Medreseleri içinde Süleymaniye'de olduğu gibi ayrı bir tıp medresesi olmadığı malumdur. Ancak tıp eğitimi yapıldığı veya hiç değilse medresede hem öğretici hem de tıp talebesinin bulunduğu anlaşılmaktadır (S. Ünver: *Fatih Devri İlim Hayatı*, İstanbul 1946; A. Sayılı: Higher Education in Medieval Islam, *Ankara Üniversitesi Yıllığı*, Cilt II (1948) s. 30-71; B. N. Şehsuvaroğlu: *İstanbul'da Tıp Öğretiminin Tarihçesi. Tıpta 500 yıl*, İstanbul 1971).

Fatih döneminde temeli atılan kuruluşlardan biri de hekimbaşılık kurumudur. Devlet kademesinde belirli bir protokol yeri olan bu kurum da 1860'lara kadar önemini korumuştur. Hekimbaşılığın başlangıcının Fatih döneminden öncesine gittiği düşünülebilir (Şeyhî gibi) ancak kurumlaşması bu dönemde olmuştur (M. Tahir: *Osmanlı Müellifleri*, Etibba faslı, Hekimbaşılar listesi; S. Ünver: Hekimbaşı Hayrullah Efendi'ye göre Hekimbaşı Listesi, *T. T. Arş.* İstanbul 1941 ve A.H. Bayat: *Hekimbaşılar Listesi*, İzmir 1993). Burada belirtilmesi gereken Darüşşifa hekimliği ile Saray hekimliği arasında bir ilişki olduğunun bilinmesidir. Bu ilişkinin yalnız idarî olmadığına ait belgeler vardır. Mesela Topkapı Sarayı arşivinde kayıtlı diğer bir vesikada da hekimbaşının okuttuğu kitapların listesi mevcuttur. "İç hazineden ta'lim için hekimbaşıya verilen kitaplardır" başlıklı bu vesikanın arka sayfasında, kitapların 983/1575 tarihinde Molla Kasım'a ve 988/1580 tarihinde ise yerine hekimbaşı olan İsa Çelebi'ye teslim olundukları kayıtlıdır. Böylece hekimbaşıların eğitim ile yakından ilgilendikleri anlaşılmaktadır (Bkz. Nil Sarı: *Osmanlılarda Tıp Eğitimi*, VIII. Tarih Kongresi, Ankara 1981). Adı geçen çeşitli kuruluşların birbirleri ile eğitim bakımından ilişkileri ve bu ilişkilerin zaman içindeki değişimi ancak yeni belgelerin ışığında açıklığa kavuşacaktır.

Fatih döneminde hızla gelişen önemli bir kuruluş da Enderun Mektebidir. Bir yüksek okul niteliğindeki bu kuruluş içinde askerlikten, idarecilikten güzel sanatlara kadar çeşitli eğitim bölümleri olduğu gibi bir de hastane mevcuttur. Tanzimat dönemine kadar Enderun'a Galata Sarayı, Eski Saray ve Edirne Sarayı gibi orta dereceli saray okullarını bitirenler alınıyordu (I. Baykal: *Enderun Mektebi Tarihi*, 1953). Aslında idare mekanizmasının içinde toplandığı Osmanlı sarayı iç ve dış iki ana bölümden oluşmaktadır. Enderun mektebi dış veya *Birûn* bölümündedir. Çok güçlü bir kültürleşmenin gerçekleştirildiği bu ortam hakkında temel başvuru kitabı I.H. Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı* (1945; ikinci baskı 1984) adlı eseridir. Bizim açımızdan teknik kadroların yetiştirilmesine baktığımız zaman bunun hem eğitim, hem uygulama ile iki yoldan olduğu anlaşılmaktadır. Ancak hangi yol olursa olsun çıkış noktası II. Murad zamanında kurulmuş olan Enderûn veya bazen de Kapıkulu ocaklarıdır. Bu konuda önemli bir kaynak için bakınız: S. Turhan: Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları, *D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.1, Sayı 1, 157-202, 1963. Ayrıca Osmanlı Sarayında belirli şekilde bir teknik eğitim modeli de uygulanmaktaydı (A. Terzioğlu: Saray-ı Hûmâyun'da Teknik Eğitim, *Tarih ve Toplum*, Cilt 2, Sayı 10 s. 50-55, Ekim 1984). Osmanlı Devletini 400 yıl idare eden bu saray üniversitesi hakkında elimizde yeterli bilgi yoktur. Enderûn XIX. yüzyıl ortalarından itibaren yeni okulların gelişimi ile önemini kaybetmiş, bir gölge kuruluş haline gelmiş ve 1909'da kapatılmıştır. Bu kurum hakkındaki son önemli araştırmalardan birinde toplu kaynaklar ve bilgiler değerlendirilmiştir (Ülker Akkutay: *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984).

Fatih döneminde müspet ilimler alanında yetişen bilginler ve eserleri şöyle sıralanabilir: Matematik ve astronomi bakımından, Osmanlı Türklerinin oldukça parlak bir çağı, Fatih zamanında Türkistan'dan İstanbul'a gelen Alâeddin Ali bin Muhammed Kuşçu ile başlar. Babası Semerkant'ta, Timur'un torunu meşhur astronom Uluğ Bey'in doğancısı Kuşçu lakabıyle anılan bu bilginin XV. yüzyılın ilk dörtte birinde doğmuş olması muhtemeldir. Semerkant'ta bulunduğu sırada bizzat Uluğ Bey'den ve Kadı-zâde'den matematik ve astronomi öğrenen Ali Kuşçu, Uluğ Bey'in büyük teveccüh ve sevgisine nail olmuştur. Ali Kuşçu, bir aralık Kirman'a giderek, öğrenimini tamamlamış ve orada yazdığı *Hallü'l-İşkâlü'l-Kamer* risalesi ile dönmüştür. Semerkant'a dönüşünden sonra, Uluğ Bey rasathanesinin müdürü Kadızâde'nin vefatı üzerine, rasathanenin başına geçmiş ve *Uluğ Bey Zîc*'inin tamamlanmasına yardım etmiştir. Nihayet Uluğ Bey'in, kardeşleri tarafından şehit edilmesi üzerine, Ali Kuşçu Azerbaycan'a hicret ederek, Akkoyunlu padişahı Uzun Hasan'ın maiyetine girmiş ve onun tarafından Fatih'e elçi olarak gönderilmişti. Doğu ve Batı bilginlerini sarayında toplamayı pek seven Fatih, Ali Kuşçu'yu Ayasofya medresesine günde 200 akçe maaşla tayin etmiş ve Kuşçu, Uzun Hasan'ın yanına dönüp elçilik görevini tamamladıktan sonra, aile ve adamlariyle birlikte yeniden Türkiye'ye dönmüştür ki, bu yolculuğunda kendisine günde 1000 akçe

yolluk verilmiştir. Bu cömertçe yolluk Fatih'in gerçek bilginlere olan saygı ve sevgisini göstermek için yeterlidir.

Ali Kuşçu'nun hayat hikayesi ve eserleri hakkında İ.Ü. Fen Fakültesi "Monografileri içinde bir kitap yayınlanmıştır (Bkz. S. Ünver: *Türk Pozitif İlimler Tarihinden Bir Bahis; Ali Kuşçu, Hayatı ve Eserleri,* İstanbul, 1948). Burada, bilinenlerin dışındaki yeni bulguları önsözde Ünver şöyle anlatmaktadır: "Monografinin orijinal tarafı Ali Kuşçu'nun şimdiye kadar bilemediğimiz bazı taraflarına yer verilmiş olmasıdır. Mesela İstanbul'un tul ve arz derecesini bir defa daha kendisi tayin etmiştir. Fatih Külliyesine bir güneş saati yapmıştır. Fatih'in huzurunda konuşulan ve kendisinin hazır bulunduğu bir bilimsel tartışma konusu ele geçmiştir... Kütüphanesine ait eserleri, el yazısı ile Fatih'e hediye ettiği kitapları, medrese nizamnamesinin bir kısmını ve nihayet resmini bulduk..." Ali Kuşçu İstanbul'da Ayasofya medresesi müderrisliğinde çalışmış ve nihayet 16 Aralık 1474'de vefat ederek, Eyüp türbesi yakınına gömülmüştür.

Fatih medreselerinin düzenlenmesine de yardım eden Ali Kuşçu'nun ilmî çalışmaları iki kısma ayrılabilir; bunlardan kelam ve filolojiye ait eserleri bkz. *İslam Ansiklopedisi,* mad. Ali Kuşçu) ve matematik ve astronomi üzerine yazdığı eserler. Bunların önemlilerinden birisi Farsça yazılmış olan *Risâle fi'l-Hey'e*dir. Bu eser, bir önsözle iki makale üzerine düzenlenmiş olup, Uzun Hasan seferi sırasında yazarı tarafından Arapçaya çevrilmiş ve sonuna gökcisimlerinin dünyamızdan uzaklıklarına dair bir bölüm koyarak, zafer günü tamam olduğu için "Fethiye" adıyle Fatih'e takdim etmiştir.

Risâle-i Fethiye'nin birçok şerhleri vardır. Bunlardan biri mühendishane başhocası Seyyid Ali Paşa (ölm. 1845) tarafından yazılmış *Mir'atü'l-Âlem* adındaki şerhtir. Bu da gösteriyor ki, Ali Kuşçu'nun eseri Batı ilminin Türkiye'ye girmesinden sonra bile okunmakta ve muteber tutulmaktaydı.

Öte yandan, Farsça yazdığı *Risâle fi'l-Hisâb*'ı Arapçaya çevirerek, *Risâle-i Muhammediye* adıyle Padişah'a takdim etmiş olduğunu da biliyoruz. Ali Kuşçu'nun en önemli eseri, Salih Zeki Bey'e göre, *Uluğ Bey Zîc*'ine yazdığı şerhtir. Bu şerh, o zaman bilinen yüksek matematikle Zîc'deki sav başlarının ispatını vermesi bakımından çok önemlidir. Ayrıca Ali Kuşçu 1473 yılında Fatih Camii'ne bir güneş saati yapmıştır. Bu dikey bir güneş saati olup sağdaki minarenin altındadır. (S. Ünver, Sur les cadrans solaries horizontaux et verticaux en Turquie, *Archives Internationales d'Histoire des Sciences,* Sayı 28-29, s. 254-266) (S.T.) Fatih zamanının matematikçilerinden biri de İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in oğlu Yusuf Sinan Paşa'dır. Bizde daha ziyade *Tazarruât*'ı ile meşhur olan Sinan Paşa Ali Kuşçu'nun İstanbul'a gelmesinin peşinden, onun dersleriyle, kendi öğrencilerinden Molla Lütfi aracılığıyle temasa geçmiş, yani Ali Kuşçu'nun derslerine devam eden Molla Lütfi bu derslerden öğrendiklerini hocasına aktarmış, hocası Sinan Paşa da, bu bilgilerle,

meşhur *Çağminî* astronomi risalesine bir şerh yazmıştır. Sinan Paşa, 881 yılında, Padişah'ın gazabına uğrayarak, hapse atılmışsa da sonradan Sivrihisar'a kadılık ve Müderrislikle gönderilmiştir.

Hüsameddin Tokadî adında bir zat da, gökkuşağı üzerine küçük bir kitap yazmış, ayrıca II. Murad devrinde yaşayıp Fatih'in ilk senelerinde vefat eden Fethullah Şirvanî, Semerkant'tan Kastanonu'ya gelerek, oranın hâkimi İsmail Bey'in iltifatını görmüş ve orada kelam ve mantıktan başka astronomi ve matematik okutmuş ve bu suretle Batı Türkeli'nde yüksek matematik ve astronomi eğitimi başlamıştır. Bu öğretim esnasında hocası Kadı-zâde'nin *Eşkâlü't-Te'sis* açıklamasına haşiye yazdığı gibi *Çağminî*'ye de ayrıca bir açıklama yazmıştır ki, son zamanlara kadar medreselerimizde makbul bir eser sayılırdı (A. Adıvar: *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1982).

Fatih zamanında fıkıh ve kelam ulemasının da tabiî ve fizikî ilimlere ilgi gösterdiklerini biliyoruz. Bu gibi ulemaya o zamanlar Batıdaki *Doctores universales*, yani 'her şeyden dem vuran ulema' gözüyle bakmak kabildir. Nitekim Fatih yüzyılının ünlü bilginlerinden Hocazâde, filozof, matematikçi, astronom Ömerü'l-Ebherî'nin (ölm. 1265) eski fizik üzerine yazmış olduğu *Hidâyetü'l-Hikme*'sine, Mollazade Ahmed bin Muhammedü'l-Harzayanî'nin yazdığı şerhe bir çıkma yazmıştır. Hocazâde bu eserde eski fiziğin, tabiî cisimlerdeki hareket, sükûn ve meyil gibi özelliklerini açıkladıktan, nokta ve çizgi üzerine bazı bilgiler verdikten sonra, ışık ışınlarını ve gökkuşağını ve başka gök olaylarını anlatır. Hocazâde'nin bu çıkması eksik kalmış, sonradan, 1509 tarihinde, Mehmed Muğlavî adlı bir zat tarafından tamamlanmıştır. Hocazade'nin *Tehâfüt* adlı ünlü eseri Gazalî'ninkiyle birlikte 1303'te Kahire'de basılmış ve İran ile Arabistan'da meşhur olmuştur. O dönemde eskiçağ filozoflarının metafizik meselelerde yanlışları olduğunu, fakat fizikte hata etmediklerini söylemekle, kendisinin Aristo fiziğinin taraflısı olduğunu göstermiştir. Hocazâde, Fatih devrinde Sadrazam Mahmud Paşa'nın kıskançlığına uğramış, fakat II. Beyazıd zamanında yeniden Bursa'da Sultaniye medresesi müderrisliğine ve Bursa kadılığına tayin edilerek orada vefat etmiştir.

Fatih döneminin hiç kuşkusuz dünya çapındaki büyük hekimi Şerafeddin Sabuncuoğlu'dur (1386-1470). Amasya'da doğan Şerafeddin'in babasının adı Ali, dedesi ise, Çelebi Sultan Mehmed'in (1413-1421) "Hekimbaşı"sı ünlü hekimlerden Hacı İlyas'tır. Amasya Dürüşşifasında eğitimini yapmış, sonra yıllarca aynı yerde cerrah olarak çalışmıştır. Yıldırım Beyazıd'dan Fatih'e kadar Osmanlı Padişahları döneminde yaşamıştır. Fatih'in Amasya valisi olduğu 1437'lerde Sabuncuoğlu 50 yaşında tecrübeli bir tabîb olarak görev ifâ etmektedir. Sabuncuoğlu'nun en ünlü eseri *Cerrahnâme-i Hâniye* adlı cerrahi kitabıdır. Zahravî'ninde ünlü *Et-Tasrîf* adlı eserinin tercümesidir. Yalnız aslında bulunan cerrahi aletler resimlerinden başka Türkçesine hastaların duruşunu gösterir resimleri de ilave olunmuştur ki, cerrahi

eğitimi bakımından son derece büyük bir yeniliktir. Bunun yanında *Mücerrebnâme* adlı son derece orijinal bir klinik uygulama kitabı ile *Zahire-i Harzemşâhî*'nin sonundaki *Akrabadin* kısmını da Türkçeye çevirmiştir.

Cerrahnâme'nin tam çevri mi yoksa bazı bölümlerin ilavesi ile ortaya çıkan bir kitap mı olduğu çok tartışılmıştır. Sabuncuoğlu'nun bazı ilaveler yaptığı muhakkaktır. Zira, Sabuncuoğlu'nun bizzat kendisinin *Cerrahiye-i İlhaniye* içinde altı yerde "Şeyh Zahravi nakleder" veya "Şeyh nakleder" diyerek yazardan bahsettiği Ünver tarafından tespit edilmiştir (Bkz. S. Ünver: Sabuncuoğlu Şerafettin'in Cerrahiye Kitabında Göze Ait Bahisler, Resimler ve İzahları, *Göz Kliniği* (İstanbul) Vol. 1,3 (1943) s. 36 ve dip not 1). Ayrıca son yıllarda Manisa Kütüphanesi'nde (No: 1844) *Kitâb-ı Zahravî* adı altında bir *et-Tasrîf* çevirisi daha tespit edilmiştir (A. Dizdar: 15. Yüzyılda Türk Diş Tababeti ve Şerafeddin Sabuncuoğlu. *1. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, Cilt 2 (1981) S. 39).

Konu ile başta Ünver olmak üzere çok kişi uğraşmıştır. Sabuncuoğlu'nun eserlerine ait bilgi ve kaynakça ekli olarak verilmiştir. Bunun yanında son yıllarda Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Şerafeddin Sabuncuoğlu adına bir kongre düzenlemiş ve kongreye sunulan tebliğler Hulusi Köker tarafından yayınlanmıştır (1985). Ayrıca İlter Uzel T.T.K'da bir bütün olarak *Cerrahâmen*'in orijinalini yayınlamıştır.

O devirde Fatih'in etrafında toplanan önemli bir hekimler grubu olduğu kuşkusuzdur. Bu ünlü hekimlerden Altıncızade adında, en ziyade idrar yolu hastalıklarıyla uğraşan bir hekim vardır. Kendisi tarihin dediğine göre, idrar tutulmasını İbn-i Sina'da okuduğu yolda bir sonda ile tedavi etmiştir. Bu usûlü Türkiye'de ilk defa kullanmış olduğu sanılabilir. Bundan başka, Altıncızade'de idrar yolunda biten bir et parçasının, yine sonda ile tedavisine dair bir kayıt vardır (bkz. Süheyl Ünver: *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, yıl 5, sayı 18, 1940). Fatih devri ulema (bilginler) defterinde yer alan bu ünlü ilim adamı oldukça yaşlı ölmüştür. Herhangi bir eseri yoksa da o da Hekim Kutbeddin gibi Âhi Çelebi'ye hocalık etmiştir ve Âhi Çelebi üroloji alanındaki o kıymetli eserini, *Hasatü'l-Kilye ve'l-Mesâne*'yi onun tesiriyle yazmıştır.

Yine aynı devirde 1467 yılında Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Muhyiddin Meyhi adlı bir öğrencisi kolaylıkla ezberleyebilmek için, Hacı Paşa'nın *Teshil* adlı eserini hocasının tavsiyesiyle nazma çekmiştir. Bu eser Amasya valisi Şehzade Beyazıd'ın bir şehzadesine ithaf olunuyor. Fakat ithaf sayfası harap olduğu için, şehzadenin adı okunamıyor. Bu hekimler arasında *Maidetü'l-Hayat* yazarı Akşemseddin Mehmed bin Hamza (1390-1459): ki içinde mikrop ve bulaşma fikrine öncülük eden "Cümle marazların (hastalıkların) sur'et-i nevi'yesi (çeşidi) itibariyle, nebat ve hayvanlarda olduğu gibi, tohumları ve asılları vardır" cümlesi dikkati çekmektedir. Yine dikkati çeken Eşref bin Muhammed (?-?) *Hazâ'inü's-Saâdât* isimli Türkçe değerli bir tıp kitabının yazarıdır. Bilinen tek nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesi Ha-

zine 557 numarada kayıtlı olup, 1952 yılında Bedii Şehsuvaroğlu tarafından bulunmuş ve yayınlanmıştır. Yazarın tıbbî bilgisi ve deontolojiye verdiği önem dolayısıyla devrinin değerli bir hekimi olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca Hekim Şükrullah Şirvani (?-1460) Amasya Darüşşifasında yetişmiştir. II. Murad (1421-1451) devrinde, Edirne Sarayı'na hassa hekimi olarak girmiştir. Bizzat Fatih Sultan Mehmed'in hürmet ettiği bilim adamlarından biridir. 1460'da vefat etmiştir. *Behçetü'l-Tevârih* isimli tarihî bir eseri vardır. Hekim Beşir Çelebi (?-?) devrinin çok değerli bir âlimidir; hekim, şair ve tarihçidir. Karamanoğullarının hizmetinde iken II. Murad devrinde, kendisinin *Mecmuatü'l-Fevâid* isminde iç hastalıklarıyla ilgili 30 bahis üzerine düzenlenmiş değerli bir tıbbî eseri vardır ki, son bölümde alfabetik olarak droglar verilmiştir.

Hekim Arap (?-?) Fatih Sultan Mehmed'in ulema (bilginler) defterine kayıtlı yedi ünlü hekimden biridir. Arap ülkelerinde yetiştikten sonra Fatih tarafından İstanbul'a çağrılmıştır. Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid devirlerinde saray hekimliği yapmıştır. Hekim Kutbeddin Ahmed'in (?-1497) asıl adı Ahmed'dir. Kutbeddin ise takma adıdır. Babası, aslen İran'lı olan Hekim Nefis Kirmânî'dir. Babası gibi Hekim Kutbeddin de Timur'un torunlarından Sultan Ebu Said Gürgani (1451-1469)'nin vezirlerindendir. Siyasi nedenlerle Hekim Kutbeddin o tarihte Anadolu'ya geçerek Fatih Sultan Mehmed'in hizmetine girmiştir. Kendisi, karakter sahibi ve mesleğinde çok yetenekli olması nedeniyle Fatih'ten büyük iltifat ve ödüller görmüştür.

Hekim Hoca Ataullah (?-?) ve Hekim Lâri (Abdülhamid Çelebi (?-?) de Fatih Sultan Mehmed devri ulema (bilginler) defterinde yer alan yedi ünlü hekimden biridir. Bu arada Hekim Lâri, Fatih Sultan Mehmed'i ölüm döşeğinde tedavi eden iki hekimden biridir. Hekim Yakup Paşa nasıl Venediklilere hizmet etmekle suçlanmışsa, Lâri de yanlış tedavi yapmakla suçlanmaktadır. Görüldüğü gibi Fatih'in çevresinde güçlü bir kadro mevcuttur. Bu hekim bilgin kadrosunun sonuncusu belki de onu öldüren kişi Hekim Yakup Paşa'dır (1425-1481).

Hekim Yakup Paşa (1425-1481) Fatih Sultan Mehmed devri ulemâ (bilginler) defterinde kayıtlı 7 ünlü hekimden birisi olup Fatih zamanında hekimbaşılığa kadar yükselmiştir. Aslen İtalya'lı bir Musevidir. İtalya'da Gaeta'da doğmuş, tıp tahsil ederek doğduğu ülkede çalışmağa başlamıştır. Ancak Papa V. Nicola'nın İtalya'da yaşayan Musevî ve Arapları aforoz etmesi ve meslekî imtiyazlarını kaldırması üzerine bir çok ırkdaşı ile beraber o da Osmanlı ülkelerine göçmek zorunda kalmıştır.

Politik davranışları, mesleki ve üstün yetenekleri nedeniyle daha şehzadeliğinde Fatih Sultan Mehmed'e bağlanan Yakup Paşa, Fatih'in özel hekimliğinden başka danışmanlığını da yapmaya başlamıştır. Ortam dolayisiyle sonradan Müslüman olunca vezirliğe ve paşalığa kadar yükselmiş, uzun süre hekimbaşılık yapmıştır. Yazılı bir eseri elimize geçmemişse de hekim olarak başarılı olmuştur.

Fatih Sultan Mehmed'in son derece güvendiği bir insan olduğu için onun emri ile hastalıklarında Padişah'ı hep o tedavi etmiş, hatta ölüm döşeğinde bile başucunda bulunmuştur. Ancak Sadrazam Karamanî Mehmed Paşa kendisinden şüphe ettiği için Fatih'in son hastalığında Padişah komaya girer girmez Sadrazam, Yakup Paşa yerine Hekim Larî'yi davet eder, buna rağmen Fatih, komadan çıkar çıkmaz yine Yakup Paşa'yı istermiş. Her iki hekimin de davranışları ve tedavileri, daha o zamanlar, söylenti konusu olmuş ve bu husus kaynaklarda da yer almıştır. Fatih devrine çok yakın olan Aşıkpaşazade ilk olarak Fatih'in ölümündeki şüphelerden şu satırlarla sözetmektedir: (Şehsüvaroğlu)

Tabibler şerbeti kim virdi Hane,
O Han içti şarabı kane kane,
Ciğerin doğradı şerbet o Hanın,
Lemindem zâri etti yane yane,
Dedi niçin bana kıydı tabibler,
Boyadılar ciğeri canı kane,
İsabet etmedi tabib şarabı,
Timarları kamu vardı ziyane.

Yüzyıllar sonra Babinger'in Venedik arşivlerini inceleyerek yaptığı yayınların gösterdiği gibi, bu söylentiler doğrudur ve Yakup Paşa kendisini vatanından kovan Venediklilerin vadettikleri paralara konarak koruyucusu olan Fatih Sultan Mehmed'in hayatına kıymağa çalışmıştır (B. Şehsüvaroğlu: *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984).

Bu hakikaten ilginç konuda yukarıdaki alıntıyı kaleme alan Şehsüvaroğlu tıp tarihçileri içinde en açık seçik tavır alanlardan biridir. Uzluk (Ankara, 1965) aynı konuda çeviri ve değerlendirmeler yapmıştır. Ünver, o dönemde İstanbul'da olan bir papazın Latince mektubunu eski Galatasaray hocalarından Père Dubois'nın yardımı ile yayınlamış (İstanbul 1963), bazı tarihçiler de değinmeler yapmışlardır. Ancak nedense konu ile ilgili bizim arşiv belgelerimiz daha tam olarak derlenmemiştir. Burada elimizdeki tek ilginç ve önemli belge, ünlü eczacılık tarihçisi Naşit Baylav'ın tesbit ettiği bir yazma içindeki (*Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1968) ilaç tarifidir. Adı geçen ilacın tertibinde öldürücü hassası bilinen *Striknin*'in az miktarda mevcut olduğu görülmekte ve bu ilacın Fatih'e uygulandığı metinde açıklanmaktadır. Ancak ne olursa olsun konu üzerinde daha araştırma yapılması gerekmektedir.

Bu dönemde Fatih'ten Kanunî'ye kadar dört padişah döneminde hizmet etmiş, başarılı bir hekim ve Osmanlı tıbbında nadir olan özel bir sahada eser veren Ahî Çelebi dikkati çekmektedir. Devrinin tanınmış bir hekim ve cerrahı olan Ahi Çelebi (Tebrizi Mehmed Çelebi, Mehmed bin Kemal) (1436-1524) memleketinde yetişerek babası Hekim Kemal Şirvanî ile birlikte Anadolu'ya gelmiş. Kastamonu Emiri Çandaroğlu İsmail Bey (1443-1459)'in yanında çalışmış, sonra İstanbul'a gelerek Fatih Sultan Mehmed'in hizmetine girmişlerdir.

Ahî Çelebi, ilk olarak babasının İstanbul'da Mahmud Paşa'da açtığı muayenehanede çalışarak pratik tıbba başlamış, onun ölümünden sonra da Hekim Kutbeddin ve Altıncızade gibi devrin ünlü hekimleri yanında görgü ve bilgisini artırmıştır. Sonunda o da kendine bir muayenehane açmış ve çok başarılı olmuştur. Fatih Sultan Mehmed döneminde Edirne Sarayına hassa hekimliğine ve sonra da Fatih Daruüşşifasına atanmıştır.

Ahî Çelebi'nin dikkati çeken iki eseri vardır. Bunlardan biri İbni Nefis'in (1210-1288) ünlü *Şerhü'l-Mu'cez* adlı İbn-i Sina'nın *Kanun*'undan yaptığı kısaltmanın Türkçe'ye çevirisidir. Daha önce gördüğümüz gibi Cemaleddin Aksarayî de buna bir şerh yazmış ve adına *Hallü'l-Mu'cez* demiştir. Adı geçen çeviri Buluç tarafından görülmüş ve incelenmiştir.

H. 986/1578'de istinsah edilen bir nüshası Nuruosmaniye Kitaplığı No. 3487'de kayıtlıdır. Bu nüsha güzel nestalik hat ile yazılmış, eksiksiz ve 194 yapraktır. (Bkz. S. Buluç: İbn an-Nafis'in İbn Sina'nın Kanun'una yazdığı şerh, Mucez al-Kanun'un Ahmed bin Kemal tarafından Türkçe çevirisi. *Doğumunun 1000. Yıldönümü Nedeni ile Milletlerarası İbn Sina Kongresi*. İstanbul (1980) s. 32-33)

Bunun yanında ikinci olarak Ahî Çelebi'nin böbrek ve mesane taşları üzerine çok önemli bir risalesi vardır. Adıvar'ın belirttiğine göre Hekim Ahî Çelebi'nin mesane taşlarına dair *Fâide-i Hasât* adındaki eseri için Dr. Akil Muhtar'ın *Dârülfünûn Tıp Fakültesi Mecmuası*'nda (1335/1919, No. 3-4) "Osmanlı tarih-i tıbbından bir sayfa..." adıyle, yazmayı tekrar gözden geçirmeye lüzum bırakmayacak kadar etraflı yazılmış güzel bir makalesi vardır. Ayrıca bkz. S. Erkun: İbni Sina'nın Üroloji sahasındaki buluşlarından sondalar ve İcani Kistostami, *T. Ürol. Derg.*, 2: 269-74, 1936-37; S. Erkun: Üroloji Tarihine dair Bibliyografik Araştırmalar, *Türk Ürol. Derg.*, 3: 494-500), sonra da tam metni açıklamalarla yayınlamıştır (S. Erkun: *Ahî Ahmed bin Kemaleddin il Mutetabbib: (Risaletü'l-Kilye ve'l-Mesane,* Monografi, 78 sayfa, İsmail Akgün Matb. İstanbul, 1948).

Görüldüğü gibi Fatih dönemi ile ilgili çeşitli değerlendirmeler arasında ilmi gelişmenin de önemli olduğu verdiğimiz bu kısa açıklamada görülmektedir. Bu konuda daha ayrıntılı kaynak için Bkz. A. Kazancıgil - V. Solok: *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası,* İstanbul 1981.

İSTANBUL'UN İLK BELEDİYE BAŞKANI VE İLK VALİSİ

Mustafa ARMAĞAN*

İSTANBUL'UN İLK BELEDİYE BAŞKANI KİMDİR?

İstanbul fethedildikten sonra kimlere emanet edilmişti? Bilindiği üzere, Fatih Sultan Mehmed, fethi müteakip İstanbul'a girip Ayasofya'yı ibadete açtıktan sonra 20 gün kadar şehirde kalmış ve daha sonra Edirne'ye geçerek yeni fetihlerin projelerini geliştirmeye koyulmuştu. Henüz fethin tozu toprağı ortadan kalkmadan, Bizans askerlerinin cenazeleri tam toplanmadan 30 Mayıs (bazı kaynaklara göre 1 Haziran) 1453 günü (yani fethi takip eden gün), Fatih Hızır Bey'i İstanbul kadılığına getirmiştir. Karışdıran (yahut Karşıduran) Süleyman Bey adlı Bursa subaşısını da İstanbul subaşısı yapmış ve kendilerine öncelikle surların tamiri, şehrin su yollarının ıslahı, çarşı-pazarın kurulması gibi ilk belediye görevleri tevdi etmiştir. Fakat kaynaklardaki ifadelerden asıl belediye görevlerinin Hızır Bey tarafından yerine getirildiği, Süleyman Bey'in ise emniyet, İstanbul'un iskanı gibi işlerin yanısıra bu görevi Hızır Bey'le beraber yürüttüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, bugünkü anlamda mülki amir/belediye başkanı ayrımının bulunmadığı o dönemde, kadılık gibi yargıya ait bir görevin aynı zamanda bir belediye başkanına tefvîzi nasıl garip görülmüyorsa, bir valinin (subaşının) hem İstanbul'un iskanı gibi şimdiki iskan müdürünün görevini üstlenmesi, aynı zamanda su yollarının ve surların tamiriyle görevlendirilmesi ve nihayet şehrin emniyetinin sağlanması gibi çok farklı işleri biraradada yürütmesi de garip değildi.

Bu noktadan hareketle şunu söyleyebiliriz ki, İstanbul'un fethinden sonra belediye başkanlığının yalnızca Hızır Bey'e tevcih edilmesi söz konusu değildir. Hızır Bey, bazı belediye hizmetlerini subaşı Karışdıran Süleyman Bey ile beraber yürütmüştür. Dolayısıyla, en azından ilk birkaç yıl için İstanbul'un belediye başkanlığını (tabii bugünkü anlamını kastediyoruz, yoksa 19. asra kadar belediye başkanlığı (şehremaneti) diye ayrı bir kurum mevcut olmamıştır) bu ikilinin birlikte yürüttüğüne hükmedebiliriz. Şimdi Osmanlı İstanbulu'nun bu iki pîrini biraz daha yakından tanıyalım.

* Araştırmacı-yazar.

HIZIR BEY ÇELEBİ: ÇOK YÖNLÜ BİR ÖNCÜ

Hızır Bey'in şahsiyetine geçmeden önce kısaca çevre profilini çizmekte fayda vardır. Hızır Bey (1407-1459), Sivrihisarlı olup Nasreddin Hoca'nın beşinci kuşaktan torunudur. Sivrihisar kadısı Emir Celaleddin Arif'in oğlu olan Hızır Bey tahsil için Bursa'ya gönderilmiş, orada ünlü Osmanlı alimlerinden Molla Yegân'ın talebesi olmuş, bir süre sonra da kızıyla evlenmiştir. Üçü de ilmiyye mesleğinin zirvesine çıkmış olan oğullarından Yakup Paşa Bursa kadılığı, Ahmed Paşa ise Bursa ve Edirne müftülüğü yapmışlardır.

Fakat oğulları arasında en büyük şöhrete erişen, *Tazarruat* adlı ünlü eserin yazarı Sinaneddin Yusuf ya da diğer adıyla Sinan Paşa'dır. Sinan Paşa'nın bir lakabı da Hoca Paşa'dır ki, Sirkeci-Eminönü civarındaki bir semte orada oturduğundan dolayı Hocapaşa denilmektedir.[1]

Hızır Bey'in şöhreti Fatih devrinde zirveye çıkmıştır. Her ne kadar II. Murad'ın yaptırdığı Ergene Köprüsü'ne son mısraı Farsça olan bir tarih düşürdüğü biliniyorsa da, asıl Fatih devrinde şöhret bulduğu anlaşılmaktadır. Daha İstanbul fethedilmeden, Edirne'de kimsenin ilzam edemediği bir Arap alimini Fatih'in huzurunda cevap vermekten aciz bıraktığından dolayı Padişah'ın takdirlerini kazanmış ve Bursa'da Sultaniye (Yeşil) Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir. Orada Molla Hayali, Hocazade, Molla Muslihiddin gibi meşhur talebeleri yetiştirmiş olan Hızır Bey'in İstanbul'un fethi sırasında önemli askeri konularda Fatih'e raporlar verdiği bilinmektedir. İstanbul'un fethini müteakip kadı tayin edildikten sonra İstanbul surlarının durumu hakkında da Fatih'e topografik açıdan son derece kıymetli bir rapor sunmuştur.[2] Kadılık görevinde 6 yıl kalan Hızır Bey, 1458 yılında ölmüş, Unkapanı'ndaki Atatürk Bulvarı'ndan inerken sağ kolda şimdi yerinde yeller esen Voynik Şücaeddin Mescidi'nin nasılsa bugüne erişebilmiş olan haziresine gömülmüştür.[3]

Hızır Bey'in adı, İstanbul'da, bir zamanlar orada, kendisine "dirlik" olarak verilen geniş arazisi ve çiftliği bulunmasından dolayı "Kadı'nın köyü" anlamındaki Kadıköy'de hâlâ yaşamaya devam etmektedir.[4]

HIZIR BEY'İN BELEDİYECİLİĞİ

Hızır Bey'in ilmiyyeden olduğu ve ilk İstanbul kadılığına getirildiği, Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerinin bulunduğu ve kelâm hakkında manzum olarak kaleme aldığı "Kasîde-i Nûniye"nin sahibi olduğu[5] genellikle bilinen bir husustur. Fakat onun belediyeciliği, devlet adamlığı ve kamu düzeninin sağlanmasında aldığı tedbirler pek fazla bilinmez. Hızır Bey'in icraatlarını ve tedbirlerini şöyle sıralamak mümkündür:

1) Surların durumunun tesbiti ve tamiri,

2) Bölgesel gıda pazarları hükmündeki kapanların (*kabban*) kurulması (Unkapanı da bu pazarlardan biridir),

3) Sarnıç ve su yollarının tanzimi,

4) Fiyat düzenlenmeleri,

5) Tartıların ayarlanması ve kontrolü,

6) Adi zabıta işlerinin yanı sıra belediye kapsamına giren suçlar için ayrı bir mahkeme kurulması. (Bu konu üzerinde belediyecilik tarihi açısından önemle durulmalıdır.)[6]

Belediye başkanlığı, kadılık (bu arada kadılığındaki dürüstlüğünün derecesini tesbit için Sultan Fatih'e, bir mahkeme sırasında, "Beyim, mürafaa-i şer'iyyede bulunuyorsunuz; baş köşede değil, sanık sandalyesinde oturmalısınız" mealindeki itabda bulunanın da Hızır Bey olduğunu belirtelim) gibi ehliyet gerektiren görevlerin yanısıra ilk İstanbul üniversitesinin çekirdeği hükmündeki Fatih Medresesi'nde müderrislik de yapmıştır. Bugünkü Zeyrek semtinde bulunan Pantokrator Kilisesi'nin daha önce hastane olarak kullanıldığı tahmin olunan 50 odasını tamir ettirerek medrese haline getiren Hızır Bey derslerini de burada vermiştir.

Hızır Bey'in son bir özelliği ise Osmanlı dünyasında tarih düşürme çığırını başlatan kişi olmasıdır. Hızır Bey'den önce tarih düşürme işi sırası düştükçe yapılırken ve bir gelenek halinde teessüs etmemişken, onunla beraber bir sanat dalı haline gelmiştir. Tarih düşürme konusunda hacimli bir çalışma yapan Doç. Dr. İsmail Yakıt'ın deyişiyle, ".. tarih ibareleri Hızır Bey'den önce çok nadir olarak şiirin mısralarına alınıyordu. Hızır Bey'den sonra divan şiirinin içinde yer alan mısralarla söylemek (tarih düşürmek) adet olmuştur."[7]

İstanbul'un fethine düşürdüğü şu tarih beyti çok meşhurdur:

Feth-i İstanbul'u fırsat bulmadılar evvelîn
Feth idüb Sultan Mehemmed didi tarih: "Âhîrûn."

SÜLEYMAN BEY'İN VALİLİĞİ

İstanbul'un imar tarihine belli belirsiz bir şekilde adı karışan Karışdıran Süleyman Bey'in hayatı hakkında bildiklerimiz, hemen sadece fethi müteakip Fatih Sultan Mehmed tarafından şehrin imarına ve iskanına memur edildiği şeklindeki bir rivayetten ibarettir. İlk Osmanlı tarihi kaynaklarında (Aşıkpaşazade ve Neşrî tarihleri, Tursun Beğ'in *Tarih-i Ebu'l-Feth'i* ve Kemalpaşazade'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ının VII. defterinde) müştereken yer alan bir ifadeye göre Fatih, Ana-

dolu'dan İstanbul'a nüfus getirilip yerleştirilmesi ve şehrin şenlendirilip canlandırılması görevlerini Süleyman Bey'e vermiştir. Bu konu hakkında İsmail Hami Danişmend'den şu satırları beraberce okuyalım:

Subaşı unvanını haiz olan Süleyman Bey, İstanbul'un ilk muhafızı ve valisi vaziyetindedir; Fatih bu beye başlıca iki vazife vermiştir: Biri surların tamiri, biri de Anadolu'nun muhtelif yerlerinden sanat sahipleriyle muhtelif sınıflara mensup sair Türk nüfusunun celbi ve İstanbul'un iskanıdır. İlk önce beş bin aile getirildiği rivayet edilir. Ondan sonra da muhtelif tarihlerde devam eden bu iskan siyaseti Karadeniz sahilleriyle Karaman, Aksaray, Eğridir, Bursa, Manisa, Tire, Çarşamba, Kastamonu, Samsun, Sivas, İzmir vesaire taraflarından gelen Türk aileleriyle İstanbul'un az zamanda Türkleşmesi'ne sebep olmuş... bu suretle İstanbul şehri Anadolu kasabalarının bir çoğunu temsil eden millî bir halita haline gelmiştir.[8]

Bazı tarihçilere göre (ki bu rivayet, Bizanslı tarihçi Kritovulos'a kadar çıkmaktadır) İstanbul'un ilk belediye başkanı Süleyman Bey'dir. Mesela Hammer, subaşılığın şehreminliği yerine kullanıldığı kanaatindedir. Buna istinaden İhtilafci Mehmed Ziya Bey de, *İstanbul ve Boğaziçi* adlı eserinde Karışdıran Süleyman Bey'i, "İstanbul'un ilk valisi ve şehremini" olarak ilan etmiştir.

Süleyman Bey (ve Hızır Bey) hakkındaki ihtilaflı bir diğer konu da, bu göreve hangi tarihte getirildiklerine dairdir. Râkım Ziyaoğlu 30 Mayıs 1453'ü tercih ederken, Danişmend bu tarihin 1 Haziran 1453 olduğu kanaatindedir. Fakat Süleyman Bey'in hayatının pek çok safhası gibi asıl karanlıkta kalan nokta, İstanbul subaşılığında kaç yıl bulunduğudur.

Süleyman Bey hakkında Ekrem Hakkı Ayverdi'nin, "Yıldırım zamanından beri devlet işlerinde hizmetleri görülmüştür"[9] ifadesinden yola çıkarsak, daha önce bürokrasinin alt kademelerinde görev yapmış olan Süleyman Bey'in Hacı İvaz Paşa'dan sonra Bursa subaşılığına getirildiği ve İstanbul subaşılığına tayininden sonra Bursa Subaşılığı'na Cebe Ali Bey'in tayin edildiğini söyleyebiliriz. Yine Cebe Ali Bey'in (bugünkü "Cibali" semtine adını veren bu zattır) İstanbul muhasarasında Haliç surlarını yarmakla görevlendirilmiş olduğuna bakarak Süleyman Bey'in -ki hemen subaşı yapılması da bunu teyid etmektedir- İstanbul muhasarasında bulunduğunu ve bazı başarılara imza koyduğunu söyleyebiliriz.

Süleyman Bey'in adı Osmanlı tarihinde yıllar sonra bambaşka bir vesileyle tekrar karşımıza çıkar. 58 yıl sonra, 1511 yılında, Osmanlı tahtına çıkmak için babasına isyan bayrağı açan Yavuz Sultan Selim, II. Bayezid ile Karışdıran Süleyman Bey'in malikanesinin bulunduğu "Pozapa" köyü yakınlarında karşı karşıya gelirler. Danişmend'de göre, muharebenin cereyan ettiği Çorlu civarındaki Uğraşderesi yakınlarında bulunan bu köy, sonradan Süleyman Bey'in lakabı olan "Karışdıran" diye anılmıştır.[10]

Süleyman Bey'den boşalan Bursa subaşılığına getirilen ve İstanbul muhasarasında Haliç surlarını yarmakta gösterdiği başarıdan dolayı, fethin ardından Süleyman Bey'in Anadolu'dan getirttiği Türk nüfusa verilen mülklerin tahririne (sayımına) memur edilmiş olan Cebe Ali Bey (anlaşılan o yıllarda henüz Bursa subaşılığı kendi uhdesindedir), bir süre sonra Bursa'daki meşguliyetinin çokluğu gerekçesiyle bu görevden affını istemiştir. Fatih de bu görevi, onun yeğeni olan ünlü tarihçi Tursun Bey'e vermiştir. Tursun Bey daha sonra Başdefterdarlığa kadar yükselecektir.

ONLAR BİR VAKT BEYLER İDİ

Hızır Bey'in mezarı Unkapanı'ndaki Atatürk Bulvarı'ndan Azapkapı'ya giderken sağ kolda, şimdiki İMÇ bloklarının içerisinde kalmıştır. 1971 yılında Hızır Bey'in mezarını araştırmaları sonucu bulan Râkım Ziyaoğlu durumu şöyle anlatıyor.

> *1971 yılı başlarında arşiv ve eski taşlar uzmanı Asım Sönmez dede ile hazirede ve kabirde yaptığımız araştırmada, başlık ve kapak taşının yerine yanlış konulduğunu, lahitin çöktüğünü, çevre taşlarının yanlarına kaydığını, baş ucundaki yazıların okunamaz hale geldiğini, nerede ise kaybolacağını üzüntü ile gördük."*[11]

Zamanın İstanbul Belediye Başkanı Dr. Fahri Atabey'in ilgi ve teşvikiyle ve İMÇ'deki bazı ehl-i himem'in maddi destekleriyle kabir ve hazire tamir edilmiş, günyüzüne çıkarılmış, hazireye Hızır Bey'in İstanbul'un ilk kadısı ve belediye reisi olduğunu belirten bir mermer levha konmuştur. O zaman başlayan bir geleneğe göre ise, Hızır Bey'in ilk belediye başkanı tayin edildiği tarih kabul edilen 30 Mayıs tarihinde mezarı başında belediye başkanlarının da hazır bulunduğu bir tören düzenlenmektedir.

Gelin görün ki, Karışdıran Süleyman Bey'in akıbeti Hızır Bey kadar mesut bir finalle taçlanamamıştır. Bursa'da, Muradiye türbelerinin yanından geçip Çekirge'ye uzanan ana caddenin sol tarafından, Muradiye külliyesinin 'yolaşırı' üstünde ve hamamın hizasında mütevazi bir türbe yükselir. İşte burası ilk İstanbul Valisi olarak bilinen Karışdıran Süleyman Bey'in türbesidir. Ne kapı ve duvarlarında herhangi bir yazı vardır, ne içerisinde kimin yattığını belirten bir levha, ne de bir kitabesi. İşin garibi, sandukası dahi kaybolmuştur (?). Türbenin moloz yığınlarıyla kaplı merdiveninden çıkınca, her türlü çöp ve pisliğin cirit attığı, her türlü yabani otun diz boyu yükseldiği bu giriş platformunda kırılmış camlardan türbenin içine baktığınızda hazin bir sefalet manzarası gözünüze çarpar. Toza, toprağa karışmış tuğla bir zemin üzerinde sanduka veya lahit gibi bir emare de görülmez. Belki aşağı kattaki Mumyalık'a (kript) defnedildiği için buraya bir çıkıntı şeklinde mermer bir sanduka yapılmamıştır. Fakat muhakkak sandukası vardı. Demek ki ya zamanla harap olup dağıldı ve atıldı ya da (belki) çalındı.

Tekrar merdivenlerden indiğinizde yol üzerinde, türbenin mumyalık girişi olduğunu tahmin ettiğimiz ufak bir kapı göze çarpar. Arşivimizdeki eski bir fotoğrafa göre mumyalık girişi bir duvarın içerisinde gizlenmiş durumdadır. Fakat yolun genişletilmesi çalışmaları sırasında duvar yıkılınca giriş ortaya çıkmıştır. Halen kilitli olan bu kapıyı açtırıp içini araştırmak imkanımız olmadı. Fakat ehil bir heyete bu araştırmanın yaptırılması sonucunda, Karışdıran Süleyman Bey'e ait bazı ipuçlarının temin edilmesi ihtimal dahilindedir.

E.H. Ayverdi'den, türbenin çevresinde bir hazire bulunduğunu, etrafında mektep ve medresesinin var olduğunu öğreniyoruz.[12] Fakat bugün bu eserlerin üzerine yapılan evler hemen hemen türbeye bitişmiş durumdadır. Arşivimizdeki fotoğrafta 80 küsür yıl önce etrafının boş hali görülebilmektedir.

Karışdıran Süleyman Bey'in, Hızır Bey gibi İstanbul'a değil de Bursa'ya gömülmüş olması akla iki ihtimal getiriyor: Ya kendisi Bursa'ya gömülmeyi vasiyet etmiş ve vasiyeti gereği cenazesi bu türbeye defnedilmiştir ya da, subaşılık görevinden herhangi bir sebeple ayrıldıktan sonra Bursa'ya tekrar yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Ne var ki, yeni vesikalar ortaya çıkarılmadıkça bu noktayı vuzuha kavuşturmak şimdilik müşkül görünüyor.

TEKLİFLER

Bütün bu bilgileri arzettikten sonra, ilgili makamlara ne gibi görevler düşmektedir? Öncelikle, her 30 Mayıs günü, Hızır Bey Çelebi'nin kabrine giderek ruhuna bir "Fatiha" okumak, ardından da Hızır Bey hakkında Süheyl Ünver[13] ve Râkım Ziyaoğlu'nun araştırmalarını[14] ve Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Hızır Bey'in raporlarını da içeren ve yeni araştırmalarla zenginleştirilmiş bir "armağan" neşretmek yerinde yapılmış bir kadirşinaslık vazifesi olur gibi geliyor.

Ardından da İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul'un ilk imarını Hızır Bey'le elele gerçekleştiren ilk İstanbul Valisi Karışdıran Süleyman Bey'in içler acısı bir vaziyet arzeden Bursa'daki türbesini restore ettirme yönünde gerekli girişimlerde bulunmalı ve bu restorasyonun ehil ellerce yapılmasını temin etmeye çalışmalıdır. Sanat tarihi bakımından da pek çok hususiyeti haiz bu türbe, İstanbul'un hafızasının tazelenmesine olduğu kadar, eski payitaht Bursa ile Dersaadet arasındaki tarihî bağların zihinlere daha iyi nakşedilmesine de hizmet edecektir. Zamanında, tahmin ediyorum Fatih tarafından adına layık güzellikte bir türbe inşa edilen bu önemli şahsiyetin karanlıkta kalmış hayatı da, arşiv vesikalarından ve tapu tahrir defterleri vs. gibi kaynaklardan yola çıkılarak araştırılmalı ve aydınlığa kavuşturulmalıdır.

NOTLAR

1. Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul'un ilk Belediye Başkanı: Hızır Bey Çelebi*, İstanbul, 1976, s.29-30.

2. Selahattin Tansel, *Fatih'in Askerî ve Siyasî Faaliyetleri*, TTK, Ank. 1953, s. 71- 72, 89-90 ve 110.

3. Rakım Ziyaoğlu. *age*, s. 53-54.

4. Ziyaoğlu, age, s. 38.

5. "Kasîde-i Nûniye" ve Hızır Bey'in kelâmcı yönü hakkında, bkz. Doç. Dr. M. Said Yazıcıoğlu, *Hızır Bey*, Ankara, 1987.

6. Ziyaoğlu, *age*, bölüm IX, s. 46-54.

7. Doç. Dr. İsmail Yakıt, *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, İst. 1992, s. 130.

8. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.I, İstanbul, 1971, s. 268.

9. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, c. III, İst. 1989, s. 158.

10. İsmail Hami Danişmend, *age*, c.II, s. 158.

11. Ziyaoğlu, *age*, s. 55.

12. Ayverdi, *age*, c.III, s. 158.

13. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver, *Kadıköy'e Ünvanı Verilen Hızır Bey Çelebi: Hayatı ve Eserleri (810-863/1407-1459)*, İstanbul, 1944.

14. Öğrendiğime göre, İstanbul Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları arasında Süheyl Ünver hocanın İstanbul ile ilgili kitap ve yazıları birkaç cilt halinde yayına hazırlanmaktaymış ve *Hızır Bey Çelebi* adlı ufak monografisi de ilk cilte yayınlanacakmış.

FATİH DEVRİ KÜLTÜR VE SANAT HAYATI BİBLİYOGRAFYASI

Selçuk MÜLAYİM

Fatih Devri'nin kültür ve sanatı üzerinde yapılan yayınlar umulanın üstünde sayısal birikime ulaşmıştır. Bu dönemle ilgili yayınları toplayan bibliyografya denemeleri, Fetih'in 500. yıldönümü kutlamaları dolayısıyla yayınlanmış, şehircilik, mimari ve öteki sanat alanları hakkındaki yayınlar 1953 yılının hemen ertesinde yoğunlaşmıştır. Yine gözlenen odur ki, mimari konuları E.H. Ayverdi, devrin sanat, kültür ve el sanatları hakkındaki genel görüşler A.S. Ünver üzerinde toplanmaktadır.

Dönemi her yönüyle tanıtan ayrıntılı ve sistematik bir bibliyografya derlemesi yapmanın gereği açıktır. Aşağıdaki deneme, kültür ve sanat konularını ağırlıkta tutarak, gerekli alt bölüm tasniflerini de içeren küçük bir listedir.

1. Ana kaynaklar

AHMED Refik (Altınay), Fatih Devrine Ait Vesikalar *TOEM*, cüz. 49.

AYVERDİ, E.H., Rumeli-Hisarı ve İstanbul'da İlk Osmanlı Kitabesi, *Fatih ve İstanbul*, c.1, s.1, İst. 1953, s., 63-68.

BARKAN, Ö.L., Aya Sofya Camii ve Türbesinin 1489-91 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII, 1962-63, s., 342-379.

BERKİ, A.H., İslâm'da Vakıf Zağanos Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfiyeleri, *Vakıflar Dergisi*, IV (1958) s., 19-37.

BOMBACI, A., Nuovi firmani greci di Maometto II, *Byzantinische Zeitschrift*, 47, 1951, s., 298-319.

BUTAK, B., Yanlış Okunan İki Kitabe, *Cumhuriyet*, 19 Teşrin II., 1956.

CANTACASIN, TS., *Assertio contra fidem Mohammedican*, Trs. R. Gaultier, Bale 1543.

................, *Petit Traicte'de l'origina des Turcs*, Ed. C. Schefer, Paris, 1896.

CHALKOKONDYLES, *Ordo Portae*, Çev; Ş. Baştar, Budapest, 1947.

................, *Histoire des Turcs*, trs. Bode Bourbonnois, Paris. 1620.

CHIO, Leonardo da, *Letteza*, Ed. Dethier.

DOLFIN, Zerzo, *Cronaca; Fatih ve İstanbul*, terc; S. Sinanoğlu, 1953.

DUKAS, *Bizans Tarihi*, terc. Mirmiroğlu, İst. 1956.

DURSUN BEY, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, *TOEM* ilavesi, İst. 1330.

ERDOĞAN, M., Osmanlı Mimarisinin Otantik Yazma Kaynakları, *Vakıflar Dergisi*, VI (1965), s., 111-136.

ERGİN, O., *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ank. 1938.

.............., *Fatih İmareti Vakfiyesi*, İst. 1945.

ESKİOĞLU, O., Bulgaristan'daki Bazı Türk Vakıfları ve Abideleri, *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), s., 129-137; VIII (1969), s., 309-322.

Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi, Haz. F. Nafiz, Vak. Um. Mdğ. Neşr. Ank. 1938.

GAZİMİHAL, M.R., İstanbul Muhasaralarında Mihaloğulları ve Fatih Devrine Ait Bir Vakıf Defterine Göre Harmankaya Malikânesi, *Vakıflar Dergisi*, IV (1958) s., 125-138.

HALİL Edhem, İstanbul'da En Eski Osmanlı Kitabesi, *TOEM*, II, 8. cüz, 1327, s., 484-497.

HARFF, A. von, *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*, Ed. E.V. Groote, Köln, 1860.

İNALCIK, H., *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ank. 1954.

JACOB, G., *Der Divan Sultan Mehmeds des Zweiten des Eroberers Von Konstantinople*, Berlin 1904.

KRITOVOULOS, *History of Mehmed the Conqueror*, trs. by C. Riggs, Princeton 1956.

KUNTER, H.B., Emir Sultan Vakıfları ve Fatih'in Emir Sultan Vakfiyeleri, *Vakıflar Dergisi*, VI (1958), s., 39-63.

MEHMED Aliyü'l-Fenarî, *Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul Belediye Kütüphanesi Muallim Cevdet Yazmaları, O. 64.

MENVAINO, G.A., *Della legge, regione, et vito de'turchi*, Vinegia, 1548.

ÖZ, T., Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Fatih II. Sultan Mehmed'e Ait Belgeler, *Belleten*, c. 14, s. 53, Ocak 1950, s., 49-36.

.... *Zwei Stiftungsurkunden des sultans Mehmed II, Fatih*, 1935.

ÖZERGİN, M.K. - KALESİ, H. - EREN, İ., Prizren Kitabeleri, *Vakıflar Dergisi*, VII, (1968), s. 75-96.

PHRAZANTZES, *Chronicon*, I. Bekker, Bonnae, 1838.

SANUTO, M., *I diarii*, N. Barazzi, Venezia, 1879-1903.

ŞEHSUVAROĞLU, H.Y., Fatih'in Vakfiyelerine Dair, *Cumhuriyet*, 28.6.1953, s. 103-85, s. 5.

TÂCİ BEY-ZÂDE, *Mahrûsa-i İstanbul Fetihnâmesi*, *TOEM* ilavesi, 1331, s. 30.

TAESCHNER, F., Beiträge Zur frühosmanischen Epigraphik und Archeologie, *Der Islam*, XX (1958), s., 109-186.

TAMER, V., Fatih Devri Ricalinden İshak Paşa'nın Vakfiyeleri ve Vakıfları, *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s., 107-124.

ÜNVER, A.S., Fatih Külliyesi'ne Aid Diğer Mühim Bir Vakfiye, *Vakıflar Dergisi*, I (1938), s., 39-45.

.........., Fatih Külliyesi'nin İlk Vakfiyesine Göre Fatih Darüşşifası, *Türk Tıb Tarihi Arşivi*, c.5, No 17, 1940, s., 13-17.

.........., *İstanbul Fethi ve Kalelerin Manzum ve Mensur Tarih İbareleri*, Fatih Derneği Yayını: 16, İstanbul 1953.

.........., *Fatih Aşhanesi Tevzinâmesi*, TTK. Basımevi, Nu. 18, Ank. 1953.

.........., Mahmut Paşa Vakıfları ve Ekleri, *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s., 65-76.

VALTURIO, R., *De re militari*, Vezona, 1472, Bologna, 1483, Paris, 1532, 1534, 1555.

Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II. Fatih. Neşr. T. Öz, Vak. Gen. Md. Neşr. İst. 1935.

Kültür ve Sanat (Genel)

ALTINAY, A.R., *Fatih Sultan Mehmed ve Ressam Bellini*, 1479-1480, İst. 1325.

AREL, H.S., Fatih Devrinde Türk Musikisi, *Musiki Mecmuası*, No. 63-65, s., 68-76.

ÖGEL, B., Fatih Devri Kültür ve Sanatının Türk Karakteri Hakkında Notlar, *Fetih ve İstanbul*, c. I, s.2, 29 Temmuz 1953, s., 223-236.

ÖZ, T., Fatih Devri Sanatları, *Türk Dili*, c.2, s.20, 1 Mayıs 1953, s., 513-517.

RABY, J., A Sultan of Paradox: Mehmed the Conqueror as a Patron of the Arts, *Oxford Art Journal*, No. 1 1982, s., 3-8.

SEVENGİL, R.A., *Fatih Devrinde Alimler, Sanatkarlar ve Kültür Hayatı*, Nebioğlu Yay: 80, İst. 1953.

TANSU, S.N., Sanatkar Fatih, *Cumhuriyet*, 31. 5. 1953, s. 5.

TAYANÇ, M.M., *Fatih Devri Güzel Sanatları*, İst. 1953.

ÜLKEN, H.Z., Fatih Devrinde Fikir ve Kültür Hayatı, *Sosyoloji Dünyası*, c.1, s. 3, Temmuz 1953, s., 4-11.

ÜNSEL, K.E., *Fatih'in Şiirleri*, 1946.

ÜNVER, A.S., *İlim ve Sanat Bakımından Fatih Devri Notları*, 1. Fasikül, İst. 1948.

..........., *İlim ve Sanat Tarihimizde Fatih Sultan Mehmed*, İ.Ü. Yay: 545, İst. 1953.

..........., Fatih Devrinde Osmanlı Türk Sanatı, *Vatan*, 29 Mayıs 1953, s., 9,10.

Şehircilik ve Mimari

AĞAOĞLU, M., Die Gestalt der alten Mahammedje in Konstantinopel und ihre Baumeister, *Belvedere*, XLVI, 1926, s., 93-94.

.........., The Fatih Mosque at Constantinople, *The Art Bulletin*, XII, 1930, s., 179-195.

.........., Fatih Camii'nin Şekl-i Aslisi ve Türk Sanat Mimarisindeki Yeri, *Hayat*, 6 Ekim 1927, s. 45, s., 9-14.

AKÇAY, İ., Tire'de Fatih Devrine Ait Eserler, *Türk Yurdu*, c.5, s. 8, 1965, s., 34-36.

AKDAĞ, İ., *Topkapı Sarayı Manzumesinin İlk Nüvesinin Geçirdiği İnkişafın Kuruluş Prensiplerinin İncelenmesi ve Tesbiti Hakkında Bir Deneme*, DGSA, Doktora Tezi, İst. 1959.

AKYOL, M., History of Rumeli Hisarı Fortress, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni*, s. 197, 1958, s., 24-25.

ANHEGGER, R., Eski Fatih Camii Meselesi, *Tarih Dergisi*, s. 9, 1954, s., 145-160.

..............., Beiträge zur frühosmanichen Baugeschichte, I, *Istanbulez Mitteilungen*, 6 (1955), s., 89-108; II, *IM*, 8, (1958), s., 40-56; III, *IM*, 17 (1967), s., 312-330.

..............., Beiträge zur frühosmanischen Baugeschichte, *60. Doğum Yıldönümü Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan* (Symbolae in Honorem Z.V. Togan), İst. 1954-55, s., 301-330.

..............., EYÜBOĞLU, M., Fatih Devrinde Yeni Sarayda Harem Dairesi (Padişahın Evi) Var Mıydı? *Sanat Tarihi Yıllığı*, 8 (1978), İst. 1979, s., 23-36.

AREL, A., Üç Şerefeli Camii ve Osmanlı Mimarisinde Tipolojik Sınıflandırma Sorunu, *Mimari*, 6 (1973), s., 17-20.

..........., Batı Anadolu'dan Birkaç Yapının Tarihlendirilmesi ve XV. Yüzyıl Osmanlı Mimarisi Hakkında, *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, 2 (1970), s., 82-96.

ASLANAPA, O., Fatih Devri Abideleri, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, 1963, s. 1-20.

..........., Edirne'de Türk Mimarisi'nin Gelişmesi, *Edirne*, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağanı Kitabı, Ank. 1965, s., 223-232.

............., *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*, 1969.

AYAŞLIOĞLU, M., İstanbul'da Mahmut Paşa Türbesi, *Güzel Sanatlar*, 6 (1949) s., 148-154.

AYVERDİ, E.H., Boğazkesen Kalesi, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 136, Mayıs 1953, s., 19-20.

............, Edirne'de Fatih Devri Eserleri, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 143, 1953, s., 5-10.

................., *Fatih Devri Mimari Eserleri*, İstanbul Fetih Derneği Yay. Nu, 13, 1953.

................., *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul Fetih Derneği Yay. Nu. 11, 1953.

................., Yine Fatih Camii, *Tarih Dergisi*, c. VII, s. 10 (1954). İ.Ü. Ed. Fk. Yay. s., 103-116.

................., Prof. F. Babinger'in Fatih Devri Mimarisi Hakkında Mütalâaları, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, s. 1, 1955, s., 145-160.

................., Yugoslavya'da Türk Abideleri ve Vakıfları, *Vakıflar Dergisi*, III (1957), s., 151-223.

................., *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskan ve Nüfusu*, Vakıflar Umum Mdğ. Neşr., Ankara-1958.

................., Fatih Devrinde İstanbul Mahalleleri, *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s., 249-262.

................., Osmanlı Mimarisinin İlk Asrı, *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi*, Ankara 19-24 Ekim 1959, Tebliğler, Ankara 1962, s., 70-82.

................., *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul 1961.

................., İlk Fatih Camii Hakkında, *Vakıflar Dergisi* VI (1965), s., 63-68.

................., *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul 1966.

................., *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri* 855-886 (1451-1481), III, İstanbul Fetih Cemiyeti Enstitüsü, No. 69, 1973, IV, 1974.

................., *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*, İstanbul 1976.

BATUR, M., Çinili Köşkün Yapısı, *Vatan*, 20 Eylül 1973.

BİLGE, A., Fatih Zamanında Topkapı Sarayı Suyu, *Türk Sanatı Araştırma ve İncelemeleri*, 2, İstanbul 1969, s., 214-222.

MOSKOVIÇ, Do- TOMOVSKI, K., L'architecture medieivale d'Ohrid, *Sbornik*, 1961, Ohri. s., 71-100.

ÇETİNTAŞ S., Fatih Devri Mimarisi, *Türk Düşüncesi*, c.5, s. 29, 1956, s., 267-277.

ÇIĞ, K., Fatih Topkapı Sarayını Niçin Yaptırdı? *Kemal Çığ'a Armağan*, İstanbul 1984, s., 17-35.

DAĞTEKİN, H., Rumeli-Hisarı'nın Askeri Ehemmiyeti, *Fatih ve İstanbul*, I, s. 1, 1953, s., 117-137; s. 2, s., 177-191.

DAYIMOĞLU, T., Fatih Devri Mimari Eserleri, Çinili Köşk, *Ankara Sanat*, s. 4, 1966, s., 20-22.

ELİF Naci, Çinili Köşk, *Türk Düşünce*, c.5, s. 30, 1956, s., 325-328.

ERDOĞAN M., Son İncelemelere Göre Fatih Camiinin Yeniden İnşaası Meselesi, *Vakıflar Dergisi*, V. (1962), s., 161-192.

ERGİN, O., İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskân Edildi? *Resimli Tarih Mecmuası*, s. 41, Mayıs 1953, s., 2352-2364.

Demirciler ve Fatih Darüşşifası Mescitleri, *Tarih Dergisi*, s. 1, s., 201-219, İst. 1949.

EYİCE, S., Amasra Kalesinde Fatih Tarafından Camiye Çevrilmiş İki Eski Bizans Kilisesi Hakkında Notlar, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Aralık 1952.

KUBAN D., Fetihten Sonra Türk Sanatına Bir Bakış, *Bizim Muhit*, 1953, yıl 1/4, s., 5-6.

................., Demirciler ve Fatih Darüşşifası Mescidleri Hakkında Yeni Bazı Notlar, *Tarih Dergisi*, s. 2 (1950), s., 357-378; s. 9 (1954). s., 175-186, İ.Ü. Ed. Fak. Yay.

................., Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi ve İstanbul'un Tarihi Topografyası Hakkında Bir Not (Kyra Martha Manastırı) *Fatih ve İstanbul*, c. 2, s. 7-12, 1954, s., 139-167.

................., Fatih Devri Mimarisi, *Bilgi*, c. 11, s. 122 (1957), s., 23-25.

................., Yedi Kule Hisarı ve Avlusundaki Mescid, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, s. 10 (1962), s., 80-84, 147-152.

................., Atik Ali Paşa Camii'nin Türk Mimari Tarihindeki Yeri, *Tarih Dergisi*, s. 19 (1964), s., 99-114, İ.Ü. Ed. Fak. Yay.

................., Ohri'nin Türk Devrine Ait Eserleri, *Vakıflar Dergisi*, VI (1965), s., 137-152.

................, Rumelihisarı, *İlgi*, s. 47 (1986), s., 16-23.

GABRIEL, A., Rumeli Hisarı, *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, s. 5 (1959), s., 101-131.

................, *Châteaux Turcs du Bosphore*, Paris, 1943.

GÖKMAN, M., *Fatih Medreseleri*, Ün Basımevi, İstanbul 1943.

Halil Edhem (-Eldem), *Yedikule Hisarı*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1932.

HATTATOĞLU, M., İstanbul Silivrikapı'da Topçubaşı Balâ Süleyman Ağa Mimari Manzumesi, *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s., 183-190.

İNALCIK H., The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City, *Dumbarton Oaks Papers*, 23/24 (1969-70), s., 231-249.

KAÇAĞAN, S., Çinili Köşk, *Yeni İnci*, s. 40, 28 Mayıs 1953, s., 20-22.

KARATAY, F., Rumeli-Hisarı, *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, V (1959), s., 101-132.

KONYALI, İ.H., *Fatih'in Mimarlarından Azadlı Sinan (Sinan-ı Atik), Vakfiyeleri, Eserleri, Hayatı, Mezarı*, İstanbul Fetih Derneği Neşr. İstanbul 1953.

.... Çinili Köşk, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 148 (1954), s., 8-14; *Türk Dünyası*, Fatih Özel Sayısı.

KUNTER, H.B., Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu, *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s., 245-248.

................, Fatih Camii, *Vakıflar Dergisi*, I (1938, 1969), s., 91-102.

KUNTER, H.B. - ÜLGEN, A.S., *Fatih Camii ve Bizans Sarnıcı*, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul 1939.

KURAN, A., *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago, 1968; *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*, Ankara 1964.

KÜNEL, E., *Die Sammlung Türkischer und islamicher Kunst im Tchinili Köschk*, 2 c., Berlin, Leipzig, 1931, 1938 (2).

MANSEL, A.M., Balaban Ağa Mescidi Hafriyatı, 1930, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı, 3.

MEHMET, R., Fatih Sultan Mehmed Rumeli Hisarını Nasıl Yaptırdı? *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Toplantısı*, s. 134, Mart 1953, s., 7-8.

NECİPOĞLU - KAFADAR, G., Plans and Models in 15 th and 16 th Century Ottoman Architectural Practice, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 45, September 1986, s., 224-243.

NİRVEN, S.N., *Fatih Sultan Mehmed Devri Türk Su Medeniyeti*, İstanbul 1953.

OGAN, A., Fatih Camii, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 142 (1953), s. 11-12, s. 143 (1953), s., 11-13.

ORGUN, Z., Çinili Köşk, *Arkitekt*, 11/12 (1941-42), s., 252-259.

ÖZ, T., Topkapı Sarayı'nın İlk Hünkar Hamamı, *Kemal Çığ'a Armağan*, İstanbul 1984, s., 157-165.

ÖZ, T., Fatih Külliyesi, *Yeni İstanbul*, yıl 3, s. 1027, 1035, 1.10. 1952, s. 5.

................, Fatih Külliyesi: İlk Türk Üniversitesi, *Resimli Tarih Mecmuası*, s. 41, Mayıs 1953, s., 2300-2302.

RESTLE, M., Bauplanung Baugesinnung unter Mehmed II Fatih, *Pantheon*, 39 (1981), s., 361-367.

Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, Ed., S. Ünver, Ankara 1957.

Rumeli Hisarı, Topkapı Sarayı Müzesi Neşriyatı, Nu. 5, İstanbul 1957.

SEREZLİ, E., Yeni ve Eski Fatih Camileri, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 125, Haziran 1952, s., 14-15.

SEVÜK, I.H., Fatih'in İstanbul'daki İlk Eseri: Eyyûb Sultan Sitesi, *Fatih ve İstanbul*, c. 1, s. 1, 29 Mayıs 1953, s., 11-15.

ŞAPOLYO, E.B., Fatih Mehmet Zamanında İstanbul'da Belediye ve İdari Teşkilat, *İller ve Belediyeler Dergisi*, Yıl 8, s. 91, Mayıs 1953, s., 20-24.

................, Fatih Mehmed ve İstanbul'un İmarı, *Mimarlık*, c. 10, s. 1/6, 1953, s., 63-68.

ŞEHSUVAROĞLU, H.Y., Fatih'in Türbesine Dair, *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1953, s. 5.

................, Eyüb Camiine Dair, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 207 (1959), s. 4-5.

TOY, S., Castles of the Bosphorus, *Archeologia*, LXXX (1930), s., 215-225.

UTKULAR, I., *Çanakkale Boğazında Fatih Kaleleri*, İ.T.Ü., Mim. Fak., İstanbul. 1953.

ÜLGEN, A.S., İnegöl'ün Kurşunlu Abideleri, *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, s. 1 (1963), s., 198-210.

................, İnegöl'de İshak Paşa Mimari Manzumesi, *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s., 192 a-192.

................, Fatih Camii ve Heyeti, *Mesleki ve Teknik Öğretim*, c. 1, s. 3, Mayıs 1953, s., 5-7.

................, Türk Mimarisinin Beylikler Üslubunda Fatih Çağının Rolü Hakkında Düşünceler, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 136, Mayıs 1953, s., 21-22, 43-44.

................, *Fatih Devrinde İstanbul*, 1453-1481, Vakıflar Umum Mdğ. Neşr: 2, İstanbul 1939.

................, *Constantinople*, 1453-1481, İstanbul. 1939.

................, Ankara'da Mahmut Paşa Bedestanı, Bitişiğindeki Han, *Fatih ve İstanbul*, c. 1, s. 1, İstanbul Fetih Cemiyeti Neşr., İstanbul. 1953, s., 69-77.

ÜLKÜTAŞIR, M.Ş., Boğazkesen (Rumeli Hisarı ve Tarihçesi), *Yeni İstanbul*, yıl 4, s. 1201, 24. 3. 1953, s. 2.

ÜNVER, A.S., *Fatih Külliyesi Camii*, 1470-1765, Tege Labaratuvarı Yay. 5, İstanbul. 1953.

................, Fatih'in Çinili Köşkü, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 160 (1955), s., 8-9.

................, Fatih Darüşşifası, *Dünyada Tıp*, yıl 2, s. 5, Mayıs 1953.

................, *Edirne'de Fatih'in Cihannümâ Kasrı*, İstanbul Fatih Derneği, Neşr: 2, İstanbul. 1953.

................., Edirne Sarayı'nda Kum Kasrı, *Arkitekt*, 11-12, 1930, Arkitekt Neşr: 5, İstanbul, 1940.

................., Edirne Sarayı, *Yeni Mecmua*, s. 86 (1923).

................., *İstanbul Kalelerinin Tarih İbareleri*, İstanbul, 1953.

................., *Fatih Külliyesi*, İstanbul, 1946.

................., *Fatih Darüşşifası*, 875-1470, İstanbul 1932.

................., Fatih Külliyesi'nin Eski Camii, 1470-1765, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 148 (1954), s., 3-8.

................., *İlim ve Sanat Bakımından Fatih Devri Notları*, Belediye Matbaası, Nu. 5, İstanbul 1947.

................., *Fatih Devri İlim ve Sanatı, İctimai Tekâmül Hamlelerine Umumî Nazar*, Halk Basımevi, Nu. 17, İstanbul, 1953.

................., PAKALIN, M.Z. ile., *Fatih'in Oğulları Mustafa ve Cem Sultan Türbeleri*, Bursa, 1946.

WULZINGER, Dive Apostolkirche und Mehmedije, *Byzantian*, c. VII, 7-39, Paris. 1932.

Plastik Sanatlar, Süsleme

AHMED Refik (Altınay), *Fatih Sultan Mehmed ve Ressam Bellini*, 1479-1480, İstanbul. 1325.

ALPARSLAN, A., L'Art de la caligraphie en Turquie aux XV'e et XVI'e siecles, *Revue des Etudes Islamiques*, XXQV (1967), s., 219-223.

ANDALORO, M., Costanzo da Ferrara, Glianni a Costantinopoli alla carte di Maometta II, *Storia dell'Arte*, 38/40 (1980), s., 185-212.

AREL, H.S., Fatih Devrinde Türk Musikisi, *Musiki Mecmuası*, Sene 6, Mayıs-Eylül 1953, s., 63-67.

ARTUK. I., Fatih Sultan Mehmed ve Onu Müteakip Bayezid ile Cem Adlarına Kesilen Sikkeler, *Fatih ve İstanbul*, II. s. 7-12, 29 Mayıs 1954, s., 1-44.

ARTUK, I.-C., *Fatih'in Sikke ve Madalyonları*, Belediye Basımevi, Nu. 4, İstanbul, 1946.

ATIL, E., Ottoman Miniature Painting Under Sultan Mehmed II, *Ars Orientalis*, 9 (1973), s., 103-120.

Ayanoğlu, F.I., Fatih Devri Ricâli Mezar Taşları ve Kitabeleri, *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s., 193-208.

AYVERDI, E.H., Fatih Devri *Hattatları ve Hat Sanatı*, İstanbul Fetih Derneği Yay. Nu. 12, İstanbul 1953.

BATUR, M., *Eski Fâtih Camii Bir Çini Pano*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1953.

BATUR, A., Fatih Camii Çinileri, *Arkitekt*, c. 5, s. 243-244, 3/4 (1952), s., 74-75.

BERK, N., Fatih Sultan Mehmed ve Venedikli Ressam Gentile Bellini, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, s. 2/3 (1953), s., 143-160.

DERBİL, S., Fatih Devrinde İnce Sanatlar, *Ulus*, Beşyüzüncü yıl ilavesi, 29 Mayıs 1953, s., 4-5.

ERDOĞAN, M., Fatih Mehmed Devrinde Türk Hattatlığı, *Folklor Postası*, c. I, s. 2 (1944), s., 8-17.

EYİCE, S., Balta-oğlu Süleyman Bey'in Kılıcı, *Tarih Dergisi*, 25, 1971, s., 163-178.

Fatih Müzesi, T.C. Millî Eğitim Vekaleti Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınlarından, İstanbul 1953.

GRAY, B., Two Potraits of Mehmed II, *Burlington Magazine*, LXI (1932, s., 4-6.

İPŞİROĞLU, M.Ş. - EYÜBOĞLU, S., *Fatih Albümüne Bir Bakış, Sur l'Album du Conquerant*, İstanbul 1955.

................, *Ein Beitrag zur türkischen Malerei im 15. Jahrhundert*, Sultan Mehmed II und seine Zeit, Das Album des Eroberers, Ustad Mehmed Siyah Kalem genannt "Die Sehwarze Feder" (Du) Zurich, c. 19, 1959., s. 8-16.

İstanbul Kütüphanelerinde Fatih'in Hususi Kütüphanesine ve Fatih Çağı Müelliflerine Ait Eserler, İ.Ü. Yay. Nu. 549, İstanbul 1953.

KARABACEK, J. von, *Abendlandische Künstler zu Konstantinopel im XV. und XVI. Jahrhunderts*, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien philologisch - Historieshe Klasse, Denkschriften 62, Bd. 1, Wienna 1916.

KARSAN, A., Topkapı Sarayı Müzesi'nde Fatih Portreleri, *Arkitekt*, yıl 22, sayı., 1/4 (1953), s., 15-19.

KAYAMAN, A., Fatih Devrinde Giyim, *Mesleki ve Teknik Öğretim*, C. 1, s. 3, Mayıs 1953, s., 19-22.

KARAMETLİ, C., Türk Yazı Sanatı ve Fatih Devri Hattatları, *Türk Yurdu*, c. V. s. 323 (1966), s., 10-11.

MARTIN, F.R., A Portrait by Gentile Bellini Found in Constantinople, *Burlington Magazine*, IX (1906) s., 148-149.

................, New Originals and Oriental Copies of Gentile Bellini Found in the East, *Burlington Magazine*, XVII (1910), s., 5-6.

MELEK Celal, *Şeyh Hamdullah*, İstanbul 1948.

MEYER, J., *Gentile Bellini*, Stutgart 1985.

MILLER, B., *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge, Mass., 1941.

ORGUN, Z., Tuğra, Tuğralarda el Muzaffer Daima Duası ve Şah Ünvanlı Şehzade Tuğraları, Mehmed II'nin Tuğra, İmza ve Mühürleri, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, s. 4 (1949), s., 203-220.

................, Çinili Köşk, *Arkitekt*, s. 11/12, (1941/1942, s., 252-259.

ÖGEL, B., Fatih Abümünde "Şeyhî" İmzalı Minyatürler Hakkında, *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s., 209-241.

ÖZ, T., *Topkapı Sarayı'nda Fatih Sultan Mehmed II'ye Aid Eserler*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1953.

PARVILLÉE, L., *Architecture et decoration turques au XV'e siecle*, Paris 1874.

RABY, J., Pride and Prejudice; Mehmet the Conqueror and the Portrait Medal, *Italian medals*, Ed. by J.G.. Pollard, Washington D.C. 1987, s., 171-194.

SAKISIAN, A., The Portrait of Mehmed II, *Burlington Magazine*, 74 (1939), s., 172-181.

SARRE, F., Eine Miniatur Gentile Bellinis gemalt 1479-1480 in Konstantinopel, *Jahrbuch der K. Preusischen Kunstsammlungen*, XXVII (1906), s., 302-306.

................, The Miniature by Gentile Bellini Found in Constantinople, not a portrait of Sultan Djem, *Burlington Magazine*, XV (1909), s., 237-238.

SÖZER, M.-ÜNVER, A.S., *Çinili Köşkün Altın Renkli Nakışları*, Arkitekt Neşr. No. 12, İstanbul, 1943

STCHOUKINE, L., Miniatures turques de temps de Mohammad II, *Arts Asiatiques*, XV (1967), s., 47-49.

ŞEHSUVAROĞLU, H., Y., Fatih Sultan Mehmed'in Esvapları, *Resimli Tarih Mecmuası*, s. 41 Mayıs 1953, s., 2306-2308.

TANSU, S.N., Fatih ve Bellini, *Türkiye Turing Otomobil Kurumu Belleteni*, s. 124, Mayıs 1952, s. 11

THUASNE, L., *Gentile Bellini et Sultan Mohammed II*, Notes sur le sejour du peintre Venitiven a Constantinople (1479-80), Paris 1888.

UZLUK, F.N., Hattat olarak Sabuncuoğlu Şerafeddin, *Dirim Mecmuası*.

ÜNVER, S., *Fatih Devri Saray Nakışhanesi ve Baba Nakkaş Çalışmaları*, İ.Ü. Milli Kültür Eserleri Serisi 1, İstanbul 1953.

................, *İstanbul'un 500. Yılında Çinili Köşk Tavan Göbeği*, İstanbul 1953.

................, *Hattat Ahmed Karahisarî*, 1469-1556, İstanbul 1964.

................, *Fatih Sultan Mehmed ve Babası ve Oğlu, Resimlerini Yapan Ressam Levni ve Bibliyoğrafisi*, İstanbul 1953.

................, Baba Nakkaş, *Fatih ve İstanbul*, c. II, s. 7-12 (1954), s. 169-188.

................, *Hattat Şeyh Hamdullah*, İstanbul 1953.

................, *Müzehhip Karamemi*, İstanbul, 1951.

................, Les arts decoratifs turcs sous le regne de Fatih, *Türkiye*, 2 (1954), s., 28-33.

................, *Hattat Şeyh Hamdullah ve Fatih için İstinsah Ettiği İki Mühim Tıbbi Eser*, İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü, Sayı: 48, İstanbul 1953.

ÜNVER, A.S. v.d., *İstanbul Üniversitesi Kuruluşunun 500. Yılı Vesilesiyle Fatih Devri Neşriyatımız ve Teşhir Olunan Eserlerin Kataloğu*, Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1953.

ÜNVER, A.S.- SÖZER, M., Çinili Köşkün Nakışlı Çinileri, *Arkitekt*, s. 3-4, (1943).

ŞAİR FATİH

İskender PALA *

I

Fatih'e gelesiye dek tahtta bulunan Osmanlı sultanlarından Murad Hüdâvendigâr, Yıldırım Bayezîd ve Sultan II. Murad, az da olsa şiirler yazmış şair padişahlardandır. Ancak dünyada imparatorluk kurmuş ilk şair hükümdar, herhâlde Fâtih'tir. Fâtih'in şiirleri, atalarına göre hem sayıca daha çok; hem de daha ustalıklıdır. Dahası, Fâtih diğer divân şairleri arasında da ihtişamlı bir yere sahiptir. Durup dinlenmek bilmeyen bir serdar olarak, ömrünü at sırtında ve bir savaştan bir başka savaşa koşmakla geçiren Fâtih'in, onca devlet meşgalesi arasında şiire vakit bulup da kemiyet itibâriyle küçük, ama keyfiyet itibâriyle fevkalâde değerli şiirler yazması, kuruluş çağını tamamlamak üzere olan Klasik Türk edebiyatımızın da seyrini olumlu etkileyecek bir davranış tarzıdır. 50 yaşı civarında hayata gözlerini yuman bir padişah için ilim, kültür, siyaset ve hükûmet yanında, sanat ve edebiyatta da başarılı olmak, şüphesiz onun müstesna bir yaratılışa sahip olduğunu gösterir.

II. Murad'ın oğlu, ondokuzunu bitirmeye henüz 40 gün kala, tahta çıktığında bu sorumluluğu yüklenecek bilgi ve beceri ile kemâle sâhipti. O kadar ki, yalnızca idârî ve siyasî liyâkat değil, ebedî ve bedîî bir tabiata da sahip bulunuyordu.

Dikkatli bir bakış açıkça görür ki, Osmanlı cihangirlerinin siyâsi ve askerî zaferlerini besleyen sanat ve kültür unsurları, devletin ihtişam seyrinde önemli bir yer tutar. II. Murad'la temelleri atılan Osmanlıdaki bu akademik anlayış ve Fatih'in geniş ilim ve kültürü sâyesinde müesseseleşip bir çığır hâlini almış ve büyük bir medeniyetin ilk kıpırdanışlarını vermiştir. Devrinin hakikî ve tanınmış ilim, fikir ve sanat hocalarının terbiyesi altında yetişen Fâtih'in bir cihangir olmasında şüphesiz bu kültür ortamının payı büyüktür. Nitekim onun sâyesindedir ki siyasî ve askerî başarıyı kültür ve sanatla desteklemek Osmanlı saltanatının bir geleneği olacak ve **yüksek medeniyet için yüksek kültür** anlayışı, asırlarca bu cihan imparatorluğunu beslemeye devam edecektir.

Yedinci Osmanlı Padişahı olan Fâtih'in adı Mehmet'tir. Sultan II. Murad'ın oğlu olarak 1432 yılında Edirne'de doğmuştur. 11 yaşında iken Manisa'ya vali olmuş

* Doç. Dr.

(1443), bir yıl sonra babasının tahttan çekilme isteği doğrultusunda İstanbul'a gelip tahta oturmuştur. Ancak devlet aleyhine iç ve dış gelişmeler görülünce babası II. Murad iki yıllık aradan sonra tekrar idareyi eline alır.

II. Mehmed'in ikinci ve kesin olarak sultan oluşu 1451 yılında babasının vefatı üzerine gerçekleşir. Ta çocukluğundan itibaren bir kızılelma olarak gördüğü İstanbul'u fethetme ateşiyle yanıp tutuşan genç hükümdâr, çok geçmeden bu gayesine ulaşacak ve 29 Mayıs 1453'te İstanbul'u fethederek yeni bir çağa yön verecektir.

Bu fetih üzerine II. Mehmed'den "Fâtih" diye bahsedilmeye başlanmıştır. Hz. Peygamber'in kutlu müjdesine mazhar olan bu değerli komutanın henüz 21 yaşındayken ulaştığı bu başarı, onu bütün hıristiyan dünyasına hayranlık ve dehşetle tanıtır. Fetihten sonra sırasıyla Sırbistan ele geçirilir. Macarlar sindirilir. Arnavutluk zabt u rabt altına alınır. Rum despotlarına son verilir. Bosna-Hersek ve Eflâk toprakları sınırlarımıza dâhil edilir. Venedik ve İtalya başta olmak üzere bütün Avrupa sindirilince sıra Anadolu'ya gelir. Daimî tehdit ve tehlike unsuru olan Karaman ülkesi tarihten silinir. Akkoyunlularla şiddetli savaşlara girişilir ve Uzun Hasan Tebriz'e dek sürülür. Sıra Karadeniz'dedir. Kefe teslim alınıp Kırım'da hakimiyet sağlanır. Ardından Gürcistan ve Çerkezistan fethedilir. Bu arada Mısır'a ve İtalya'ya da (Otranto zaferi) gereken ders verilir.

Fatih 1481 yılında vefat ettiğinde Osmanlı devleti İmparatorluk diye anılmaya başlamış ve **devlet-i ebed-müddet** inancı her Osmanlı'nın kalbinde sönmez bir nur olarak yer edinmiştir.

II

Fatih'in edebî adı "Avnî"dir. Avnî, "yardımla ilgili, yardım eden, arka çıkan, imdada yetişen" gibi mânâlara gelir. Ancak bir padişah böyle bir mahlas alabilir. Zirâ ki bu mahlasın gereğini yerine getirmek oldukça zor olsa gerektir.

Avnî, şair bir babanın oğluydu. İtalyanca, Latince, Rumca, Fransızca, Arapça ve Farsça bildiğine dair rivâyetler vardır. Güzel sanatlara ilgili ve hayranlık duyan bir ince ruha sahipti. İlme ve âlimlere verdiği değer dillere destan ve ahfâdına örnek olmuştur. Dinî ilimlerde oldukça âlim ve ilmiyle âmildir. Açık fikirli ve ileri görüşlüdür.

Bu özelliklere sahip bir kişinin, klasik Türk şiirinin kuruluş çağını tamamlayan şairler arasında yer alması, elbette pek tabiîdir. Şiire verdiği değer, zindana attırdığı şair veziri Ahmed Paşa'yı, bir kaside vesilesiyle affetmesinden anlaşılabilir.

Şiirde, devrenin yegânesi yahut sultanu'ş-şuarâsı değildi. Ancak üstâd şairlerin hemen peşi sıra değerlendirilecek bir şiir kudretinin sahibiydi. Çağının şiir dilini ince hayallerle yoğurarak kullanması, Türkçeye karşı sorumluluğunun sonucudur. Açık ifâdeleri ve akıcı üslûbu, henüz sanatlara boğulmamış bir Türk şiirinin güzel örneklerine kapı aralar. Tasvirlerindeki başarı ve mazmunlarındaki geniş açılımlar, hemen ilk anda anlaşılabilecek kadar açık ve yalındır. Türkçeye devrinin üstâdlarından daha fazla bağlı oluşu, Arapça-Farsça tamlamalar yerine açık Türkçe ifâdelere yönelmesine yol açmıştır.

Klasik Türk şiirinin kendine has kalıp ve çerçevesi içerisinde onun heyecanları ve duyguları, kâh bir şahlanış; kâh üstadları taklit edasıyla mısraa dökülür. Gerek zekâ oyunları ve hayâller; gerekse muayyen kalıp ve fikirler, onun şiirini de çağdaşları ile aynı klasik kategoriye dahil eder. İster aşkı, ister tasavvufu ve dinî temâyülleri terennüm etsin, hemen her bir mısra, edebî anlayışından kaynaklanan yalın ifâdesi ile kuvvet bulur. Edebî sanatlara sapmakla birlikte asla bunu bir gaye edinmemiştir. Gerektiği hâllerde sözünü sanatlı söyler, ama asla sanat endişesiyle söz söylemez. Hemen her türden edebî sanata örnek bulunabilecek şiirlerinde onu zaman zaman bir kelime sihirbazı olarak görmek de mümkündür. Duygu ve düşüncelerini anlatırken ne kadar arı ve duru ise, o derece de sanatkârânedir. Keza klasik edebiyatımızın kültür birikimi arasında yer alan kıssalar, efsâneler ve tarihî hikâyeleri de ustalıkla anar.

Avnî, aruzu ustaca kullanan bir şairdir. Gerçi elde bulunan şiirleri, % 90 gazellerden ibarettir ve gazel nazım şekli, aruzun kolayca uygulandığı bir şekildir. Ancak Avnî'nin gazelleri dışında olan bir muhammes, bir kıt'a, birkaç beyit ve bir mısrada da aynı vezin başarısını görürüz. Hatası yok mudur? Elbette aruz hatâları yapmıştır. Ama bunu Türk şiirinin o çağı içinde ve ikinci sınıf bir şairin kalem eseri olan manzûmeleri arasında mercekle aramaya da gerek yoktur. O, öncelikle Fâtih, sonra Avnî'dir. "Fatih olmasaydım, Ulubatlı Hasan olurdum" diyen bir ruh kahramanıdır. Bu bakımdan şiirlerini birer İstanbul fethi ceshametinde görmek yahut heybetle kıyaslamak yanlış olur. Kaldı ki henüz onun var olduğu bilinen mürettep divânı ele geçmemiş; kaynakların bahsettiği kaside ve kıtaları incelenmekten uzak kalmıştır.

Klasik şiirin belli kuralları ve hayâl dünyası içinde orijinal söyleyişlere ulaşmak ve bunları da müstesnâ ifadelerle vezne dökmek oldukça güçtür. Aşka, âşıka, mâşuka dair ifâdeler başta olmak üzere bir divân şairi, her çeşit manzûmesini kişiselliği ile ziynetlendirmek zorundadır. Fatih bunu yaparken oldukça başarılıdır. Her ne kadar o bir dil otoritesi değilse de Osmanlıca'ya hâkimiyeti sâyesinde duygularını vazuhla ifade edebilmiştir. Vokabüleri oldukça zengindir. Kelime hazinesi, geniş bilim ve kültürünün bir göstergesidir. Kullandığı kelimeler, şiirini cana yakın ve samimi bir edâya büründürür. Denilebilir ki çağının diğer şairleri arasında -ki bunların sayısı neredeyse 50'yi bulmaktadır- onun bu samimi dili diğerlerinden ayırdedilmesini sağlar. Hatta Hafız gibi, Sâdî gibi İran şiir üstadlarının etkisi bile onun bu saf üslûbunu değiştiremez. Keza Şeyhî ve Ahmed Paşa gibi Türk şairlerinden etkilenmiş olması da bu üslûba fazla tesir etmez. Devrinin üstadı şairler dilinde alelâde sayılan herhangi bir ifâde; bazen bu sultan şairin dilinde daha bir câzibe kazanır. Başka bir deyişle, Ahmed Paşa, Şeyhî veya Necâtî'nin bir güzele kul olmak istemeleri ile aynı güzeli Fâtih'in kendisine sultan edinmek istemesi arasında bir anlayış farkı vardır. Böyle bir ifadede birinciler temennîden öte geçemezken, Fâtih bir tenezzül ve fedakârlığı terennüm etmiş sayılır.

Nihayet Fâtih'in şiirlerinde sağlam bir İslâm itikâdı sezilir. Âlimlerle sohbetleri, şiir meclislerinde âsûde geçen demleri, onun Kur'an, hadîs, fıkıh gibi ilimlerdeki vukûfu ile şiirine yansır. Felsefî görüşleri tam bir İslâm inancı ile pekiştirilmiş vaziyettedir. Tasavvufun esaslarını anmakla berâber, şiiri mutasavvıf şiirlerden farklı bir mecrâda akar. Andığı beşeri güzeller bazen Cemâl-i Mutlak'a uzanan bir çizgide görüntü verirler. Cihân sultanı iken kendini aşk sultanına kul olarak düşünmesi; dünyadan sıkıldığı zaman aşk meyhanesini arzulaması, hep bu yüce duygunun eseridir.

Hiç unutulmamalıdır ki, Avni olmadan önce Fâtih olabilmiş bir "**Güzel Kumandan**"dır. Sıradan hükümdarlardan ayrılan bu kahramanın eriştiği müjde, elbette onun "**Güzel Askerler**"iyle gündeme geldi. Bu bakımdan o, içinden fışkırdığı milletin bir şahlanışı, daha açıkçası, ezelî ve ebedî Türk Mehmetçiğinin padişâh kılığında bir timsâlidir. Bindiği beyaz atını gayesi uğruna denize süren bu şahin bakışlı insan, asırlardan süzülüp gelen bir imânın, yontulmuş bir canlı heykelidir ki, müteakip yüzyılları da kaplamıştır. Onun gibi Alp-erenlere yeniden kavuşmak, yine onun gibi kılıcını ve kalemini keskince kullanan ilim ve kültür ordusuyla mümkün olacaktır. O bir kumandandır... Ve o bir şairdir...

III

Fatih'in (1432-1481) şiirlerini ihtiva eden yegâne eser; İstanbul'da yine onun adını taşıyan semtteki Millet Kütüphanesi, Ali Emirî yazmaları arasında bulunur (Demirbaş numarası, 305). Tıpkıbasımını sunduğumuz bu küçük elyazması eserde Fatih'in bir kısım gazelleri mevcuttur. Keza bazı nazîre mecmuaları, şiir mecmuaları, tezkireler ve tarih kitaplarında da ona ait olan, veya öyle sanılan başka şiirlere rastlanır.

Fatih'in şiir külliyatıyla ilgili ilk neşriyat G. Jacob tarafından yapılmış olup Upsala Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki bir mecmuadan kopya edilmiş 21 adet gazeli ihtiva eder(1). Bu küçük çalışma, Ali Emirî yazmaları arasındaki nüsha görülmeden yayınlandığı için, ilk neşir olmasının dışında fazla dikkate değer bir özellik taşımaz.

Müteakip yıllarda ülkemiz edebiyat araştırmacıları tarafından, Fatih'in şiiri ve şairliği hakkında bazı makaleler yayınlanır. Şehâbeddin Süleyman, Fuad Köprülü, Ali Emirî, İsmail Habib vs. bu isimlerden ilk akla gelebilenlerdir. Buna rağmen Fatih'in şiirlerini ihtiva eden elyazması eserin ilk neşri, ancak 1944 yılında yapılabilir(2). Popüler bir neşir olan bu çalışmaya, orijinal yazmada yer alan 77 şiire ilaveten diğer kaynaklardan derlenen 6 adet manzûme de ilave edilmiştir. İki yıl sonra Fatih şiirlerinin, devrine göre bilimsel sayılabilecek yeni bir baskısı hazırlanır(3). Bu baskı, Ali Emirî nüshasındaki şiirlere 10 adet yeni manzûme ilavesinde bulunmuşsa da bunlardan bazılarının Fatih'e ait olduğunda şüpheler vardır. Transkripsiyon (çeviriyazı) ve faksimile (tıpkıbasım) ile de zenginleştirilen bu baskı oldukça şümûllü ve faydalı bir çalışmadır.

Fatih'in şiirlerine dair son kitap yayını, Ahmed Armutlu'ya aittir(4). Milli Eğitim Bakanlığı'nca yayınlanan kitabın diğerlerinden farkı, şiirlerin bugünkü Türkçe ile nesre çevirisinin yapılmış olmasıdır. Bu eserde de keza elyazma nüshadaki şiirlere ilaveten 15 adet manzûme bulunur. Fatih'e ait olduğu şüpheli şiirler yine bu basımda da yer almıştır.

Bütün bu çalışmalar yanında "Fatih, Şair Avnî" adıyla yayınlanan geniş bir araştırmayı da anmak gerekir. Bu çalışma da Fatih'in edebî kişiliğiyle ilgili doyurucu ve geniş bir makaledir(5).

IV

Fatih'in şiirlerini ihtiva eden küçük elyazmasının tıpkı basımını bu Armağan'a ek olarak sunmat suretiyle, büyük Fatih'e olan şükran borcumuzun çok küçük bir kısmını ödemiş olacağımızı düşündük. Daha önce birkaç defa yayımlandığı için bütün şiirlerin çeviri yazısını vermeye gerek görmedik. 26'sı gazel, 1'i muhammes, 2'si kıt'a ve 7'si beyit olmak üzere, 36 şiirini açıklamalı olarak sunduğumuz Fatih, bu örneklerden de anlaşılacağı üzere askerlik sanatındaki dehasının ve bilim/sanat koruyuculuğunun yanısıra- aynı zamanda güçlü bir şair olarak karşımıza çıkmaktadır.

(1) Jacob. Georg (Dr.), ***Der Divan Sultan Muhmed des Zweiten des Eroberersvon Constantinopel,*** Berlin, 1904.
(2) Bilmen, S. Sıdkı, ***Fatih Divanı,*** İstanbul, 1944.
(3) Ünsel (Kürkçüoğlu), K. Edib, ***Fatih'in Şiirleri,*** Ankara, 1946.
(4) Aymutlu, Ahmed, ***Fatih ve Şiirleri,*** İstanbul, 1992.
(5) Karahan, Abdülkadir (Prof. Dr.), Şair Avnî, Fatih, ***Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,*** C. VI, İstanbul, 1955.

FATİH'İN ŞİİRLERİNDEN SEÇMELER

1. Yüzün meh-i ıyd ü ser-i zülfün şeb-i İsrâ
   Gamzen yed-i Mûsâ leb-i la'lin dem-i Îsâ

2. Bu hüsn-i Hüdâyî ki Hudâ sana veripdir
   Mânî-i cihân yazmadı tasvîrine hemtâ

3. Alnın kamerine yüzün ayına müşâbih
   Bunca göz ile görmedi bu çarh-ı muallâ

4. Şol câm ki nûş eylemişem bezm-i gamında
   Bir sâde habâbıdır anın künbed-i hadrâ

5. Avnî seni medh eyledi çün tarz-ı gazelde
   Matla' dedi yüzüne vü ağzına muammâ

(1) Yüzün, bayram hilâli (kadar aydınlık); zülfünün kıvrımları da İsra gecesi (gibi karanlık). Gamzen, Hz. Musa'nın mucizevî eli (gibi âşıkı hayrete düşürmekte), la'l dudağın ise Hz. İsa'nın (hayat veren) nefesi (kadar diriltici)!...

Hicri-kameri takvimde aylar, hilâlin doğuşuyla başlar. Bu sebeple ay başına rastlayan kurban ve ramazan bayramları da hilâlin görünmesi üzerine kutlanır. Şair, sevgilinin gece karanlığına benzeyen siyah saçları arasında parlayan yüzünü görünce, hilâl görünmüş gibi bayram yaptığını ifade ediyor.

İsra (Esra), "gece yürüyüşü" demek olup Hz. Peygamber'in Mi'rac gecesinde Mescid-i Harâm'dan (Mekke), Mescid-i Aksâ'ya (Kudüs) kadar yaptığı mucizevî yolculuktur. Kur'ân-ı Kerim'de bu olayı anlatan sürenin (17. Süre) de adı İsra'dır.

Beyitte geçen "Yed-i Mûsâ" tamlaması Hz. Musâ'nın "Yed-i Beyzâ (Beyaz El) olarak bilinen mucizevî elini anlatır. Hz. Musa Firavun'a karşı, peygamberliğine delil olarak elini koynuna sokup çıkarmış ve eli mucize eseri güneş gibi parıl parıl parlamaya başlamıştır. Şair sevgilinin gamzesi demek olan işveli yan bakışını bir mucize kabul etmekle bunun her zaman görülebilecek şeylerden olmadığını ifadeye çalışmaktadır. Keza "dem-i İsa" tamlaması da Hz. İsa'nın ölüleri dirilten nefesine delâlet eder. Bilindiği gibi Hz. İsa çamurdan kuşlar yapar ve onlara nefesini üfleyince mucize eseri olarak canlanıp uçarlardı. Şair sevgilisinin dudağında bir hayat bağışlayıcılık eseri görmekte ve ona ulaşmayı arzulamaktadır.

(2) (Ey sevgili!) Allah'ın sana verdiği bu İlâhi güzelliğin bir benzerini cihanın en ünlü ressamı olan Mâni de yapabilmiş değildir.

Mani, tarihte ünlü bir nakkaş ve ressamdır. Bâtıl Mani dininin (Maniheizm) kurucusu olup yaptığı resimleri bu dinin taraftarlarına gökten inen bir mucize olarak empoze edermiş.

Şair sevgilideki İlahî güzelliğin bir eşinin olmadığını, hatta onun resmini yapmanın bile imkânsız olduğunu ifâde ediyor.

(3) (Yaratılalı şunca zaman olan) bu yüksek gökkubbe (altında), (gelip geçen) bunca göz (sahibi insanlar), senin kamer alnına ve ay yüzüne benzeyen birini daha görmediler.

Şair, gökkubbede ancak bir tane ay olması gibi sevgilisinin de dünyada bir tane olduğunu ifâde ediyor. Beyitte gökkubbedeki yıldızlar birer göz olarak düşünülüp, karanlık gecede herbirisinin ay ile varlık kazandıkları imâ ediliyor ki bu manzara Câhiliyye devrinde Hz. Peygamber'in zuhûru ve O'nunla yeni bir varlık kazanan ashab-ı kiram mazmununu hatırlatır. Nitekim Hz. Peygamber bir hadislerinde "Ashâbım yıldızlar gibidir..." buyurmaktadır.

(4) (Ey sevgili!) (Şu) gökkubbe, senin (hasretini çektiğim) gam bezminde, içtiğim (acı) kadehin içinde, yalnızca bir su kabarcığından ibarettir.

Şair, dünyanın bütün gamını kendisinin yaşadığını; sevgili yüzünden çektiği acılar yanında, dünyadaki bütün acıların bir su kabarcığı kadar küçük olduğunu mübâlağa ile anlatıyor.

(5) Avnî (bu) gazeli ile seni övdü. Ancak yüzüne "matlâ"; ağzına da "muammâ"dır, dedi.

***Matlâ** "doğuş, doğmak" mânasına, gazelin ilk beytine denir. Yüzün doğması ise onun aya benzetilmesine vesiledir. **Muamma**, manzum bilmecedir. Sevgilinin ağzının muammaâya benzetilmesi, içinde nice gizli sırlar ve söylenmedik sözler bulunduğunu ifâde içindir.*

Tamamı gözönünde bulundurulduğunda bu şiirin na't (Hz. Peygamber'e övgü) özelliği taşıdığı görülür.

1. Ağlasa derd-i derûnum çeşm-i giryânım sana
Âşikâr olurdu gâlib râz-ı pinhânım sana

2. Mesned-i hüsn üzre sen ben hâk-i rehde pâymâl
Mûr hâlin nice arz ede Süleymân'ım sana

3. Şem'i gör kim meclisinde ağlayıp başdan çıkar
Hoş yanar yakılır ey şem'-i şebistânım sana

4. Subh gibi sâdık olduğum gam-ı aşkında ben
Gün gibi rûşen durur ey mâh-ı tâbânım sana

5. Dün rakîbin cevrini men' eyledin ben hastadan
Eyledi te'sîr gûyâ âh u efgânım sana

6. Zahm-ı hicrân şerhi çün mümkün değildir dostum
Sîne-çâkinden haber versin girîbânım sana

7. Eyleme gönlün gözün cevr ile Avnî'nin harâb
Dürr [ü] gevherler verir bu bahr ile kânım sana

(1) İçimdeki dertler ile, yaş dolu gözlerim senin için ağlayacak olsa, (gönlümdeki) gizli sırlarım (gözyaşlarıma) galip gelir ve (sırlar) sana âşikâr olurdu.

Divân şairinin düşüncesine göre aşkta sabır gerekir, ağlamak değil. Şair sabır hâlindedir. Zira ağlayacak olsa iş yalnızca gözyaşıyla kalmayacak ve sevgiliye dair nice gizli sırlar da ortaya saçılacaktır. Yani şair ağlamak istemekte, ama sırrı fâş etmemek için buna da sabretmektedir.

(2) Sen güzellik tahtında (oturuyorsun); bense yolunun toprağında pâymâl (ayaklar altında) kalmışım. Hâl bu iken a Süleyman'ım, sana bir karınca (denli aciz olan) durumumu nasıl arz edeyim?

Kur'an-ı Kerim'de (Neml, 15-44) anlatılır ki, Hz. Süleyman ordusuyla sefere çıkıp da yolları bir vâdiye ulaştığında karınca beyinin diğerlerine: "Kaçınız, Süleyman'ın orduları sizi ezmesin" dediğini duydu. Bunun üzerine gülümsedi ve karınca beyini yanına davet etti. Karınca bir çekirge budunu yanına hediye alarak huzura çıktı. Bir müddet sohbet ettiler. Sonra Hz. Süleyman'ın duası ile but bereketlendi ve yarısı ile Süleyman'ın bütün ordusu doydu.

Divân edebiyatında Süleyman ihtişamı, karınca da acziyet ve zayıflığı temsil ettiği için, şair de kendini karınca; sevgilisini Süleyman olarak nitelendirmiştir.

(3) Muma da bak! Senin (bulunduğun) meclisinde, ağlayıp baştan çıkmakta. Ey odamı aydınlatan! (O mum senin için) ne de hoş yanıp yakılıyor.

Mum yanarken, baştaki fitilinin kenarlarından, ağlıyormuş gibi akar. Şair buna gıpta ediyor ve onu sevgilinin aşkı ile baştan çıkmış veya o uğurda başını vermiş olarak gösteriyor.

(4) Ey ay gibi parlayan sevgilim! Benim sana karşı, aşkının yolunda sabah kadar sadık olduğum, (doğrusu) gün gibi âşikârdır.

Seher vaktinde gökyüzünün aydınlanması iki aşamada gerçekleşir. Fecirden önce tan yeri geçici olarak aydınlanır ki buna **subh-ı kâzip** *(yalancı sabah) denir. Sonra kısa bir müddet ortalık bulanır ve tekrar aydınlanır. Buna da* **subh-ı sâdık** *(gerçek sabah) denir. Beyitte şair sevgilisinin aşkında bu gerçek sabah kadar sadık olduğunu söylemekte ve gizliden gizliye aşkına karşılık istemektedir.*

(5) Dün rakiplerimin, aşkının hastası olan bana yaptıkları eziyetleri men eyledin. Gâliba âh ve feryatlarım sana tesir etmiş!..

(6) Dostum! Anlaşılan o ki (bağrımdaki) ayrılık yarasını şerh etmek mümkün görünmüyor. (Bâri) açık duran şu yakam, (aşkından dolayı) göğsümdeki (şerha şerha olmuş) yarıkları sana göstersin (de insâfa gel!).

Beyitteki **şerh** *kelimesi, kompozisyon terimi olarak "açıklama, yorumlama" mânasını; tıp terimi olarak da "cerrâhi müdâhale, ameliyat için yarma, açma" anlamını verir. Şair her iki mânayı da kasdederek beyte zenginlik katmıştır.*

(7) (Sevgilim!) Eziyetlerinle Avnî'nin gözlerini ve gönlünü harab etme! Zira bu deniz (gibi coşkun gözlerim), sana inciler; bu maden ocağı (gibi gönlüm) de, mücevherler sunar.

Şair gözyaşlarını inciye, gönlündeki acıları da mücevhere benzetiyor.

1. Ağlasa âşık belâ-yı hicr ile nâlân olup
Gözlerinden akan anın yaş yerine kan olup

2. Geh cefâ kûhu gubârından urunsa kisveti
Geh belâ vâdîsini geşt eylese üryân olup

3. Her ne denlü cevrler görse vefâlar eylese
Her ne denlü gülseler hâline ol giryân olup

4. Gam beyâbânına her gün eylese seyr ü sefer
Her gece mihnet-serây-ı firkate mihmân olup

5. Râz-ı aşkı âşikâr etmeğe tâkat bulmasa
Sînesinde nâvek-i dildûzlar pinhân olup

6. Dilberinden rahm eger olmasa ol dil-hastaya
Kimseler derdine dermân edemez imkân olup

7. Verseler mülk-i cihânın tâc u tahtı devletin
Avni kûyun terkin etmez başına sultân olup

(1) Aşık, ayrılık belâsıyla inleyerek ağlasa ve onun gözlerinden de yaş yerine kan aksa (revâdır)!..

(2) Kâh cefâ dağının tozlarından bir elbise giyse; kâh elbisesiz kalıp belâ vadisinde (Mecnun misâli başıboş) dolaşsa!... (Aşıklık ancak böyle olur).

(3) (Aşık, sevgiliden) her ne kadar eziyet görse, ona (o derece) vefa göstermeli; (rakipleri) onun hâline güldükçe, o da ağlamayı arttırmalı.

(4) (Âşık) her gece ayrılığın eziyet ve çile sarayında konaklayıp, her gün gam çöllerini gezip dolaşsa (gerektir).

(5) Gönlüne batan (sevgiliye ait) gamze okları (aşıkın) bağrında gizlice yer edinse de (bu sebeple aşık), aşk sırlarını âşikâr etmeye tâkat bulmasa!...

(6) Kimseler imkân bulup da (aşık denen) gönlü yaralının derdine dermân olmaz. Meğer ki gönlünü çalan sevgilisi merhamet göstersin!...

(7) Bütün cihân mülkünün tacı ve tahtına hükmetme şansını verip, (o mülkün) başına Avnî'yi sultan etseler; (Avnî) yine de senin mahalleni bırakıp gitmez (senin aşkına dünya sultanlığını değişmez).

1. Her zaman âşıklara varmak der-i cânâna güç
   Arz-ı hâl etmek gedâlar hazret-i sultâna güç
2. Âşinâlar gözlerim yaşın görüben havf eder
   Bî-muhâbâ sâlik olmak kulzüm ü ummâna güç
3. Âşıka dünyâ ve cân terk eylemek âsân olur
   Lîk cânân terkini etmek gelipdir câna güç
4. Gözlerime cevr kasd etse rakîbi gösterir
   Zulm mu'tâdı değildir pes gelir insâna güç
5. Avniyâ Zâl-i zamânın mekrine aldanma kim
   Kim zenânın cevrini çekmek gelir merdâna güç

(1) Aşıkların, sevgilileri huzuruna varabilmeleri her zaman (için) çok zordur. Tıpkı dilencilerin padişâha arzuhâle çıkmaları gibi.

(2) Tanıdıklarım, gözlerimden akan yaşları görüp korkuyorlar. (Elbette böyle olacak!... Zirâ) bir deniz veya okyanusta korkusuzca yol almak (elbette tehlikeli bir şey olup çok) güçtür.

Şair aşkından dolayı akıttığı göz yaşlarının, denizler ve ummanlar oluşturarak çevresindeki insanları da tedirgin ettiğini, herkesin bu denizde helâk olma korkusu taşıdığını ima ediyor.

(3) Âşık için dünyayı terk edip can vermek çok kolaydır (ve aşkın gereği de zaten budur); ama cânânı terketmek, (âşıkın) canına pek güç gelir (ve mümkün değildir).

(4) (Sevgili,) aşkında sadık olup olmadığımı imtihan için (arada sırada) bana eziyet etmek ister. (Ancak) zulüm gibi bir huyu olmadığı için (dosdoğru bana yönelmez de) gözlerime rakîbi gösterir. (Doğrusu) bu da benim pek ağrıma gider.

Şair sevgiliden eziyet görmeyi şeref sayarken rakiplerle uğraşmayı itibarsızlık kabûl etmektedir.

(5) Ey Âvni! Şu yaşlı (bir kocakarıdan farklı olmayan köhne) dünyanın hilelerine (işvelerine) aldanma. Zira yiğit olanların, kadın eziyeti çekmeleri dayanılır dert değildir.

Eskiler dünyayı yaşlı ve hilekar bir kocakarıya benzetmişler ama yine de onun hilelerine aldanıp taze gelin muamelesi yapmışlardır. Şair bunun için ikazda bulunuyor.

Beyitte geçen "Zâl" kelimesi İran mitolojisinde adı anılan Zaloğlu Rüstem'i de hatırlatır. Zâl kelimesi "ihtiyar, ak sakallı" manalarına gelir. Zal, doğduğu zaman saçları, kaş ve kirpikleri bembeyaz olduğu için bu adla anılmıştır.

1. Gül yüzün üzre ki düşmüş ca'd-ı kâkül şâh şâh
   Ziynet etmiş bâğ-ı hüsnün tâze sünbül şâh şâh
2. Hâl-i anber-bârın ile mûy-i pür-çînler ki var
   Rişte-i çûb üzre bitmiş ıkd-i fülfül şâh şâh
3. Bâğ-ı âlemde yüzün mânend bir gül isteyip
   Cüst ü cû edip gezer gülzârı bülbül şâh şâh
4. Gonca-i ser-beste mektûb eyleyip gül şâhına
   Gülşen içre bülbül ezberler teressül şâh şâh
5. Avniyâ mekr-i rakîb-i dîvi def' etsin deyû
   Peyk-i âhın boynuna takdım hamâyıl şâh şâh

(1) Kıvrımlı kâkülleri, tutam tutam (olup) gül yüzünün üzerine düşmüş. (Bu hâl ile sanki) güzelliğinin bahçesini, dal dal tâze sünbüller süslemiş.

(2) Anber yüklü benin ile büklüm büklüm saçların var ya, (âdeta) ince dallar üzerinde dal dal olmuş kara biber salkımlarıdır.

Şair sevgilinin benini koku ve renk yönünden anbere; şekil yönünden de kara biber tohumuna benzetip kara biberleri de zülüften dallar üzerinde gösteriyor.

(3) Bülbül, dünya bağında (senin) yüzüne benzer bir gül bulabilmek için, bütün gül bahçelerini daldan dala gezerek aramakta; (ama nâfile).

(4) Bülbül, gül dalına (veya güllerin şâhına) açılmamış bir goncayı (ağzı mühürlü bir) mektup (olarak) gönderip, gül bahçesi içinde (o mektupta senin gül yüzün hakkında yazılı olan) her bir harfin üzerine basa basa (dal dal durarak) ezberler.

(5) Ey Âvni! İblis râkibin hilelerini (ve tuzaklarını) def etsin diye, (ateşli) âhımı (sana ulaştıran) habercinin boynuna öbek öbek muskalar astım.

1. Bâğda gül ruhlarındır verd-i hamrâdan murâd
Kâmetindir râstî serv-i dil-ârâdan murâd

2. Aşk derdidir cihânda âşıka maksûd olan
Vasl-ı dilberdir hemîn bu dâr-ı dünyâdan murâd

3. Dûd-ı âhımdır felekde ebr-i bârândan garaz
Eşk-i çeşmimdir eşiginde süreyyâdan murâd

4. Çün ecel sulh etdirir âhir nizâ'ı kaldırır
Pes nedir dünyâ için bu kuru gavgadan murâd

5. Beyti bozarsın rakîbi anma şi'rinde sakın
Avni dilber vasfıdır çün şi'r ü inşâdan murâd

(1) İşin doğrusu, gül bahçesindeki kırmızı güllerden maksat, senin gül yanakların; gönül süsleyen serviden murâd da senin endâmın (boy-posun) dır.

Şair sevgilisine hitâben "Gül, senin yanağına; servi de boyuna özendiği için bu haldeler; ve halk da onları görünce zaten seni hatırlamaktalar" diyor.

(2) Cihânda âşıkın (yegâne) arzusu, (senin) aşkının derdidir. Nitekim bu dünya evinden murad da (zaten) sevgiliye kavuşmak değil midir?

Beyit, tasavvuftaki Hüsn-i Mutlak ve Cemâl-i Mutlak anlayışına uygundur. Buna göre insanın dünyaya gelmesindeki maksat, mutlak güzellik olan Allah'a ulaşmak, yani Fenâfillâhtır.

(3) Göklerdeki yağmur bulutlarının sebebi, benim (ateşli) âhlarımın dumanıdır. Ülker (takım) yıldızından murad ise eşiğinde döktüğüm gözyaşlarımdır.

Şair, sevgili yüzünden âh edince ağzından çıkan buğu ve buharların, ateşli birer duman olup gökteki bulutları oluşturduğunu söylerken, kendini mazlum olarak göstermektedir. Binaenaleyh "Alma mazlûmun âhını çıkar âheste âheste" veya "Mazlumun âhı yerde kalmaz" atasözlerinde de yine ağızdan çıkan buğuların göğe yükselmesi üzerine hüsn-i talil yapılmaktadır.

(4) Madem ki ecel gelince (ister istemez) herkesi sulh edip (musallada helallaştırıp) aradaki çekişmeye son verir; o hâlde dünya için bu kuru kavga da ne oluyor?

(5) Ey Âvni! Herkes bilir ki şiir ve düzyazıdan maksat, sevgilinin özelliklerini sayıp dökmektir. (O hâlde) sakın şiirde rakîbin adını anma ki, (sonra) beyti bozarsın (şiirde rakibin ne işi var!).

1. Kesmezem ağyâr cevri ile cânândan ümîd
   Kim kesilmez havf-ı şeytân ile îmândan ümîd
2. Ağlamakla dürr-i vasla tâlib oldum tan değil
   Eylese gavvâs olanlar bahr-i ummândan ümîd
3. Âsitânında nigârı görmesem ye's etmezem
   Bu mesel meşhûrdur kim çıkmadık cândan ümîd
4. Dişlerindir ağlamakla göz yaşından umduğum
   Dürr-i şehvâr oldu ancak ebr-i nîsândan ümîd
5. Her ne denlü cürmüne hadd ü nihâyet yoğ ise
   Avniyâ kat' eyleme sen avn-i Rahmân'dan ümîd

(1) Rakiplerin eziyetleri (sebebi) ile sevgiliden ümid kesecek değilim. Şeytandan korkup da imandan ümid kesmek olur mu hiç?

Şair, rakipleri için "Şeytanın ta kendisidir" demek istiyor.

(2) Ağlamakla vuslat incisine talip oldum. (Elbette;) dalgıçlık yapanların engin denizlerden ümit beslemelerinde şaşılacak ne var!...

Şair ağlaya ağlaya gözyaşlarından bir deniz oluşturduğunu, kendisinin de bir dalgıç gibi bu denizin içinde kalıp bir ümitle "sevgili" denen inciyi aradığını söylüyor.

(3) Sevgiliyi görmek için nice zamandır eşiğini bekliyorum, ama (bir kerecik olsun onu) evinde göremiyorum. Ancak bu beni karamsar yapmıyor. Zira meşhur bir atalar sözüdür; "Çıkmadık candan ümid kesilmez" (elbet bir gün muradıma ererim).

(4) Bunca ağlamaktaki maksadım, senin dişlerin (gibi bir inci tanesini) gözyaşı olarak ağlıyabilmemdir. Nitekim nisan bulutundan ümid edilen de (bir damla) parlak inci değil midir?

İnci, sadef denilen bir tür istiridyenin karnında oluşur. Sadef, nisan mevsiminde sahile çıkar ve karnını açar. O sırada yağan nisan yağmurunun damlaları istiridyenin karnına düşer. Tekrar denize dalan istiridye bu damladan rahatsız olup çevresini bir salgı ile kaplamaya başlar. İşte bu salgı kademe kademe sertleşip sonunda inci olur.

Eğer istiridyenin karnında bir inci varsa, buna dür-i şehvâr veya yuvarlaklığından dolayı dür-i galtan denir. Dürdâne, yahut dür-i yek-dâne de denilen bu inci çok kıymetlidir.

(5) Ey Âvni! Her ne kadar suçlarına bir sınır ve nihayet yok ise de, (herkese merhamet eden) Allah'ın yardımından sakın ümidini kesme (umulur ki affedilirsin)!

1. Ten-i bî-câna müjen hançeri kim câna geçer
Hasta-i aşka ecel şerbeti dermâna geçer

2. Görse ağyâr söğer yüzüne âşık olana
Görün ol kâfiri kim dîn ile îmâna geçer

3. Hor bakma dil-i vîrânıma aşka nazar et
Gördüğün genc-i nihân mahzen-i vîrâna geçer

4. Kûy-ı dilberde figânıma eder ta'n rakîb
Zâğ-ı nâ-sâzı görün mürg-i hoş-elhâna geçer

5. Çok varıp geldiğime kûyuna dildâr demiş
Avnî âşık değil ise buradan ya ne geçer

(1) (Gamzeli yan bakışından fırlayan) kirpiğinin hançeri, şu cansız bedenime cân yerine geçer. (Nitekim) aşk hastasına (da) ecel şerbeti, derman yerine geçer.

(2) Senin yüzüne âşık olanı görünce, rakiplerim söğmeye başlarlar. Kâfire bakın ki, din ile imana tecâvüz ediyor.

İlk mısradan "Rakipler, senin aşıkının yüzüne karşı söğerler." mânası da anlaşılabilir. Şair, sevgilinin yüzünü "din"; ona karşı duyulan aşkı da "iman" diye niteleyerek, rakibin dine-imâna küfrettiğini ifade ediyor ki bu tutum, hem sevgiliyi, hem de dostları rakip aleyhine harekete geçirmeye dâvet sayılır.

(3) Yıkık gönlüme hor bakma. (Sen asıl orada yeşeren) aşka nazar kıl. Gördüğün (o) virane mahzen, (aslında) gizli bir (aşk) hazinesidir.

(4) Rakip, sevgilinin yurdunda ettiğim figânı (küçümseyip) ayıplıyor. Uygunsuz kargaya bakın ki, kendini hoş ötüşlü (güzel sesli) kuşun yerine koyuyor.

Şair, sevgilinin aşkını terennümünde kendini bülbül, rakibi karga olarak nitelendiriyor.

(5) Gönlümü alan (sevgili), mahallesine sık sık varıp geldiğimi görünce "(Şu) Avnî, âşık değilse buradan niye (bu denli çok) gelip geçiyor!" demeye başlamış (da nihâyet kendisine âşık olduğumu anlamış).

1. Ebr-i müjem ayağına gevher-nisârdır
Mir'ât-ı dil cemâline âyîne-dârdır

2. Dil hânesine kılsa hayâlin şehi nüzûl
Yüzüm bisâtı ayağına zer-nigârdır

3. Zehr-i firâk gerçi dili hasta eyledi
Vaslın şarâbına yine ümmîd-vârdır

4. Cânım ümîd-vâr durur tîğ-ı gamzene
Gözüm izin türâbına pür-intizârdır

5. Bî-ihtiyâr yârini kendüye râm eder
Avnî anın ki tâlii vü bahtı yârdır

(1) Kirpiğimin bulutu, ayağına inci (gibi yağmur taneleri) saçandır. Gönlümün aynası, güzelliğine ayna tutandır.

(2) Hayalinin padişâhı gönül evimde konaklayacak olsa, yüzümün (aşkınla sararan) yaygısı, ayağına altın yaldız olur.

(3) Ayrılık zehiri gerçi gönlümü hasta eyledi ama yine de (gönlüm) vuslatının şarabından ümit kesmemiştir.

(4) Canım (işveli) yan bakışının kılıcını ummaktadır. Gözüm ise ayağının izinin toprağını dört gözle beklemektedir (ki onu gözüne sürme edinebilsin).

(5) Ey Avnî! O (sevgilinin) talihi ve bahtı (kendisine öyle) yâr olmuştur ki, (benim gibi) aşıklarını, istese de istemese de kendine bağlar.

1. Çün sabâ fasl-ı hazânda gülşene dîbâ döşer
Hak budur her nakşı yerinde olup zîbâ düşer

2. Nice tenhâ âsitânın öpmeğe fırsat bulam
Kûyuna azm eylesem sâyem bana hem-pâ düşer

3. Zülfünün vasfında tomar eylesem eş'ârımı
Kaşların vasfında olan cümleye tuğrâ düşer

4. Mihr ü meh âb içre arz-ı hüsn ederlermiş sana
Lîk kadri anların bu işden aşağa düşer

5. Bâğa servini hırâmân etse ol ruhsârı gül
Na'ra-ı bülbülle gülşen sahnına gavga düşer

6. Ehl-i [akla](*) âlemin ma'mûresin arz etseler
Ehl-i fakrın hissesine mülk-i istiğnâ düşer

7. Avniyâ dil vermek ol dildâra düşmezdi bana
Bir düşecek yer arayıban gönül ammâ düşe

(1) Sabâ yeli, hazan mevsiminde gül bahçesine (altın rengi yapraklardan) bir ipek yaygı sermektedir. Doğrusu (o kumaşın) her bir nakşı yerli yerinde, pek güzel düşmüştür.

(2) Eşiğini, tenha (bir zamanda) öpmeğe nasıl fırsat bulayım ki, ne zaman senin mahallene doğru yola çıksam, gölgem (hemen) bana ayakdaş oluyor. (Yani seni tenha görebilmek için herkesten kurtulsam bile gölgemden kurtulamıyorum).

(3) Zülfünü anlattığım şiirlerimi biraraya getirip (alt alta yazarak) tomar eylesem, kaşlarını anlatan (şiirim), hepsinin üzerine bir tuğra oluverir.

Şekil yönünden kaşa benzetilen tuğra, eskiden padişah fermanlarının üst kısmına, mühür mesâbesinde yazılırdı.

(4) Ay ve güneş, (seni kıskandırmaktan dolayı) suya aksederek sana güzelliklerini arz ederlermiş. Lâkin bu işte onların değeri daha da aşağı düşmektedir.

(5) O gül yanaklı, selvi endâmını bağa doğru salındırıverecek olsa, (yani bağda gezecek olsa, onun güzelliği karşısında kendinden geçen) bülbülün (çılgınca) şakımasından dolayı gül bahçesinde ne varsa birbirine girer, kargaşa ve kavga başlar. (Yahut bülbülün o güzel endamlıyı terennüm etmesiyle, bağdakiler sevgilinin bağa geldiğini anlar ve "O sevgiliyi ben de göreyim, ben de göreyim!" diye birbirleriyle kavgaya tutuşurlar).

(6) Akıl sahiplerine, dünya denen şu mamûreyi arz edip "Paylaşın!.." deseler, fakr ehli, hisse olarak istiğna (tok gözlülük, gözü doymuşluk) ülkesini alırlar.

*Beyitteki "**fakr ehli**"nden murâd, dünya nimetlerine değer vermeyen yüce gönüllü insanlardır. Şair burada rindlik düşüncesini övüyor. Nihâyet hepsini bırakıp gidecek olduktan sonra bütün dünyaya sahip olunsa ne çıkar. Sadece kuru çekişmeler, didinmeler, tûl i emeller... Oysa bir lokma bir hırka ile de yaşayanlar çoktur.*

(7) Ey Avnî! O (gönül alan) sevgiliye gönül vermek bana düşmezdi. Ama ne yapayım ki gönül bir düşecek (aşık olacak) yer arayınca mutlaka düşer (benim gönlümde de bu istidâd vardı ve o sevgiliye düştü)!...

(*) Metnin orijinalinde bu kelime yoktur. Ancak vezin ve mânâ gereği burada iki hecelik bir kelime bulunması gerekmektedir. Kemâl E. Ünsel buraya "dehre" kelimesini (bk. Fatih'in Şiirleri, s. 40, Ankara, 1946); A.Aymutlu ise "mülke" kelimesini uygun görmüşlerdir (bk. Fatih ve Şiirleri, s. 85, İstanbul, 1992). Her iki kelime vezne uyuyorsa da mânâyı en iyi tamamlayan kelime bizce "akla" olmalıdır. Zira dünya yağmalanırken ancak gerçek akıl sahipleri istiğna mülkünü alıp fakr ehli olabilirler.

1. Eger meyl etmese nâza güzeller
Gönül aldırmaz idi ehl-i diller
2. Dehânının beyânı muhtasardır
Mutavveldir saçında muhtasarlar
3. Harâmî gamzen ü tarrâr zülfün
Gönül şehrinde bilmem ne ararlar
4. Senin vaslın metâı cân değermiş
İşidiriz görenler şöyle derler
5. Dile zülfünde gamzenden erişir
Gece içinde korkulu haberler
6. Kalır ayakda zülfüne uyanlar
Saçın sevdâ eden başdan çıkarlar
7. Gül-i dünyâda yokdur bûy-ı râhat
Hemân Avnî erişir derd-i serler(*)

(1) Eğer güzeller (daima) nazlanmaya meyl etmeselerdi, gönül ehli (aşıklar) onlara gönüllerini kaptırmazlar idi.

(2) Ağzın (nokta kadarcık olduğu için) anlatılması çok kısadır ("yok!" deyivermek onu anlatmaya yeter). Ancak saçın hakkında en kısa anlatım (bile) uzadıkça uzar (çünkü saçın da uzundur).

İkinci mısrada geçen "Mutavvel" ve "Muhtasar" kelimeleri Osmanlı kültür hayatında yer edinmiş, zaman zaman da medreselerde okutulmuş birer kitabın adıdır.

(3) (Ey sevgili!) (Senin) o yol kesici gamzen ile yankesici zülfün, gönül şehrimde acabâ ne arıyorlar (yine mi gönlümü çalmaya, yağmalamaya geldiler)?

(4) Tecrübe sahiplerinin (daima) şöyle dediklerini işitiyoruz ki, "Sana kavuşmakla elde edilecek kâr, (mukabilinde) can (verecek mertebede) değerli imiş."

(5) Zülfünün (ucunda asılı olan) gönlüme, gece (renkli saçların) arasında yan bakışından daima korkulu haberler geliyor (bu ne kötü talih!).

(6) Zülfüne takılanlar (orada asılı olacaklarından) ayakta kalırlar; saçını sevda edinenler ise baştan çıkarlar (uğrunda baş verirler).

Divân şairlerine göre aşıkın gönlü sevgilinin zülüflerinde asılı kalır. Şair, "Zülfüne ilgi duyanlar ayakta kalır" derken aslında sevgilisine "senin zülüflerine o kadar çok aşıkın gönlü asılıdır ki yeni aşıkların orada yer bulamaz, ayakta kalırlar" demektedir. İkinci mısradaki "sevda" kelimesi "siyahlık" anlamıyla saça benzediği gibi, "çılgınca aşk" anlamıyla da baştan çıkanları (aklını yitirenleri) veya o uğurda baş verenleri niteler.

(7) Ey Avnî! Dünya (denen şu) gülde, bir rahatlık kokusu yoktur. (Bilâkis o koku, insanlara) ardı arkasına baş ağrıları getirir.

Şair bir şeyi uzun süre koklamanın başağrısı yaptığına işaret ederek dünyaya fazla bağlanmanın daima sıkıntı doğuracağını imâ etmektedir.

(*) Şiirin kafiyelerinde hatalar mevcuttur.

1. Serv-kaddin bendesidir ey nice âzâdlar
Kâmetin efgendesidir serv ile şimşâdlar

2. Tîşe-i nâhunla ben kim eyleyem cân-kenliği
Kûh-ı gamda bana şâkird olamaz Ferhâdlar

3. Cevrinin vîrânı olmuşdur nice ma'mûrlar
Aşkının ma'mûrudur nice harâb-âbâdlar

4. Mihnetinde hem-demimdir zâri [vü] efgânlar
Firkatinde mahremimdir nâle vü feryâdlar

5. Aşka dayandım belâ vü mihneti fikr etmedim
San'atında kâh olur âciz kalır üstâdlar

6. Bîsütûn-ı gamda efgân eylesem Ferhâd-veş
Rahm edip ben zâre gelir kûhdan feryâdlar

7. Meşrebi âyînesi olsa mükedder zevkden
Avniyâ etmez mürîde fâide irşâdlar

(1) Ey (sevgili)! Nice hür yaşayanlar, senin servi endamının tutkunudurlar. (Düzgünlükleriyle ünlü) servi ile dağ ardıçları ise, senin boyuna nispetle birer hiçtirler.

(2) Ben, tırnağımın kazması ile canımı kazmaktayım. (Bu hâlimle) bana, gam dağında (dağ delen) Ferhâd, çırak (bile) olamaz.

(3) Nice mamur (gönüller), senin (aşkına tutulunca) eziyetlerinden (dolayı) virân olmuşlardır. (Gariptir ki) nice harâb olanlar da aşkına sahip olmakla imâra kavuşmuşlar (hayat bulmuşlar).

(4) Eziyetlerini çekerken (yegâne) arkadaşım çığlıklarım ve figânlarım; ayrılığını (çekerken de yegâne) sırdaşım, inleyişlerim ile feryâdlarımdır...

(5) Aşkına bel bağladım, ama belâ ve sıkıntılarını düşünemedim (veya onları dert edinmedim). (Bu durum benim bir eksikliğim ve acizliğim olabilir). Nitekim üstâdlar da (sanatlarını icrâ ederken) bazen aciz kalabilirler.

(6) Senin gam(ının) Bîsütûn'unda Ferhâd gibi figânlar eyleyecek olsam, hâlime acırlar da, ben inledikçe dağlardan (kulağıma) feryâdlar gelir (yani dağlar halime acıyarak benim iniltilerime yankı verirler).

Bilindiği gibi Ferhâd, Şirin'in aşkıyla Bisütûn adlı dağı delmiş, ve orada bir su kanalı açmıştır. Böylece dağın arkasındaki mandıradan Şirin'in konağına her gün taze süt akabilecektir. Ferhâd'ın bu başarısı, insan gücünün üstünde olup aşk gücü ile gerçekleşmiştir.

(7) Ey Avnî! Mürîdin yaratılış aynası paslanmış olduktan sonra, aşkın (ne denli) zevkli olduğu hususunda onu irşâd etmeye çalışmak, hiç fayda vermez.

1. Aşk ile vîrân eden gönlünü ma'mûr istemez
Hâtırın mahzûn eden bir lahza mesrûr istemez

2. Hâksâr olup hevâyile gubâr olan gönül
Hâk-i râh-ı yârdan bir dem özün dûr istemez

3. Hoş gören âkıl fenâ tavrını şöhret gözlemez
Künc-i uzlet isteyen kendüyi meşhûr istemez

4. La'l-i nâba meyl kılmaz bağrını pür-hûn eden
Dâmenin pür-eşk eden lü'lû-yı mensûr istemez

5. Aşk nakdi bir hazînedir ana yokdur zevâl
Mâlik olan Avniyâ bir gence gencûr istemez

(1) Gönülünü aşk ile virân edenler (bir daha onun) mamur (olduğunu) istemezler. (Ey sevgili! Senin derdinle) hatırını hüzünlere boğanlar, (bu hâlden o derece mutlu ve şâd olmuşlardır ki artık) bir lahza olsun onun şen şakrak olmasını istemezler.

(2) (Sana karşı beslediği) hevesler yüzünden topraklara karışıp toz (misâli oradan oraya savrulmakta) olan gönül, bir an olsun kendini sevgilinin yolunun toprağından uzak düşünemez (oradan ayrılamaz).

(3) (Aşkı yüzünden) fenâ hâllerini (veya acılar içinde yok olmayı) hoş gören akıllı kişi, (bu aşk ile) şöhret kazanma yollarını aramaz. Tıpkı (sevgili ile başbaşalığın yaşandığı) uzlet (inziva) köşesini isteyen kişinin, kendisini dillere destan etmek istememesi gibi!...

(4) Bağrını kan ile doldurmuş (yani aşkı yüzünden bağrına kan oturmuş) kişi, (kan) kırmızısı saf dudağa meyletmez. Eteğini (inci gibi) göz yaşlarıyla dolduran kişinin de (zaten) dizi dizi inciye ihtiyacı olmaz.

(5) Ey Avnî! Aşk, yok olmayan (gerçek) bir hazinedir. Ona sâhip olan (kişi dünyada nice kıymetli) hazinelere sahip bir hazinedar olmayı istemez. (Yani aşk hazinesi, bütün hazinelerden değerli; aşk sultanı bütün dünya sultanlarından üstündür).

1. Ey cefâ-hû hâtırım derd ile mahzûn eyledin
Zahm-ı sînemden gözüm yaşın diger-gûn eyledin

2. Gam beyâbânında şeydâ edip ey Leylî-hırâm
Akl u hûşumdan ayırdın beni Mecnûn eyledin

3. Eşk-i sîm ü rûy-ı zerdim nakdini izhâr edip
Dostum uşşâk içinde beni Kârûn eyledin

4. La'l-i nâbın yâdına kan içmek idi âdetim
Eşk-i hûnînim ana yâr etdin efzûn eyledin

5. Çün gubâr-ı hicre teskin vermedi ne fâide
Gözlerim yaşını tut kim Nîl ü Ceyhûn eyledin

6. Hicr bîdâdına ülfet tutmuş idi Avnî'nin
Gayrlarla ayş edip hâlin diger-gûn eyledin

(1) Ey cefayı huy edinen (sevgili)! (Aşkının) derdi ile hatırımı (yıkıp beni) hüzünlere saldın. Sinemde (açtığın aşk) yarasından dolayı da gözümün yaşını ciğer kanının rengiyle boyadın.

(2) Ey Leyla endamlı sevgili! Beni gam çöllerinde çılgına döndürüp akıl ve mantıktan ayırdın, (deli ve) Mecnun eyledin.

(3) Sevgilim! (Aşkın ile) gözyaşlarımı gümüş (rengine); yüzümü de altın (sarısına) döndürüp zenginliğime sebep oldun da aşıklar içinde beni Kârun eyledin.

Karun (Kreziis). Hz. Musa'nın kavminden ve hatta akrabalarından bir zat imiş. Hz. Musa onun için dua buyurmuş ve o da çok zengin bir kişi olmuş. Ancak çok cimri olduğundan Allah'ın kendisine verdiği zenginlik ve hazinelerin zekâtını vermemiş ve servetiyle kibirlenir olmuş. O kadar ki hazinelerinin anahtarlarını 42 kişi ancak taşıyabilirmiş. Bir ara Hz. Musa malının zekâtını vermesini söylemişse de o yine malına kıyamamış. Bunun üzerine yer de onu, bütün hazineleriyle beraber yutuvermiştir.

(4) (Ey sevgili!) (Senin) saf lâ'l (taşı gibi kırmızı) dudağını andıkça, kan içmeyi âdet edinmiştim. (Şimdi ise sen) kanlı gözyaşlarımı ona arkadaş edip (uğrunda akan kanımı arttırdıkça) arttırdın.

(5) (Ey sevgili!) Tut ki gözlerimin yaşını Nil veya Ceyhun ırmağı (denli coşkun akar) eyledin. Seninle (aramızdaki) ayrılık tozunu silip atmadıktan sonra, (o yaşlardan bana) ne fayda (var)?

(6) Avnî (senden) ayrılığın işkencesi ile sıkı-fıkı dost olmuş iken, sen (kalkıp) başkalarıyla işret ederek zavallının hâlini (daha da beter) bozdun.

1. Sîneden ben ki çekem âh u figân-ı derd-nâk
Yaralar kan ağlayıp ol dem ederler sîne-çâk

2. Şerbet-i la'lin sunup ağyâra öldürdün beni
Gayre cân veren acebdir kim beni eyler helâk

3. Her ne denlü zülfünün şahbâzı cânlar sayd eder
Ol hevâdan cân kuşu pervâz eder bî-vehm ü bâk

4. Sürmege yüz pây-i serv-i yâre bulur dest-res
Kangı âşık kim su gibi meşrebini ede pâk

5. Sîneye gelsin hayâl-i yâr dersen Avniyâ
Zahma merhem gibidir ger eyler isen sîne çâk

(1) Ben her zaman ta yürekten, dertli âhlar çekip figanlar eyleyecek olsam; yaralarım hemen kan ağlayıp yakalarını yırtmaya başlarlar. (Yani ben âh ettikçe, bağrımdaki her bir aşk yarası kanamaya başlar).

(2) (Sevgili) başkalarına lâ'l (kırmızısı) dudağının şerbetini sunmakla beni öldürdü. Şu garipliğe bakın ki başkalarına can bağışlayan (bir iyilik meleği, nedense o iyiliği benden esirgeyip) beni öldürür.

(3) Zülüf (denen) doğan'ın, canlar avlamada her ne kadar usta ise de, benim can kuşum hiç bir vesvese ve korku duymadan yine de (senin aşkına has) semalarda dolanır durur (Yani senin zülüf doğanın tarafından avlanmak ister).

(4) Hangi âşık, gidişâtını ve huyunu su gibi berrak eyleyip temizlerse, selvi boylu sevgilinin ayağına yüz sürmeye (ancak o) erişebilir!...

(5) Ey Avnî! Yârin hayâli (yanımıza) gelse de (onu) sineye çeksek diyorsan, hemen (aşk delisi olup) bağrını paralamaya başla. (Zirâ bu, zihnindeki hayâl ve bağrındaki) yaraya merhem gibi (birebir gelir).

1. Ey perî hüsn ile çün germ oldu bâzârın senin
Âfitâb ü mâh oldular harîdârın senin

2. Bozdu yüzünü mehin zülf ile lutf-ı ârızın
Âfitâba âteş urdu tâb-ı ruhsârın senin

3. Cûybâr etrâfını seyr eyledikçe serv eger
Başı aşağa olurdu görse ruhsârın senin

4. Çeşm-i şehlânı görelden bâğda ey serv-i nâz
Başı ditrer nergisin kim oldu bîmârın senin

5. Cânlar alır revân etsen hırâmân kâmetin
Avni'ya cân verir ammâ lûtf-ı güftârın senin

(1) Ey peri! Güzelliğinin pazarı öylesine kızıştı (yani o denli güzel oldun) ki sonunda güneş ile ay bile sana alıcı (müşteri) çıktılar.

(2) Zülüflerin ile yanağındaki güzellik, ayın yüzünü bozdu (yani ay senin güzelliğini kıskandığı için bağrında yaralar açtı). Yanağındaki parlaklık da güneşi (kıskançlık) ateşiyle doldurdu.

Şair, hüsn-i talil sanatı yaparak ayın üzerindeki lekeler ile güneşteki ateşin sebebini sevgilinin aşkına bağlıyor.

(3) Sen ırmak kenarında gezintideyken, eğer servi senin yanağını görseydi, (ona bakmaktan kendini alamazdı ve) başı (da böyle yukarılara değil) aşağıya doğru olurdu.

Beyitten çıkarılan bir başka mânâ da şudur: "Servi, ırmağın etrafını seyrederken eğer senin yanağını görseydi (o yanağın güzelliği karşısında eksiklik duyar ve (haddini bilerek) başını aşağı indirir (gururla başını kaldırmazdı)."

Servinin baş aşağı olması, ırmakta görünen aksiyle ilgilidir, ki bu da sevgilinin güzelliği karşısında yerin dibine geçmektir.

(4) Ey salınan servi! Bahçede, senin o şehla gözlerini göreli, (kıskançlık) hastalığına yakalanan nergisin başı titremeye başladı.

Nergis, divan şairleri tarafından daima sevgilinin gözüne benzetilir. Şehlâ bakışlı göz ise, en makbûl göz olarak düşünülür. Şehlâ bakış eskiden bugünkü gibi olumsuz bir mânâ taşımaz, bilakis "tatlı ve hoş bakış"ı anlatırdı.

(5) Salınarak yürüyen endâmınla (şöyle aşıklar arasından) bir geçsen, (o güzel) boy'un nice canlar alır. Ama (bu sırada) Avnî'ye (hitaben söyleyeceğin herhangi bir) sözündeki güzellik, ona can bağışlar (Yani diğer aşıklar arasında ona bir mertebe kazandırır da diğerleri kıskançlıktan çatlarlar).

1. Bana cevri firâvândır nigârın
Nitekim gül firâkından hezârın
2. Gönül ol bîvefâya sabr u aşkın
Ayân eyle ne kim var yoğ u varın
3. Gönül bir dem figândan olma hâlî
Egerçi nâleye yok iktidârın
4. Gönül feryâdına rahm etmez ol yâr
Ana benzer ki hoşdur âh u zârın
5. Gönül almakda key çâbüktür ol zülf
Geçirme elde dururken şikârın
6. Sen olduğun [yere](*) uğramaz ol yâr
Ne nef'i yol başında intizârın
7. Görür kim bî-zer ü müflis gedâsın
Sana Avnî nice yâr ola yârın

(1) Sevgilinin bana çektirdiği eziyetler saymakla bitmez. Tıpkı bülbülün, gülden ayrılığında çektikleri gibi!..

(2) Ey gönül! O vefasız sevgili için sabır ve aşk hususunda neyin var neyin yoksa hepsini ayan beyan ortaya koy (uğrunda elden gelen her fedâkarlığı göster).

Şair ilk mısradaki "sabır ile aşk"a karşılık ikinci mısrada "yok ile var"ı sözkonusu etmekle leff ü neşr sanatı yapmaktadır. Buna göre âşıkta yok olan sabır; var olan da aşk'tır. Yani şairin varı aşk, yoğu sabırdır. Varını yoğunu ortaya koyması hâlinde aşkta sabırdan başka bir şeye sahip olmadığı görülür.

(3) Ey gönül! Gerçi inlemeye (bile) gücün yok, (ama hiç olmazsa) ah-vah eylemekten geri durma (da bari bu kadarını yaparak aşıklığını göster)!..

(4) Ey gönül! O sevgili senin feryâdlarına merhamet etmiyor. Gâliba (senin bu) ahların ve inleyişlerin, onun hoşuna gidiyor (gibi)!..

(5) (Ey sevgili!) O zülfün (alıcı kuşlar gibi) gönül kapmakta pek mâhirdir. (İşte benim gönlüm de av olmak için ortada hazır. Artık) avın elde dururken (sakın bu fırsatı) kaçırma!..

(6) (A zavallı âşık!) (O sevgili, senin olduğun yere (bilirsin ki ebediyyen) uğramaz. (O hâlde yine de) yol başında (durup) dört gözle onu beklemekten ne fayda ummaktasın!..

(7) Ey Avnî! Sevgilin, senin altını kalmayan iflas etmiş bir dilenci olduğunu görüp dururken, sana nasıl yâr olsun (sen ona ne verebilirsin) ki?!..

Aşıkın altını, aşktan sararmış yüzüdür. Şair kendini altınsız ve iflâs etmiş göstererek, çektiği aşk yüzünden benzinin, sararma derecesini aştığını ve bu uğurda her şeyini yitirdiğini, hatta kara toprağa karışmak üzere olduğunu da imâ ediyor.

(*) Metnin orijinalinde bu kelime yoktur. Ancak vezin ve mânâ gereği burada iki heceli bir kelimenin bulunması gerekir. "Yere" kelimesi bu görevi yeterince yapmaktadır.

1. Demezem vuslat ümîdiyle beni şâd eylegil
Râzıyım cevr ü cefâ kılmağ için yâd eylegil

2. Ger sanevber hizmet-i kaddinde kıldıysa hilâf
Serv-kaddin-çün çevir başından âzâd eylegil

3. Cevr içinde cân vermekdir murâdım çün benim
Ey rakîb ol yâra gayri san'at icrâ eylegil

4. Çün felekden Avniyâ gamdır erişen âh ile
Bu perîşân-hatt olan evrâkı berbâd eylegil

5. Âteş-i gamla gubârın yele verse ol sanem
Seyl-i eşkinle revân ol hâki âbâd eylegil

(1) (Ey sevgili! Sana) vuslat ümidinle beni şâd eyle demiyorum. Eziyet ve cefalar etmek için bile (olsun) beni hatırlamana razıyım.

(2) (Ey sevgili!) Eğer sanevber, senin boyuna hizmette kusur ediyorsa; servi boyunun hakkı için, onu başından atıp kulluğundan azâd eyle.

Sanevber, bir tür çam fıstığı ağacı olup derli toplu yapısıyla sevgilinin boy posuna benzetilir. Şair azâd kelimesinin "meşe ağacı" anlamını da iham ı tenâsüp yoluyla kullanmaktadır. Ayrıca bir sadaka verirken eldeki metaı baş üzerinde bir kaç defa çevirme âdetine de telmihte bulunmuştur.

(3) Benim mûradım, (sevgilinin aşkından dolayı gördüğüm) eziyetler içinde can vermektir (ve bunu benden daha iyi yapan yoktur. O hâlde) ey rakîb, o sevgiliye (ulaşmak için sen) başka bir marifet göster.

(4) Ey Avnî! Madem ki ettiğin ahlar sonucunda felekten sana erişen yalnızca gam ve kederdir; (o hâlde bunlarla) dolu olan sayfaları yele ver gitsin (veya şiirlerinde yalnızca gam ve kederini anlat).

(5) (Ey Avnî!) O put (gibi güzel sevgili), gam ateşiyle senin bir toz-toprağa dönüşmüş bedenini rüzgâra verirse, sen de gözyaşı selini akıtarak o toprağı imâr eylemeye bak!..

Şair, aşıklığın şartını sevgili uğrunda toprak olmaya ve devamlı gözyaşı dökmeye bağlıyor ve ancak o zaman aşk mamuresinin yapılabileceğini imâ ediyor.

-I-

1. Sevdin ol dilberi söz eslemedin vây gönül
Eyledin kendüzini âleme rüsvây gönül
2. Sana cevr eylemede kılmaz o pervây gönül
Cevre sabr eyleyemezsin nideyin hây gönül
Gönül eyvây gönül vay gönül eyvây gönül

-II-

1. Çâk olan dest-i cefâ ile girîbânımdır
Erişen hâr-ı gam u mihnete dâmânımdır
2. Dökülen yere belâ tîğı ile kanımdır
Her dem ağıza gelen mihnet ile cânımdır
Gönül eyvây gönül vay gönül eyvây gönül

-III-

1. Tâliin yüzü gülüp olmadı handân nideyin
Yüreğin derdine bulunmadı dermân nideyin
2. Kasdına yâr çekerek hançer-i bürrân nideyin
Verisersin bu gam u mihnet ile cân nideyin
Gönül eyvây gönül vay gönül eyvây gönül

-IV-

1. Aşk-ı dildâr ile nice edesin nâle vü zâr
Eyledin sabr u karârı bu hevâlarda nisâr
2. Zülfü sevdâsı eder âlemi çün başına tar
Fâide ne tutalım eyleyesin terk-i diyâr
Gönül eyvây gönül vay gönül eyvây gönül

-V-

1. Vasl-ı dilberle nasîb olmadı dilşâd olmak
Dest-i cevr ile yıkılan dilin âbâd olmak
2. Dâm-ı gamdan dil ü cân bülbülü âzâd olmak
Niceye dek işin efgân ile feryâd olmak
Gönül eyvây gönül vay gönül eyvây gönül

-VI-

1. Çünki dildâr niyâzın görüben nâz eyler
Nâleni işidicek şîveye âğâz eyler
2. Bezm-i gamda kadini çeng yüzün sâz eyler
Nâlişin perdesini Zühre'ye demsâz eyler
Gönül eyvây gönül vay gönül eyvây gönül

-VII-

1. Bilmedim derd-i dilin ölmek imiş dermânı
Öleyin derd ile tek görmeyeyin hicrânı
2. Mihnet ü derd ü gama olmağ için erzâni
Avniyâ senciIeyin mihnet ü gam-keş kanı

I. (1) Vay gönlüm! Sözümü dinlemedin; (sonunda gidip) o dilberi sevdin de; a gönlüm, kendini (bütün) âleme rüsvây eyledin.

(2) O sevgili, sana eziyetler etme hususunda hiç çekinmez; sen ise eziyete sabredemez durumdasın. Ey gönlüm! (Bu içinden çıkılmaz durum karşısında) ne yapayım, bilmiyorum. (Bildiğim şu ki;)

Vah gönlüm, eyvâh gönlüm; vay gönlüm, eyvây gönlüm!..

II. (1) (Sevgilinin cefâları ile yırtılıp parçalanan (senin) yakandır. Gam ve eziyet dikenleri ise (yalnızca senin) eteğine ilişmekte.

(2) (Aşk denen) belânın kılıcı ile yerlere dökülenler, (yine) senin kanındır. (Üstelik) mihnet yüzünden her an canın da ağzına gelmekte. (Söyleyecek başka şey bulamıyorum;)

Vah gönül, eyvâh gönül, vay gönlüm, eyvây gönlüm!..

III. (1) Ne yapayım talihimin yüzü gülüp bir kerre olsun handân olmadı. Elden ne gelir ki, kalbimin derdine bir derman da bulunmadı.

(2) Ne çâre sevgili cana kasdederek keskin (gamze) kılıcını da çekti. (Böyle giderse) bu gam ve eziyetler ile can vereceksin, ne yapayım;

Vay gönlüm, eyvây gönlüm, ah gönlüm, vah gönlüm!..

IV. (1) Gönül alan sevgilinin aşkı ile daha ne kadar ağlayıp inleyeceksin? Bu (aşkın) hevesi ile dur-durağın da kalmadı (sabır ve kararı saçıp savurdun).

(2) (Dahası, onun) zülfünün sevdası, (şimdi) dünyayı (da) başına dar getirdi. Farzedelim ki (bu sevda ile) terk-i diyar edip (yerinden yurdundan ayrılsan) ne fayda! (Velhâsıl elden bir şey gelmiyor;)

Ah gönlüm, eyvâh gönlüm, vah gönlüm, eyvâh gönlüm!..

V. (1) Sevgilinin vuslatına erip şâd olman nasib olmadı. (Onun) eziyet eliyle yıkılan gönlün de (bir daha) yapılmadı.

(2) Gam tuzağından gönül ve can bülbülünün azâd olması da (mümkün) olmadı. (O hâlde) daha ne zamana dek işin feryâd ve figan olacak;

Vay gönül, eyvây gönül, vah gönül, eyvâh gönül!..

VI. (1) Sevgili, senin yalvar-yakar olduğunu gördükçe nazını arttırıyor. İnleyişlerini duydukça da işveye başlıyor.

(2) (Bu da yetmiyor, senin) gam(ınla oluşturduğu eğlence) bezminde, boyunu çeng, yüzünü saz eyleyip (ona musikî gibi gelen) inleyişlerinin perdesini (yükselterek) Zühre'ye ulaştırıyor; (Ne yapayım,)

Vah gönlüm, eyvâh gönlüm; vay gönlüm, eyvây gönlüm!..

Şair bu bendde tam bir eğlence meclisini tasvir ediyor. Bu mecliste nazlı bir sevgili, bülbül olarak inleyen aşık, çeng (kânuna benzeyen eski bir çalgı) ve diğer musiki âletleri, o musikide yüksek perdeden Zühre'ye ulaşan nağmeler vb. mevcuttur.

Zühre, çobanyıldızının adıdır. Feleğin sazendesi olarak bilinir. Üçüncü kat gökte durur. İsrailiyyâttan bir rivayete göre Harût ve Marût'tan İsm-i Âzam duasını öğrenerek oraya yükselmiş İranlı şuh bir kadındır.

VII. (1) Gönüldeki (aşk) derdinin dermânı, ölmek imiş; bilemedim. (Şimdi isteğim o ki) ayrılığı çekmeyeyim de varayım o dert ile öleyim.

(2) Ey Avnî! (Sevgilinin aşkının gereği olan) eziyet, dert ve gama lâyık olabilmek için senceileyin eziyet ve sıkıntı çeken nerede var!?.. (Ne yazık veya ne saadet ki sen bunları çekiyorsun:)

Ey gönül, eyvây gönül, vah gönül, eyvâh gönül!..

1. Nedir bu hüsn ü şemâil nedir bu hulk-ı cemîl
   Ki sende zâhir edipdir Hudâ-yı Celle Celîl
2. Yüzünde zülfün eger olmasa ne noksân kim
   Çerâğ-ı şems ne hâcet ger olmaz ise delîl
3. Nice ki ömr ile fikr eyledim gece gündüz
   Saçından alımadı bir haber bu fikr-i tavîl
4. Gönül eşiğin umar cânın etmeden kurbân
   Ne çâre cennete girmeğe kişi olsa bahîl
5. Ne olsa sabr ile şevkden özge Avnî'nin
   Kabûl eyle budur varı ger kasîr ü kalîl

(1) AllahCcelle ve Taâla'nın (Kendi güzelliğinden bir nişâne olarak), sende (halka) gösterdiği bu güzellik ve endam da nedir? Ya bu güzel yaradılış (veya huy)a ne demeli?

(2) (Güneş gibi parlayan) yüzünün üstünde (gece gibi karanlık) zülfün bulunmasa (o güneş yüzüne) ne noksan gelir? Güneş ışığının bilinmesi için illâ bir geceye mi ihtiyaç vardır?!..

(3) Bunca yıllık ömrümde gece gündüz (senin saçlarını) düşündüm durdum. Yine de (saçların kadar) uzayıp giden bu düşüncelerle senin saçlarından bir haber alamadım.

(4) Gönül, canını kurban vermeden (evvel bir kerecik olsun senin cennet gibi olan) eşiğine ulaşmak ister. Ne çare ki (bu bir cimriliktir ve) kişi cimri olursa cennete giremez.

Şair, cimri kişilerin cennete giremeyeceklerine dair olan hadis-i şeriflere telmihte bulunmaktadır.

(5) Avnî'nin sabır ile özleminden gayrı varlığı yoksa ne çıkar. (Ondan bu kadarını) kabul eyle ki, (zaten) eksiğiyle-fazlasıyla bütün varı yoğu budur.

Şaire göre eksik olan özlem; fazla olan da sabırdır.

1. İmtisâl-i "câhidû fi'llah" olupdur niyyetim*
Dîn-i İslâm'ın mücerred gayretidir gayretim

2. Fazl-ı Hakk u himmet-i cünd-i ricâlullâh ile
Ehl-i küfrü ser-te-ser kahr eylemekdir niyyetim

3. Enbiyâ vü evliyâya istinâdım var benim
Lûtf-ı Hak'dandır hemân ümmîd-i feth u nusretim

4. Nefs ü mâl ile n'ola kılsam cihânda ictihâd
Hamdü-li'llâh var gazâya sad hezârân rağbetim

5. Ey Muhammed mu'cizât-ı Ahmed-i Muhtâr ile
Umaram gâlib ola a'dâ-yı dîne devletim

(1) Niyetim "Allah yolunda cihad ediniz" âyetinin emrini yerine getirmektir; gayretim, İslâm'ın mücerret gayretidir.

Birinci mısrada geçen ibare bir âyet-i kerime'den iktibas edilmiş olup âyetin tamamında mealen şöyle buyrulmaktadır: "Allah yolunda gerektiği gibi cihad ediniz (Hac, 78)".

(2) Allah'ın lütfu ve velilerden oluşan askerlerinin himmetiyle, niyetim, küfür ehlini baştanbaşa kahretmektir.

(3) Ben peygamberlere ve velilere dayanıyorum. Fetih ve zafer ümidim, Allah'ın lûtfundandır.

(4) Dünyada canım ve malımla çalışıp çabalasam ne çıkar?

Allah'a hamdolsun, gaza etmeye yüzbin rağbetim var.

(5) Ey Mehmed! Ahmed-i Muhtar'ın (Hz. Muhammed'in) mucizeleri ile, devletimin din düşmanlarına galip geleceğini umuyorum.

(*) Bazı araştırmacılar, tıpkı basımını verdiğimiz yazma nüshada bulunmayan bu gazelin Fatih'e ait olup olmadığı konusunda kesin bir hüküm verilemeyeceği görüşündedirler. Kemal Edip Kürkçüoğlu, şiirin Eğri Fatihi III. Mehmed'e ait olması ihtimalinden söz eder. Şiirin elyazması Hüseyin Ayvan Sarâyî'nin Hadîkatü'l Cevâmi'sinde (c. II, s. 124; İst. 1865) kayıtlıdır.

1. Dolsa âlem tan değil dûd-ı siyâhımdan benim
Mihr görmen zerrece gün yüzlü mâhımdan benim

2. Nice pinhân eyleyem ol dilbere âşıklığım
Pür durur dîvârı şehrin âh u vâhımdan benim

3. Devlet-i aşkıyla pâyem bir makâma erdi kim
Şânımı anlar görenler ızz ü câhımdan benim

4. Hâk-i pây-i yâr tâcım kûy-ı dilber mesnedim
Reşk eder Cemşîd ü Cem taht u külâhımdan benim

5. Hayl-i aşka şâhrâh-ı gamda kılsam germ-rev
Çeşm-i encüm kuhl eder gerd-i sipâhımdan benim

6. Avniyâ bir hâle erdim derd-i hicr-i yâr ile
İbret alır niceler hâl-i tebâhımdan benim

(1) Güneş yüzlü ay sevgiliden zerre kadar sevgi görmüyorum. (Bu sebeple) bütün âlem, benim (âhımın) kara bulutları ile dolarsa hiç şaşmayın.

(2) Şehrin bütün duvarları benim (aşk ateşiyle ettiğim) âh ve inleyişlerimle dolu iken (yani her yere benim aşk şiirlerimden beyitler yazılmışken), o sevgiliye âşık olduğumu nasıl saklayabilirim?!..

(3) Onun aşkının (bana kazandırdığı devlet ve) iyi talih ile, pâyem (rütbem veyâ ayağım) öyle bir mertebeye erişti ki, (sahip olduğum) mevki ve makamı görenler (âşıklıktaki) şânımı (hemen) anlarlar.

(4) Sevgilinin ayağının toprağını tâc; mahallesini de mekân edindim. (Bu hâlimle) Cem ile Cemşid, benim tahtımı ve külâhımı kıskanır oldu.

Cem, İran'ın mitolojik hükümdarlarından biri olup Pişdadiyân sülalesinin dördüncü şahıdır. Şarabı bulduğuna inanılan bu hükümdar, mitolojiye göre 700 yahut 1000 yıl yaşamıştır. Zendavesta'daki bir Hind mâbudunun adı da Cem'dir.

Cem, Azerbeycan'a gelince burayı beğenip gündoğuşunda yüksek bir yere mücevherlerle süslü bir taht koydurmuştur. Güneşin doğuşuna yakın kendisi de tacını giyip bu tahta oturmuş. Güneş doğunca tac ve taht parlamaya başlamış. Halk bunu görünce o güne nev-rûz (yeni gün), Cem'e de Cem-şid (Işık şahı) demişler.

Şair Cem'i taht ve tacıyla birlikte anarken onun, taht yerine sevgilinin eşiğini; tâc yerine de âşıkın başındaki külahı kıskandığını belirtiyor. Beyitte geçen Cem isminin Fatih'in oğlu Şehzade Cem ile bir alâkası yoktur.

(5) Aşk ordularını gam yollarında dört nala koşturacak olsam; yıldızlar, ordumun atlarının kaldırdığı tozlardan, gözlerine sürme çekerler.

(6) Ey Avnî! Yârin ayrılığının derdi ile (olgunlaşıp öyle) bir hâle erdim ki, nice âşıklar benim bu (dıştan) harâb (görünen mâmur) hâlimden ibret alırlar.

1. Gönül gamını nice safha-i beyâna yazam
Kalemden od çıkuban korkarım ki yana yazam

2. Yüzünle zülfünü geceyle güne nisbet edip
Kaşınla kirpiğini tîr ile kemâna yazam

3. Gözün ki kasd ede kan dökmeğe hüsâm okuyam
Müjen ki sîneleri çâk ede sinâna yazam

4. Sirişk seylini deryâlara edem teslîm
Güneş yüzün gamını levh-i âsumâna yazam

5. Cefânı dûzaha teşbîh eylemiş Avnî
Boyunla ruhlarını Sidre vü cinâna yazam

(1) Gönlümün gamını açıklayacağım sayfayı bir türlü yazamıyorum. Çünki (gönlümdeki ateşli aşkın gamına dayanamayan) kalemden ateş çıkar da, (o kalem ile birlikte) beni de yakıverir diye korkuyorum.

(2) (Aydınlık) yüzün ile (kapkara) zülfünü, gece ile gündüze benzettim. Kaşınla kirpiğini de, ok ile yay kabul ettim.

(3) Gözün (hışımla bakınca) kanımı dökmeye kasdediyor. (Bu hâliyle ben onu) keskin bir kılıç sayıyorum. Kirpiğin ise nice (âşıkların) sinelerini deliyor. (Müsaadenle, ben onu da) mızrağa benzeteyim.

(4) Gözyaşımın (coşkun) selini (aka aka) denizlere teslim edeyim. Güneş yüzünün (hasretiyle ettiğim ateşli âhlarıma sebep olan) gamını da (kara bulutlar misâli) göklere yazayım.

(5) (Ey sevgili!) Avnî, senin eziyetlerini cehennem azabına benzetmiş. Ben de senin boyunu Sidre; yanaklarını cennet farzediyorum.

Sidre 'Arş'ın sağ yanında ilâhi bir ağaç olup 6. kat göktedir. Gökyüzüne urûc edenler ancak buraya dek yükselebilirlermiş. Nitekim Hz. Peygamber de Mi'rac gecesinde Cebrail'i burada görmüştür. Sidre'nin yanında cennet vardır ve cennet nehirleri onun dalları altında akar. Sidre'den ötesi Allah'ın Zat âlemidir. Kur'an-ı Kerim'de iki âyette Sidre'den bahsedilir (Necm, 14 ve 16). Sidre ulaşılabilecek en yüksek yer olduğu için divân şairleri sevgilinin boyunu Sidre'ye benzetmişlerdir.

Bu şiirde geçen yazmak fiili;

1. beyitte önce "yazı yazmak" sonra da "hemen hemen, neredeyse"

2. beyitte "denkleştirmek, ölçmek, değer biçmek"

3. beyitte "benzetmek"

4. beyitte "resmetmek, nakşetmek, benzemek"

5. beyitte de "farzetmek" mânalarıyla kullanılmıştır.

3. beyitteki "okumak" fiili "çağırmak" ve "farzetmek" anlamlarıyla tevriyeli kullanılmıştır.

Bütün bunlar Fatih'in dile ne derece hâkim bir şair olduğunu gösterir.

1. Ey pür-gül ü şükûfe yüzünle bahâr-ı hüsn
Mihr-i ruhunla rûşen olur rûzigâr-ı hüsn

2. Bâğ-ı cemâl hüsnün ile pür-safâ durur
Şâd-âbdır cemâlin ile nevbahâr-ı hüsn

3. Nahl-i kadin ki serv-i ser-efrâz-ı hüsndür
Oldu bülend kadd-i bülendinle kâr-ı hüsn

4. Yap gönlümün harâbesin ey bânî-i cefâ
Bir gün ola harâba vara kâr u bâr-ı hüsn

5. Sultân-ı hüsn yüzün ü hâcib durur kaşın
Cellâd çeşm ü zülf-i siyeh perdedâr-ı hüsn

6. Aşk-ı riyâyı terk edemez zâhidi görün
Şükr-i Hudâ ki Avnî değil şermsâr-ı hüsn

(1) Ey (nergis gözlerin, gül yanakların ve gonca ağzınla) yüzü gül ve çiçeklerle bezenmiş olan güzellik baharı (sevgili)! Güzelliğin çağı, ancak senin yanağının güneşiyle aydınlanır.

(2) Güzellik bahçesi senin güzelliğin sâyesinde safâlar (içinde ve neş'e) doludur. Güzelliğin ilkbaharı da, (yine) senin güzel yüzün sebebiyle (suya kanmış olup) taptazedir.

(3) (Senin) fidan boyun, güzelliğin baş çekmiş servisi iken; güzellik işleri senin o yüce boyunla yücelik buldu.

(4) Ey cefâ mimarı! Yıkık gönlümü yap, (harâbeyi yeniden imâr et) ki bir gün gelir, güzellik sanatı (belki) yok olur gider (de yalnızca senin yaptığın o gönül mimârisi ayakta kalır)

Bu beyit, Fatih'in müzecilik fikrine ne derece önem verdiğini göstermeye kâfidir.

(5) Yüzün güzellik sultânı; kaşın ise (çatık ve hışımlı duruşu ile o sultânın) kapıcısıdır. Gözün bir cellâd; kara zülüflerin ise güzelliğin(in) perdedârıdır.

Perdedârlık eski devlet teşkilatında bir rütbe olup bugünkü muâdili sekreter, yahut özel sekreterdir.

(6) Kaba sofuya bakın, (bir türlü) ikiyüzlülük aşkını, (tutkusunu) terk edemiyor. Allah'a şükür, Avnî'nin ise güzellik (ve aşk) bahsinde, utanılacak (hiç bir yönü) yok.

1. Şâhid-i gül bâğda çün giydi gülgûn pîrehen
Düğmeler takındı ana ziynet için goncadan

2. Gerçi kim ağız bir etdi güller ile goncalar
Ol şeker-leb söze gelse anlara değmez sühan

3. Salını seyr-i gülistân eylesen yüz nâz ile
Şâhlarda salını kalır göricek yâsemen

4. Göricek güller yoluna dökülüp saçıldığın
Varını ol dem nisâr etdi önünde nesteren

5. Ta ki ol gül-ruh gelip seyr-i gülistân eyleye
Avniyâ dâim ter olsun eşk-i çeşminle çemen

(1) Gül (denen o gelin) güzeli; bağda, gül renkli bir gömlek giydiği zaman, ona süs olsun diye de gül goncalarından düğmeler takındı.

Düğme kelimesi "çiçek goncası" mânâsına da gelir. Şair bir ihâm-ı tenâsüp yapmaktadır.

(2) Gerçi (gülistandaki) güller ile goncalar, (sevgiliye sitemde bulunmak için) ağız birliği ettiler; ama o şeker dudaklı (sevgili) konuşmaya başlayınca, (hepsi ahitlerini unutup hayran hayran onu dinlemeye koyuldular da) kendilerine hiç söz sırası gelmedi.

(3) Yüzlerce naz ile salınarak gül bahçesinde seyrana çıkacak olsan; yasemin seni görünce dallarda sallanıp kalır (yani senin güzelliğin karşısında kendi güzelliğinden utanıp intihar eder ve kendini asar).

(4) (Ey sevgili) senin (geçeceğin) yollara güller dökülüp saçıldığını görünce, nesteren çiçegi de yoluna çıkıp varını yoğunu senin önüne saçtı.

Nesteren, "yaban gülü" yahut "ağustos gülü" denilen çiçektir. Bahçe çitlerinin arasında yahut yol kenarlarında kendiliğinden yetişir. Ömrü çok kısa, yaprakları çok azdır. Şair küçük bir rüzgâr ile dökülüveren bu yaprakların yollara serpilişini adeta sevgilinin geçeceği yola gül dökmek şeklinde izah ediyor. Demek ki eski protokolde yola gül yaprağı yahut gül suyu dökmek âdeti varmış.

(5) Ey Avnî! Gül bahçesinin yeşilliklerini gözyaşların ile daima ter ü taze muhafaza etmeye çalış. (Zira) ola ki, bir gün o gül yanaklı (sevgili), gelip gül bahçesini gezmek isteyiverir.

1. Hâk-i pây-i yârdır bu gözlerim pür-nûr eden
Cevr-i dilberdir dem-â-dem hatırım mesrûr eden

2. Nâvek-i duldûzdur cân mülkün âbâd eyleyen
Hançer-i dildârdır dil hânesin ma'mûr eden

3. Gün gibi hüsnün seni âlemde meşhûr eyledi
Beni aşkındır cihân içinde hem meşhûr eden

4. Zülf-i şeb-rengin firâkıdır perîşân-hâl edip
Gözlerime âlemin rûşenliğin deycûr eden

5. Gözü yaşıyla yazar sürhi yerini dem-be-dem
Avniyâ eş'ârını levh-i dile mestûr eden

(1) Şu gözlerime ışık veren (sürme), sevgilinin ayağının toprağıdır. Hatırımı her an sevinçle dolduran ise, sevgilinin eziyetleridir.

(2) Can mülkümü şenlendiren, (sevgilinin) gönül delici (gamze) okudur. Gönül evini mamur eden (gönlümü yapan) ise, sevgilinin (yan bakışının) kılıcıdır.

(3) (Ey sevgili!) Gün gibi (apaçık olan) güzelliğin, seni âlemde (herkese) meşhur eyledi. Cihan içinde beni (Mecnûn misali) meşhur eden ise, (yalnızca senin) aşkındır.

(4) Hâlimi perişan edip, dünya aydınlığını gözlerime (kapkara bir) zindan eyleyen, senin gece renkli zülfünün ayrılığıdır.

(5) Ey Avnî! Senin (bu içli aşk) şiirlerini (kendi durumlarına uygun görüp) gönül sayfalarına yazanlar, (sayfaların) sürh (kullanarak yazacakları) yeri geldiğinde, (orayı) daima (kanlı) gözyaşlarıyla yazarlar.

Sürh, kırmızı mürekkeptir. Eski el yazmalarında konu arasında önemli görünen kısımlar (msl. âyet, hadis, alıntı, ibâre yahut beyitler, bölüm ve bab başlıkları vb.) kırmızı mürekkeple yazılırdı. Şair, içten içe şiirdeki mahlasının ve çok önemli bulunan mısraların kırmızı mürekkep ile yazılmasını arzuluyor. Bu mürekkebi temin etmenin en kolay yolu da yazıyı yazanın kanlı göz yaşıdır. Aslında şair, yazdığı aşk şiirlerinin herkesi ağlattığını, bu şiirleri kendi durumlarına uygun bulanların ağlamadan edemeyeceklerini, dolayısıyla kırmızı mürekkep yerine kanlı gözyaşlarını kullanmalarının bir manâda kendisini de yücelttiğini imâ ediyor.

1. Bilmezen ne dedi ol dilbere ağyâr yine
Kıldı bünyâd-ı cefâ ol büt-i ayyâr yine
2. Gördüm ol dilberi kûyunda eder seyr dedim
Ziynet olmuş gül ile kûşe-i gülzâr yine
3. Şehr içinde çü revân oldu revân ben de dedim
Fitne ile pür olur kûçe vü bâzâr yine
4. Tarf-ı burka' götürüp arz-ı cemâl eylerse
Şehri nûr ede gibi âteş-i ruhsâr yine
5. Gamzesi tîğına tâkat getürimez kimse
Nakd-i cân vermek ile Avnî harîdâr yine

(1) Rakiplerim o sevgiliye kimbilir ne dediler ki o fettan güzel yine (başıma) cefâ (evini) binâ etmekte.

(2) O dilberi, mahallesinde gezinirken görünce dedim ki: "Gül bahçesinin köşesi yine gül ile süslenmiş."

(3) O can, şehrin sokaklarında (sular gibi akarak) gezip dolaşırken, ben (olacakları sezip) "Çarşılar ve sokaklarda yine (insanlar onu seyredebilmek için birbirine girip) fitne çıkacak" dedim.

(4) (O sevgili), yüzündeki tülün (veya peçenin) kenarını kaldırıp güzelliğini gösterirse, yanağının (al al olmuş güzellik) ateşi, şehri âdeta nura boğar.

(5) İşveli yan bakışının kılıcına kimsecikler (hedef olup) takat getiremezken, yine Avnî'dir ki can pahasını vererek ona alıcı çıkar.

*****

/1/

Dili tîr-i gam zahm-nâk eyledi
Müjen fikri beni helâk eyledi
Eteğimi elden komayıp gamın
Girîbânımı çâk çâk eyledi

Gam oku, gönlümü yaraladı. Kirpiğinin (oklarını) düşünüp durmak beni helâk etti. (Aşkınla çekip durduğum) üzüntü ise eteğime (öyle bir yapıştı ki, bir türlü) elden bırakmayıp yakamı, (bağrımı) pâre pâre eyledi.

*****

/2/

Kurtarmasın Allah beni bu derd-i hevâdan (*)
Derdin ile dil dağlamayan zevkini bilmez
Dindirmesin Allah gözümün yaşını zîrâ
Aşkın ile kan ağlamayan zevkini bilmez

Allah sana karşı beslediğim heves (ve özlemin) derdinden beni (hiç) kurtarmasın. (Zira senin aşk) derdin ile gönlünü dağlamayan (kişi), zevk nedir bilmiyordur. Allah, gözümün yaşını da hiç dindirmesin. Zira aşkın ile kan ağlamayan (kişi, kan ağlamanın ne muhteşem bir) zevk olduğunu bilemez.

(*) Fatih'in bu kıtası orijinal metinde yer almamaktadır.

*****

/3/

Bizimle saltanat lâfın edermiş ol Karamanî (*)
Hudâ fırsat verirse ger kara yere karam anı

O Karaman Beyi bizimle saltanat (kavgasının) lafını ediyormuş. Eğer Allah fırsat verirse (pek yakında) onu kara yere karacağım!..

Karmak kelimesi "yoğurmak, karıştırmak, batırmak" anlamına gelir. Karamanoğlu Kasım Bey, Fatih'in düşmanları ile ittifak yaparak Osmanlı devleti aleyhinde bulunuyordu. Fatih, Karaman ülkesini fethederek kardeşi Şehzade Mustafa'yı oraya vali tayin etmiştir. 1472 yılında da Karamanoğlu beyliği tamamen ortadan kaldırılmıştır. Fatih'in beytinde bu tarihî hadiselerin izleri vardır.

*****

/4/

Feth-i İstanbul'a fırsat bulmadılar evvelûn (**)
Feth edip Sultân Mehemmed dedi târîh "Âhirûn"

Daha evvelki (asırlarda) gelen (nice kumandanlar) İstanbul'u fethetme fırsatını yakalayamadılar. Orayı (ancak) Fatih Sultan Mehmed fethedip "Âhirûn (sonrakiler)" kelimesini de (fetih) tarihi olarak söyledi.

"Âhirûn" kelimesinin ebced hesabı ile toplamı 857 rakkamını verir. Bu rakkam hicri tarihte İstanbul'un fetih yılını gösterir ve milâdî 1453'e tekâbül eder.

*****

/5/

Selâmet bâğına işret için basdın kadem cânâ
Medîd olmadı zevkim âkıbet vakt-i hazân oldu

Sevgili! İşret eylemek için selâmet bağına ayak bastın. (Ama ne çâre ki) sonbahar (birdenbire) geliverdi de zevkim(iz) kısa sürdü.

(*) Fatih'in bu tarih beyti orijinal metinde yer almamaktadır.

*****

/6/

Senin zincîr-i zülfünden dil-i dîvâne bend ister (*)
Usandı derd ile cândan asılmağa kemend ister

Divâne gönlüm, senin zülfünün zinciriyle bağlanmak istiyor. (Ne yapsın, senin ayrılığının) derdiyle canından (öyle) bezdi (ki, şimdi) asılmaya kement istemekte.

/7/

Bilmezem bu hilkat-i âlemde mi insâf yok(*)
Olmadım mı yoksa ben hâlâ sezâ-yı merhamet

Dünya yaratılırken insaf (diye bir şey) mi yaratılmamış; yoksa (uğrunda çektiğim sıkıntılardan) ben mi hâlâ merhamete lâyık olamadım, bilmiyorum.

(*) Fatih'in bu beyti orijinal metinde yer almamaktadır.

*****

/8/

Âh min-azmatin bi-gayr-i iyâb(*)
Âh min-hasretin ala'l-ahbâb

Eyvâh, dönüşü olmayan (şu) gidişten! Eyvâh dostlara hasret çekmekten!..

(*) Fatih'in bu beyti orijinal metinde yer almamaktadır.

*****

/9/

Eger ân gebr-i efrenci be-dest âred dil-i mâ-râ
Be-hâl-i Hinduyeş bahşem Sitanbûl u Kalatâ-râ

Eğer o frenk güzeli gönlümü ederse, onun (Hintli gibi) kara benine İstanbul ile Galata'yı bağışlarım.

Fatih'in en meşhur beyitlerinden biri olan bu iki mısra Hafız-ı Şirâzi'nin bir beytine naziredir. Hafız'ın beyti

Eger ân Türk-i Şirâzî be-dest âred dil-i mârâ
Be hâl-i Hinduyeş bahşem Semerkand u Buhârâ-râ

şeklinde olup Hafız'ın, "Şirazlı bir Türk güzelinin kara beni için Semerkand ve Buhara'yı bağışladığı"nı anlatır. Rivâyete göre Timur, Hafız'ın bu beytini okuyunca onu huzura getirmelerini ferman buyurmuş. Hafız sultan huzuruna çıkacak kıyafetini bile giyemeden alelacele huzura getirilmiş. Timur biraz da öfke ve sitemle haykırmış.

-Bre koca şair! Biz Semerkand ve Buhara'yı alırken bunca kanımızı akıttık. Sen ise o güzelim şehirleri sevgilinin bir tek benine bağışlıyorsun. Bre söyle, bu ne cömertlik?!..

Hafız, işin kötüye varacağını anlar. Ne söylese Timur'un fikrini değiştiremeyecektir. Bari nükteyi fedâ etmeyelim diye düşünerek ellerini iki yana açıp eski elbiselerini göstererek:

-İşte o cömertlik yüzünden bu hâldeyiz ya sultanım! deyiverir.

Timur onu cezalandırmak için çağırmışken bu keskin zekâyı mükâfatlandırarak uğurlar:

- Şu eli açık şâire 10 kese altın verin, der.

*****

KAYNAKÇA

Aymutlu, Ahmed, ***Fatih ve Şiirleri,*** İstanbul, 1992

Banarlı, N. Sami, ***Tarih ve Tasavvuf Sohbetleri,*** İstanbul, 1984,

__________, ***Kültür Köprüsü,*** İstanbul, 1985,

__________, ***Resimli Türk Edebiyatı Tarihi,*** İstanbul, 1971.

Bilmen, S. Sıdkı, ***Fatih Divanı,*** İstanbul, 1944,

Büyük Türk Klasikleri, C.II, İstanbul, 1985.

Kabaklı, Ahmet, ***Türk Edebiyatı*** C.III, İstanbul, 1963.

Karahan, Abdülkadir (Prof. Dr.), ***Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri,*** İstanbul, 1980.

Levend, A. Sırrı, ***Fâtih Devrinde Türk Dili ve Edebiyatı,*** Ankara, 1953.

Namık Kemal, ***Evrâk-ı Perişan*** (Hzl. İ. Pala), Ankara, 1989.

Osmanlı Ansiklopedisi, C. II, İstanbul, 1992.

Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası, Sayı II-V, İstanbul, 1912-1920.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C.I, İstanbul, 1977.

Ünsel (Kürkçüoğlu), K. Edip, ***Fâtih'in Şiirleri,*** Ankara, 1946.

Ünver, A. Süheyl, ***İlim ve Sanat Bakımından Fâtih Devri Notları,*** C.I, İstanbul, 1949.

Yücebaş, Hilmi, ***Şair Padişahlar,*** İstanbul, 1960.

کوکلک لعلکه جان ویرمک اولیدر هوسی
چاک یا یکدر انجق کوزومک ملتمسی

مرغ روحک که هوا کل اچره اوچر اولمشدر
دیده پرواز کهی سینه مشبک قفسی

سینه چاک و کوزنی نمناک ایدر ناله و زار
قلبه تاثیر عجب اولمه نایک نفسی

ماجرای دیده مز یاشم اشکوکه واز آب
کر یکم در وارسه اشبو یولک خار و خسی

هرکسی جانی کبی سودکیچون سن صنمی
سکه جانم دسه عونی نه خطا جان کبی

دلی تیر غم زخمناک ایلدی
ترک فکری بینی هلاک ایلدی

اتاکومی الدن قومایب غمک
کریبانی چاک چاک ایلدی

م

اشک سیم و روی زردن یولکچ ایلیوب — عونی بر کون دوستم کندویه یار ایلیه سینی

٦٨

کور اول ترک خطایی نوش قلمش جام صهبایی — ضلر دل ملکتینه ترکتاز قتل و یغمایی

رخی نازکلکو کیله بیله و یرمش کللر اوراقن — قدی چابکلکیله خاکه صالر سرو رعنایی

لبندن بوسه منعینه چکرکن غمزه سی خنجر — قچن ممکندر دلدن کچورمک بو تمنایی

بهار عارض دلبرده تازه کللر آچلمش — ایدرسه نوله بلبل کبی عاشقلر تماشایی

عجبمی مغبچه‌نک لعل جانبخشینه جان ویرسم — که بو دیر کهندن طشره صلمشدر مسیحایی

خرابات اهلنک یانینده چون بر جرعه دکمز — ایدیدر آتشه صلسم لباس زهد و تقوایی

بنجه پنهان ایدیم کم آتش عشق و می روشن — قلور اظهار چاک سینه‌دن هر سر اخفایی

چقر جام جمی عونی خزینکدن تماشا قل — اکر بلمک مرادکسه کماهی کار دنیایی

ساقی پر ایله جام شراب مغانه‌یی	معمور قل خرابه‌وارن کارخانه‌یی
ای پیر دیر اهل خراباتی محرم ایت	کشف ایله باده سرینی ترک ایت بهانه‌یی
بیخودلق ایتسلر اگر اسرار جا آمده	مست ایله صونمغیله می بیخودانه‌یی
اول میکه لوح دلدن اله سشت و شوی ایله	عیش مغانه‌یی و جفای زمانه‌یی
گورمی فراغنی نظر ایت سقف دیده‌کم	بارکلیم دن دلر ایسک زبانه‌یی
عونی ا[illegible]له وارمغه لایق دگلسه گر	منع ایتمگوز که باری اوپه آستانه‌یی

٦٧

ییمه دلبرلر غمین ای دل که زار ایلر سنی	گر عزیز عالمیسک داخی خوار ایلر سنی
گر سیه کاکللرک سوداسن ایلرسک موسن	عالم ایچنده پریشان روزگار ایلر سنی
یوز سورم بر شهسوارک آتی ایزینه دمبدم	داخی گردینه ارشمادن غبار ایلر سنی
دیرمشسن تیو لمه جان ویرنه رحم ایلرم	بو سوز اهل حسن ایچنده شرمسار ایلر سنی

ایشلسون کافذ کوزک صیغیرسه دیننه | ایلسون شیرین لبک نه لایقیسه شاننه

آب کوثرله حیات آبینه قلمز احتیاج | ایدرسه کر لعلک طبیبی خسته دل درماننه

شویله تنها در بو محنتخانه هجرانده کم | غصه وغم درکلن هر کیجه عوی یاننه

٦٥

قصد جانم ایلیوبدر بینه هجران وارسه | بنی مسلمانلر دمی دریا که درمان وارسه

بینه سودایی کوکل خیلی پریشاندر بکون | سنبلینی طاغدر اول پریشان وارسه

اولدوکم بیلوب هلاک اتدی فریاد ایدوب | بنی اغلر جمع اولوب بر بیره یاران وارسه

سن در مکنون قرا قنده کوزرم یاشن کوروب | تا که تقلید ایدوب اغلر ابر نیسان وارسه

یوزوکه عاشق اولانه منکر ایمش دوستم | زاهدک کوکلنده یوقدر نور ایمان وارسه

اول شه حسن وجماله چون قول اولدک عونیا | سالکه اولمشدر مسلم ملک عثمان وارسه

٦٦

زلف شبرنگک فراقی در پریشان حال ایدوب — گوزلرومه عالمک روشنلغن دیجور ایدن
گوزیمی شیله یدن سرخی یدرنی دمبدم — عونیا اشعارکی لوح دلده مسطور ایدن

٦٧

بلمزنم دردی اول ولیمه اغیار ینه — قلدی بنیاد جفا اول بت عیار ینه
گوردم اول دلبری گوینده ایدر سیر دوم — زینت اولمش کلله گوشهٔ گلزار ینه
شهراچنده چو روان اولدی روان بنده دوم — فتنه بیله برپا اولور کوچه و بازار ینه
طرف برقع گوتوریب عرض جمال ایلیه‌سه — شهری یوزرایده کبی آتش رخسار ینه
غمزه سی تیغنه طاقت گتوریمز کمسه — نقد جان ویرمکله عونی خریدار ینه

٦٧

غمزه لر تیغینی طولدرمش قشی قربانه — دل نشانه اولمق الر بکزر صوصادی قانه
قیمت اعلی دلبرک گرچه متاع وصلنه — دل خریدار اولور آنکه تقیمون بیجرانه

برفرنگی کافر اولدوغنی بلوردی عوینا · بیلک و بو بتکده زنار و چلیپایی کورن

٦٦

کیمه یار اولم جهان ایچنده یارم وارکن · کیمه قول اولم او شاه تاجدارم وارکن

خار و خس نشو و نما بولور بهار ایچنده آه · بن خزان بحره دیو شدم نوبهارم وارکن

بلبل و کل اتشینه زیله نیاز الا بنم · حاصلم داغ جفا در لاله زارم وارکن

انتسابم خدمتم لی رغبت اولدی عاقبت · خوار وزار اولدم عزیز و کامکارم وارکن

لشکر غم شاه عشقه نیجه بولسون دسترس · عوینا میخانه کبی بر حصارم وارکن

٦٧

خاک پای یار در بو کوزلرم پر نور ایدن · جور دلبر دردمادم خاطرم مسرور ایدن

ناوک الدوز در جان ملکن آباد ایلایش · خنجر دلدار در بو دل خانه سن معمور ایدن

کن کبی چشنک سنی عالمده مشهور ایلدی · بنی عشقکدر جهان ایچنده هم مشهور ایدن

حسنک که مسکن ایلدی خدک سرینی
صوندی قسک روان اکه مسکین ایکی کمان

منجرک ایلی یقامی ایلدن قوغزنه کلک
بر خون اولورسه هر گیجه دامان آسمان

ای یوسف زمانه نجه جان خلاص ایدم
غمزک که قتلمه طقنور تیغله سنان

بر ذره مهر کوره مدم اول ماهدن ولی
اشکم ستاره ایلدم آهومی کهکشان

درد وصاله دلبره ایرمک امید نه
گوزم یشی اولورسه نوله بحر بی کران

غمخانه مه گتوره میاسن او دلبری
عوینی ندکلو ایلدسک جکلکی روان

بغلمز فردوسه کوکلینی ملاتای کورن
سروی اگر انده اول سرو دلارای کورن

بر فرنکی شیوه لو عیسایی کوردم انده کم
لبلری دیر یسدر دیر ایدی عیسایی کورن

عقل و فهم و دین و ایمان نجه ضبط ایلسون
کافر اولردی مسلمانلر او ترسایی کورن

کوشه‌ی اگر اول الجه دکی مهی ایچین
مسجده وارمزاو وارد وغی کلیسایی کورن

پیاده خاك پاینه نجه فرزانه لر رخ قور | بو خاکی پایمال ایتمك و مارم شهسواردن
طولشدم زلف یاره الثما آدم یا بسه سودادن | سمان یوز قاره لیغی حاصیل اولدی روزکاردن
کنارم در مقصود یله پر در عونیا چونکم | گوزم یاشی اقر دریا کبی هر دم کناردن

٥٨

شتابا کل یا عذره چون کیدی گلگون پیرهن | تکمه لر طاقندی آکه زینت ایچون غنچه دن
گرچکم اغزیراندی گللریله غنچه لر | اول شکر لب سوزه کلسه انلره دکمز سخن
صالنی سیر گلستان ایلسك یوز نازله | شتاخلکده صالنی قالور گوریجك یاسمن
گورجك گللر یلوکه دوکلوب صاچیلدی غنی | وارتی اولدم نثار ایتدی اوکلده نسترن
تاکه اول گلرخ گلوب سیر گلستان ایلیه | عونیا دایم تر اولسون اشك چشمکله چمن

٥٩

پیدا اولدی خیل حسنکله بینه بو جهان | حسنك شهنشه قوردی چکك مشك سایبان

بو دار الحادثه ایچره نیجه کون طورمه اوکر — همان یکدر که عونی ایده سن میخانه‌ده مأمن

٥٦

ای پر کل و شکوفه یوزکله بهار حسن — مهر رخکله روشن اولور روزکار حسن

باغ جمال حسنکله پر صفادرر — شاد ابدره جمالکله نوبهار حسن

نخل قدک که سرو سرافراز حسندر — اولدی بلند قد بلندکله کار حسن

یاپ کوکلک خرابه سن ای بانی جفا — برکون اوله خرابه وره کار و بار حسن

سلطان حسن یوزک و حاجب دررر قشنک — جلاد چشم و زلف سیه پرده دار حسن

عشق ریایی ترک ایده مز زاهدی کورک — شکر خدا که عونی دکل شرمسار حسن

٥٧

وفا کورمدین اولرسم اکر بن کلعذارمدن — اریشه دمبدم بوی وفا خاکی مزارمدن

اکر بلبل کبی هر نیجه فریاد و فغان ایتسم — نصیبم خار محنت در بنم اول کلعذارمدن

قدک سروی فراقنده یشوی جویبار اندم
کوزک کلزاری یادینه کوزم ابر بهار اندم

جنون صحراسی ایچنده فلکده باشمه یاغن
جفا طشلارنی جمع ایلدم سنک مزار اندم

صنم لر حسنی تصویرنده بربت شکلله عونی
کوکل دیرینی سرتاسر قمو نقش و نکار اندم

٥٥

تواریخ جم واسکندر اتمز خاطرم مرکز
نه جام جهان بین ایلیه آیینه روشن

ارم باغندن ونمرود اودندن سوزمه افسانه
کتوردل جام آتش رنکی کم عالم اولور کلشن

فلک هر کون نچه مردان جهانی زیر خاک ایلر
قو جام مرکیادینی کتور بر جام مردافکن

زمانه اعتبار و عمره اولمز اعتماد اتمک
خوش اولدم کم بو دوراجره قلاوزدر سلوغن

بو ابنای زماندن کیمه دیسک دوست جانی سن
یقین بیلکل که کندو جانکه حاضرلدک دشمن

چمن رعنالرینه عمر باغندن خبر بو قدر
بو حاله اشک و نالیله بهار ایدر شیون

بو دنیای دنی ایچون نچه بر دست و پا اورمق
الوکه آستین و پایکه مسکن ایتر دامن

طعن ایدوب حالتنه بیزه اکر انکار ایدر | باده و بنک شهودی بله اثبات ایده لم

حسن یار آیینه دلده کورنمزسه اکر | عونیا دیده بابی اکه مرآت ایده لم

وله

بزم وصلنده ایرلم کل کبی خرم اوللم | رزم غمده یکه برنالیه همدم اوللم

صدر میخانه ده رندانله بزم ایلیوبن | تخت کاوسه کچوب عشرتله جم اوللم

خلوتینه بزی نامحرم ایدر زاهدی کور | دختری رزله وارب بز دخی محرم اوللم

یار جور ایتمکله نام و نشان بولدیسه | جور چنک لکله بزده مسلم اوللم

اویمه اغواسنه اول دیو رقیبک عونی | اول پری یوزلویه میل ایلیوب آدم اوللم

وله

کوزم یاشی ایله کوی نکاری لاله زار ایتدم | فغان و ناله دن اول لاله زاری مرغزار ایتدم

کوزک آهوسنک شوقی ایله صحرالره دوشدم | صچک سوداسیله نافه وش ترک دیار ایتدم

عونیا بو حاله ایردم درد هجر یار له / عبرت آلور نیچه لر حال تباهمدن بنم

٥١

کوکل غمینی نیچه صفحهٔ بیانه یازام / قلمدن اوده چقوبن قورقرم که یانه یازم

یوزکله زلفکی نیجیله کونه نسبت ایدب / قسمکله کرپکوکی تیرله کمانه یازم

کوزک که قصد ایده قان دوکمکه حسام اقویم / مژک که سینه‌لری چاک ایده سنانه یازم

سرشک سیلینی دریالره ایدم تسلیم / کنش یوزک غمنی لوح آسمانه یازم

جفاکی دوزخه تشبیه ایلمش عونی / بو نیکله زخلروکی سدر جنانه یازم

٥٢

ینه مستانه کلک عزم خرابات ایدلم / خدمت پیر مغانیله مباهات ایدلم

خم میدن کوتری عالمی سیران ایدلم / طور عشقه چیقلم ینه مناجات ایدلم

زاهد خشک قبول ایلیوبن عذر مزی / ال ویرر سه بر آیاقیله مکافات ایدلم

نه در بو حسن و شمایل نه در بو خلق جمیل
که سنده ظاهر ایدر بو خدای جل جلیل

یوزکده زلفک اگر اولمسه نه نقصانی کم
چراغ شمسه نه حاجت اگر اولمزیسه دلیل

نیجه که عمر له فکر ایلدم گیجه گوندز
صباحکدن ایلمدی بر خبر بو فکر طویل

گوکل اشیکک اوم جانن ایتمدین قربان
نه چاره جنته گرما که کیتسی اولسه بخیل

نه اوله صبر له شوقدن اوزگه عونکنک
قبول ایله بو دُرّ آری گر کثیر و قلیل

طولسه عالم ملک دگل دوستا همدن بنم
مهر گورمان ذره جه گن یوزلو ما همدن بنم

نیجه پنهان ایلیم اول دلبره عاشقلغم
پر در دیواری شهرک آه شا همدن بنم

دولت عشقیله پایم بر مقامه ایردی کم
شانیی اکلر گوزلر عز و جاه همدن بنم

خاک پای یار تاجم کوی دلبر مسندم
رشک ایدر جمشید و جم تخت و کلاه همدن بنم

خیل عشقی شاه آه غمده قلسم گر رو
چشم انجم لعل ایدر گرد سپاه همدن بنم

کوکل ایوای کوکل وای کوکل ایوای کوکل

وصل دلبرله نصیب اولمدی دلشاد اولمق — دست جور بیله یقیلن دلک آباد اولمق

دام غمدن دل وجان بلبلی آزاد اولمق — یخیه دک ایشک افغان له فریاد اولمق

کوکل ایوای کوکل وای کوکل ایوای کوکل

چونکه دلدار نیازک کرو بن ناز ایلر — نالکی ایشیدجک شیوه یه آغاز ایلر

بزم غمده قدکی چنک یوزک ساز ایلر — نالشک پرده سنی زهره یه دمساز ایلر

کوکل ایوای کوکل وای کوکل ایوای کوکل

بلمدم درد دلک اولمکمش درمانی — اولین درد دله تک کورمیه بن هجرانی

محنت و درد و غمه اولمغیچون یارانی — عونیا سنجکین محنت و غم کشتقانی

کوکل ایوای کوکل وای کوکل ایوای کوکل

سودک اول دلبری سوزا سلدک وای کوکل	ایلدک کندوزکی عالمه رسوای کوکل
سکا جور ایلده قلمز او پروای کوکل	جوره صبر ایلیمزسن ندین آتای کوکل

کوکل ایوای کوکل وای کوکل ای وای کوکل

چاک اول دست جفا یله کریبان کدر	آتش خار غم و محنته دا آما نکدر
دوکلن پیره بلا تیغیله قا نکدر	هر دم آغیزه کلن محنتله جانکدر

کوکل ایوای کوکل وای کوکل ایوای کوکل

طالعک یوزی کولب اولدی خندان ندین	یورکک درد نه بولمدی درمان ندین
قصدکه یار چکر خنجر بران ندین	ویررسن بو غم و محنته جان ندین

کوکل ایوای کوکل وای کوکل ایوای کوکل

عشق دلدارله نیچه ایده سن ناله وزار	ایلدک صبر و قراری بو هوالرده نثار
زلفی سوداسی ایدر عالمی چون نا شکه دار	فایده نه طوتلم ایلیه سن ترک دیار

گوینه غم ایلسم دور زخنده یوق عجب — اهل دللر موسم گلده ایدر گلزاره میل

آتم ایشتدکجه رحم ایدر نگارا ما رقیب — رحم قلمز باده اتمز چونکه سنگ خاره میل

لعلی دورنده خراباتیلغم عیب ایلمک — رند اولن ایلر همیشه گوشهٔ خماره میل

عونیا صنم قولغنه در ولعلن عالمک — طوطی طبعی ایدر اول شکرین گفتاره میل

٤٧

موسای عشق اولرسه جانمه قاتل — کافر اولین اولرسم عیسی یه قائل

آتشده قرار ایلدی گرچه که سمندر — سوز دل و جان رقعه سنه اولمیه حامل

وصلم دلین جور رقیبه چکسون دیرمش یار — بو وعده سی گویا که دکل جوره داخل

دریالر اقتدو غم او دیده اکی گوزدن — ممکن اوله می سینه دن اول اود اوله زایل

عونی نه قدر مقصده ایرشمدی لیکن — مقصودنی یاد ایلمدن اولمدی غافل

٤٨

جورا چنده جانی ویرمکدر مرادم چون صنم
ای رقیب اول یاره غیری صنعت ارشاد ایتمکل

چون فلکدن عونیا غمدر اریشن آنمله
بو پریشان خطا اولن اوراقی برباد ایلمکل

آتش غمله غبارک بیله ویرسه افغان صنم
سیل اشکله روان اول خاکی آباد ایلمکل

٤٥

گل یوزک شوقیله کم طولمشدر خونین گوکل
براق صودر کم اوستنده رواندر برگ گل

دیر کورندو چشمکده نه یار شمس شنک
گوزلرک مستی اوکنده ایکی تازه دسته گل

دو چشمکده لبکدر یوزوکه رونق ویرن
حالک افرادر بلی دلبر یوزنده تاب مل

سلطنت تاجینه باشن اگر قبول ایتمز سر
ساکه بکجاینله قوللر اوزکه سلطاندر گوگل

عونی برصید ضعیفکدر بکون عالمده کم
محکم ایت زنجیر زلفکدن تانک بوینینه غل

٤٦

مرغ دل هردم ایدر اول آتشین رخساره میل
کم سمندر لابد ایدر قندیسه ناره میل

٤

بکا جوری فراوان در نگارک | نه کم گل فرقتندن هزارک
گوکل اول بیوفایه صبر و عشقنک | عیان ایله نه کم وار یوغ و وارک
گوکل بر دم فغاندن اولمه خالی | اگرچه نالیه یوق اقتدارک
گوکل فریاد که رحم ایتمز اول یار | اگر بگذر که خوشدر آه و زارک
گوکل المقده کی چابکدر اول زلف | نچه زره الده طورر کن شکارک
سن اولدوغک او غم افزا اول یار | نه نفعی یول بتسنده انتظارک
گوررلر بی زر و مفلس گدا سن | سکا عونی نجه یار اوله یارک

٤٤

دیمزم وصلت امیدیله بنی شاد ایلکل | راضیم جور و جفا قلمغیچون یاد ایلکل
گر صنوبر خدمت قدکده قلدیسه خلاف | سرو قدیکچون نچه یوز باشکدن آزاد ایلکل

قامتن یاد ایتمزاکه کم لب جانان کرک
صاقنور لابد هوادن سرکه کم جان کرک

اشک دریاسنی صالدم ویرمدی تسکین اکا
سینه تابی دفنه اول آتشون پیکان کرک

رخش عشقه ویرمدی صحرای هجران هیچ ضعف
تا قیامت امتدادنجه اکا میدان کرک

اول پری عشقین دمرونکو کلمه دیوانه در
دشمنندن رازی لابد کیشنک پنهان کرک

عونیا رندان خراباتجه عیش اتمک اچون
عرصهٔ عالم اکا صحن و فلک ایوان کرک

٤٢١

ای پری حسنیله چون کرم اولدی بازارک سنک
آفتاب و ماه اولدیلر خریدارک سنک

بوردی یوزینی تهک زلفیله لطف عارضک
افتابه آتش اوردی تاب رخسارک سنک

جویبار اطرافنی سیر ایلدکجه سرو اکر
باشی آشاغه اولردی کورسه رفتارک سنک

چشم شهلاکی کورلدن باخده ای سرو ناز
باشی دترر نرکسک کم اولدی بیمارک سنک

جانلر آلور روان تسک خرامان قامتک
عونیه جان ویررا اما لطف کفتارک سنک

١٢

شربت لعلک صونبه اغیاره اولدر دکنی | غیره جان ویرن عجبدر کم بنی ایلر هلاک
هر نه کلوز لعلک شهبازی جانلر صید ایدر | اول هواده جان قوشنی پرواز ایدر بی وهم و باک
سوزمکه یوز پای سرو یاره بولور دسترس | تیغنی عاشق کم صوکیبی مشربینی ایده پاک
سینه کلسون خیال یار دیرسک عونیا | زخمه مرهم کیبی درکر ایلرسک سینه چاک

کل یوزک رنکیله کل جانینه بیداد ایلدک | قدکه سرو قول اتدک بنیه آزاد ایلدک
دانه خالیله حسنک خرمنن زین ایده لی | جانه دل حاصلینی جمله برباد ایلدک
تیغ چکدک شاد اولدم آخری قتل ایلدک | غیری شاد اتدک ولی بو شادی ناشاد ایلدک
ویرمشسن عاشقه جور ایلمک خوی مدر | عشقکی عاشقلر ایچره باکه استاد ایلدک
عونیا دیوانه لکدن غم یمه شمدنکرو | چونکه عاشق اولدی میل پری زاد ایلدک

بلکه وار هر چواسه باد قهر استغنا — نه که اخگر و خاکستر انجم و افلاک

فنار ریاضی گل و غنچه سندن ای عونی — نشان ویرر دل صد چاک و خرقه صد چاک

۲۸

ای جفا جو خاطرم در دیله محزون ایلدک — زخم سینه‌دن گوزم یاشین جگر گون ایلدک

غم بیابانینده شیدا ایدوب ای لیلی خرام — عقل و هوشمدن ایردک بنی مجنون ایلدک

اشک سیمم و روی زردم نقدینی اظهار ایدوب — دوستم عشاقی اچینده بنی قارون ایلدک

لعل نابک یادنه قان اچکیدی عادتم — اشک خونینم اکا یاراندک افزون ایلدک

چون غبار هجره تسکین ویرمدی نه فایده — گوزلرم یاشینی طوتکم نیل و جیحون ایلدک

هیچ سدادینه الفت طوتمشیدی عونی‌نک — غیرلرله عیش ایدوب بکا آن ذکر گون ایلدک

۲۹

سینه‌دن بن کم چکیم آه و فغان درد ناک — یاره‌لر قان اغلیوب اولدم ایدرلر سینه چاک

باده نابله بولدی رخ جانان رونق ‌‌‌ گویا کللرله بولدی کلستان رونق

زلف مسکین که رخ یارله تابنده درر ‌‌‌ شمع پرنورله صن بولدی شبستان رونق

وانه دانه رخ دلبرده عرق کورن دیر ‌‌‌ جمع کوکبله نه بولمش مه تابان رونق

کورجکیا شمی نازیله صلینور اول یار ‌‌‌ جویباریله بولور سرو خرامان رونق

اشدوب نالمی خندان اولور اول یار بولور ‌‌‌ نغرهٔ بلبلله غنچهٔ خندان رونق

اشک چشمله اولور لعل لب یار فرح ‌‌‌ تابه کوکبله بولور لعل بدخشان رونق

خط وخالیله بولور عونی رخ یار شوف ‌‌‌ بابلرله نته کم بولدی کلستان رونق

قچن که جرعکله تازه روح بوله خاک ‌‌‌ طریق عشقده خاک اولمدن بکا نه باک

فغان که جانمه کوکلم بو درده یتدی ‌‌‌ کهی می آتشی و کاه روی آتشناک

رکابک اوپمک ایچون باشمی فدا قلورم ‌‌‌ اگر بنداوله بو بینومه رشتهٔ فتراک

نسیم روح فزا سیله شش جهت مملو ... به چار فصل هوا آنی مثال فصل ربیع

صفا ایله ایره می اندن تیره دل صوفی ... تمام مبدّل ایلر که خصال شنیع

چو دردکش که اوله اندن جرعه نوش ایلیر ... بیک اولسه جرم ورع بر لطیفه بیله شفیع

او ملکه وانکا اهلینه ایرش ای عونی ... بو دورا یانه نغمه اگر شریف و وضیع

مقام مأمن میخانه پیر دیر شفیق ... کمه که اوله میسّر نصیبی در توفیق

ملال دوری کوکلدن رفیق می کدرر ... ولی دریغ که بو قدر بودر اچنده رفیق

بو مستیه کیفیه باده دن سوآل ایتمک ... بلی حقیقت دریای قنده بیله غریق

ندکلو زهد ریا حالیتی کوسترسک ... تصوّر ایلمه صوفی که ایلیم تصدیق

وصال یارده کسک فنایی اول عونی ... که بحث علم و عمل سربسر اولر تزریق

خلق عالمکه ملالی کوزدر اللّه بن
قشلرین سیر ایدرم اوزکه تماشا اولمش

یلکوز بن دکلم کلشن کوینده هزار
کل یوزی یادنه بلبل فرخی شیدا اولمش

عونیا شهد لبن کورلی حیران اولدم
نجه نازک نجه تر شکر حلوا اولمش

[illegible]

کوزلرم خاک در دلدارله پرنور ایمش
خاطرم زخم فراق یارله مسرور ایمش

خانۀ دل کم خراب اولمش صنوردم بن انی
اول جفا معمارینک طرحیله معمور ایمش

نوله سرکردان اولرسه ذره وش افتادهلر
کون کبی اول مهلقانک شهرتی مشهور ایمش

کثرت میدن صداع ایروب نمازه چقمدی
زاهد خودبین بو عذریله مکر معذور ایمش

مهر زمان رخسارنه حایل اولور زلف سیاه
عونیا کوسترمین کون اول شب دیجور ایمش

[illegible] ۱

بهشت کبی اولدی خرابات صحنی وسیع
که انده مغبچهلر وار که حور شکل بدیع

اشک چشمومکی شرابی بغرکی ایله رباب ای دل آشفته چون بر کیچه مهماندر ویس

عونیا چون دولت ال ویردیکه مهمان اولدی یار فرصتی فوت ایتمه کیم بیک جانه ارزاندر ویس

٢١

یوزک گلزاری شوقندن گوزم حوضی پرآب اولمش اکی گوزم قباغی سیر ایدر انده حباب اولمش

هوای عشقک ایچره مرغ جانی صید قلماغه سر زلفک انک چنکالیدر زلفک عقاب اولمش

کرامت دریمی ایچمک دیوا سره رضا ویردوک نزار احسند صوفی خیلیچه زرآی صواب اولمش

رقیب سک لودی آستان یاره واردن تنزل ایلمز عاشقلره عالی جناب اولمش

قیامت قامتی اوزره شول آب کوثر لعلین کوروب جان بولدی عونی صانه ینی یوم الحساب اولمش

٢٢

کورک اول غنچه لبی کیم نجه رعنا اولمش بر نهالیدی قدی سرو دلارا اولمش

کام جان استدوکی لذتی صوردم بلدم خون حسترنده لبی شهدی مهیا اولمش

گورسک اول غنچه لبی چاک گریبان ایدرز
گل یوزک یادنه بلبل کبی افغان ایدرز

خسته دل قانیکه وارسه نوله تیمار استر
سینه بو درده ایکن درد دنه درمان ایدرز

مهرکلای حسن بدیع ولب لعلی شیرین
قصهٔ حمزه کبی عالمه دستان ایدرز

قامتک شوقی علم وش نقدر اولسه عیان
دلده آرز دهنک سرینی پنهان ایدرز

عونیا گرچه اولم دیده مشکل ایشدر
غمزهٔ دلبرله بز اسینی آسان ایدرز

۷

خوشله جانانیله ایچره جان جاناندر ویس
شربت لعلیله دل درد دینه درماندر ویس

اغلمز جانا بلبلی شمدنکره فریاد ایدوب
باغ دلده خوشله بر ورد خنداندر ویس

ینجه معمور اولمسون دل ملکی عدل ودادله
بونجه ییلدرکم کوکل تختنده سلطاندر ویس

جسمم راه وفاده گرچه کیم خاک ایلرز صیلرز — باد آمیله ره یاری ینه پاک ایلرز

باده یه باشن اورزه یر ایدوب آیاغه — خمر متن جام میکی اولدقلو دراک ایلرز

گر فراقک دردنه چکلکدن اولورسه دوا — نوش لعلک اعزنک نیشنه تریاک ایلرز

تیر هجره سینه طوتمقدن بودر مقصودمز — یوکله باشن اوینماغه جانیی پاک ایلرز

یار اشیکنده اقامت ممکن اولورسه اگر — مسکنومز عونیا صانما اوج افلاک ایلرز

٢٨

عشقله ویران ایدن کوکلینی معمور استمز — خاطر محزون ایدن بر لحظه مسرور استمز

خاکسار اولوبه هوا ایله غبار اولمق کل — خاک راه یاردن بردم اوزین دور استمز

خوش کورن عاقل خاطرینی شهرت گوزلمز — کنج عزلت استین کندویی مشهور استمز

لعل نابه میل قلمز بغرینی پر خون ایدن — دامنن پراشک ایدن لؤلؤیی منثور استمز

عشق نقدی بر خزینه دراکا یوقدر زوال — مالک اولان عونیا بر کنجه گنجور استمز

دیده زخم غمزه دن پر خون در — یاشی اکنچون اینک گلگون در

بزم غمزه نایه همدم اولون — قدمی چیک ایلک قانون در

دل بجه رسوا و شیدا اولمسون — کوزلرک فتانه مفتون در

خسروا بو خد گلگونک کوزب — سا که فرهاد اولمین مجنون در

کوزیشن جز خندی ی صلکت المدی — عونی بو بازارده مغبون در

٧٦

صحک سوداسن ابتکده کوکلی بر بوبه قانعدر — بنم بخت سیا همده رقیبا کرده مانع در

ملکلر حوردن سبقت ایدر دلدار حسنیله — دکلدر آب گل اصلی بها ما صنع صانعدر

بنم عشقم شنک حسنک بیانن قلسه آدی یه — مدکلو وصف ایدرلرسه کمامی جمله واقعدر

بجه مخفی طوتم اسرار عشقی بکر و حیله — طوتیدر اشتهاری خلق اچینده خیلی شایعدر

بو کون ملک و نفراین بر به جمعیت کبی جمع اندک — می و محبوبه صرف اولنمسه عونی جمله ضایعدر

قتلومه یه تمرکانی یه تیری سبب اولمیش | چون اولدوریسر تیر عمان تیغ مینادر

زلفک شب قدر اولدی قشک عید هلالی | وصلک دم عید اولدی فراقک رمضانیدر

اول یوسف حسن اوردی وله نیزه هجری | جانومی الن نیزه دکل ملکه سنا آندر

عونی کوزی محمود شهک بقد وغی بوکم | ملکن ذخیرلر ضبط ایدر آکه نکر اندر

٢٦

شاه عشقم غم بیابانی بکا کشور یتر | آتش آهم لوآیی اژدها پیکر یتر

دام محنتدن کوکل مرغی رمیده اولسه | زلف شهبازینی صالکم اول زمان ایدر یتر

بی قیامت غمزه دن دللر پریشان اولسه | تار زلفک عقده سی جمعیت محشر یتر

ایکی عالم نقشنی کورمک دلرسک آشکار | دور اجینده شیشه می جام اسکندر یتر

عونیا جسمک بنوب کلی کل اولسه اکر | عشق اودی حفظ ایتمکیچون اشبو خاکستر یتر

جورککه ویرانی اولمشدر نیجه معمورلر
عشقکک معموریدر نیجه خرابات آبادلر

محنتکده همدمم در زاری افغانلر
فرقتکده محرمم در ناله و فریادلر

عشقده طاپندم بلا و محنتی فکر ایتدم
صنعتده گاه اولور عاجز قلور استادلر

بی ستون غمده افغان ایلسم فرهاد وش
رحم ایدوب بن زاره گیلور کوهدن فریادلر

شمدی آینه سی اولسه مکدر ذوقدن
عونیا آتمز یره فایده ارشادلر

ــــ

ساقیا می ویرکه برگون لاله زار الدن گیدر
چون ایرر فصل خزان باغ و بهار الدن گیدر

هر نیجه زهد و صلاحه مایل اولور خاطرم
گوردوکجه اول نگاری اختیار الدن گیدر

شویله خاک اولدم که آه اتمکه خوف ایلر کوکل
لاجرم باد صبا ایله غبار الدن گیدر

ــــ

بر شاهه قولم که قولی سلطان جهاندر
مهر رخی شمس فلکه نور فشاندر

عوني يوزوكه كل كلزاري نيجه بكرزده
وقت كل برآيه وارمزاي كل عنا كر

كوزمدن آقن يشمدر قاني در
لبك ياونه لعل ومرجاني در

كوكلده نه وار ايسه فاش ايدر كوز
سني سودكم يعني پنهان مدر

كزوميله دريا نجه تحشايده
كوزم كيبي اول كوهر افشان مدر

كوكل ضطرابيله اولدي هلاك
كلن كوركه اول آفت جان مدر

دمشق عونيه بن جفا اتمزم
اكا جور ايدن يوقسه دوران مدر

سروقدك بنده سي دراي نيجه آزادلر
قامتكا فكنده سي در سروله شمشادلر

تيشه ناخنله بن كيم اليم جان كن كبي
كوه غمده باكه شاكرد اولمز فرهادلر

سودوکمسه سنی کنا ہم بھی آفت — اولدرمه بنی جورله کم عشق بلادر

باشن اوزره یراتسم یدیر شعلهٔ آه — هجران شبی یار ایشکنه راه نمادر

عیده یوزک قدره صچک اولی تشبیه — قدرله بکا عیدیمین صبح ومسادر

آهم فلکه ایردی نیشم طوتدی جهانی — حالومه بنم شاهد اولن ارض وسمادر

عدنی دنه ظلم ایدم اول دلبری سوّدم — جوریله جفا باکه جزا اولسه سزادر (?)

بر دلبره دوشردی بنی گردش افلاک

کم ماه وکنش یوزی ضیاسنده سهادر

۱۶

عمر کچدوکی قیامت قوپدوغی اول رعنانک — چون خرامان سیر ایدوب اول قامتی بالا کچر

بر حرارت وار درون دلده زخم تیغنه — غمزه سی تیغی ایرشنجه بنم باغره کچر (?)

جانه بنجک خنجری کچدوکی تیم نیدی کم — غمزه تیری ایرشن اولدخی جانا کچر

١٧

هر قچن سیر ایده باغه اول گل رعنا گلور — نعرهٔ بلبل له باغك باشنه غوغا گلور

سیر گلزار ایلسه سرو و اندرله نگار — راستی بو قدك جمله دن اعلا گلور

فتنه سیله گوزلر و گلمه غوغا و شر — زلف عنبر باركیله باشمه سودا گلور

گوزدگوب نرگس یولا شمشاد طورمش منتظر — سیر باغه گویا اول گوزلری شهلا گلور

آتش غم تقیسه طلكی وجودم شهرینی — گوزلرمدن گوگلم اوستینه اكی دریا گلور

بو ملاحت بو لطافت كم نگار اسنده وار — هر نجه عاشق وار ایسه كویكه شیدا گلور

لعل جانبخشیله عشاقه خطاب اتسه نگار — مرده لر اوزره صناسن حضرت عیسی گلور

لعل نابی یاد و نه خون جگر نوش ایلمك — گیمه دشوار ایسه ای عونی نگا حلوا گلور

١٨

بز شاهه قول اولدم كه جهان آگه گدادر — بر ماهه طوتلدم كه یوزی شمس ضحی در

دله زلفکده غمزلدن ارتشیر　　کجه ایچنده قورخولو خبرلر

قلور آیقده زلفوکه اوینلر　　صچک سودا ایدن باشدن چقرلر

کل دنیاده یوقدر بویی راحت　　همان عونی ایرشه دردسرلر

١٠٦

در دشنک فکری کورزم باشینی غلطان ایلر　　لعل پاکک صو سی یورکمی قان ایلر

یارم آغزنکه بندم دسه اول شاه جمال　　صنه سن آنی نتون عالمه سلطان ایلر

عشق دردینه شفا اولمزسه قانو نده　　نوش داروی لبک آنی ده درمان ایلر

مست چشمش مژه تیغی یله اسلام اهلی　　هی مدد قومکوز اول کافریکم قان ایلر

کیدرر جاننه ذوقیله صفا حله لرین　　ماهرکم اول سیم تنی برکجه عریان ایلر

کاه لعلی کبی کوزم یشنی آل ایلر　　کاه زلفی کبی حالومی پریشان ایلر

عونیا یوزوکه صورته کوزنگک یاشی قورر　　قوری باغچه شرفی لاله لغمان ایلر

١٠٤

برکنش یوزلو کلک کوردم که عالم ماهی در — اول قرا سنبللری عاشقلرینک آهی در

قاره لر کیمش مه تابان کبی اول سرو ناز — ملک افرنکک مکر کم حسن اچینده شاهی در

عقده زنارنه هرکسه کم دل بغلمز — اهل ایمان اولمز اول عاشقلرک کمراهی در

غمزه سی اولدر دکینه لبلری جانلر ویرر — وار یسه اول روح بخشک دینی عیسی آهی در

عونیا قلمه کمان کم سا که رام اوله نکار — سن شستا بنولسا هیک اول قلانا شاهی در

١٠٥

اکر میل اتمسه نازه کوزللر — کوکل الدرمز ایدی مال دللر

دهانک کبی بیانی مختصر در — مطولدر صاچکده مختصرلر

حرامی غمزک و طرار لعلک — کوکل شهرنده بلمن نه ایدرلر

سنک صیلک متاعی جان دکلمش — اشیده ده زر کوزلمز شیله دیرلر

زهر فراق کرچه دلی خسته ایلدی وصلک شرابنه ینه امید واردر

جانم امیدواردر تیغ غمزه که کوزم اینک ترابنه پر انتظاردر

بی اختیار یاری کندویه رام ایدر عونی انک که طالعی و بختی یاردر

١٢

چون صبا فصل خزانده کلشنه دیبا دوشر حق بودر هر نقشی یرنده اولوب زیبا دوشر

نیجه تنها آستاننده بکه فرصت بولم کوینه عزم ایلسم سایم بکا همپا دوشر

زلفکک وصفنده طومار ایلسم اشعاری قتلمک صفنده اولن حملیه طغرا دوشر

مهر و مه آب بحره عرض حسن ایدرلرمش بکا لیک قدری انلرک بو ایشدن آشاغه دوشر

باغه سروینی خرامان اتسه اول رخساری کل نعرهٔ بلبل له کلشن صحنته غوغا دوشر

اهل عالم ملک معموره بس عرض اتسه لر اهل فقرک حصه سینه ملک استغنا دوشر

عونیا دل ویرمک اول دلداره دوشمزدی بکا بر دوشاجق یره ایدوبن کوکل اما دوشر

دلی بلبل قلوبدر عارضکله سنده کی کل‌لر
بنی سوداییله بشدن چیقرمشدر او کاکل‌لر

اکر عشاقه درد و محنت ایسه عشقدن حاصل
تحمل اسدکه وافردر بزه عشقکده حاصل‌لر

صبا عقد سر زلفوکی حل اتمکده عاجزدر
بلی مرکیشیه آسان دکلدر حل مشکل‌لر

نه نسبت آره مزده کم کلوب چون نوش لب باریک
بکا زهر غمی حلوا رقیبه زهر قاتل‌لر

سنک عشقوکله دیوانه اولدی نیجه فرزانه
سنک سوداکله مجنون اولدیلر نیجه عاقل‌لر

نه لازم تیغ مژکانی سنی قتل ایلسون دیمک
بلورشرا اهل حال اولن اولوریوسوز قایل‌لر

اکر دیر مغانه طوغری ایدیدک عونیا بر کون
کورردوک آتش میدن فروزان شمع محفل‌لر

ابر مژم ایاغکه کوهر نثاردر
مرآت دل جمالکه آیینه داردر

دل خانه سینه تقلسه خیالک شهی نزول
یوزم بساطی آینه زرنکاردر

كسمزم اغيار جوريله جانانڭ امید — كم كسلمز خوف شيطانيله ايماندن امید

اغلمقله در وصله طالب اولدم طلك دكل — ايلسه غوّاص اولنلر بحر عمّاندن امید

استاننده نكاريكي كورمسم يأس ايتمزم — بو مثل مشهوردر كم چيقمز قاچاندن امید

دشلر كدر اغلمقله كوز ياشندن اودرغم — دّر شهوار اولدي انجق ابر نيساندن امید

هر نه دكلو جركه حد و نهايت يوغسه — عونيا قطع ايلمه سن عون رحماندن امید

تن بي جانه فرق خنجري كم جانه كجر — خسته عشقه اجل شربتي درمانه كجر

كورسه اغيار سوكريوزوكه عاشق اولنه — كورك اول كافري كم دينله ايمانه كجر

خوار بقمه دل ويرانمه عشقه نظر ايت — كوردكك كنج نهان مخزني ويرانه كجر

كوي دلبرده فغان ايتمه ايدر طعن رقيب — زاغ ناسازي كورك مرغ خوش الحانه كجر

يوف وارب كلدوكمه كوينه دلدارمشش — عوني عاشق دكليسه بوزون يانه كجر

کل یوزک اوزره که دوشمش جعد کاکل شاخ شاخ
اینتامش باغ حسنک تازه سنبل شاخ شاخ

خال عنبر بار کیله صوی پرچین اکه وار
رشته چوب اوزره بتمش عقد فلفل شاخ شاخ

باغ عالمده یوزک مانند بر کل استیوب
جست و جو ایدی کزدی کلزاری بلبل شاخ شاخ

غنچهٔ سربسته مکتوب ایلیوب کل شاهنه
کلشن ایچره بلبل ازبرلر ترسل شاخ شاخ

عونیا مکر رقیب دیوی دفع ایتسون دیو
بیک ایاک بوینینه طقدم حمایل شاخ شاخ

باغده کل رخلرکدر وردم اولدن مراد
قامتکدر راستی سرو دلارادن مراد

عشق دردی درجهانده عاشقه مقصود اولن
وصل دلبردر همین بو دار دنیادن مراد

دود آهم در فلکده ابر باراندن غرض
اشک چشمم در اینجولوکده ثریادن مراد

چون اجل صلحی اتدورر آخر راعی قلدوغی
پس نه در دنیا چون بو قوری غوغادن مراد

بیتی بو زرسن رقیبی اکمه شعر کده صقین
عونی دلبر وصفی در چون شعر و انشادن مراد

بهار اولدي كللر اچلدي اي ساقي
قدح كتور كه بو فصل ايلر اقتضاي شراب

يتر چراغ بكا شمعه احتياجم يوق
فروغ ماه رخ ساقي و صفاي شراب

بشتمه كر دنه دولت المده كهنه سفال
قني نيم كبي دور اچره بر كداي شراب

الدردك
نجه يول اوزره يتوب مست نقدي
نه قلدي عوني الكده كه اوله بهاي شراب

6

هر زمان عاشقلره وارمق در جانانه كوچ
عرض حال ايتمك كدا الرحضرت سلطانه كوچ

آشنا لر كوزلرم ياشين كوره بن خوف ايدر
بي محابا سالكك اصلي قلزم و عمانه كوچ

عاشقه دنيا و جان ترك ايلمك آسان اولور
ليك جانان تركيني ايتمك كلور بدر جانه كوچ

كوزلرومه جور قصد ايتسه رقيبي كوسترر
ظلم معتادي دكلدر بس كلور انسانه كوچ

عونيا دال زمانك يكرنه الدشمه كم
كم زمانك جوريني چكمك كلور مردانه كوچ

7

کعبه حقی عونی یا بس اکمز نمازه یوز یومز
قشلرک محرابنه سجده یتر قبلم بکا

٦

اغلسه عاشق بلای هجرله نالان اولوب
کوزلرندن آقن آنک یاش یرینه قان اولوب

که جهانکو ممی غبارندن اورتسه کسوتی
که بلا وادیسنی کشت ایلسه عریان اولوب

هر دم کلوجورلکر کورسه وفالر ایلسه
هر دم کلوکولسه لر حالینه اول کریان اولوب

غم بیابانینه هرکون ایلسه سیر و سفر
هر کیجه محنت سرای فرقته مهمان اولوب

راز عشقی آشکار ایتمکه طاقت بولمسه
سینه سنده ناوک دلدوزلر پنهان اولوب

دلبرندن رحم اگر اولماسه اول دلخسته یه
تکسه لر درد دیده درمان ایده مز امکان اولوب

ویرسه لر ملک جهانک تاج و تختی دولتین
عونی کوبک ترکن اتمز پادشه سلطان اولوب

٥

چو اولدی لعلکه تشبیه جانفزای شراب
دله زیاده اولر دمبدم هوای شراب

صبح کبی صادق اولدی غم ره عشقکده بن — کن کبی روشندر رای ماه تابانم سکا

دن رقیبک جورینی منع ایلدک بن خسته دن — ایلدی تاثیر کویا آه وافغانم سکا

زخم هجران شرحی چون ممکن دکلدر دوستم — سینه چاک ایتدن خنجر ویرش کریبانم سکا

ایلمه کوکلن کوزین جور ایله عونی نک خراب — درکوهرلر ویرر بو بحر کانم سکا

حاصلی چون مزرع دنیانک اولدی غم بکا — یللر ایله اغلدی حالم کورب آدم بکا

شمع چون کوردی کوزم یاشن درونم آتشن — بزم غمده آقدر کوزیاشنی هر دم بکا

غم شبی افغانم ایشدلمز اولسه ضعفدن — زیر وبم آهنک ایدرسه طک دکل اهنم بکا

جان ویرجک عاقبت سودای لعلکدن سنک — امال دلدر قاره لر کیسوت طوتب ماتم بکا

نیش فرقت یاسی نوش وصلت امیدی مدام — زلفله لعلک فراقنده یترام سم بکا

عشق ایچنده کیمی ارایدم که عالم دیم — دشمن اولدیلر سنکچون دوستم عالم بکا

دیوان سلطان محمد رحمه الله

یوزک مه عید و سر زلفک شب ایری ... غمزک ید موسی لب لعلک دم عیسی

بو حسن خدایی که خدا ساکه ویردی ... مانی جهان یزمدی تصویرکه همتا

النک قمرینه یوزک آیینه مشابه ... بو نجه کوزله کورمدی بو چرخ معلا

شول جام که نوش ایلمیشم بزم غمکده ... بر ساده حبابی در انک کنبد خضرا

عونی سنی مدح ایلدی چون طرز غزلده ... مطلع دیدی یوزوکه و اغزوکه معما

ح

افلسه درد درونم چشم کریانم سکا ... آشکار اولردی غالب راز پنهانم سکا

مسند حسن اوزره سن بن خاک ره ده پایمال ... مور حالن نیجه عرض ایده سلیمانم سکا

شمعی کورکم مجلسکده اغلیوب باشدن چقر ... خوش بیزیا قیلورای شمع شبستانم سکا

MİLLET GENEL KÜTÜPHANESİ

KISIM : A.E. Manzum

EŞKİ KAYIT No. 305

YENİ KAYIT No.

TASNİF No.

Mikrofilm Arşivi

No 1654